

GIRIŞ

Grammatika diliň gurluşy hakyndaky taglymat bolup, dildäki sözleriň ýasalyşlaryny, üýtgeýişlerini, sözleriň özara ylalaşyklaryny, baglanyş ýollaryny we sözlem düzüliş kadalaryny öwredýär. Şeýlelik bilen, ol adamzat gepleşigini düzgünleşdirýär, edebi diliň normasyny düzýär, timarlaýar we kämilleşdirýär.

Grammatika adalgasy aslynda *g r a m m a t i k e* diýen grek sözi bolup, onuň ilkinji manysy okamagy ýa-da ýazmagy başarmagy aňladypdyr. Dil bilimi entek ylym hökmünde ýüze çykmanka, gadymy Gresiyada, Hindistanda muny ýazuw hakyndaky sungat hasaplapdyrlar we diliň amaly meselelerini derňeýän zat diýip düşünpdirler. Hatda gadymy Gresiyada we Hindistanda ýüze çykan grammatika kitaplarynyň maksatlary hem köne ýadygärlikleriň ýazuw dilini öwrenmekden ybarat bolupdyr.

Dil biliminiň ylym hökmünde ýüze çykmagy we onuň ösmegi netijesinde grammatika nazary häsiýete eýe bolup başlaýar. Şeýlelikde, ol sözleriň we sözlemleriň gurluşlaryny öwredýän ylma öwrülýär.

Grammatika dil biliminiň esasy pudaklarynyň biri bolmak bilen, ol edebi diliň ösmeginde ägirt uly orun tutýar, çünki adamlar belli bir dilde dowam edip gelýän hemmeler üçin umumy we durnukly bolup galan grammatik kadalary esasynda gepleşik arkaly pikir alyşýarlar, jemgyýetiň öňe gitmegini gazanýarlar.

Aragatnaşyk guraly bolup hyzmat etmekde diliň sözlük düzümi we grammatik gurluşy aýratyn ähmiýete eýedir. Şol sebäpli-de bular (sözlük düzümi we grammatik gurluş) diliň esasy bolup durýarlar. Sözlük düzüme şol dildäki ähli sözler girýär. Sözlük düzümi jemgyýetiň ösüş ýagdaýyny has duýýan zat bolup, öz üstüniň zerur sözler bilen doldurylyp durulmagy ýagdaýynda ol hemişe diýen ýaly üýtgäp durýar. Sözlük düzümi grammatika üçin esasydyr, şonuň bilen hem sözler grammatikanyň ygtyýaryna geçen mahalynda, biziň kadaly gepleşigimiz emele gelýär.

Sözlük düzümi dil biliminiň leksika bölümünde öwrenilýär. Şonda bolsa her bir sözüň leksik manysy derňelýär. Mysal üçin: *Oraz pagta ýygýar* diýlen sözlemde sözleriň leksik manysy boýunça *Oraz* adam ady, *pagta* ösümlik ady, *ýygýar* bolsa *Oraz* tarapyndan ýüze çykarylýan hereketdir ýa-da *sygyr molaýar* diýsek, *sygyr* sözi öý haýwanlarynyň biriniň ady bolup, *molaýar* onuň sesini aňladýan hereketdir. Ine şunuň ýaly her bir söziň özbaşdak manysy leksikada öwrenilýär.

Söziň leksik manysyndan başga-da grammatik manysy hem bolýar. Söziň grammatik manysy leksik manysyna garaňda has umumydyr. Ýokarda görkezilen mysallardaky sözleriň grammatik manylaryna gelsek, bularda hem şeýle umumy häsiýetleri görmek mümkin. Meselem: *Oraz pagta ýygýar*. Bu sözlemdäki *Oraz* sözi baş düşümde gelen at we sözlemiň eýesidir, *pagta* sözi bolsa ýeňiş düşiminiň goşulmasyz görnüşinde gelen at bolup, häzirki zamanyň birlik sanynyň üçünji ýöňkemesi we sözlemiň habarydyr. Sözlemde aýdylyjak bolunýan pikiriň anyk mazmunyna garamazdan, edil ýokarky görnüşde (*Oraz pagta ýygýar* diýlen sözlemiň nusgasynda) ýene nähili sözlemler düzsek-de, şu umumy kadalara dogry gelerler. Diýmek, söziň grammatik manysy anyk şu ýa ol sözden ýüze çykmak, bir tipden bolan hemme sözlerde, sözlemlerde ýüze çykýar. Mysal üçin: *goýun, pagta, gaz, orak* ýaly sözleri alsak, özläriniň özbaşdak leksiki manylary boýunça bularyň birinjisi haýwan adyny, ikinjisi ösümlik adyny, dördünjisi bolsa gural adyny aňladýar. Emma grammatika bolsa bu sözleriň özbaşdak manylaryna biperwaý garaýar. Grammatika üçin bu sözleriň hemmesiniň hem atlar kategoriýasyna degişli bolmaklary ýeterlikdir, ýagny şu sözleriň hemmesine san, ýöňkeme, düşüm ýaly grammatik kategoriýalara degişli bolan goşulmalar bir nusga boýunça goşulýarlar. Şeýle bolsa, grammatikanyň tapawutlandyryjy häsiýeti onuň kanunlarynyň has umumylaşan görnüşde bolmagydyr.

Grammatika adamyň akyl ýetiriş işiniň üstünliklerini, onuň uzak wagtyň dowamyndaky umumylaşdyryjy häsiýetiniň netijesini görkezýär. Şonuň bilen birlikde, ol diliň tenine-ganyna berk ornaşan has durnukly dil elementlerinden biri hasaplanýar. Grammatik gurluşyň esaslary uzak wagtyň dowamynda özüni saklaýar we barha kämilleşýär. Dogry, haýal hem bolsa, diliň grammatik gurluşynda-da käbir özgerişler bolup biler. Mysal üçin: käbir goşulmalaryň ýasaýjylyk we üýtgedijilik hyzmaty giňelýär, sözlemleriň gurluşy kämilleşýär.

Grammatikanyň esaslary ençeme asyrlaryň önümidir. Eger diliň grammatik gurluşynda şeýle häsiýet bolmadyk bolsa, onda biz geçen asyrlardan galan edebi miraslarymyzyň diline düşünmezdik. Diýmek, grammatik gurluşyň kadalary diliň örän durnukly hadysalarynyň biridir.

Her bir diliň özüne has bolan grammatik gurluşy bar. Şol sebäpli bir dilden ikinji bir dile söz geçse, ol soňky baran diliniň grammatik kadalaryna eýerýär we şeýle hem özüniň ýaşaýşyny dowam etdirýär. Sowet häkimiýeti ýyllary içinde rus diliniň üsti bilen giren sözleriň hasabyna türkmen diliniň sözlük düzümi ep-esli derejede baýlaşdy we şol sözler türkmen diliniň grammatik kadalaryna eýermek bilen biziň gepleşigimizde işjeň ulanylýar.

Grammatika özara berk baglanyşykly morfologiýa we sintaksis diýen bölümlere bölünýär. Şu bölümleriň her biriniň özüniň derňeýän esasy meselesi bar.

Morfologiýa sözleriň gurluşlaryny, şekillerini derňeýär, belli bir topara degişli bolan hemme sözleriň umumy kadalaryny öwredýär, toparlara bölýär. Aýdaly, atlar kategoriýasyna degişli bolan sözleriň san, ýöňkeme, düşüm bilen üýtgeýişleri, işlikleriň zaman, şekil, ýöňkeme, san bilen üýtgeýişleri morfologiýada derňelýär.

Her bir söz toparynyň morfologiýa taýyndan özüne has bolan aýratynlyklary bar. Meselem: atlary alsak, bularyň esasy aýratynlygy düşüm bilen üýtgemekdir, işlikler bolsa esasan zaman bilen üýtgeýärler, sypatlardan artyklyk, kemlik derejeleri ýasalýar we ş.m. Ine, şularyň özi morfologiýada shema şeklinde derňelýär. Meselem: *-yň, -a, -y, -da, -dan* alsak, söziň anyk manysyna garamazdan, şu goşulmalar atlar toparyndan bolan hemme sözlere goşulyp bilýär. Diýmek, morfologiýa sözleriň ýasalýşlary we üýtgeýişleri hakyndaky taglymat bolup, onuň derňeýän esasy meselesi söz we onuň şekilleridir.

Sintaksis diliň grammatik gurluşy hakyndaky taglymaty tamamlýan bölümdir. Sintaksisiň derňeýän esasy meselesi sözlemdir. Sözlem bolsa adamzat gepleşiginde pikir alyşmagyň esasy serişdesidir. Sözlemler sözlerden ýa söz düzümlerinden emele gelýär. Şeýle bolsa, sintaksis sözleriň söz düzümlerine öwürlmek tärlerini, söz düzümlerinden sözlemleriň emele gelişlerini, sözlemleriň hillerini, gurluşlaryny öwredýär. Diýmek, morfologiýanyň zady aýratyn sözler bolsa, sintaksisiň zady sözlemdir.

Grammatikanyň bu bölümleri özara berk baglanyşyklydyrlar. Morfologiýa taýyndan sözleriň üýtgeýişleri käbir sintaktik kategoriýalar üçin baza bolup durýar. Mysal üçin, *şäheriň* diýen söz eýelik düşümiň goşulmasyny kabul edipdir. Elbetde, bu morfologik häsiýet. Emma sözlemde bu söz at ýa at hyzmatynda gelen köp söz bilen baglanyşýar. Meselem: *Şäheriň halky, şäheriň köçesi, şäheriň bagy, şäheriň düzgüni, şäheriň medeniýeti* we ş. m.

Ýokarky mysallarda getirilen *şäheriň* diýen sözüň eýelik düşümde, *halky* diýen sözüň üçünji ýöňkemedede getirilmegi morfologik kategoriýa bolsa-da, şu iki sözüň arasynda sintaktik häsiýet ýüze çykýar, ýagny bu iki sözüň şeýle şekillerde gelmeginden söz düzümi emele gelýär. Söz düzümi bolsa sözleriň sözleme birikmeginiň ilkinji ädimidir; ýa-da *-dy* goşulmasyny alsak, ol işligiň öten zaman şeklini emele getirýär. Bu goşulma **al** we şuna meňzeş köp sanly işliklere goşulyp biler. Elbetde, *-dy* goşulmasynyň **al** görnüşli bolan hemme işliklere ulgam şeklinde goşulmagy morfologik kategoriýadyr. Emma şonuň bilen birlikde şu goşulmany kabul eden işlikleriň hemmesi sözlemde habar bolup, sözlemiň eýesi bilen baglanyşýar. Ine, şu morfologik kategoriýanyň netijesinde bolsa sintaktik häsiýet ýüze çykýar.

Emma sözleriň morfologiýa taýyndan bolan hemme şekillerinde sintaktik kategoriýalar ýüze çykyp durmaýar. Mysal üçin, söz ýasaýjy goşulmalary alsak, bular esasan leksika bilen baglanyşykly bolup, sözlük düzümiň ösüşiniň bir görnüşidir. Edil şunuň ýaly sintaksisiň hut özüne has bolan zatlar hem bar. Meselem: sözlemde sözleriň tertibi, intonasiýa we ş. m. diňe sintaksise degişli dil hadysalarydyr. Diýmek, grammatikanyň bu bölümleriniň arasynda berk baglanyşyk bolup, morfologiýa söz toparlaryny, sözleriň şeklini ulgam hökmünde derňeýän bolsa, sintaksis sözlemleriň sözlem düzmek bilen baglanyşykly bolan özara gatnaşyklaryny derňeýär.

Grammatik many aňladýan dil elementleriniň jemine *grammatik kategoriýa* diýilýär. Grammatik kategoriýa anyklykdan mahrumdyr. Grammatik kategoriýalar grammatik umumylaşdyrma bolup, morfologiýada birinji orunda durýar. Mysal üçin, san kategoriýasynyň grammatik manysyny aňladýan *-lar/ -ler* goşulmasyny alsak, bu goşulma sözüň anyk manysyna garamazdan, san düşüncesini ulanyp boljak sözleriň hemmesine goşulýar. Şeýlelik bilen, sözüň grammatik manysy onuň daşky şekillerinde-formalarynda emele gelýär.

Grammatik kategoriýalar hemme dillerde bir meňzeş däl. Olar her bir diliň öz grammatik gurluşyna bagly. Mysal üçin, rus dilinde grammatik jyns (грамматический род) aňlatmaklyk aýratyn grammatik kategoriýa hasaplanýar. Emma türkmen dilinde grammatik jyns aňladýan kategoriýa ýok. Şeýle düşünje sözüň leksik manysy bilen berilýär.

Sözüň grammatik manysy goşulma goşmak, kömekçi we tirkeş sözler, sözlemde sözleriň tertibi, intonasiýa, basym ýaly grammatik tärler arkaly ýüze çykarylýar. Meselem: *Mekdep müdiri mugallymlar bilen ýygnaý geçirdi.* Şu sözlemde getirilen **mekdep** diýen sözüň grammatik manysy eýelik düşümiň goşulmasyz görnüşinde gelmeginden we *müdür* sözüniň aýyrgyjy bolmagyndan ybaratdyr. Eger-de şol söz üzňe alnan bolsa, onda ýokarky görkezilen grammatik manylar ýüze çykmazdy.

Häzirki zaman türkmen diliniň öz hususy grammatik gurluşy boýunça, özüne mahsus bolan grammatik kategoriýalary bar. Olar san, degişlilik, düşüm, habarlyk, zaman, dereje ýaly kategoriýalardan ybaratdyr. Bu kategoriýalaryň aýratynlyklary, umumylyklary we daşky şekili söz toparlarynyň içinde öwrenilýär.

MORFOLOGIÝA

MORFOLOGIÝA GIRIŞ

Türkmen dili özüniň morfologik gurluşy boýunça, esasan, agglýutinatiw dilleriň toparyna degişlidir. Agglýutinatiw gurluşly dillerde goşulmalaryň düýp sözlere yzygiderli birleşmegi bilen sözler we şekiller ýasalýarlar. Şeýle ýagdaýda ýasalan sözler özläriniň içki düzüminde, köplenç, hiç hili üýtgeşiklige sezewar bolmaýarlar, hatda sözler aýratynlykda alnanda-da, olar doly suratda özbaşdaklygyny saklaýarlar.

Morfologiya adalgasy aslynda (grekçe **m o r p h e** – şekil , **l o g o s** – düşünje, öwrenme, taglymat) grek sözi bolup, dil biliminde grammatikanyň bir bölümidir. Ol sözleriň şekilleniş tarapyny hem-de düzüm böleklerini öwrenýän ylymdyr. Umuman, morfologiya adalgasy dilde iki manyda ulanylýar, ýagny bu adalgadan, birinjiden, sözleriň ýasalys we üýtgeýiş şekillerine, ikinjiden, şony öwrenýän ylma düşünýäris. Morfologiya grammatikanyň bir bölümi bolup, sözleriň dürli görnüşlerini ýasamak bilen, ýokarda aýdysymyz ýaly, ol söz şekilleri bilen iş salysýar. Şeýlelikde, sözleriň dürli görnüşleri we olaryň ýasalys ýollary morfologiyada öwrenilýär.

Morfologiyadaky sözler pikiriň esasy böleklerinden biridir, çünki adamlaryň arasyndaky aragatnaşykda, pikir alyşmakda esasy hyzmaty söz we olardan düzülen sözlemler ýerine ýetirýärler. Şonuň üçin dil – adamzat gatnaşygynyň möhüm serişdesi bolup durýar. Sözler bilen sözlemler biri-biri bilen berk baglanyşyk saklap, olaryň arasynda şiwesik taýdan birlik bolýar. Dil esasy materialy sözlerden alýar we olar dürli manylary aňlatmakda uly hyzmat edýärler. Şeýlelikde, sözleriň üsti bilen adamzat jemgyýetiniň dürli taraplary, adamzadyň durmuş tejribeleri beýan edilýär.

Her bir sözüň iki tarapy bardyr, ýagny şekili we manysy. Şeýlelikde, her bir sözüň semantik we grammatik taraplaryny göz önünde tutmalydyrys.

Dildäki sözler ulanylyşy, manysy, mukdary taýyndan dürli ýagdaýlarda üýtgäp durýar. Diliň hemme hadysalary belli bir döwürde emele gelmän, belki, olar adamzat jemgyýetiniň asyrlar dowamyndaky taryhynyň döwürlerinde kemala gelendir.

Durmuşdaky ýüze çykýan sözler grammatikanyň hem, leksikologiýanyň hem esasy meselesi bolup durýar, çünki grammatika (morfologiya we sintaksis) sözleriň gurluşyny, düzümini – morfemalaryny, ýasalyslaryny, üýtgeýişlerini, sözleriň özara baglanyş ýollaryny we sözlem düzmek kadalaryny öwredýän bolsa, leksikologiya şol sözleriň manysynyň ulanylyşyny öwredýär. Şoňa görä-de, grammatika we leksikologiya hem biri-biri bilen berk baglanyşyklydyr. Diliň sözlük düzümi we esasy sözlük gory-da morfologiya bilen berk baglanyşyklydyr, çünki dildäki sözlerden morfologik serişdeleriň (goşulmalaryň) kömegi bilen taze mana eýe bolan sözler ýasalyp, diliň leksikasy baýlaşyp durýar.

Her bir söz adamzat aňyndaky pikirleri reallaşdyrýar. Şonda sözleriň hakyky manylary ýüze çykýar. Söz pikirde öz leksik manysyndan başga-da grammatik mana hem eýe bolýar. Mysal üçin, **Gözel okady** diýen sözlemiň birinji sözi adam atlaryna degişli bolup, ikinji sözi şonuň (*Gözeliň*) edip gutaran hereketini görkezip geldi. Bu hadysa şol sözleriň leksik manysydyr. Bu sözleriň, ýagny *Gözeliň* baş düşümde, birlik sanda gelmegi, at bolmagy, *okady* diýen işligiň öten zamany aňlatmagy, birlik sanda gelmegi, üçünji ýöňkemä degişlilik bolsa grammatik manysydyr.

Netijede her bir sözüň leksik we grammatik manylarynyň bardygyny görmek bolýar. Umuman aýdanda, sözleriň üýtgeýişlerini bildirýän goşulmalar, söz toparlary hem-de olaryň aýratynlyklary morfologiyada öwrenilýär. Şeýlelikde, morfologiya söz toparlaryna degişli kategoriýalary öwredýär. Morfologiya öz kadalaryny umumy sözleriň üsti bilen berýär.

SÖZLERIŇ MORFOLOGIK DÜZÜMI

Sözler öz gurluşy taýyndan asyl, ýasama bolýarlar, ýagny olar ýa morfologik serişdeleri kabul etmedik sözlerdir ýa-da goşulmalaryň kömegi bilen hasyl edilen sözlerdir. Sözler bolsa aýry-aýry morfemalar (grekçe **morphe** şekil, sözüň many elementleri, ýagny asyl sözler we goşulmalar girýär), morfemalar bolsa birnäçe seslere (fonemalara) bölünýärler. Mysal üçin, *bäş+inji* (2 morfemaly-ýedi sesden), *gün+ler+de* (3 morfemaly – sekiz sesden), *or+ak+çy+lar+dan* (5 morfemaly – on iki sesden) ýaly sözlerdäki morfemalary görkezmek bolar. Şu mysallardaky *bäş*, *gün*, *or* sözleri esasy morfema bolup, olara goşulan goşulmalar bolsa kömekçi morfemadyr, ýagny goşulma halyndaky morfema hasaplanýar. Şeýlelikde, bular asyl we ýasaýjy morfemalara bölünýärler.

Türkmen dilinde ýasama sözler we sözüň dürli şekilleri belli bir tertipde, yzygiderlilik bilen goşulmalaryň goşulmagy arkaly hasyl bolýarlar. Mysal üçin, düşüm goşulmasynyň köplenç köplük sanyň *-lar/-ler* goşulmasyndan soň gelmek häsiýeti bar. Eger bir sözde düşüm, san, ýöňkeme goşulmalary getirilmeli bolsa, onda ilki san, onsoň ýöňkeme we iň soňundan hem düşüm goşulmasy getirilmeli bolýar. Eger şu goşulmalar bilen kem işlik goşulmasy hem gelmeli bolsa, onda ol şol sözüň iň soňunda (gurluşkçy-lar-ymyz-dan-dyr) getirilýär. Ýöne türkmen dilinde goşulmalaryň şeýle goşulyş tertibi hemme ýerde berk saklanýar diýmek bolmaz.

Goşulmalar asyl we düýp sözlere yzygiderli goşulmak bilen, olar täze sözler ýasamaga ýa-da sözleri üýtgetmäge hyzmat edýärler. Ýöne goşulmalary sözlerden aýyrsaň, onda olar many aňlatmaýarlar we özbaşdak ulanylmaýarlar. Bularyň manysy esasy many aňladýan sözler bilen bagly bolýar. Ýasama sözleriň manysy ondaky morfemalaryň, olar bilen aňladylýan manylaryň ýygynyndan gelip çykýar. Diýmek, sözdäki her bir bölek öz ýerinde belli bir mana eýedir¹. Mysal üçin, *pagta- -çy- -lar- -ymyz* diýsek, onda *pagta* jyns bildirýän asyl söz, *-çy* ýasaýjy goşulma bolup, umumy atdan şahs adyny ýasady, *-lar* köplügi görkezdi, *-ymyz* degişlilik aňlatdy we onuň köplüginde görkezip geldi.

Türkmen dilinde bir bogunly sözler köplenç özläriniň aýratynlygy boýunça köpmanylylyk (polisemantik) ýa-da sesdeşlik (omonimlik) häsiýetine eýe bolýarlar. Mysal üçin, *at* sözünden sözlem içinde aýdylyşyny üýtgetmän, haýwanyň adyny, buýruk işligini aňlap bileris. Birden artyk bogunly sözleriň birnäçesiniň, taryhy taýdan seredenimizde, iki ýa-da ondan artyk morfemalardan düzüldigini görmek bolýar. Meselem: *döwek* (*döw- -ek*), *orak* (*or- -ak*), *ýazyjy* (*ýaz- -yjy*), *başlyk* (*baş- -lyk*), *sözlük* (*söz- -lük*). Emma birden artyk bogunly köp sözleriň taryhy düzümini doly suratda ýokardakylar ýaly anyklap bolmaýar.

¹Hozirgi zamon uzbek tili, 287 s.

Meselem: *sygyr, erik, keyik* we ş. m. Emma şular ýaly aýry-aýry morfemalara bölünmeýän köp bogunly sözler hem birnäçe hilli bolup biler:

- a) aslynda iki morfemadan ybarat bolup, soňabaka halys birleşen sözler. Meselem: *bilezik* (asly *bilek- -ýüzük*), *gulaç* (asly *gol- -aç*), *gelneje* (asly *gelin- -eje*), *uçgur* (asly *iç- -gur*), *atdaş* (asly *ady- -tanys*);
  - b) taryhy taýdan aslynda aýry-aýry morfemalara bölünmedik köp bogunly sözler bar. Meselem: *tagta, pagta, telpek, tüýdük, degirmen* we ş.m.
  - ç) Başga dillerden giren köp bogunly sözleriň hem köpüsi türkmen dilinde aýry-aýry morfemalara bölünmeýär. Meselem: *meýdan, kitap, traktor, ekskowator* we başgalar.
- Emma alynma sözleriň birnäçesi şol durşuna iki morfemadan hem düzülip bilner. Meselem: *sosialist- -ik, kommunist- -ik, kwartir- -ant, kitap- -hana* kimin.

Türkmen dilinde atlarda sözüň düýp görnüşi baş düşümde bolýar, işliklerde bolsa beýle ýagdaý buýruk işliginiň ikinji ýöňkemesiniň birlik sanynda bolýar.

A s y l   s ö z   w e   d ü ý p   s ö z

Sözler her bir dilde sözlemdäki hyzmatlaryna we aňladýan manylaryna görä birnäçe şekilde gelip bilýärler. Mysal üçin, *suw* sözi dürli şekilde gelende, dürli manyny aňladyp biler: *suw-çy, suw-luk, suw-ag, suw-sak, suw-juk, suw-ly, suw-lamak, suw-suz, suw-agçy*. Emma bu söz dürli manyda gelse-de, onuň asly (*suw*) öňküligine saklandy. Diýmek, bir sözüň dürli many aňlatmagyna onuň dürli şekilde gelmegi hem sebäp bolýar.

Asyl söz. Häzirki zaman türkmen dilinde aslynda belli bir many aňladyp, böleklere bölünende, asyl manysyny ýitirýän sözlere *asyl söz* diýilýär. Meselem: *Ýaz, süz, göz, el, or, iş* we ş.m.

Türkmen dilindäki asyl sözler köplenç bir bogunly sözlerden bolup, olar sözüň özenini hasyl edýär. Bu hili sözler az bolsa-da, olar many taýyndan hemmelere düşnükli bolýar.

Türkmen dilinde sözleriň asly olaryň häzirki bolşuna seredilip kesgitlenýär. Mysal üçin, *balykçy* sözi *balyk* sözi (balyk tutmak) bilen baglanyşykly bolany üçin, ony iki bölege (*balyk* asyl söz, *-çy* goşulma) bölmek bolýar. Şularyň birinji bölegi – ilkisi asyl söz bolup, onuň ikinji bölegi bolsa goşulmadyr. Emma käbir sözleriň asyl ýa-da ýasama sözdügiňi takykklamak kyn. Mysal üçin, *segsen, togsan* sözleriniň aslyna seretsek, onda olar taryhy taýdan *sekiz+on, dokuz+on* ýaly sözlerden ýasalan bolsa-da, häzirki dilde berk birleşip, tutuşlygyna asyl söz hasaplanýar. Sözleriň morfologik taýdan şeýle özgerişi köp ýyllaryň dowamynda hasyl bolýar. Beýle sözler aslynda iki sözden bolup, häzirki wagtda olaryň goşma sözdügi hem duýulmaýar.

Asyl sözler sözleriň esasy manysyny emele getirip, olar böleklere bölünende, öňki aňladýan manysyny bermeýär. Mysal üçin, *ýylgyn* diýen asyl sözümiz iki bogundan ybarat bolup, şony *ýyl* diýip bölsek, onda ol söz öňki manysyny düýbünden ýitirýär. Şoňa görä-de, ony (*ýylgyny*) beýle böleklere bölmek mümkin däl. Sebäbi *ýylgyn* we *ýyl* sözleriniň hiç tarapdan biri-birine ýakynlygy we baglanyşygy ýok

Aýratyn alnan sözde ilki asyl sözi, ondan soň hem goşulmany görýäris. Asyl söz, öň bellenişi ýaly, sözüň bölünmeýän elementidir we many taýdan bütewidir. Asyl sözleri sözlemde goşulmaly we goşulmasyz ulanmak bolýar. Goşulan goşulmalar şol sözüň öňünden ýa soňundan birikdirilýär ýa-da aralarynda çyzyjak belgisi (-) goýlup ýazylýar. Bir asyl söze bir we birnäçe goşulma goşulyp bilýär. Meselem: *Or+ak+çy+lar, döw+ek+çi+ler, iş+çi, iş+le+t+dir+ýär+in*. Şu *or, döw, iş* diýen asyl sözlerimize goşulan ýokardaky goşulmalar başga köp sözlere-de goşulyp bilerler.

Düýp söz. Asyl we ýasama sözleriň soňuna üýtgediji goşulmalar goşulanda, üýtgemeýän böleginiň hemmesine *düýp söz* diýilýär. Meselem:

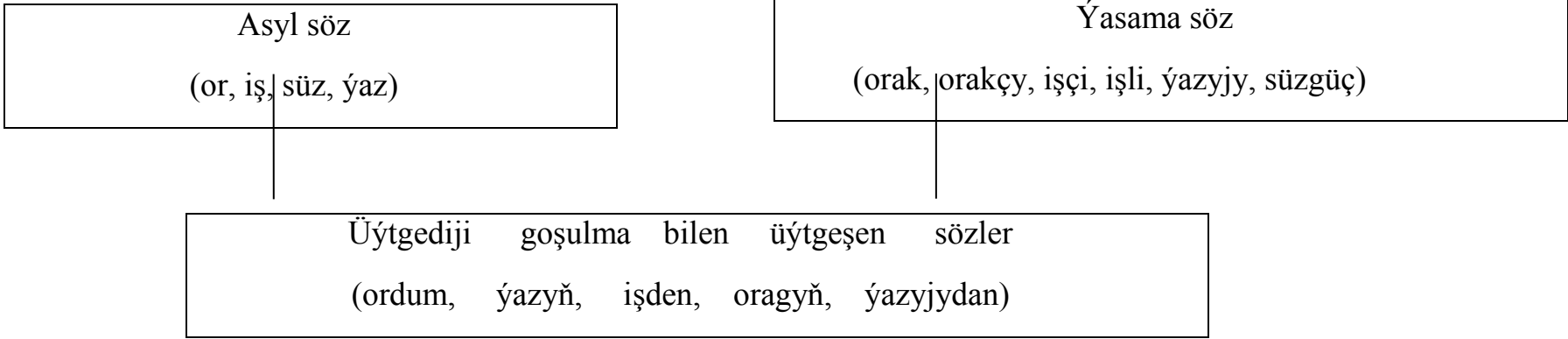
Or, orakçy, balyk, balykçylyk, süz, süzgüç, okuwçy, iş, işçi, dur, duralga, Dursun we ş.m.

Düýp sözlere türkmen diliniň ähli leksik düzümi girýär. Sözlüklerde sözüň düýp görnüşi ýazylýar. Asyl sözüň böleklere bölünmegi mümkin däl, emma düýp sözüň birnäçe ýagdaýlarda ýasaýjy goşulmasynyň böleklere bölünmegi hem mümkin. Çünki oňa ýasama sözler hem girýärler. Düýp söz asyl sözden (*iş*) we ýasama sözden (*or+ak*) bolup biler.

Eger-de sözler sözlemde asyl görnüşinde gelseler, onda şol ýerde olaryň düýp sözi bilen asyl sözi bir bolýar. Düýp sözüň çygry asyl söze ýa-da ýasama söze garanda has giňdir we her taraplydyr, çünki ähli asyl we ýasama sözler hem-de ýasamadan ýasalan ýasama sözler düýp sözleriň düzümine girýär.

S Ö Z   L E R I Ñ   G U R L U Ş Y

Düýp sözler		
(or, orakçy, iş, işçi, ýaz, ýazyjy, süz, süzgüç)		

SÖZ ÝASALYŞ ÝOLLARY

Diliň sözlük düzümi hemişe üýtgäp durýar. Ol gitdikçe baýlaşýar, timarlanýar, her taraply bolýar, dilden peýdalanýanlaryň durmuşynda döreýän ähli täzelikleri, üýtgeşmeleri dogrudan-dogry şöhlelendirip durmaly bolýar. Sözlük düzümi her taraply ösdürmekde bolsa diliň söz ýasaýjy serişdeleri örän uly wezipäni ýerine ýetirýärler. Diýmek, söz ýasalýş diliň sözlük düzümini baýlaşdyrmagyň esasy ýoludyr.

Dilde täze-täze sözleriň ýasalmagy, diliň sözlük düzüminiň baýlaşmagy bilen birlikde, elbetde, söz ýasalýş ýollarynyň özléri-de kämilleşýärler, timarlanýarlar, ol ýollaryň özléri-de baýlaşýarlar.

Söz ýasalýş ýollary köp işlerde grammatikada, ýagny morfologiýada aýry-aýry söz topary bilen baglanyşykly derňelip geçilýär. Şeýlelik bilen-de, ol morfologiýa goşulýar. Söz ýasalýş ýagdaýynyň, ylaýta-da goşulma arkaly söz ýasalýşy grammatika bilen berk baglanyşyklylygy dogry. Emma bu ýagdaýyň leksika bilen hem berk baglanyşyklydygy gürrüňsizdir. Çünki, belli bolşy ýaly, diliň sözlük düzümini öwrenmeklik leksikologiýanyň işidir. Dürli serişdeleriň üsti bilen dilde täze-täze sözler emele gelýär, asla, türkmen dilinde aslynda ýasama bolmadyk söz gaty az. Sözlük düzümi üýtgeýär, baýlaşýar. Elbetde, bu ýagdaý-da leksikologiýanyň obýektinden çykyp bilmez.

Nähili-de bolsa, akademik W.W.Winogradowyň görkezişi ýaly, “Словообразование как научная дисциплина должно занять важное место в кругу других областей языкознания. В сфере изучения закономерностей и процессов морфологического и синтаксико-морфологического образования тесно сближается с ней. В кругу вопросов, связанных с изучением процессов лексикализации словосочетаний, а также процессов лексико-семантического образования слов, словообразование неотрывно от лексикологии”².

Akademik A.A Şahmatow söz ýasalýşy grammatikanyň aýratyn bir bölümi hökmünde oňa goşmak bilen³, käwagtlar bolsa söz ýasalýşy grammatika, leksikologiýa bilen berk baglanyşykly aýry bir lingiwistik dissiplinadyr diýen pikire gelýär⁴.

Umuman, “Согласно давней традиции русской грамматики, традиции начало которой положено М. В. Ломоносовым, словообразование включается в грамматику, в отдел морфологии”⁵.

Dilde täze sözler dürli ýollar bilen emele gelip bilerler. Sözleri döredýän serişdeleriň biri söz ýasaýjylyk işinde has işjeň, ikinjisi oňa görä passiwräk, beýlekisi başga hiliräk... gatnaşyp, her haýsysy öz hyzmatyny ýerine ýetirip gelýär. Bu ýerde türkmen dilindäki söz ýasalýş ýollarynyň üstünde doly we her taraply durup geçmän, olar hakda diňe gysgaça syn bermegi göz önünde tutýarys.

Diýmek, häzirki zaman türkmen dilinde täze sözler esasan aşakdaky ýollar bilen peýda bolýarlar.

MORFOLOGIK SÖZ ÝASALYŞ

Morfologik söz ýaslyş häzirki zaman türkmen dilinde söz döretmegiň iň işjeň we örän önümlü ýollaryndandyr. Türkmen dilindäki sözleriň köpüsi şonuň kömegi bilen ýasalandyr diýsek ýalňyş bolmasa gerek. Dogry, bu söz ýasalýş birden bu ýagdaýa gelen däl. Ol hemişe ösüşde bolupdyr.

Bir toparyň hyzmatynyň has artmagy bilen birlikde, bir toparyň-da ulanylyş gerimi daralypdyr, hatda olaryň käbiri goşulan sözleri bilen bütinleý birigişip, goşulma halynda tanalmaz ýagdaýa gelipdir.

Goşulma aslynda özbaşdak söz bolup, diňe soňlukça goşulmalyk halyna gelen. Olar bir wagtky özbaşdak sözleriň galyndysydyrlar. Elbetde, özbaşdak sözler birden goşulma öwrülmän, ilkibada öz material manysyny saklamak bilen birlikde, sözsoňy ýa başga bir formal manyly kömekçi söz hyzmatynda ulanylyp başlapdyrlar, şeýlelik bilen, öňki özbaşdak sözün material manysynyň ýitmesi we onuň başga bir özbaşdak sözün önünden ýa yzyndan ol sözün kömekçisi hökmünde ondan asylyly bolmagy ýüze çykýar – söz kömekçä öwrülýär. Ol kömekçi kem-kemden ýarym goşulmalyk ýagdaýyna we soňabaka

² Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии: Вопросы теории и истории языка, М., 1951, с. 152.
³ Шахматов А.А. Очерк современного русского литературного языка. М., 1936, с. 149
⁴ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Л., 1941, с. 141
⁵ Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии: Вопросы теории и истории языка...М.1951, стр. 115

5

esasan fonetik taýdan hem üýtgäp, düýp söz bilen-de goşulyşyp, doly suratda goşulma bolup öwrülýär (Goşulma ýa kömekçä öwrülen sözleriň asly dilde düýbünden ýitýär diýip düşünmeli däl. Meselem: **-ça/-çe** we **çak**).

Özbaşdak sözleriň goşulma halyna gelmegi söz manysynyň üýtgemegi netijesinde döräp, esasan, onuň fonetik özgerişlerine garaşly bolýar. Bu özgerişleriň iň ähmiýetlileri assimilýasiýa we sesleriň düşüp galmak häsiýetleridir. Başga hili ýagdaýda, türkmen dilinde öňki özbaşdak sözler assimilýasiýa we sesleriň düşüp galmak kadalary boýunça gysgalyp, olaryň kem-kemden goşulma bolup döremegi ýüze çykýar. Soňabaka bir sözden dörän goşulma özara aýrybaşgalaşyp (differensirlenip), düýbünden üýtgeşik mana we, şonluk bilen, başga bir görnüşe eýe bolmagy mümkin, ýagny şol ýol arkaly täze bir goşulma ýüze çykyp biler (wagt-orun we çykyş düşümleriň aslynda bir bolup, soňabaka aýrybaşgalaşandygy (differensirlenendigi) hakynda aýtmak bolar).

Özbaşdak sözleriň söz böleklerine öwrüliş prosesini görkezýän käbir delilleri türkmen dilinden getirip, mysal hökmünde *baş, garşy, iç, ugur* kimin sözleri alalyň. Bu sözler, bir tarapdan, häzirki zaman türkmen dilinde material mana eýe bolsalar, ikinji tarapdan, sözsoňy hyzmatynda ulanylýarlar. Meselem:

1. *Gylyç oýnadyp ganymlaryň başynda,*

Gan eňredip, gabra sürdüň, gardaşym (N.A).

2. *Aşyr oduň başynda otyr.*

1. **Garşyda** bir dag görüňär.

2. Ýaltaçylyga **garşy** göreşmek gerek.

1. *Daşy ýaşyl içi* gyzyly, *pähimliler tapar, pähimsizler tapman geçer.*

2. *Topar jahyl içinden ýeke seni saýladym.*

1. *Iň ähmiýetlisi leksiýanyň ideýa-syýasy ugrudyr* (*ugur – направление*).

2. *Häzirki iň möhüm wezipe güýz-gyş sürüminiň hil tarapyndan oňat edilip geçirilmegi ugrunda* göreşmekden ybaratdyr.

Ýokarda getirilen mysallardan görnüşi ýaly, I bilen bellenen sözlemlerdäki *başynda, garşyda, içi, ugrudyr* diýen sözler material mana eýe bolup, iki (2) bilen görkezilen sözlemlerde olar sözsoňy hyzmatyny ýerine ýetirip geldiler. Bu ýerde biz öňki özbaşdak sözleriň goşulma öwrülmeginiň birinji basgançagyny (özbaşdak söz kömekçä öwrülýär) görýäris. Gözden geçirilen sözler sözsoňy hyzmatynda gelenlerinde, olar özleriniň esasy fonetik görnüşlerini saklapdyrlar. Emma ýaňky alnanlar ýaly özleriniň özbaşdaklygyny saklap bilmän, many taýdan üýtgäp, fonetik taýdan-da asyl şekilini ýitirip, bütinleý goşulma halyna gelen sözleri türkmen dilinde tapmak bolýar.

Dilde material manyly özbaşdak sözleriň tirkeşip ulanylmaklary netijesinde olaryň, olaryň haýsy-da bolsa, birisi dürli hili (assimilýasiýa we kontraksiýa netijesinde) fonetik üýtgeşmelere sezewar bolýar. Şeýlelik bilen, ol tirkeşip ulanylýan sözleriň haýsy biri özüniň özbaşdaklygyny saklap bilmese, şol goşulma öwrülmeli bolýar. Şeýle ýagdaýlarda tirkeşip getirilýän sözleriň birinjisi ikinjisine boýun egmeli we şoňa her tarapdan eýermeli bolsa, (söz öňi goşulma (prefiks), ikinjisi birinjisinden asylly bolsa-da, suffiks emele gelýär diýip bellemek mümkin. Meselem: *ä-* prefiksi **almak** işliginiň hal (*alyp*) işlik şekilinden emele gelen. Belli bolşy ýaly, **-ça/-çe** goşulmasy **çak** (ölçeg) sözünüň galyndysydyr. **Çak** sözünü **munçak, onçakly** ýaly sözlerde görmek bolýar. Şol sözleriň ikinjisinde-de **çak** sözi **-ça/-çe** goşulmasynyň manysyndadyr. Bu bolsa **çak** sözündäki **k** sesi düşüp (**çak- çaag-çaa**), onuň **ça** bölegi galan diýen netijä alyp barýar. Türkmen dilinde inçelik-ýogynlyk sazlaşygy kadasy uly rol oýnaýanlygy üçin, **-ça** inçe çekimli sözler goşuljak bolanda, onuň inçe şekili ýüze çykýar. Şeýlelik bilen häzirki zaman türkmen dilinde işjeň suratda söz ýasaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýän köp manyly (polisemantik) **-ça/-çe** goşulmasy döreýär (**rusça, türkmençe, gysgaça, düşekçe...**).

Şu ýerde şekil we söz ýasaýjy goşulmalaryň özara baglanyşkylydygyny, käwagt bolsa bulary bir-birinden tapawutlandyrmagyň örän kyndygyny hem belläp geçmek gerek. Bu ikisiniň özara ýakynlygyny, hatda olaryň bir-birine, aýratyn-da söz üýtgedijileriň söz ýasaýja öwrülip bilýändigini bilen-de düşündirmek mümkin. Käbir mysal: **Onda-munda** ygyyp *yörme*. **Birden ýykylyp gitdi** diýen sözlemlerimizde getirilen **onda-munda, birden** sözleriniň soňuna goşulan **-da, -den** goşumalaryna syn etsek, onda olaryň ilkisiniň aslynda wagt-orun düşümiň we soňkusynyň-da çykyş düşümiň görkezgijidigi belli. Diýmek, söz üýtgediji goşulma söz ýasaýja öwrülen.

Ýöne söz ýasaýjy goşulmalaryň diňe belli bir topar sözüň öňünden (az ýagdaýda) ýa yzyndan (köp ýagdaýda) şoňa goşulyp, şonuň bilen bile ulanylmagy, hatda bir kategoriýa degişli sözleriň-de hemmesine goşulyp bilmezligi ony şekil ýasaýjylardan birinji nobatda tapawutlandyrýar. Şekil ýasaýjylar türkmen dilinde diňe sözüň soňundan getirilýär we bir kategoriýa degişli bolan sözleriň hemmesine goşulyp bilýär: **-mak/-mek, -sa/-se, -dy/-di, -ýar/-ýär, -maly/-meli...** kiminleriň ähli işliklere goşulyp bilşi ýaly. Meselem:

Oka-okamak, okasa, okady, okayar, okamaly;

Ýaz-ýazmak, ýazsa, ýazdy, ýazýar, ýazmaly;

Bil-bilmek, bilse, bildi, bilýär, bilmeli;

Işle-işlemek, işlese, işledi, işleyär, işlemeli;

Häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan goşulmalaryň çeşmesine gelenimizde, birinjiden, bu diliň öz goşulmalaryna eýe bolsak, ikinjiden, başga dillerden geçen goşulmalara eýediris.

Söz ýasaýjy goşulmalar sada we çylşyrymly bolup bilerler. Sada diýlip ýörlen goşulmalar taryhy taýdan seredeniňde, çylşyrymly bolup bilerler, ýagny taryhy taýdan birnäçe sada goşulmalaryň birikmeginden emele gelip, emma häzir şonuň her bir bölegi aýratynlykda ulanylman, hemmesi birlikde söz ýasaýjy ýaly bolup giden goşulmalar türki dillerde, bu sanda türkmen dilinde hem tapylýarlar. Olaryň käbirleriniň geçmişini anyklamak häzirikçe mümkin-de bolmaýar. Ýene-de bir topar iki bölekden düzülen çylşyrymly goşulmalar käbir sözlere goşulanlarynda, özara berk birleşip, sada goşulma ýaly duýulýan bolsalar, käbir sözler bilen getirilenlerinde-de, olar olar özara berk birleşmeýärler, ýagny çylşyrymly goşulmany hasyl eden goşulmalaryň her haýsy aýratynlykda söz döredijilik işinde gatnaşyp bilýär. Meselem: *ýazyjy, biliji, salamlaş, gürrüňleş* ýaly mysallardaky *ýaz, bil, salam, gürrüň* sözlerine goşulan söz ýasaýjylary sadalara bölüşdirmek mümkin däl, emma *gazyjy, çekiji, taýaklaş, çöpleş* kimin mysallaryň *gaz, çek, taýak, çöp* sözlerinden soň getirilen ýokarda agzan goşulmalarymyzy özara bölüşdirip, olaryň her haýsyny özbaşdak ulanyp bolýar, çünki türkmen diliniň sözlük düzüminde *gazy, çeki, taýakla, çöple* kimin sözler bar; *ýazy, bili, salaml, gürrüňle* ýaly sözler bolsa ýok. Diýmek, -yjy/-iji; -laş/-leş goşulmalary özara bölünip-de biljek, bölünmän-de.

Nähili-de bolsa, häzirki zaman türkmen dilinde söz döredijilik işinde işjeň gatnaşýan -yjy/-iji/-ujy/-üji çylşyrymly goşulmadyr. Ol -gy/-gi, (-ky/-ki), -gu/-gü(-ku/-kü) goşulmanyň yzyndan isim ýasaýy -çy/-çi goşulmasynyň getirilmegi bilen döredilen. Diýmek, ol ilki -guçy/-güçi ýa -kuçy/-küçi görnüşlerinde bolan. Oňa käbir mysaly orhon ýazgylarynda (Meselem: *itgüçi*), käbir türkmen şiwelerinde tapmak bolýar. Soňabaka sesleriň düşüp galmak kadalary boýunça birinji goşulmanyň ilki sesi (g ýa k) düşüp, onuň diňe soňky çekimlisi galýar-da, -çy/-çi goşulmanyň öňünden ulanylmaga başlan; ç sesi bolsa iki çekimliniň arasynda gelmek bilen, degişli aşyk sese, ýagny j sesine öwrülipdir we şeýlelik bilen, iki goşulmadan düzülen -yjy/-iji/-ujy/-üji goşulmasy ýüze çykypdyr. -maz/-mez goşulmasy -ma/-me we -ar/-er goşulmalarynyň jemidir. Has önümsiz ýasaýjy bolan -dajy/-deji goşulmasynyň hem -da/-de we -çy/-çi goşulmalarynyň birleşmedindendigini aýtmak bolar. Ilki -dajy/-deji goşulmasy -daçy/-deçi şeklinde ulanylan. Onuň (-daçy)/-deçi görnüşini *öýdeçi, düzdeçi* kimin sözlerde häzir-de görmek bolýar.

Şu aýdylanlar bolsa käwagt sada goşulmalar bilen çylşyrymlylary biri-birinden aýyrmaklygyň çetindigini we bulary özara berk baglanyşyklykda derňäp geçmegiň zerurdygyny görkezýärler.

Türkmen dilindäki söz ýasaýjy goşulmalar hakynda gürrüň edenimizde, olaryň söz ýasaýjylyk işindäki hyzmatyny hem bellemek gerek.

Türkmen dilinde bar bolan söz ýasaýjy goşulmalaryň bir topary has önümlü bolup, täze-täze sözler ýasamaga we şunluk bilen-de diliň sözlük düzümini baýlaşdyrmaga işjeň gatnaşýarlar. Bu ýerde ilki bilen -daş/-deş, -jagaz, -la/-le, -ly/-li; -lyk/-lik/-luk/-lük, -syz/-siz/-suz/-süz, -çy/-çi; -yjy/-iji/-ujy/-üji we olaryň gatnaşmagy bilen hasyl bolan çylşyrymly we goşa çylşyrymly goşulmalary görkezmek bolar. Bularyň kömegi bilen türkmen dilinde dürli manyly münlerçe täze sözler emele gelipdirler.

Mysal üçin, -daş/-deş, -çy/-çi goşulmalaryny alyp görelin.

1. -daş/-deş janly (одушевленный) we jansyz (неодушевленный) zatlary görkezýän atlaryň yzyna goşulyp, bir zada ýa-da düşünjä deň gatnaşygy bolan, käbir umumylyk, meňzeşlik bilen häsiýetlenýän adamy ýa-da başga bir aňsyrlymany görkezýän at sözünü ýasap gelýär. Meselem:

At-atdaş, arka-arkadaş, boý-boýdaş, baş-başdaş, bäs-bäsdeş, watan-watandaş, gürrüň-gürrüňdeş, garyn-garyndaş, deň-deňdeş, ýol-ýoldaş, ýürek-ýürekdeş, klas-klasdaş, kär-kärdeş, many-manydaş, mekdep-mekdepdeş, oba-obadaş, pikir-pikirdeş, reňk-reňkdeş, parta-partadaş, sapak-sapakdaş, sakgal-sakgaldaş, syr-syrdaş, süýt-süýtdeş, tabak-tabakdaş, hyzmat-hyzmatdaş, egin-egindeş, çaly-çalymdaş, ýurt-ýurtdaş, ýaşyt-ýaşyttaş (bu sözde -yt we -taş goşulmalary manydaş)...

Klasdaş, mekdepdeş, partadaş, sapakdaş, egindeş, pikirdeş kimin -daş,-deş arkaly ýasalan sözler biziň dilimiziň sözlüğünde soňky döran sözlerdir. *Ýoldaş, ýürekdeş, pikirdeş* sözleriniň manysy hem giňelendir.

II. -çy/-çi goşulmasy örän hasylly söz ýasaýjylardan biri bolup, atlardan we käbir at hyzmatynda gelip bilýän sözlerden dürli manylarda bolan isim ýasamak üçin hyzmat edýär. Bu goşulmanyň söz ýasaýjylyk hyzmaty we manysy barha giňelýär. Ol häzirki zaman türkmen dilinde neologizmler döretmekde işjeň suratda gatnaşýar. Garaşsyzlyk döwründe şol goşulmanyň kömegi bilen emele gelen sözleriň sanawyny has-da giňeltmek bolar. -çy/-çi goşulmasynyň sana goşulmak bilen täze söz ýasamak hyzmaty bolsa XX asyryň belli bir taryny döwrüniň önümçiligi bilen baglanyşykly ýüze çykdy diýmek bolar. Käbir mysal:

Abuna-abunaçy,

awiamodel – awiamodelçi,

araçäk-araçäkçi,
basketbol-basketbolçy,
boks-boksçy,
welosiped-welosipedçi,
woleybol-woleybolçy,
gektar-gektarçy,
dil-dilçi,
demir ýol-demirýolçy,
družina – družinaçy,
zarp-zarpçy,
zemsnarýad – zemsnarýadçy,
dört münň - dört münňçüler (hataryna goşuldylar),
on münň- on münňçi,
münň-münňçi,
magaryf – magaryfçy,
model – modelçi,
montaž – montažçy,
öňbaş – öňbaşçy,
proza – prozaçy,
proýekt – proýektçi,
razwedka – razwedkaçy,
sag – sagçy,
segsen – segsençiler (hereketi),
sulfat – sulfatçy,
traktor – traktorçy,
tankyt – tankytçy,
teplowoz – teplowozçy,
täzelik – täzelikçi,
tank – tankçy,
çep – çepçi,
şahta – şahtaçy,
edebiyat – edebiyatçy...

-çy/-çi aşakdaky ýaly manylary aňladýan söz ýasaýar.

I. Atlara goşulyp, belli bir kesp-kär bilen meşgul bolýan kişini görkezýän at ýasaýar. Meselem:

Tankyt – tankytçy,
ädik – ädikçi,
aýdym – aýdymçy,
deňiz – deňizçi,

magaryf – magaryfçy,

biçim – biçimçi,

demir – demirçi we başgalar.

2. Has atlara (esasan adam atlaryna) goşulanda, şol at, adam tarapyndan esas goýlan ýol, pikir, iş, usul...bilen dogry gidýän, onuň iş usuly bilen işleýän, onuň tarapdary bolan kişini aňladýan söz ýasaýar. Meselem:

Timur – timurcy,

Gaganowa – gaganowaçy,

Stahanow – stahanowçy.

3. –çy/-çi düýp sanlaryň yzyna goşulyp, şol sana dahyly bolan adamy (ýa başga bir zady) bildirýän at (ýa sypat hyzmatynda gelen at) ýasamak hyzmatyny bitirýär. Meselem:

Segsen – segsençi,

Müň –müňçi,

Million – millionçy

4. Bu goşulma käbir atlara goşulyp gelende, bir zada bolan söýgini, gowy görmegi (islegi) bildirip biler. Şoňa görä-de – çy/-çi edil şol manyda ulanylýan asly parsça bolan –*paraz* bilen çalşyrylyp bilner. Meselem:

Watançy – watanparaz,

milletçi – milletparaz.

5. –çy/-çi käbir atlara goşulyp, goşulan zadyny halaýandygyny we şony ýerine ýetirmäge ökdeligini aňladýan söz ýasap gelýär. Meselem:

Gurban çayçy (çay-çy), Aşyr gantçy (gant-çy) eken. Aýna palawçy (palaw-çy) eken we ş.m.

6. Bu goşulma birnäçe janly zatlaryň adyny görkezýän söze goşulanda, *iýiji, dişlek* ýa gowulyk taýdan baglanan sözi bilen bolan aragatnaşygyny görkezýän söz ýasaýar. Meselem:

Bäşimiň bir adamçy (adam-çy) düýesi bardy. Çopan nançy (nan-çy) goýnuny gözden salanok. Garaçy mal ýaly (ürkek)

Bu mysaldaky *düýe* sözünden hem *adamhor* manyny, hem *adama öwrenen* manyny aňlamak mümkin.

7.-çy/-çi goşulmasy goşulan sözünden belli bir wagt dowamynda adama has bolan gylyk-häsiýeti, ýagdaýy bildirýän at ýasamak hyzmatyny bitirip biler. Bu hili sözlerden aňladylýan gylyk-häsiýet köplenç wagtlaýyndyr, goşulan sözüne hemişe has bolan zat dälidir. Meselem:

Dawa – dawaçy, jenjel – jenjelçi, gep – gepçi, gybat – gybatçy,

ýalan – ýalançy,

ýol – ýolçy we ş.m.

8. Agzalan goşulma käbir wagt-orun düşümdäki sözlere goşulanda, orny gözkezyýän-orun bilen baglanyşykly at sözünü ýasap biler. Meselem:

Öý – öýde – öýdeçi,

Düz – düzde – düzdeçi.

-çy/-çi goşulmasynyň soňky ýedi punktda täze söz ýasaýjylyk hyzmaty örän passiw, ýöne onuň ikinji we üçünji punktlardaky hyzmatynyň gün-günden artýandygyny, ony bolsa biziň demokratik gurluşymyzyň talap edýändigini şu ýerde belläp geçmelidir.

-çy/-çi goşulmasynyň yzyndan –lyk/-lik şekiliniň getirilmegi bilen, -çylyk/-çilik diýen has önümlü, çylşyrymly goşulma emele gelýär-de, ol aşakdaky ýaly manyda bolan at ýasap gelýär.

1. Kesp-käriň adyny aňladýan söz. Meselem:

Dayhan – dayhançylyk,

Agronom – agronomçylyk,

Aktýor – aktýorçylyk,

Inžener – inženerçilik...

2. Goşulan sözlerinden köplügi görkezýän at ýasap gelýär. Meselem:

Oba-obaçylyk, bol- bolçulyk,

Pagta-pagtaçylyk,

Üzüm-üzümçilik...

3. Onuň kömegi bilen ýasalan sözler ýagdaý atlaryny bildirýärler. Meselem:

Gul – gulçulyk,

Bakna – baknaçylyk,

Ýetim – ýetimçilik,

Bidüzgün – bidüzgünçilik...

4. Goşulan sözlerinden köne adatyň – şol sözüň asyl manysyna has bolan däbiň tarapdary bolmaklygy, ony islemekligi görkezýän at ýasap gelýär. Meselem:

Urug – urugçylyk,

Tire – tireçilik...

Köp sözlerde –çy/-çi we –lyk/-lik goşulmalarynyň özara pugta birleşip, aýrylmaz bolup gidendigini bellemek gerek. Bu bolsa esasan aşakdaky ýagdaýlarda bolýar diýmek bolar.

1. Köplenç şol goşulmalaryň ozaldan belli bir kesp-kär bilen meşgul kişini ýa umuman adamy aňladýan sözlere goşulan wagtly. Meselem:

Doktor – doktorçylyk,

Şahyr – şahyrçylyk,

Wekil – wekilçilik,

Batrak – batrakçylyk,

Gul – gulçulyk...

2. –çylyk/-çilik/-çulyk/-çülik goşulmasynyň goşulýan sözi sypat ýa otrisatel düşünjäni aňladýan bolsa, bu goşulmalar özara berk birigişýärler. Meselem:

Gurak – gurakçylyk,

Kyn-kynçylyk,

Kem – kemçilik,

Betbagt-betbagtçylyk,

Bimaza – bimazaçylyk...

3. Goşulan sözüne kär aňladyp bilýän ýa adamy görkezýän başga bir goşulma goşulan bolsa. Meselem:

Mal – maldar – maldarçylyk,

Al – alaman – alamançylyk,

Bent – bendi – bendiçilik,

Gayrat – bigayrat – bigayratçylyk,

Düzgün – bidüzgün – bidüzgünçilik...

4. Goşulan sözi halkyň, milletiň...adyny görkezýän bolsa. Meselem:

Gazak – gazakçylyk,

Türkmen- türkmençilik...

Başga bir topar söz ýasaýjy goşulmalar önler söz döredijilikde işjeň gatnaşan-da bolsalar, häzir täze sözler döretmekde esasan gatnaşmaýarlar diýmek bolar, Meselem: -ak/-ek, -agan/-egen. Ýokarkylar bilen birlikde, bir topar goşulmalaryň söz döretmeklige gatnaşmakdan bireýýäm mahrum bolandyklaryny, diňe ýek-tük ön goşulan sözlerinde tapylýandyklaryny belläp geçmek gerek. Muňa mysal hökmünde –syn(çalasyn), -bat(şapbat), -byk(şapbyk), -dek(jürdek), -ün(gürün), -dyň(aýdyň), -

*tyň(aýratyn), -aba/-ebe(akaba, kejebe), -ant(goşant), -myr(ýagmyr), -ňe(üzňe), -ri(egri, бүkri), -kez(görkez), -gar(gapgar), -te(ilde)...*kimin goşulmalary görkezmek bolar. Käbir goşulmalar bolsa öň goşulan sözleri bilen şeýle bir berk birleşipdirler, hatda olaryň goşulmadyklaryny häzir ýörite derňew geçirmezden tanamak-da bolmaýar. Muňa mysal edip, *erkek, erkeç, astar, ýaprak* ýaly sözleriň soňunda getirilen *-kek, -keç, -ar, -rak* goşulmalaryny görkezmek bolar.

Dogry, ýokardaky ýagdaý dilde birden emele gelen zat dälidir. Ol köp wagtyň önümidir, çünki dilde partlamak netijesinde ýüze çykýan zat ýok.

Türkmen dilinde ulanylýan söz ýasaýjy goşulmalar esasan dört görnüşde duş gelýärler.

1. Goşulan sözleriniň inçe-ýogynlygyna, dodaklanmak-dodaklanmazlygyna eýermän, bir görnüşde bolan söz ýasaýjy goşulmalar: *-ana, -baz, -ban, -wan, -man, bet-, bi-, -waç, -wi, -gir, -dan, -dar, -jagaz, -zada, -zar, -keş, -kär(gär), -ment, -nama, nä-, -paraz, -pez, -poş, -saz, -saýyn, -stan, -hana, -hor...* Käbir mysal:

Gaýybana, jeňbaz, masgarabaz, bagban, mähriban, saýawan, saraýman, betbagt, betniýet, betnyşan, bedasyl, binamys, biderek, gapjawaç, ýelpewaç, dünýewi, maldar, minnetdar, guşjagaz, güljagaz, şazada, gülzada, lälezar, arabakeş, düýekeş, jogapkär, söwdagär, hilegär, hünärment, şertnama, düzgünnama, näbelli, nädogry, watanparaz, myhmanparaz, aşpez, günsaýyn, Türkmenistan, çayhana, kärhana we ş.m.

Bu goşulmalardan *-waç, -jagaz, -saýyn* goşulmalaryndan başgasy türkmen diline başga dillerden alnan goşulmalar bolup, at ýa sypat ýasap gelýärler. *-waç, -jagaz* bolsa atlardan at ýasap, *saýyn* sözsoňy kömekçi bolsa-da, ol häzir hal ýasaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýänligi üçin, ony söz ýasaýjy goşulmalar hökmünde alýarys.

Bulardan başga-da bir çekimsiz sesden ybarat *-g, -k, -l, -m, -n, -ň, -ç, -ş* ýaly söz ýasaýjy goşulmalar inçe we ýogyn çekimlili sözlere bir meňzeş goşulýarlar.

-ýew/-ýewa, -ow/-owa goşulýan sözleriniň inçe-ýogynlygyna garaman, olaryň hemmesine bir meňzeş goşulýar. Ýöne bulardan *-ýew/-ýewa* soňy çekimli ses bilen gutarýan sözlere goşulyp, olardan familiýa ýasamaga hyzmat etse, *-ow/-owa* soňy çekimsiz ses bilen gutarýan atlara goşulyp, olardan familiýa ýasamaga hyzmat edýär.

2. Goşulan sözleriniň inçe-ýogynlygyna eýerip, esasan iki hili görnüşde ulanylýan söz ýasaýjy goşulmalar: *-a/-e, -agan/-egen, -ak/-ek, -al/-el, -ala/-ele, -alga/-elge/(-lga/-lge), -ar/-er, -aç/-eç, arman/-ermen, -ba/-be, -gak/-gek, -gy/-gi, -da/-de, -dajy/-deji, -daky/-däki, -dan/-den, -dar/-der, -daş/-deş, -dy/-di, -ja/-je, -jar/-jer, -jak/-jek, -jaň/-jeň, -yjy/-iji/-ýjy/-ýji, -ýyş/-ýiş, -ky/-ki, -la/-le, -laý/-leý, -laýyn/-leýin, -lak/-lek, -lan/-län, -lap/-läp, -lar/-ler, -ly/-li, -lygyna/-ligine, -ma/-me, -mazlyk/-mezlik, -mak/-mek, -arman/-ermen, -maç/(-meç), -myt/-mit, -ra/-re, -rak/-räk, -sy/-si, -syra/-sire, -ça/-çe, -çy/-çi, -y/i, (-yç)/-iç, -çak/-çek...* Käbir mysal:

Ot-otamak, diş-dişemek, ýat-ýatagan, gez-gezegen, gap-gapak, döw-döwek, az-azalmak, köp-köpelmek, dur-duralga, gir-girelge, ak-agarmak, gök-gögermek, tut-tutaç, gör-göreç, gys-gysaç, dik-dikeç, al-alarman, et-edermen, boz-bozgak, bez-bezgek, al-algy, ber-bergi, hokur – hokurdamak, hüümür-hüümdemek, al-aldajy, gir-girdeji, oba-obadaky, öý-öýdäki, zor-zordan, bir-birden, agmak-agdarmak, tän-tändermek, ýaryş-ýaryşdaş, ýürek-ýürekdeş, lokur-lokurdy, hüümür-hüümrädi, gahar-gaharjaň, höwes-höwesjeň, aýykla-aýyklaýjy, diňle-diňleýji...

3. Goşulan sözleriniň inçe-ýogynlygyna, dodaklanmak-dodaklanmazlygyna eýerip, esasan dört hili görnüşde ulanylýan söz ýasaýjy goşulmalar: *-gyn/-gin/-gun/-gün, -gyr/-gir/-gur/-gür, -gyt/-git/-gut/-güt, -gyç/-giç/-guç/-güç, -dyr/-dir/-dur/-dür, -jyk/-jik/-juk/-jük, -jyra/-jire/-jura/-jüre, -lyk/-lik/-luk/-lük, -ymtyk/-imtik/-umtyk/-ümtik/(-mtyk/-mtik), -ymtyl/-imtil/-umtyl/-ümtil/(-mtyl/-mtil), -myş/-miş/-muş/-müş, -ynjy/-inji/-unjy/-ünji/(-njy/-nji), -syz/-siz/-suz/-süz, -çyk/-çik/-çuk/-çük, -çyl/-çil/-çul/-çül, -çylyk/-çilik/-çulyk/-çülik, -yjy/-iji/-ujy/-üji, -yt/-it/-ut/-üt, -yk/-ik/-uk/-ük, -yl/-il/-ul/-ül/(-l), -ylda/-ilde/-ulda/-ülde, -yldy/-ildi/-uldy/-üldi, -ym/-im/-um/-üm, -yrga/-irge/-urga/-ürge, -yrgan/-irgen/-urgan/-ürgen, -yn/-in/-un/-ün, -yndy/-indi/-undy/-ündi, -yş/-iş/-uş/-üş...* Käbir mysal: *Gyz-gyzgyn, bit-bitgin, gur-gurgun, düz-düzgün, al-algyr, kes-kesgir, tut-tutgur, ýüz-ýüzgür, ýaz-ýazgyt, sal-salgyt, ýor-ýorgut, gör-görgüt, gys-gysgyç, ildir-ildirgiç, ýol-ýolguç, süz-süzgüç, gal-galdyrmak, bil-bildirmek, dol-doldurmak, gül-güldürmek, alty-altynjy, baş-bäşinji, on-onunjy, üç-üçünji, akyl-akylsyz, edep-edepsiz, suw-suwsuz, çöp-çöpsüz, pagta-pagtaçylyk, ýüpek-ýüpekçilik, tut-tutçulyk, gül-gülçülik, ýaz-ýazyjy, bişir-bişiriji, gur-guruji, ör-örüji...*

4. Goşulýan sözleriniň inçe-ýogynlyk we dodaklanmaklyk häsiýetine eýerip, iki görnüşde ulanylýan goşulmalar. Beýle goşulmalar nähili söze goşulsalar-da, olaryň çekimli sesleri dodak çekimli seslerinden bolýarlar: *-wuk/-wük, -uw/-üw, -sow/-söw*. Käbir mysal: *Şarla-şarlawuk, ýaldyra-ýaldyrawuk, jürle-jürlewük, şakyrda- şakyrdawuk, ýaz-ýazuw, gez-gezüw, düz-düzüw, al-aluw, damak-damaksow, çäge-çägesow...*

Ýokardakylardan görnüşi ýaly, söz döredijilik işinde gatnaşýan goşulmalaryň köp, esasy bölegini sözün yzyndan goşulýan (suffiks) goşulmalar, ýagny sözün soňundan gelip goşulmak bilen täze söz ýasaýan goşulmalar we az bölegini-de sözöňi goşulmalar (prefiksler) , ýagny sözün öňünden gelmek bilen täze söz ýasaýan goşulmalar hasyl edýär⁶. Diýmek, türkmen dilinde söz ýasaýjylyk prosesinde diňe bir sözün yzyndan goşulýan goşulmalar gatnaşman, sözöňi goşulmalar (prefiksler) hem gatnaşýan ekenler.

⁶ Seret: P.Azymow, Türkmen dili (Söz ýasaýjy goşulmalar), Aşgabat, 1950.

Sözöňi goşulmalar (prefiksler) arkaly söz ýasalyşyna ýene-de käbir mysal getireliň.

Bed-:bedasyl.

Bet-:betbagt, betnyşan.

Bi-:bihabar, binamys, biwagt, bidüzgün, biderek, bibaş, biçak.

Nä-:nähoş, nämälim, nädogry, nätanyş, näbelli, näsag.

Ş-:ol - şol, indi - şindi.

Ä-:äber, äkit, äkel.

Kä-:käbir, käwagt, käpille, kämahal.

Umuman, häzirki zaman türkmen dilinde goşulmalaryň kömegi bilen münlerçe täze söz ýasalyp, ol esasy hyzmaty ýerine ýetirýär. Sözöňi goşulmalaryň (prefiksler) häzirlilikçe söz döredijilik hyzmaty onçakly işjeň däl.

Sözün öňünden (prefiks) we yzyndan (suffiks) goşulýan goşulmalaryň bilelikde ulanylmagy (Meselem: *äkitmeklik, nätanyşlyk, kontrurgy...*) bilen-de dilde käbir sözler döredilýär. Emma söz ýasalyşyň bu täri şu wagt gowşak.

Söz ýasaýjylara girýän goşulmalaryň hemmesi düýbünden täze manyly söz ýasaýar diýip düşünmeli däl. Olaryň käbirleri täze manyly söz ýasaman, diňe onuň şeklini üýtgedýär, ýagny dereje ýa-da şekil ýasasalar-da, sözün manysy öňkä ýakynlygyna galýar. Şol tarapyny göz önünde tutup, söz ýasaýjylary asyl, dereje we şekil ýasaýjylar diýen üç topara bölmek mümkin. Olardan asyl ýasaýjylar goşulan sözünden täze manyly söz ýasamaga hyzmat edýän bolsa, dereje ýasaýjy goşulmalar, ýokarda aýdyşymyz ýaly, goşulan sözlerine olaryň öňki manylaryna ýakyn bolan many ýokundysyny berýärler. Meselem:

Gök-gөгүmtil, ak-akja, gara-gararak, süýji-süýjümtik, işlemek-işleşmek, okamak-okalmak...

Bu hili goşulmalara sypat, işlik derejelerini ýasaýan şekillerini goşmak bolar.

Şekil ýasaýjylara infinitiw, ortak we hal işlikleri, işligiň hökmanlyk we şert şekillerini ýasaýan goşulmalary hem zaman ýasaýjylary goşmak bolar. Meselem:

Oka-okamak, gel-gelmek, oka-okap, ýaz-ýazyp, gel-gelen, oka-okayar, gel-gelýär...

Söz üýtgediji goşulmalar . Sözlemde sözleriň bir-birleri bilen baglanyşmaklary we ylalaşmaklary üçin hyzmat edýän dil serişdelerine, ýagny san, ýöňkeme we düşüm goşulmalaryna *üýtgediji goşulmalar* diýilýär. Söz üýtgediji goşulmalar grammatikada görnükli orna eýedir. Olar dile rejelilik, manylylyk häsiýetini bermekde we adamyň pikirlerini maddy dil gabygyna salmakda uly ähmiýete eýedirler.

Söz üýtgediji goşulmalar hemme dilde bir meňzeş däl. Olar her bir diliň öz spesifik aýraýnlygy boýunça tapawutlanyp bilerler.

Türkmen dilindäki käbir goşulmalaryň üýtgedijidigini ýa-da ýasaýjydygyny anyk kesgitlemek kyn bolýar. Sebäbi käbir goşulmalar hem üýtgedijilik, hem ýasaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Beýle goşulmalaryň asly üýtgediji bolupdyr diýip çaklamak mümkin, çünki söz üýtgediji bolup gelýän birnäçe goşulmalaryň öz esasy (düşüm, san...goşulmalygyndan) wezipesinden başga hyzmatda (ýasaýjylyk hyzmatynda) gelmegi onuň kem-kemden täze wezipä eýe bolup başlamagynyň netijesidir. Şular ýaly iki wezipäni ýerine ýetirip gelýänlerden *-da/-de, -dan/-den, -lar/-ler, -yna/-ine...* ýaly goşulmalary görkezmek bolar. Meselem:

*Çopanlar **gyşyna** oýluk ýapynýarlar.*

*Bu ýylyň **gyşyna** düşüner ýaly däl.*

Görşümüz ýaly, bu mysallaryň birinjisindäki **gyşyna** diýen söze haçan? diýen soragy bermek mümkin bolýan bolsa, ikinji sözlemdäki **gyşyna** sözüne nämesine? diýen soragy bermeli bolýar.

Fonetik söz ýasalyş

Morfologik söz ýasalyş bilen berk baglanyşykly bolan fonetik ýol bilen söz ýasamakda sözün basymy uly ähmiýete eýe bolýar, ýagny basymyň ýeriniň üýtgemegi dilde täze manyly sözün emele gelmegine alyp barýar. Meselem:

*Gaynatma (at)- **gaýnatma** (işlik)*

*Gaytarma (at)- **gaýtarma**(işlik)*

*Alma (at)- **alma** (işlik)*

*Gowurma(at)- **gowurma**(işlik)*

*Ýatlama (at)- **ýatlama**(işlik)*

Düzme (at)- **düzme** (işlik)

Çekdirme (at)-**çekdirme** (işlik)

Çekme(at)- **çekme**(işlik)

Ösgün (at, sypat)-**ösgün**(işlik)

Göçgün (at, sypat)-**göçgün**(işlik) we başgalar.

Bu ýol bilen söz ýasalýş türkmen dilinde onçakly işjeň däl. Söz ýasamakda morfologik, sintaktik we sintaktik- morfologik söz ýasalýş täze sözler döretmekde iň görnükli orna eýedirler.

Sintaktik we sintaktik - morfologik söz ýasalýş

Bu ýol bilen söz ýasalýş iň gadymy ýollardan biri bolup, türkmen diliniň sözlük düzümini baýlaşdyrmakda häzir has işjeň gatnaşýar diýmek bolar.

Sözleriň özara goşulyşyp, täze manyly söz ýasamak prosesi türkmen dilinde barha güýçlenip baryan ýagdaýdyr. Bu ýagdaý sözlemde sözleriň ulanylyşy, ýagny sintaksis bilen berk baglanyşyklydyr. Şonuň üçin-de bu käwagtlar sintaktik söz ýasalýş diýlen adalga arkaly-da berilýär.

Sintaksisdäki söz düzümleri(словосочетание) bilen sözleriň özara goşulyşyp ulanylyşlary (goşma sözler) bir däl, olaryň sözlemdäki orunlary-da, morfologik häsiýetleri-de meňzeş däl. Söz düzümlerinde şol düzümi hasyl edýän her sözünň öz hyzmaty, orny bar. Emma aýry-aýry manyda we hyzmatda bolan sözler özara birigip, bir goşma sözi döretseler, ol dörän söz (goşma söz) tutuşlygyna bir hyzmaty ýerine ýetirýär, başga bir mana eýe bolýar. Dogry, käbir söz düzümleriniň gitdikçe goşma söze öwrülmeği, şunluk bilen-de söz düzümlerini hasyl edýän aýry-aýry sözleriň öňki manylarynyň ýitmegi mümkin.

Goşma sözleri hasyl edýän sözleriň ilkinjisi soňkynyň aýyklaýjysy hasaplanmaýar.

Türkmen dilinde goşma sözler esasan aýry-aýry many aňladýan iki sözün birikmeginden hasyl bolýarlar. Meselem:

Bil-bag-bilbag,

mekge-jöwen-mekgejöwen,

at-gulak-atgulak,

iki-ýüzli-ikiýüzli,

kyrk-aýak-kyrkayak,

porsy-derman - porsuderman,

gara- ýürek - garayürek,

bäş-atar-bäşatar,

daň-atar -Daňatar

Emma ýokardakylar bilen birlikde, ikiden köpsözün birikmeginden hasyl bolan goşma sözlere-de duş gelmek bolýar. Meselem:

Iki-at-ýok - ikatýok,

kelle-baş-aýak - kellebaşayak,

okaraňy-getir-süýt-bereýin - okaraňygetirsüýtbereýin...

Soňky söz özüniň düzülişi boýunça düzmeli goşma sözlemi ýada salýar: *(Sen) okaraňy getir, (men saňa) süýt bereýin.*

Emele gelen goşma söz täze bir many aňladyp, intonasiýa taýyndan hem has birigişýär. Goşma sözi hasyl edýän ýönekeý sözleriň basymy-da birigip, esasy bir basyma öwrülýär.

Diliň goşma sözleri-de mätäçlik zerarly döredilýär. Olaryň döremegi hem jemgyýetde täze düşüňjeleriň ýüze çykmagy bilen berk baglanyşykly bolýar.

Diliň sözlük düzüminde goşma söz döredilende, ol asmandan düşmeýär; emele gelýän goşma sözler hemişe öňden diliň sözlüğünde bar bolan sözleriň esasynda ýüze çykýarlar.

Goşma sözlerde dürli-dürli sözler özara goşulyşýarlar. Meselem: *orunbasar* (orun we basar), *aýakgap* (aýak we gap), *gelinbarmak* (gelin we barmak), *Akdepe* (ak we depe), *ýediýyllyk* (ýedi we ýyllyk), *oklukirpi* (okly we kirpi)...

Adatça, goşma sözde bir söz birnäçe gezek getirilmeyär. Emma şeýle bolsa-da, kä sözleriň, birinji nobatda *umumy, bütin, ara, depe, kädi, baş, dag, kyrk* ýalylaryň, dürli sözler bilen bile getirilip, täze manyly ençeme goşma söz ýasamak ukybyna eýe bolýandyklaryny aýtmak gerek. Meselem:

Umumyhalky, umumybilim;

Bütünsoýuz, bütünbirleşik;

Özara, ortara (orta - ara), wuzara, fakultetara, halkara, şäherara;

Gökdepe, Kümüşdepe, Şordepe, Goturdepe, Akdepe;

Nas kädi, daş kädi, haywan kädi, suw kädi, palaw kädi, sürteç kädi, çilim kädi, süýt kädi;

Eginbaş, ýanbaş;

(gum -dag) Gumdag,(nebit - dag) Nebitdag;

Kyrkguýy, kyrkgaryn, kyrkayak, kyrkbogun

Ara sözi käbir sözüň önünden hem gelip biler. Meselem: *aragatnaşyk, araçäk, arabaglanyşyk.*

Haçan-da *ara* sözüň önünden gelse, emele gelen söz at bolup, sözüň soňundan gelende-de onuň goşulmagy bilen döredilen söz esasan sypat hyzmatynda ulanylýar. Meselem:

Mekdebara ýaryş,

Halkara gatnaşyk,

Sebitara stansiýa...

Sözler özara goşulýşmazdan ön, dürli-dürli söz toparyna degili bolsalar-da, goşma sözi emele getirenlerinde, ol söz (goşma söz) belli bir söz toparyny aňladýar.

Mysal üçin, *üç* we *ajy*, *gün* we *bakar* sözleriniň birikmeginden emele gelen *Üçajy, günebakar* kimin sözleri alyp göreliň. Belli bolşy ýaly, *üç* san, *ajy* sypat, *gün* at, *bakar* işligiň nämälim geljek zamany bolup, aýry-aýry söz toparyna degişli. Emma emele gelen sözler (*Üçajy* we *günebakar*) bir söz toparyna - ada degişli.

Türkmen dilinde bir topar goşma sözleriň döremeginde morfologiýanyň gatnaşmagy gerek bolýar. Başgaça aýtsak, käbir morfologik üýtgeşmelere sezewar bolmazdan, birnäçe sözüň özara goşulýşmagy, diýmek, anyk bir täze many aňlatmagy mümkin bolmaýar. Ýokarda alnan *günebakar* sözüni alyp göreliň. Ol iki sözden *gün* we *bakar* düzülen. *Gün* sözüniň soňundan getirilen ýöneliş düşümiň goşulmasy –*e* bolmasa, *günebakar* sözüniň emele gelmegi mümkin däl. *Ýüzügara, yzygider* (suratda), *bäşgünlik* kimin sözlerdäki *ü* (*ýüzügara*), *y* (*zyygider*), *-lük* (*bäşgünlik* ýaly *y* aýyrsak (*ýüzgara, yzgider, bäşgün*), ol sözler öňki manylaryny ýitirerler. Muňa mysal edip, ýene-de aşakdaky ýaly sözleri getirmek bolar: *geldigeçer, ruhubelentlik, göwnühoşluk, göwnüýetmezçilik, ganygyzgyn, yzysüre, agzybirlik, ýerebakar, gözedürtme, inedördül, kerwenbaşy, atagzy...*

Sintaktik we sintaktik-morfologik söz ýasalyşa käbir mysal.

1. Iki at sözüniň goşulmagyndan emele gelýän sözler. Meselem:

Aýak-gap - aýakgap,

gelin-barmak - gelinbarmak,

aý- soltan –Aýsoltan,

beden-terbiýe - bedenterbiýe...

2. At we sypatyň goşulmagyndan ýasalan sözler. Meselem:

Ýaş-uly - ýaşuly,

agyz-ala - agzala,

päl-ýaman - päliýaman,

ýüz –gara - ýüzügara...

3. Sypat we adyň goşulmagyndan düzülýän sözler.

Gara-gulak - garagulak,

okly-kirpi - oklukirpi,

ýeňil-kelle - ýeňilkelle

şor-depe - Şordepe,

ak-gül - Akgül

4. San we adyň birikmeginden hasyl bolýan sözler. Meselem:

Alty-ýap - Altyýap, kyrk-aýak - kyrkaýak, baş-gün -- başgünlük...

5. San bilen sypatyň birikmeginden hasyl bolan sözler. Meselem: Üç-ajy - Üçajy.

6. At we işlik, esasan-da ortak işliklerden ýasalan atlar. Meselem: Gün-dogdy - Gündogdy,

aý-dogdy - Aýdogdy, orun-basar – orunbasar,

7. Iki işlikden düzülen goşma sözler. Meselem:

Düş-düş – düşdüş, goý-ber – goýber, dog-bitdi – dogabitdi...

Häzirki dilde san bilen çalyşmanyň(bir-näçe – birnäçe), çalyşma bilen adyň (öz-baş (dak) - özbaşdak) birleşmek meýli-da göze ilýär.

Türkmen dilinde ulanylýan bir topar goşma sözler rus diliniň oňaýly täsiri netijesinde leksika-semantik kalkalaşdyrmak esasynda emele gelipdirler. Meselem:

Bütindünyä (всемирный), *halkara* (международный), *sebitara* (межрегиональный), *ýediýyllyk* (семилетка), *onýyllyk* (десятилетка), *dünyägaraýuş* (мировоззрение), *üçburçluk* (треугольник), *ahlihalk* (всенародный) we başgalar.

Türkmen diliniň sözlüğünde goşma sözleri köpeltmekde daşky resurslaryň, ýagny alynma sözleriň-de orny uly. Aýry-aýry elementleriň türkmençe barlygyna garamazdan, hatda birnäçe goşma sözler edil rus dilindäki ýaly kabul-da edilen. Meselem: *Водокачка, водопровод, землесос, землекоп, землемер, водолаз.*

Beýle sözler esasan bir söz kimin duýulýarlar. Tirkeş sözleriň kömegi bilen hem türkmen dilinde köp hili täze manyly sözler ýasalyp bilerler. Şeýle ýol bilen ýasalan sözler aýdyljak pikiriniň manysyny güýçlendirmek bilen birlikde, köplügi aňlatmak hyzmatyny hem ýerine ýetirýärler we bular (tirkeş sözler) goşma sözleriň bir görnüşi bolup, häzirki zaman türkmen dilinde aşakdaky kimin şekillerde duş gelýärler.

1. Bir sözün iki gezek gaýtalanmasy (doly reduplikasiýa). Meselem: *Gatbar-gatbar, topar-topar, dilim-dilim, desse-desse, beýik-beýik, dura-dura, geze-geze...*

2. Iki meňzeş sözün soňkusynyň çykyş düşümde ulanylmasy. Meselem: *ýyl-ýyldan, gün-günden, on-ondan, bir-birden...*

3. Tirkeşdirilip ulanylýan meňzeş sözleriň birinjisiniň yzyna –ba/-be, -ma/-me, -a/-e ynyň goşulmagy bilen. Meselem: *ýylba-ýyl, aýba-aý, gapyma-gap, işikme-işik, basa-bas, göçe-göç, ýüzbe-ýüz...*

4. Manydaş we esasan manydaş sözleriň (sinonimleriň) tirkeşdirilip ulanylmasy. Meselem: *Oglan-uşak, daş-töwerek, wagyz-nesihat, ýorgan-düşek...*

Reduplikasiýa ýoly bilen söz ýasalanda, birinjiden, arassa reduplikasiýany görsek, Meselem: *uly-uly beýik-beýik, uzyn-uzyn* we ş.m., ikinjiden, fonetik üýtgeşmeler bilen bagly bolan reduplikasiýany görýäris. Meselem:

a. çekimsiziň üýtgemegi bilen (*göm-gök, geým-gejim, goş-poş, suw-puw, hyşyr-pyşyr...*);

b. çekimliniň üýtgemegi bilen (*çaga-çuga, garry-gurry, warra-wurra, paty-puty, gara-gura*);

ç. Birnäçe sesiň üýtgemegi bilen (*hasyr-husur, garry-gurty, gümür-ýamyr, bassyr-bussur*);

5. Garşylykly manyny bildirýän tirkeş sözler. Meselem: *oýan-buýan, gije-gündiz, eýläk-beýläk, aňry-bäri...*

Leksika-semantik söz ýasalys

Leksika-semantik söz ýasalysda emele gelýän täze söz sözlük düzümdä taýýar şekilde ýa öňden dilde bar bolan sözün esasynda ýüze çykýar. Şu ýol bilen söz ýasalys prosesi köp zatlary öz içine alyp, türkmen diliniň sözlük düzümini baýlaşdyrmakda uly orny eýeläpdir we häzir-de eýeleýär.

Belli bolşy ýaly, türkmen dili köp sanly şiwelere we gepleşiklere eýedir. Bu şiweler we gepleşikler, gürrüňsiz, birwagtlar umumy halk türkmen edebi diliniň oňaýly täsiri bilen onuň içinde ýitip giderler. Ýöne oňa çenli bu şiweleriň we gepleşikleriň-de türkmen edebi diline öz gezeginde belli derejede täsir edip, türkmen edebi diliniň kätaraplaryny, birinji nobatda onuň leksikasyny baýlaşdyryp bilýändigini şübhesizdir.

Türkmen dili öz ösüş prosesinde şiweleriň we gepleşikleriň hasabyna-da öz grammatik düzülişini, sözlük düzümini we fonetik gurluşyny kämilleşdiripdir. Olar türkmen edebi diline diliň dürli serişdeleri boýunça gymmatly goşantlar beripdirler.

Şiweler we gepleşikler häzirki zaman türkmen diliniň sözlük düzümini kär-hünär leksikasy bilen baýlaşdyrmakda has-da uly hyzmaty ýerine ýetirip bilerler.

Türkmen edebi diliniň sözlük düzüminde *tamyň üsti* (крыша) diýen söz düzüminiň deregine ýomut, nohur, çowdur şiwelerinde işjeň ulanylýan *üçek* sözünü almaklyk göwnējaý bolup biler. K.Gurbanepesowyň bu sözi öz poemasynda ýerlikli ulanylmagy bolsa biziň aýdanymyzyň subutnamasydyr. Meselem:

Diýip, dişim şakyrdadyp,

Düşdüm jaýyň üçeginden.....(K.G. “T.b”)

Dyrnak sözüniň goşmaça – *fundament* manysy edebi diliň sözlük düzümine girizilip bilner. Ýokardakylardan başga-da sinonim şeklinde geçen ýyl – bildir, bir salym – birsellem – birhaýuk, öwünmek – magtanmak, otluçöp – kükürt, gapy – işik, tüwi – bürünç, çekize – süzme, çemçe – gaşyk kimin sözler edebi dilde ulanylyp bilerler.

Käbir türkmen şiweleri hojalygyň aýratyn pudaklary boýunça sözlere, aňlatmalara – professional leksika gaty baýdyr.

Häzir edebi dilde ulanylmaýan *lüti* (*зелуотпон*, gyzgylt reňkli, ysly bag güli⁷), *dele* (*земляника*, ösümlük we onuň miwesi⁸), *adyýaman* (*рыжик*⁹), *badýýan* (*укроп*, yslyja iýilýän ot¹⁰), *itburun* (tikenli ýabany bägül¹¹) kimin sözleriň türkmen diliniň sözlük düzümine goşulmagy mümkin. Ol sözler türkmen şiwelerinde ulanylýarlar. Ilki dördüsini nohur we soňkusynyň-da nohur we gökleň şiwelerinde işjeň ulanylýandygyny H.Muhyýew özüniň nohur şiwesine bagyşlanan dissertasion işinde belläp geçýär.

Beýle sözleri türkmen şiwelerinden köp tapmak bolar. Olaryň edebi diliň sözlüğine girizilmegi bolsa dilimiziň sözlüğini baýlaşdyrar we gereksiz ýere her hili sözler birikmesini ulanmakdan bizi halas eder.

Polisemiýa hem leksik söz ýasalyşyň bir görnüşi bolup, belli derejede söz ýasaýjylyk prosesine gatnaşýar.

Sözün goşmaça, göçme manysy dürli hili ýüze çykýar. Olardan esasan aşakdakylary bellemek mümkin.

1. Öz hyzmaty taýyndan bir meňzeş hyzmaty ýerine ýetirmek netijesinde söz goşmaça mana eýe bolýar. Meselem:

Degirmen (el degirmeni, suw degirmeni);

Çyra (ýag çyrasy, elektrik çyrasy);

Ganat (guşuň ganaty, gara öýüň ganaty, uçaryň ganaty) we ş. m.

2. Zadyň, zadyň bolşunyň, häsiýetiniň, hyzmatynyň we ş m-leriň meňzeşligi zerarly sözün göçme, goşmaça manysy emele gelýär. Meselem:

Aýak (adamyň aýagy, guşuň aýagy, stoluň aýagy, aýyň aýagy, derýanyň aýagy....);

Ýüz (adamyň ýüzi, suwuň ýüzi, halynyň ýüzi, ýeriň ýüzi....) we ş.m..

3. Has atlaryň jyns atlara ýa-da onuň tersine, jyns atlaryň has atlara öwrülmegi netijesinde-de söz başga manyda ulanylyp bilner. Meselem:

Sülgün (has at) we *sülgün* (jyns at);

Jeren (has at) we *jeren* (jyns at);

Toty (has at) we *toty* (guş);

Arslan (has at) we *arslan* (jyns at);

ZIL (завод имени Лихачева);

Hytaý (*Hytaý* – ýurt ady, *hytaý* – halkyň ady).

Käbir işlik şekillerini, ylaýta-da geçen zamanyň goşulmasy –*dy/-di* (käwagtlar munuň yzyndan birinji yönkemäniň köplüğini görkezýän goşulma-da getirilýär: *doý* – *doýdy* – *doýduk* - *Doýduk*), buýruk işliginiň üçünji yönkemesini görkezýän – *sun/-sün* we nämälim geljek zamanyň ýokluk şekili –*maz/-mez* arkaly ýasalan şekiller hereket-gymyldy görkezmeklikden daşlaşyp, at bilen baglanyşykly sözi hasyl edýärler. Meselem:

Ber – *berdi* – *Berdi*;

Dön – *döndi* – *Döndi*;

Dur – *dursun* – *Dursun*;

Sol – *solmaz* – *Solmaz*...

-*ly/-li* arkaly atlardan ýasalan barlyk sypatlarynyň has ada öwrülmegi netijesinde hem bir topar täze sözler emele gelipdir.

Meselem:

Bal – *bally* – *Bally*;

Toý – *toýly* – *Toýly*;

Tüý – *tüýli* – *Tüýli*...

Ýokarky mysallardan görnüşi ýaly, sözün bir kategoriýadan başga bir kategoriýa öwrülmegi dilde täze sözleriň döremegine alyp barýan eken (şu ýerde alan mysallarymyzda işlik, sypat ada öwrüldi).

-*çy/-çi* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalan käbir sözler-de has ada öwrülip gidipdirler. Meselem:

Guzy- *guzuçy* – *Guzuçy* – (ýew).

Bir sözüň has ada öwrülmeginde dürli hili goşulmalaryň uly rol oýnamagy, ýagny belli derejede morfologiýanyň gatnaşmagy bilen birlikde, bir topar sözler şol duruşlaryna-da has at hyzmatynda ulanylýarlar. Meselem: *Kürre* – *Kürräýew*, *çemen* – *Çemen*...

Şu ýerde bir topar başga hili sözleriň atlaşmagyny (субстантивация), hallaşmagyny (адвербализация) hem ýatlap geçmek gerek.

Bir topar atlar ortak işlikleriň atlaşmagy netijesinde ýüze çykypdyrlar. Düzgün boýunça şeýle sözler köplenç, nakyllarda, atalar sözünde getirilýärler. Beýle sözler özara berk birleşip, durugyşyp gidipdirler. Olaryň öňki düzülişlerini üýtgetmeklik stiliň bozulmagyna alyp barýar. Mysal üçin, aşakda getirilen ortak işliklere seredip geçeliň.

Azaşan yzyny tapsa, aýby ýok.

Işlemedik dişlemez.

Serçeden gorkan dary ekmez.

Gorkana goşa görner. Suw **getirenem** bir, küýze **döwenem**.

⁷ Rusça-türkmençe sözlük, M., 1956, s. 114

⁸ Şol ýerde, 210 s.

⁹ Şol ýerde, 668s.

¹⁰ Şol ýerde, 796s.

¹¹ Şol ýerde, 854s.

Ýokarda getirilen *azaşan, işlemedik, gorkan, getiren, döwen* kimin ortak işlikleriň atlaşyp gidendikleri belli. Ýöne nähili-de bolsa, bu hili sözleriň heniz doly suratda işliklerden arasyny üzmedigi belli bolýar.

-*an/-en*; -*dyk/-dik/-duk/-dük* arkaly ýasalan käbir ortak işlikleriň işliklerden bütinleý arasyny üzüp, halys atlaşyp gideni-de bar. Meselem: *towşan, tozan, aýran, gazan, gyran, çümdük* (häzir *çümmük* ýazylýar)... ýaly sözleri alyp görsek, şolaryň kökleri *towus* (mak), *toz, aýyr, gaz, gyr, çüm* tüýs işlik bolup, olar –*an, -dük* goşulmalaryny kabul etmek bilen, bäs-bütün atlaşyp gidipdirler. Şonuň ýaly halys atlaşan sözleriň hataryna –*ar* arkaly hasyl bolan *açar* (ключ), *bäşatar*... ýaly sözleri-de goşmak bolar.

Käbir düşüm goşulmalarynyň goşulan atlary bilen berk birigişip, şol sözlerde aýrylmaz derejä gelendikleri belli. Şonuň netijesinde sözüň öňki kategoriýasy üýtgap, öňki at sözi hala öwürülen we, şeýlelik bilen-de, dilde täze manyly birnäçe söz emele gelen. Dogry, şeýle goşulmalar esasan iki hyzmatda: hem söz ýasaýjylyk, hem söz üýtgedijilik hyzmatynda gelýärler. Käbir mysal:

-*lygyna/-ligine*. Bu goşulma häzirki zaman türkmen dilinde bir sada goşulma ýaly duýulýar. Emma onuň aslyny derňesek, ol aýry-aýry üç sany elementiň birikmeginden hasyl bolan: söz ýasaýjy –*lyk/-lik*, ondan soň çekimsiz seslere gutarýan sözleriň yzyna goşulyp, üçünji ýöňkemäni görkezýän (-*y/-i*) goşulma we onuň yzyndan hem üçünji ýöňkemedäki sözler bilen ulanylýan (-*na/-ne*) ýöneliş düşümiň goşulmasy. Bu suffiks goşulan sözlerden ugur-tarap, ýagdaý aňladýan hallary ýasaýar: *aşaklygyna* (togalanmak), *ýokarlygyna, ilerligine, terligine, täzeligine, matalygyna*...

-*yna/-ine*. Bu-da aslynda iki goşulma: *y-na/-i-ne*. Goşulan sözlerden wagt, sebäp hallaryny ýasaýar: *Agşamlaryna, ertirine, gaharyna, begenjine keýpine*...

-*da/-de* (aslynda wagt-orun düşümiň goşulmasy): *onda-munda*,

-*dan/-den* (aslynda çykyş düşümiň goşulmasy). Bu goşulan sözlerden esasan, ýagdaý, hil, mukdar, wagt hallaryny ýasaýar: *çyndan, täzedan, alty-altydan, ýürekden, uludan zordan, birden, ýeke-ýekeden, ýyl-ýyldan, gün-günden*

-*ça/-çe* (bir wagtky deňeşdirme düşümiň goşulmasy): *rusça* (okaýar), *bizçe* (bilmeýär), *mertlerçe, gahrymanlarça*..

--*yn/-in/-n* (gadymy gurallyk düşümiň goşulmasy). Bu goşulma goşulan sözlerden hereketiň ýagdaýyny hem wagt aňladýan hallary ýasaýar: *gyşyn-ýazyn* (işlemek), *gaýdyşyn, gidişin, ogryn, arkan, ýüzin*...

Işligiň nämälim şekilindäki sözleriň hereketinden aňlanylýan ýagdaýe meňzetme ýoly bilen ýasalan atlara-da käbir mysal tapmak bolýar: *bulamak, çakmak, oýmak, ýaşmak, üýşmek*.

Taryhyň görkezişi ýaly, türkmen halky birnäçe başga halklar bilen aragatnaşykda bolupdyr. Bu aragatnaşyklaryň netijesinde, elbetde, aragatnaşyk edýän halklaryň dilleri-de özara bir-birlerine täsir edipdirler. Şonuň netijesinde birnäçe türkmen (türki dilleriň) sözleriniň (hatda goşulmalarynyň-da) özge dillere geçişi ýaly, Meselem: eýran dillerine: *top- topçy, gaçak-gaçaqçy, il-ilçi*¹², *kaleskeçi*¹³ (soňky sözde –*çi* goşulmasy göz önünde tutulýar), arap diline: *nyşan, topçy, dogry, buz, çörek, köpri* (kubri), rus diline: *altyn, arkan. başlyk, gawun* (кавун), *galpak* (капак), *guşak* (кушак), *garaköl* (каракуль), *dilmaç* (толмач), *ojak* (очаг), *sandyk* (сундук), *torba, çäkmen* (чекмень¹⁴), *kätmen* (кетмень), *çoran, aýran*... şolaryň bir topar sözleri hem türkmen diliniň sözlük düzümine geçipdirler.

Akademik W.W.Winogradowyň belleýşi ýaly, her bir milli diliň ösüşi onuň öz içki kanunlarynyň esasynda barýar, çünki her bir milli diliň öz grammatik düzülişi we esasy sözlük fondy bar. Emma milli dil öz milli gabygyna sümüp (замыкаться) durup bilmez we sümmele-de däl, ol başga dillerden üzňe bolmaly däl, olar bilen aragatnaşykda bolmalydyr.

Ol öz ösüşinde, gürrüňsiz, diňe bir öz serişdeleriniň hasabyna däl-de, başga dilleriň elementlerini, ylaýta-da leksik elementlerini özleşdirmek bilen-de baýlaşýar. Ýöne şol özleşdirilen elementleriň ähli halk üçin medeni gymmata eýe bolmagy ähmiýetli we zerurdyr.

Başga dilleriň elementleri türkmen diline geçmek bilen, bu diliň (türkmen diliniň) öz kada-kanunlaryna boýun egýärler we onuň içki ösüş kanunlary esasynda peýdalanylýarlar, grammatikasynyň ygtyýarynda bolýarlar.

Häzirki zaman türkmen diliniň sözlük düzümine taryhy nukdaýnazardan seredenimizde, onda esasy gatlak hökmünde ýaşamagyny dowam edýän türkmen sözleri bilen bir hatarda, eýran dillerinden, ylaýta-da täjik, pars dillerinden, arap dilinden, rus dilinden we onuň üsti bilen bir topar başga dillerden geçen ençeme sözleriň bardygyny aýtmak gerek.

Eýran dillerinden geçen leksik elementler

Türkmen halkynyň eýran dilleriniň wekilleri bilen aragatnaşygy gadymdan başlanýar. Şonuň netijesinde hem bu dillerden, birinji nobatda täjik we pars dillerinden türkmen diline bir topar söz geçipdir. Ol sözler bolsa türkmen diline esasan janly gepleşik netijesinde geçen diýmek bolar. Şonuň bilen birlikde, käbir kitap üsti bilen geçen sözleriň-de bardygyny iňkär etmek bolmaz.

Eýran dillerinden geçen sözlere mysal edip *eýwan, myhman, nadan, dutar, daraht, gozapaya, pagta, arzuw, esger, owaz, bahar, çäre, jan, jenjel, dert, derweze, diwar, dost, hepde, hammam, miwe, paýtagt, tagt, şüdügär, zaman, zor, kärhana, belent, mähriban, pugta, şirin, hem, hiç* diýen ýaly sözleri görkezmek bolar.

Eýran dillerinden giren sözler-de durmuşda zerur bolan aňlatmalary, abstrakt we anyk düşüňjeleri bildirmekde türkmen diliniň sözlük düzüminiň gerekli bölegi bolup hyzmat edýärler. Olaryň bir topary real, anyk düşüňjeler, Meselem: *nar, bede, daragt, mis, dutar*.... bilen baglanyşykly.

Häzirki zaman türkmen dilinde eýran dilleriniň sözleriniň ulanylmagy bilen birlikde, olaryň türkmençe ekwiwalentleriniň hem peýdalanylýandygyny we şonluk bilen-de sinonimik toparyň emele gelýändigini aýtmak gerek. Meselem: *asman* we *gök, tylla* we *altyn, çeşme* we *bulak, aýna* we *gözgi* (soňky getirilenler türkmen sözleri).

¹²Б.В. Миллер, Персидско-русский словарь, М., 1958, стр. 50, 136, 137, 375.

¹³Şol ýerde, 393s.

¹⁴Е.М.Галкина – Федорук, Современный русский язык. Лексика. Изд. МГУ, 1954, 100с.

Türkmen dilinde eýran dilleriniň bir topar sözleri bilen birlikde, olaryň ençeme söz bölekleri (goşulmalary) hem duş gelýär.

Eýran dilleriniň söz ýasaýjylary türkmen diline dogrudan-dogry geçmän, ýa degişli söz bilen bile geçip, soňra türkmen sözleri bilen-de ulanylmaga we öňki goşulyp geçen sözlerinden aýrylmak ukybyna eýe bolmaga başlapdyrlar ýa-da aýratyn söz hökmünde türkmenler tarapyndan özleşdirilip, soňabaka goşulma öwrülipdirler. Olaryň käbirleri wagtyň geçmegi bilen ýitip giden bolsa, käbirleri-de hasylsyzlaşypdyrlar. Emma häzirki zaman türkmen dilinde-de eýran dilleriniň birnäçe söz ýasaýjy goşulmalarynyň bardygyny we olaryň belli böleginiň işjeň suratda söz ýasaýjylyk wezipesini ýerine ýetirýändigini aýtmak gerek.

Häzir türkmen dilinde goşulma hökmünde seredilýän käbir söz böleklerini täze leksik manyly söz ýasaýjy hasaplamaga iki ýagdaý alyp barýar, birinjiden, şolaryň goşulýan sözleri aýratynlykda-da ulanylyp, emma olaryň özüleri özbaşdak ulanylmaýarlar-da, diňe degişli sözüň ýa yzyndan, ýa önünden gelmek bilen, täze manyly söz döretmek üçin peýdalanylýarlar. Ikinjiden, olaryň köpüsi ozaldan goşulan arap, eýran dilleriniň sözlerinde duş gelmek bilen çäklenmän, käbir türkmen sözleri bilen-de ulanylmaga başlapdyrlar.

Türkmen dilinde ulanylýan söz ýasaýjy goşulmalaryň birnäçesi eýran dillerinde işligiň häzirki zamanyny bildirýän (основа настоящего времени) ýa ortak işligi görkezýän şekiller bolup (Meselem: *-baz*, *-gir*, *-dar*, *-keş*...), türkmen dilinde özüleriniň şeýle manylaryny düýbünden ýitiripdirler. Onuň üçin-de biz olaryň diňe häzirki zaman türkmen dilindäki ýagdaýyny göz önünde tutýarys.

Umuman aýdanda, türkmen dilinde eýran dilleriniň aşakdaky ýaly söz ýasaýjy goşulmalaryny görmek bolar. Olar dürli sözlere goşulyp, köp tüýsli täze sözleriň ýasalmagyna alyp barypdyrlar we olaryň käbiri häzir-de şol hyzmaty ýerine ýetirýär.

-ana: *şahyrana, gaýybana, erkana*.

-anda/-ende: *sazanda, gezende*.

-baz: *darbaz, kartbaz, jeňbaz*.

-ban/-wan: *bagban, mähriban, saýawan*.

-bed, -bet: *betgörk, betbagt, bedasyl*.

-bi: *bihabar, bidüzgün, biderek, bigelşik*.

-gir: *ätişgir, dilgir*.

-dan: *gantdan, tüfdan, çaydan*.

-dar: *algydar, bergidar*.

-zada: *şazada, Gülzada*.

-keş: *zyýankeş, düýekeş*.

-kär, -gär: *jogapkär, günäkär, nilgär, işgär*.

-nama: *borçnama, düzgünnama*.

-nä: *nätanyş, nädogry*.

-paraz: *dostparaz, şöhratparaz*.

-pez: *aşpez, nanpez*.

-saz: *sagatsaz, çilimsaz*.

-hana: *kärhana, naharhana*.

-hor: *süýthor, mugthor*.

-ystan, -istan: *Arabystan, çölüstan, Türkmenistan, gülüstan*.

Ýokarda biz degişli mysallar bilen käbir söz ýasaýjy goşulmalary getirdik. Ol goşulmalaryň hemmesiniň ýerine ýetirýän hyzmaty bir hili däl. Olaryň käbirleri söz döredijilik inde azdan-känden gatnaşýan bolsalar, başgalary bolsa häzirki zaman türkmen dilinde düýbünden täze sözler döretmekde gatnaşman, diňe ozaldan goşulan sözleri bilen duş gelýärler. Birinji topara degişli edip, *-bi*, *-nä*, *-kär*, *-gär*, *-dar*, *-hor*, *-nama*, *-hana*, *-ystan/-istan/-ustan/-üstan* ýaly goşulmalary we hasylsyzlar – ölüler hökmünde bolsa *-ana*, *-anda/-ende*, *-bar*, *-wan*, *-gir*, *-dan*, *-zada*, *-pez*, *-saz* tüýsli goşulmalary görkezip bileris.

Türkmen dilinde ulanylýan eýran dilleriniň goşulmalarynyň bir sözde iki ýa ondan-da köpüsiniň goşulyşyp gelşi ýok. Olar diňe türkmen ýa başga dilleriň goşulmalary bilen birlikde goşma goşulmany emele getirýärler.

Eýran dillerinden geçen goşulmalaryň köpüsiniň diňe bir görnüşi bolup, olar nähili söze goşulsalar-da, özüleriniň asyl şekillerini saklaýarlar we, şeýlelik bilen, belli derejede ýitip başlan, emma häzirlilikçe saklanýan singarmonizm kadasynyň bozulmagyna alyp barýarlar. Şunuň bilen barabar, *-anda/-ende* we baglaýjy goşulýan sözleriniň ýogynlyk-inçeligine eýerýärler. Diýmek, olaryň iki görnüşi (ýogyn we inçe) bar. Türkmen dilinde *-istan* goşulmasynyň önünden redusirlenen dar çekimli getirilip, onuň nähili söze goşulýandygyna garap, ol redusirlenen çekimli dört görnüşde bolup biler (*y*, *u*, *i*, *ü*).

Türkmen leksikasynda arapça sözler

Türki dilleriň ýazuw ýadygärliklerinden görnüşi ýaly, bu dillere arap leksik elementleri gadymy wagtlerden geçip başlapdyrlar we türki dilleriň leksikasyna, bu sanda türkmen diliniň leksikasyna belli derejede goşant bolupdyrlar.

Türkmen dilinde bar bolan arap sözleri esasan abstrakt düşüňjeleri aňladýan isimlerdir (köplenç atlar we sypatlar) diümek bolar. Türkmen diliniň sözlük düzümine ornaşan arap sözlerine mysal edip, aşakdaky ýaly sözleri görkezmek mümkin: *ajayyp*, *adyl*, *aýp*, *alym*, *akyl*, *ar*, *arz*, *azap*, *döwlet*, *dereje*, *dykgat*, *edebiyat*, *edep*, *esas*, *emma*, *eziz*, *älem*, *kanun*, *kitap*, *laýyk*, *many*, *mälim*, *maksat*, *meşgul*, *medeniýet*, *mejlis*, *millet*, *hadysa*, *hakykat*, *hasabat*, *ylham* we başgalar.

Admiral, *almanah*, *algebra*, *alkogol*, *bakaleýa* (bakgal) ýaly käbir arap sözleri türkmen diline rus diliniň üsti bilen geçipdirler. Dogry, ol sözler türkmen diline asyl şekillerini ýitirip, rus dilindäki görnüşlerinde geçipdirler. Arap dilinden geçen sözleriň bir topary, birinji nobatda din bilen, köne durmuş bilen baglanyşykly sözler arhaizmleşip gidipdirler. Olaryň käbirleriniň ýerine bolsa türkmen diliniň öz içki resurslary esasynda dörän sözler, rus diliniň sözlük düzüminden geçen sözler

ulanylyp, arap sözleriniň türkmen leksikasyndan çykyp gitmegine alyp bardy we alyp barýar. Meselem: *jümle (sözlem), pyrka (partiýa), şura (sowet), jemhuriýet (respublika), beýnelmilel (internasional), sarf (morfologiýa), ynkylap (rewolusiýa)*..... kimin sözleriň häzirki türkmen dilinde ulanylmaýandyklary bellidir.

Eýran dillerinden geçen bir topar söz ýasaýjy goşulmalaryň-da türkmen dilinde söz döredijilik prosesinde gatnaşandyklaryny aýdypdyk. Arap dilinden köp sanly sözler geçip özleşdirilen bolsalar-da, *-at, -wi* kimin öli söz ýasaýjylar bolaýmasa (*hasabat, dünýewi*), arap yndan türkmen diliniň söz ýasaýjylyk prosesine gatnaşanlary ýok.

Türkmen diliniň leksikasyna rus diliniň sözlük düzüminden geçen sözler

Türkmen diliniň sözlük düzümine rus dilinden geçen sözler iki ýol bilen:

1. Janly gepleşiğiň we
2. Edebiýatyň üsti bilen geçipdir.

Birinji ýol bilen geçen sözlere mysal edip, esasan, 1917-nji ýyldan öň we öňki baglaýjynyň ilki ýyllarynda rus dillerinden geçen sözleri görkezmek bolar. Olar geçen diliniň fonetik kanunlarynyň esasynda dürli üýtgeşmelere-de duçar bolupdyrlar. Olara mysal edip, *semewar, lampa, bedre, general (ýanaral), polkownik (bolköýnek), pristaw (pristap)* kimin durmuşy we wezipeleriň atlaryna degişli sözleri görkezmek mümkin. *Soldat, potolok, pol, skameýka, stol, pomidor, ýanwar, fewral, mart, stakan, banka, pud, başlyk, welaýat* ýaly sözleriň A.Aliýewiň 1913-nji we 1914-nji ýyllarda çykarylan “Туркменская речь (звуковой метод обучения в туркменской школе)” diýen kitabynda getirilendigini ýatlap geçmek gerek.

Soňlukça, bir tarapdan, rus diliniň sözlük düzüminden halk hojalygynyň we medeniýetiň dürli ugurlaryna degişli bolan her hili sözler geçip başlan bolsalar, ikinji tarapdan, bu diliň oňaly täsiri astynda türkmen dilinde öňden bar bolan ençeme sözler we sözler birikmesi işjeň suratda ulanylyp başlandy, türkmen diliniň içki resurslaryndan peýdalanmak prosesi has işjeňleşdi, kä sözler täze-täze, goşma many aňladyp başladylar.

Türkmen diliniň sinonimikasyňy ösdürmekde we baýlaşdyrmakda hem rus diliniň hyzmaty uludyr.

Meselem:

Ussa we мастер, okuw müdiri we завуч, mekdep we школ, depder we тетрадь, goşulma we аффикс, adalga we термин, arakesme we перерыв, asalga, asawaç we вешалка, hek we мель, heläkçilik we авария, agza we член, terjimehal we автобиография... we ş. m. Bulardan *zawuç, şkol, mel, pereryw* ýaly sözler heniz ýazuw dilinde kän ulanylmaýarlar.

Rus diliniň oňaly täsiri astynda türkmen diliniň sözlük düzüminde hojalygyň we medeniýetiň hemme ugurlary boýunça ençeme täze sözler we aňlatmalar peýda boldy. **Mysal üçin, radio bilen baglanyşykly dörän sözleri we sözler birikmelerini alalyň.**

Türkmen halkynyň durmuşyna-da radio berk ornaşdy. “Ýurdumyzyň paýtagtynda, welaýat merkezlerinde, şäherlerinde, etrap merkezlerinde radiopriýomnikleriň, radionokatlaryň sany barha artýar. Diňe soňky üç ýylyň içinde respublikamyzda radionokatlaryň sany dokuz esse artdy. Häzir respublikada 53 müň radionokat we 15 müň radiopriýomnik bar. Respublikanyň 196 daýhan hojalygy doly suratda radiolaşdyryldy” diýip, “Sowet Türkmenistany” gazetiniň 1953-nji ýylyň 7-nji maýynda çykan baş makalasynda ýazypdy.

Radionyň durmuşa berk ornaşmagy türkmen diliniň sözlük düzümine aşakdaky ýaly goşant getirdi.

Radio, radioapparat, radiolokasiýa, radioakustika, radiopriýomnik, radiokružok, radioklub, radiostansiýa, radiouzel, radionokat, radiolaşdyryş, radiolaşdyrmak, radiogazet, radiotehnik, radiokarta, radiolo, radiotelefon, radiotelegramma, radioprogramma, radiokonsert, radiostudiýa, radiotelegraf, telewideniýe (“S.T” 7. V. 1953), telewizor, reproduktor, mikrofon, eşitdiriş, radiooýun, radiosöýüjiler, radiodinleýjiler, gysga tolkunly radiostansiýa, radio alyp eşitdiriş, radio alyp eşitdiriş liniýasy, radiolaşdyryş bölümi, radio güni, radio gepleşikleri, kabul ediş apparaty, mikrofon önünde, eşitdiriş radiostansiýalary, radio eşitdiriş organlary, alyp eşitdiriş setleri....

Türkmen diliniň sözlük düzümine giren şeýle goşantlar başga ugurlar boýunça hem köpdür.

Türkmen diliniň ylmy adalgalaryny döretmekde we ösdürmekde hem rus dili örän uly orna eýedir. Belli bolşy ýaly, 1917-nji ýyldan öň türkmen diliniň ylmy adalgalary ýok diýerlikdi. Ol sowet döwrüniň önümidir. Mysal hökmünde *fonetika, morfologiýa, sintaksis, leksika we semantika* ýaly adalgalar bilen birlikde, *nokat, ýaý, goşa dyrnak, iki nokat, basym, bogun, at, sypat, san, düşüm, sözlem...* kimin türkmen diliniň öz içki serişdeleriniň peýdalanylmagy bilen döredilen adalgalary görkezmek bolar.

Rus diliniň oňaly täsiri bilen türkmen diliniň ençeme söz ýasaýjy goşulmasy, Meselem: *-daş/-deş, -çy/-çi, -çylyk/-çilik, -la/-le, -laşdyrmak/-leşdirmek...* güýçli suratda herekete getirildi.

Türkmen diliniň sözlük düzüminde başga-da ençeme dilleriň sözlerini görmek bolýar. Olary türkmen diline geçirmekde esasy hyzmaty rus dili oýnady. Umuman, 1917-nji ýyldan soň alynma sözler türkmen diline esasan rus diliniň üsti bilen geçdi diýmek bolar.

Rus diliniň üsti bilen başga dilleriň sözlük düzüminden hem türkmen diline köp söz geçdi. Meselem:

Kafedra, leksika, muzeý, filosofiýa, sintaksis, akt, awtor, administrasiýa, ekzamen, tramwaý, klub, futbol, barrikada, ministr, kabinet, lyustra, abażur, garnizon, rewolýusiýa, almanah, algebra, admiral, nowella, libretto, tenor, ariýa, kreyser, matros, ofiser, feldmarşal, ştab, gastrol...

Şu ýerde käbir söz ýasaýjy goşulmalary hem ýatlamak gerek. Umuman aýdanda, türkmen dilinde rus dilinde ulanylýan goşulmalaryň sany häzirlikçe örän az; biziň dilimize geçen we geçýän halkara goşulmalary öz degişli sözleri bilen geçýärler¹⁵.

Köp ýerlerde halkara sözleri bilen geçýän goşulmalary ozaldan dilde bar bolan şekiller bilen doly we dogry aňladyp bolýandygy sebäpli, türkmen diline geçýän sözlerdäki goşulmalar taşlanyp, diňe düýp sözün özi galýar. Ol sözlere gerek ýerinde türkmen diliniň degişli goşulmalary goşulýarlar¹⁶.

¹⁵ Seret: Azymow P. Häzirki zaman türkmen dili. Giriş, leksika. Aşgabat 1959, 65-68 s.

Rus diliniň sözlük düzüminden geçen we geçýän sözler türkmen diline geçmek bilen, soňkynyň grammatikasynyň ygtyýaryna gelip, şonuň kada-kanunlaryna boýun egýärler, ýagny türkmen diliniň grammatikasynyň düzgünleri esasynda ulanylýarlar.

Türkmen halkynyň ikinji ene dili bolan rus diliniň sözlük düzüminden alnan sözleriň türkmen dilinde aýdylyşy bolsa barha rus diliniň dürs ýazuw kadalaryna ýakynlaşyp barýar diýmek bolar.

SÖZ TOPARLARY

Dildäki sözler häsiýetleri boýunça özara toparlara bölünýärler. Sözler toparlara bölünende, her bir diliň öz aýratynlyklary göz önünde tutulmalydyr. Şonuň üçin hem her bir diliň sözlerini toparlara bölmekde şol diliň sözleriniň semantikasyny, grammatik gurluşyny nazara alyp, şonuň esasynda sözler özara toparlara bölünse, has amatly bolýar. Eger sözleriň ähli aýratynlyklary göz önünde tutulman, olardan diňe belli bir häsiýeti nazara alnanda, käbir diilerde sözleri özara toparlara bölmek mümkin bolsa-da, birnäçe dillerde diňe bir aýratynlyga esaslanyp, olary özara toparlara bölmek mümkin bolmaýar. Sebäbi şeýle dillerdäki ähli häsiýeti ondaky bir aýratynlygyň özi doly görkezip bilmeýändigini üçin, beýle dillerde bir aýratynlyga esaslanyp, sözleri özara toparlara bölmek dogry hem-de göwnejaý bolmaýar. Ine şonuň üçin hem sözler özara toparlara bölünende, olaryň sintaktik hyzmatynyň hem nazara alynmagy gerekdir. Sebäbi birnäçe dillerde (Meselem: türki dillerde) sözleri özara toparlara bölmekde sözüň sintaktik hyzmaty onuň morfologik alamatyndan kem hyzmaty ýerine ýetirmeýär. Emma şeýle bolsa-da, sözleri özara toparlara bölmekde olaryň diňe sintaktik hyzmaty esas edilse, ol hem, elbetde, hakykaty doly suratda görkezip bilmez. Şu aýdylanlara görä-de, belli bir diliň sözleri özara toparlara bölünende, şol diliň hut öz aýratynlyklary esasynda hemme häsiýetleri göz önünde tutulyp, sözleri özara toparlara bölmek dogry we amatly bolýar.

Ýokarky aýdylanlardan mälim bolşy ýaly, türki dilleriň, şol sanda türkmen diliniň hem sözlerini özara toparlara bölmekde bularyň spesifik aýratynlyklaryna – sözleriň semantikasyna, morfologik alamatyna, sintaktik hyzmatyna üns berip, şolaryň esasynda sözleri özara toparlara bölmegiň gerekdigi belli bolýar. Şonuň üçin hem türki dillere degişli soňky wagtlarda neşir edilen işlerde sözler özara toparlara bölünende, esasan ýokardaky aýdylan aýratynlyklaryň hemmesi-de nazarda tutulýar. Şeýlelikde, türkmen dilindäki sözler hem özara toparlara bölünende, ýokarky aýdylanlar nazara alyndy.

Söz toparlary türkmen dilinde many aňladyşlary we grammatik gurluşlary taýyndan biri-birlerinden tapawutlanýarlar. Diýmek, sözleriň manysyna, morfologik aýratynlygyna we sintaktik hyzmatyna garap olary özara toparlara bölmek gerek.

Sözüň semantik manysy diýildigi – onuň zady, zadyň hilini, mukdaryny, hereketini, ýagdaýyny we ş.m. aňlatmagy diýiligidir. Meselem: at zady we predmetleşen düşüňjani aňlatsa, işlik hereketiň her hili alamatyny aňladýar we ş. m.

Sözüň morfologik aýratynlygy diýildigi – her söz toparynyň özüne degişli belli bir goşulmasynyň we söz ýasalýş häsiýetiniň bolmagy diýiligidir. Meselem: atlar esasan düşüm bilen üýtgeşseler, işlikler zaman bilen üýtgeşýärler we ş.m.

Sözüň sintaktik hyzmaty diýildigi – onuň sözlemde esasan belli bir hyzmaty ýerine ýetirmäge ukyply bolmagy diýiligidir. Meselem: sypatlar sözlemde esasan aýyrgyç, hallar doldurgyç bolup gelseler, işlikler esasan habar bolmaga ukyplydyrlar we ş. m. Diýmek, sözlemiň her bir agzasy bolup gelmek üçin, tipik sözler, ýagny semantik manysyna, grammatik gurluşyna görä, sözlemiň belli bir agzasy bolup gelmäge ukyply sözler bolýarlar. Emma käbir ýagdaýlarda sözleriň sözlemde özüne degişli bolmadyk häsiýeti bildirmek üçin-de ulanylmagy mümkin. Meselem: *agaç çemçe, kümüş gapyrjak* ýaly söz düzümleriniň birinji bölegi at bolup, ýokarky söz düzüminde sypatlara meňzeş hyzmaty ýerine ýetirip gelýärler. Emma sypatlara degişli tipik häsiýet zadyň aýratynlyklaryny (*ýagşy okuwçy*) aňlatmak bolsa-da, käbir sypatlar sözlemde özläriniň tipik häsiýetinden başga hyzmatda hem gelip bilýär (*Meret ýagşy okaýar. Ýagşydan at galar*). Şeýle bolsa-da, bular sözlemde ýerine ýetirýän hyzmatyna garaman, özüne tipik bolan häsiýete garap, belli bir söz toparyna degişli söz hasaplanmalydyr, ýagny *ýagşy* sözi ýokarky üç hyzmatda gelende-de sypat hasaplanmalydyr. Bu ýagdaý bolsa sözler özara toparlara bölünende, diňe sintaktik aýratynlygyň ýeterlik dældigini subut edýär. Bir sözüň haýsy söz toparyna degişlidigini kesgitlemek üçin, onuň ähli aýratynlyklaryny (manysyny, morfologik alamatyny, sintaktik hyzmatyny) göz önünde tutmagyň gerekdigi belli bolýar.

Ine şu ýokarky aýdylanlar esasynda türkmen dilindäki sözler ilki bilen *özbaşdak sözler* we *kömekçi sözler* diýen iki uly topara bölünýärler.

a) Özbaşdak sözler esasan aşakdaky häsiýetlere eýedir:

1. Sözüň doly material manysy bolmaly. Mysal üçin, *galam, künji* ýaly sözler anyk zady aňladýarlar; *sary, gök, owadan* ýaly sözler zadyň aýratynlygyny aňladýarlar: *ýazdym, okady* ýaly sözler zadyň hereketini aňladyp, *bäş, on, ýigrimi* ýaly sözler bolsa zadyň mukdaryny aňladýarlar we ş. m.

2. Söz kontekstsiz-de ulanylyp bilinýän bolmaly. Meselem: *durna, baş, ýedi, gel, owadan, tiz, biz, şu* we ş. m.

3. Özüniň aýratyn basymy bolmaly.

4. Belli bir standart sese eýe bolmaly. Meselem: *orak* deregine *oryk* ýa-da *aryk* ulanylman, her ýerde gelse-de, hemmeler tarapyndan kabul edilen standart sese (*orak* görnüşine) eýe bolşy kimin.

5. Degişli morfologik goşulmalary kabul edip bilýän bolmaly.

6. Söz ýasaýjy goşulmalary kabul edip, täze söz ýasamagy başaryan bolmaly. Meselem: *suw-suwly, suwsyz, suwlamak, ot-otamak, bil-bilim, güw-güwwüldi, güwwüldemek, ýylp-ýylpyldy, ýylpyldamak*¹⁷.

Şu ýokarky aýdylanlaryň esasynda özbaşdak sözler türkmen dilinde özara aşakdaky ýaly bölünýärler.

1) *at*, 2) *sypat*, 3) *san*, 4) *çalyşma*, 5) *işlik*, 6) *hal*, 7) *ümlük*, 8) *ses we şekil meňzemeleri*.

Bu toparlar *isimler* we *işlikler* diýen uly iki topara bölünýärler. Isimler toparyna *at, sypat, san, çalyşma*, girip, *hallar* bolsa işlik we isimlerden ýüze çykan (dörän) söz toparydyr. *Ümlükler, ses we şekil meňzemeleri* bolsa entek doly suratda differensirlenmedik söz kategoriýasydyr. Bular (ümlükler, ses we şekil meňzemeleri) özbaşdak söz toparlaryna girseler-de, *isim*

¹⁶ Богданова М.И. Краткий русско-туркменский словарь социально-политических терминов, Ашхабад, 1937, 48—50с.

¹⁷ Seret: Н.К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М.-Л. 1948, с.48

we *işlik* diýen uly bölünişigiň hiç birisine hem girmeyärler, ýagny olarda many aňlatmak, ses standarty bolsa-da, özbaşdak sözleriň birnäçe häsiýetlerine degişli alamatlar bularda ýokdur.

b) Kömekçi sözler birinji topardan özbaşdak many aňlatmazlygy we belli bir grammatik şekiliniň bolmazlygy bilen doly tapawutlanýar. Şoňa görä-de, akademik W.W. Winogradow muny (kömekçi sözleri) özbaşdak söz toparyna goşman, *частицами речи* (sözleriň ownuk bölegi)¹⁸ diýip atlandyrmagy öňe sürýär.

Kömekçi sözler sözlem agzasy bolup bilmeýär. Olar sözleriň we sözlemleriň biri-birine bolan aragatnaşygyny görkezmek üçin hyzmat edýärler hem-de oňa dürli öwşünlilik (ottenok) berýärler.

Kömekçi sözler hem özara üç topara bölünýärler:

1) *sözsoňy lar*, 2) *baglaýjylar*, 3) *ownuk bölekler*.

Türkmen dilinde sözleriň köp manylylygyna gelenimizde, birnäçe meňzeş sesden düzülip, meňzeş aýdylýan käbir sözleriň at we şol at bilen baglanyşykly işligiň buýruk şekili şekilinde ulanylmagy ýa-da käbir atlaryň şol at bilen baglanyşykly bolan işligiň infinitiw şekilinde ulanylmagy ýaly ýagdaýlara duş gelmek bolýar¹⁹. Beýle häsiýetdäki sözleriň (omonimleriň) haýsy söz toparyna degişlidigini anyklamak üçin, olaryň sözlemdäki aňladýan semantikasyna üns berilmelidir. Meselem:

Çakmak (at) – *çakmak* (işlik),

üýşmek (at) – *üýşmek* (işlik),

ýaşmak (at) – *ýaşmak* (işlik),

köw (at) – *köw* (işlik),

çiş (at) – *çiş* (işlik),

kert (at) – *kert* (işlik),

göç (at) – *göç* (işlik),

gara (at) – *gara* (işlik)...

Bulardan başga-da *gök*, *ak* ýaly sözler bir zadyň reňkini görkezmek bilen birlikde, at bolup hem ulanylýar. Meselem: *gök* (ot) – sypat, *göge* (seret) – at.

Käbir sözleriň semantikasy boýunça bir sözlemde sypat, başga bir sözlemde hal bolup gelşi hem bar. Mysal üçin, *gaty* ýer. At *gaty* çapýar. Bu mysallardaky *gaty* sözünüň birinjisi sypata degişli bolup, ikinjisi hala degişlidir. Çünki olaryň aňladýan manysy deň däl. Eger birinji mysaldaky *gaty* sözi *твёрдый* manysynda gelen bolsa, şol sözün ikinji ýerde *çalt* manysynda gelendigini görmek bolýar.

Ýokarda aýdylýp geçilen aýratynlyklary nazarda tutup, häzirki zaman türkmen dilinde sözleri aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolýar.

1. AT. Bu söz toparyna özbaşdak many aňladýan zadyň we düşünjäniň atlaryny bildirýän sözler girýär. Atlaryň özüne degişli ýasaýjy we üýtgediji goşulmalar y bolmak bilen, olar beýleki söz toparlaryndan tapawutlanýarlar. Atda birnäçe morfologik kategoriýalar bar: 1) san, 2) ýöňkeme, 3) düşüm. Atlar ýasaýjylaryň kömegi bilen başga söz toparlaryndan-da ýasalmaga we olardan başga söz toparlary-da ýasalmaga ukyplydyr. Meselem: *bil-bilim* (at), *iş-işle* (işlik), *iş-işli* (sypat), *bagana-baganalygyna* (hal).

Şu söz topary sintaktik taýdan sözlemiň hemme agzasy hem bolup bilýär, ýagny ol *eýe*, *habar*, *aýyrgyç* we *doldurgyç* bolup gelmek hyzmatyny ýerine ýetirýär.

2. SYPAT. Bu söz topary zadyň ýa-da düşünjäniň belli bir aýratynlygyny (hilini, belgisini, reňkini, gylyk-häsiýetini, kärini we başgalary) ýa-da şol zadyň üsti bilen başga bir zadyň alamatyny görkezýär. Sypat özüniň sypatlandyryýan sözünüň öňünden gelende, üýtgediji goşulmalar bilen üýtgemeyär. Emma ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen beýleki söz toparlaryndan ýasalýar. Edil şonuň ýaly sypatlardan hem at, işlik, hal ýasalýar. Sypatlaryň beýleki söz toparlaryndan ýene bir aýratynlygy – olaryň özüne degişli dereje ýasaýjy goşulmalarynyň bolmagydyr.

Sypatyň sintaktik taýdan tipik wezipesi aýyrgyç bolup gelmekdir. Şeýlelikde, sypat atdan leksik manysy, morfologik alamatlary we sintaktik hyzmaty boýunça tapawutlanýar.

3. SAN. Belli bir zadyň mukdaryny, ölçegini we olaryň sanalmakdaky tertibini aňladýar. Emma esasan abstrakt manyda ulanylanda, belli bir zadyň mukdaryny ýa-da tertibini görkezmän, matematikada umumy san manysynda hem ulanylýar we üýtgediji goşulmalary kabul edip bilýär. Olar özüne degişli *-nly/-nji* goşulmasyny kabul edýär. Sanyň beýleki söz toparlaryndan ýene bir aýratynlygy – sandan başga söz toparlary ýasalyp bilse-de, beýleki söz toparlaryndan sanyň ýasalyp bilmezligidir.

Sanyň sintaktik taýdan esasy hyzmaty aýyrgyç bolup gelmekdir. Jemleýji sanlar bolsa atlaşan hasaplanýar. Şonuň üçin ol edil *atlar* ýaly sözlemiň her bir agzasy hem bolup bilýär.

4. ÇALYŞMA. Bu söz topary adyň, sypatyň, sanyň deregine ulanylýar. Ýöne şol söz toparlarynyň deregine ulanylsa-da, olary anyk görkezmän, umumy häsiýetde aňladýar. Çalyşmanyň aňladýan zadyny ýa-da düşünjesini anyklaşdyrmak üçin, ony kontekstiň üsti bilen aňşyrmaly bolýar. Şeýlelikde, çalyşma anyk many aňladýan sözleriň deregine ulanylyp, şol zadyň başga bir predmete bolan gatnaşygyny bildirýär.

Türkmen dilinde çalyşma özüniň semantikasy boýunça 8 topara bölünýär: 1. at çalyşmasy, 2. görkezme çalyşmasy, 3. sorag çalyşmasy, 4. san çalyşmasy, 5. nämälim çalyşmasy, 6. gaýdym çalyşmasy, 7. ýokluk çalyşmasy, 8. sypatlyk çalyşmasy

Çalyşma beýleki söz toparlarynyň hemmesinden özüniň semantik we başga spesifik aýratynlyklary boýunça tapawutlanýar. Başga söz toparlaryndan ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen çalyşma ýasalmaýar.

5. IŞLIK. İşlikler toparyny beýleki söz toparlary bilen deňeşdireniňde, ol uly söz toparlarynyň biri hasaplanýar. Bu özüniň häsiýeti boýunça gymyldy-hereketi aňladýar. Degişli goşulmalaryň kömegi bilen beýleki söz toparlarynyň birnäçesinden işlik

¹⁸ Seret: Виноградов В.В. Русский язык (грамматические учения о слове), М.-Л., 1947, с. 29-30.

¹⁹ Seret: Н. Baýlyýew Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy, Aşgabat, 1948, 12 s.

ýasalýar we onuň tersine, işlikden hem başga söz toparlarynyň ençemesi ýasalyp bilýär. İşlikden birnäçe işlik derejeleri we dürli manydaky işlik şekillerini ýasalýar. Munuň sintaktik taýdan esasy hyzmaty sözlemiň habary bolup gelmekdir. Bu söz toparynyň zaman aňlatmaklyk we belli bir şahsa degişli bolmaklyk aýratynlyklary hem bar. İşligiň habarlyk häsiýetine eýe bolmadyklary (meselem: hal işligi, ortak işligi, infinitiw) belli bir şahsy hem sany görkezmeýärler. Şol görkezmeýänlerden *hal işligi* işlik bilen halyň ortasyndaky söz bolup, *ortak işlik* sypatlara ýakyndyr, *infinitiw* bolsa işlik bilen adyň ortasyndaky sözdür. Ol – infinitiw hereketiň adyny aňladýar we atlar ýaly üýtgediji goşulmalar bilen üýtgeýär. Şu ýokardaky agzalan işlik şekilleriniň aýratynlyklaryny nazara alyp, işlikleri özara 4 topara bölmek boljak: 1) tüýs işlik, muňa işlikleriň hemme aýratynlyklaryny özünde saklaýan işlikler girýär, 2) hal işlik, 3) ortak işlik, 4) infinitiw. Emma bularyň hemmesi hem işlik söz toparyna girýär, sebäbi olarda işligiň hemme alamatlary bolmasa-da, esasy häsiýetleri bar.

6. HALLAR. Bu söz topary gymyldynyň haýsy hem bolsa bir ýagdaýyny, aýratynlygyny, wagtyny we ş.m. aňladyp, sözlem içinde köplenç işlige baglanmak bilen, doldurgyç bolup gelýär. Olar özbaşdak söz toparlaryndan dürli goşulmalaryň kömegi bilen ýasalýar. Birnäçe hallardan hem beýleki söz toparlary ýasalyp biýär. Hallar şekil I taýdan esasan üýtgemeyän söz topary hasaplanýar. Hallar köplenç işliklere baglanmak bilen birlikde, käbir ýagdaýlarda sypatlara-da baglanyp biler.

7. ÜMLÜKLER. Bu söz topary beýleki söz toparlaryna garanda, aýratyn häsiýete eýedir. Olar dürli tolgunmany aňladýarlar we belli bir ses standartyna eýedirler. Ümlükler gysga galmagally bolup, birnäçe tipe bölünýärler. Bular sintaktik taýdan sözlem agzasy hasaplanmaýan sözlere girýär.

8. SES WE ŞEKIL AŇLADÝAN SÖZLER. Bu söz toparynyň morfologik gurluşy boýunça özbaşdak leksik manysy bar. Ses we şekil aňladýan sözleriň nominatiw manysy ýok we olar bir zadyň şeklini ýa-da sesini bildirmäge hyzmat edýärler. Emma beýle söz toparyndan söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen başga söz toparlary – at, işlik we başga söz toparlary ýasalyp bilýär. Meselem: *güw* - *güwwüldi* (at), *şag* - *şaggyldy* (at), *şakyr* - *şakyrdamak* (işlik), *pytyr* - *pytyrdamak* (işlik), *ýylp* - *ýylpyldamak* (işlik), *ýalp* - *ýalpyldy* (at), *jür* - *jürrüldi* (at).

9. SÖZSOŇULAR. Özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlarynyň biri bolup, degişli sözünüň yzyndan gelýär hem şonuň bilen sintaktik taýdan berk baglanyşyk saklaýar. Şeýlelikde, sözsoňular sözlem içinde özbaşdak orna eýedir, emma sözlem agzasy bolup bilmeýär. Käbir ýagdaýlarda sözsoňulary bilen hem çalşyryp ulanmak mümkin. Olar esasan atlar ýa-da çalyşmalar bilen düzülip gelýärler.

10. BAGLAÝJYLAR. Bu söz topary deňdeş agzaly sözleriň, söz birikmeleriniň we sözlemleriň arasynda gelip, şolaryň arasyndaky baglanyşygy saklamaga hyzmat edýär.

11. OWNUK BÖLEKLER. Ownuk bölekler sözlemde sözleriň manysyny güýçlendirmäge ýa-da şoňa başga bir many ýokundysyny bermäge hyzmat edýärler.

A T

Atlaryň manysy we grammatik häsiýetnamasy

Atlar zady we umuman predmetlik alamaty bolan düşüňjeleri aňladýan söz toparlarydyr. Atlar janly düşüňjeleriň atlaryny (adam, haýwan, serçe, sygyr), predmetleriň atlaryny (galam, palta, stol, elek, çäýnek), real durmuşdaky hadysalaryň (ýangyn, şemal, güýz, ýagyş), her bir hereketiň, ýagdaýyň, häsiýetiň we aragtnaşygyň (hereket, göreş, ösüş, bereket, ýagşylyk, uky, oýun, görk, söýgi) adyny aňladýarlar.

Atlar beýleki söz toparlaryndan semantik we grammatik alamatlary – belgileri boýunça tapawutlanýarlar.

1. Atlar diýen söz topary zat atlaryndan başga-da dürli semantik kategoriýalara degişli sözleri öz içine alýar, başgaça aýdanda, semantik taýdan atlara degişli sözleriň manysy her hili. Bu topara degişli sözleriň düzüminde anyklyk, abstraktlyk, tāklik, umumylyk, köplük ýaly manylar bar. Şeýle-de bolsa olaryň hemmesinden predmetlik düşüňjesi aňlanylýar.

Ýokarda hil-häsiýet, hereket-ýagdaý aňladýan atlar barada ýatlanylýp geçildi, ýagny atlar häsiýetiň, ýagdaýyň, hiliň atlaryny hem aňladýarlar diýildi. Emma atlaryň hil we häsiýet aňladyşy bilen sypatlaryň esasy hyzmaty bolan hil-häsiýet aňlatmak wezipesi bir däl. Sypatlaryň üsti bilen aňladylan hil we häsiýet, haýsy-da bolsa, bir predmete, zada degişlilikde ýüze çykarylýar. Meselem: *ýagşy iş*, *ýaman adam*, *göni ýol*, *garaňky gije* we ş.m. Atlaryň üsti bilen hil-häsiýet aňladylanda bolsa bular ýaly degişlilik bolmaýar, ýagny şol many belli bir predmet, zat bilen baglylykda ýüze çykarylman, belli bir zada dahylly edilmän, umumylaşdyrylan ýagdaýda, söziň öz üsti bilen aňladylýar. Meselem: ýagşylyk, ýamanlyk, gönülik, garaňkylyk. Şonuň ýaly-da atlaryň hereket-ýagdaý aňladyşy işliklerden aňlanylan hereketden, ýagdaýdan degişli aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Bu aýdylanlaryň hemmesi atlara diňe zat atlary degişli bolman, durmuşdaky hadysalaryň, hereketiň, ýagdaýyň, hil we häsiýetiň atlarynyň hem degişlidigini, nähili atdygyna garamazdan, olardan atlar üçin umumy bolan predmetlik düşüňjesiniň aňladylýandygyny görkezýär.

Atlar *kim?* *näme?* *nire?* diýen soraglara jogap bolýarlar.

Adam atlary ýa-da adama degişli atlar *kim?* diýen soraga jogap bolýar. Meselem: Myrat, Gözel, Amanow, işçi, pioner, mugallym, mehannik, balykçy, ýolagçy we ş.m.

Haýwanlaryň, guşlaryň, mör-möjekleriň, zatlaryň we predmetleşen düşüňjeleriň atlary *näme?* diýen soraga jogap bolýarlar. Meselem: *Sygyr*, *goyun*, *serçe*, *tomzak*, *dag*, *tam*, *agaç*, *kitap*, *çemçe*, *sandyk* we ş.m.

Ýurtlaryň, şäherleriň, ýerleriň atlary *nire?* diýen soraga jogap bolýarlar. Meselem: *Türkmenistan, Hytaý, Awaza, Arçabil, Garagum* we ş.m.

Atlaryň soraglarynyň özara gatnaşyklary, adamy aňladýan sözleriň bir ýagdaýda *kim?*, başga ýagdaýda *näme?* diýen soraga jogap bolşy ýaly zatlar barada “sorag çalyşmalary” diýen temada aýdylýar.

2. Atlaryň morfologik alamatlary hökmünde olaryň san, ýöňkeme we düşim goşulmalaryny kabul edýändiglerini, atlara has bolan käbir ýasaýjy goşulmalaryň bardygyny görkezmek mümkin. Türkmen dilinde atlar ýa birlik san şekilinde (oba) ýa-da köplik san şekilinde (obalar) ulanylyp, diliň içki kada-kanunlary esasynda dürli ýollar bilen zadyň birligini, bir tipden bolan zadyň köplügini, ýygynydan durýandygyny aňladýarlar. Atlar, haýsy-da bolsa, bir düşimiň goşulmasyny kabul eden görnüşde duş gelýärler, at ýöňkemeleri bilen üýtgeýärler. Bu goşulmalar atlaryň beýleki sözler bilen bolan mynasybetini, gatnaşygyny görkezýärler. Dogry, atlaryň şekil I belligi hökmünde sanalýan bu goşulmalar beýleki söz toparlarynda hem görmek bolýar, emma ol goşulmalar beýleki söz toparlaryna degişli sözleriň atlaşan (atlaşan) –at hyzmatynda gelen ýagdaýlarynda ulanylýarlar. Şeýlelikde, köplük, degişlilik, düşim kategoriýalary ilkinji nobatda at-predmet düşünjesi bilen gös-göni baglydyr, atlaryň morfologik belgileri bolup hyzmat edýän şekillerdir.

Türkmen dilinde diňe atlara has bolan, beýleki söz toparlarynyň hiç birisinde duş gelmeýän ýasaýjylar az. At ýasaýjy goşulmalaryň köpüsi beýleki söz toparlaryny ýasamakda hem gatnaşýarlar, ol goşulmalar kabul eden sözler başga söz toparlarynyň hyzmatynda hem ulanylyp bilýärler. Atlar, ylaýta-da sypatlar we hallar bilen belli bir derejedäki umumylyga eýe bolup, käbir ýagdaýlarda olary tapawutlandyrmak hem kyn bolýar. Şeýle-de bolsa, köplenç at ýasaýan ýa-da diňe at ýasaýan käbir goşulmalary görkezmek mümkin. Meselem: asyl we ýasama işliklerden at ýasaýan -w (*aýla-w, derňe-w, gatna-w*), -g (*süýre-g, sora-g, ölçe-g, ota-g, beze-g, barla-g*), asyl işliklerden at ýasaýan –alga, -elge, -lga, -lge, -ga, -ge (*oka-lga, geç-lge, ýöre-lge, düş-elge, sow-alga, bat-ga*), -aç, -eç (*tut-aç, gör-eç, dik-eç*), -gy, -gi (*al-gy, ber-gi, gör-gi, duý-gy, söý-gi, goş-gy*), -gyt, -git, -gut, -güt (*sal-gyt, ýor-gut, sep-git, gör-güt, sar-gyt*), -yn, -in, -un, ün (*ek-in, ýag-yn, dök-ün, bog-un*) ýaly spesifik at ýasaýjy goşulmalardyr. At ýasamak hyzmatynda berkleşen şuňa meňzeş goşulmalar atlary morfologik taýdan – şekil taýdan beýleki söz toparlaryndan tapawutlandyryýan belgiler bolup hyzmat edýärler. Bulardan başga-da atlar beýleki söz toparlaryna has bolan morfologik belgileri kabul etmeýändigini bilen hem olardan tapawutlanýarlar. Meselem: sanlara, işliklere, sypatlara has bolan görkezgiçler – şol söz toparlaryna degişli sözleri ýasaýan käbir goşulmalar, dereje ýasaýjylar, zaman aňladyjy goşulmalar we ş.m. atlara goşulmaýarlar. Şeýlelik-de, atlar morfologik taýdan hem özboluşly belgilere eýe bolan söz topary bolup durýar.

3. Atlara degişli sözleriň sintaktik hyzmaty hem giň. Atlar sözlemiň her bir agzasy bolup biler. Olar sözlemlerde eýe, habar, goşma habaryň esasy sözi, doldurgyç, aýyrgyç ýaly agzalaryň hyzmatynda gelýärler. Emma sözlemde eýe we doldurgyç bolmaklyk atlaryň esasy tipik hyzmatydyr. Atlar sözlemde köp aýyklandyran sözlerdendir. Olar san, çalyşma, ortak işlik, atlaryň özlari, ylaýta-da sypatlar tarapyndan köp aýyklandyranlar. Meselem: *oňat okuwçy, baş okuwçy, şol okuwçy, okaýan, ýazýan okuwçy* we ş.m.

Atlary manysy we grammatik häsiýetnamasy barada aýdylanlary jemlänimizde, türkmen dilinde atlaryň semantik taýdan hem, grammatik taýdan hem beýleki söz toparlaryndan differensirlenen, özbaşdak uly bir söz toparydygyny görkezmek bolar.

Atlaryň manylary taýdan görnüşleri

I. Has we jyns atlar

Has atlar

Adamlaryň atlaryny we umuman täklikdäki (aýratynlykdaky) düşüňjeleriň atlaryny görkezýän sözlere *has atlar* diýilýär.

Has atlar ilki bilen iki sany uly topara bölünýärler.

a) Onomastika – adamlaryň, haýwanlaryň hususy atlarynyň jemi.

b) Toponimika – geografik atlaryň ulgamy y, ýagny fizika-geografik atlaryň: derýalaryň, deňizleriň, daglaryň, dereleriň, baýyrlaryň, çölleriň we ş.m. atlary hem-de syýasy geografik atlaryň: ýurtlaryň, welaýatlaryň, ilatly punktlaryň we ş.m. atlary. Has atlar umumylykda aşakdaky ýaly toparlara bölünýärler.

1. Adamyň adyny, familiýasyny we lakamyny görkezýän atlar: *Meret, Sadap, Orazgeldi, Magtymguly, Kemine, Myradowa, Pyragy, Mätäji* we ş.m.

2. Gazet-žurnallaryň, çeper edebiýat eserleriniň, ylmy eserleriň we okuw kitaplarynyň atlary: „*Prawda*“, „*Sowet Türkmenistany*“, „*Söýgi*“ (poemasy), „*Tokmak*“ (žurnaly), „*Aýgytly ädim*“ (romany), „*Kapital*“, „*Frank şiwesi*“ we ş.m.

3. Geografik we administratiw-territorial atlar – ýer bölekleriniň, ýurtlaryň, respublikalaryň, welaýatlaryň, şäherleriň, etraplaryň, obalaryň, köçeleriň, derýalaryň, deňizleriň, adalaryň we şuňa meňzeşleriň atlary: *Ýewropa, Antraktida, Türkmenistan, Özbekistan, Daşoguz, Nebitdag, Tejen, Nohur, Köşi, Kemine köçesi, Ural, Elbrus, Gimalaý, Köpetdag, Wolga, Wena, Lena, Ýeniseý, Amyderýa, Hazar, Aral* we ş.m.

4. Birleşik-sowhozlaryň, zawod-fabrikleriň, edaralaryň, parohodlaryň, taryhy wakalaryň we ş.m. atlary: «*Watan*» *daýhan birleşigi*, *Türkmenistanyň Bilim ministrliği*, „*Türkmenistan*“ *parohody*, *Oktýabr demokratik rewolýusiýasy*.

5. Teatrlaryň, kinolaryň, baglaryň, parklaryň we ş.m. atlary: *Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet opera we balet teatry*, „*Aşgabat*“ *kinoteatry*, „*Çeper*“ *kinoteatry*, *Kirow adyndaky park*.

6. Haýwanlara dakylýan atlar: *Meleguş*, *Dordepel*, *Garlawaç*, *Akbaý*, *Goňurja*.

7. Astronomik atlar: *Mars*, *Ýupiter*, *Guw*, *Lira*, *Ýedigen*.

Ýokarda has atlara kesgitleme berlende, täklikdäki düşüňjeleriň atlaryny görkezýän sözlere has atlar diýilýär diýipdik. Emma has atlar hem absolýut täk, ýeke bir düşüňjani aňlatmaýarlar. Meselem: *Ata*, *Iwan*, «*Watan*» *daýhan birleşigi* ýaly sözler has atlar. Emma bir topar *Ata* bar, birnäçe *Iwan* bar, ýüzlerçe ýerlerde «*Watan*» *daýhan birleşigi* bar. Has atlaryň şunuň ýaly gaýtalanmasy dürli ýurtlaryň, aýry-aýry weläatlaryň, hatda bir etrapyň çäginde hem ýüze çykyp biler. Käbir ugurlardan bolan has atlar (adam atlary, haýwanlaryň atlary) has köp gaýtalanýarlar.

Şonuň üçin bulary iki topara bölmek bolar:

1. Gaýtalanmaýan has atlar.
2. Gaýtalanýan (köp duş gelýän) has atlar.

Gaýtalanmaýan has atlara adam atlarynda hem, geografik atlarda hem duş gelmek bolýar. Meselem: käbir taryhy şahslar, dünýä belli uly şahyrlar we ş.m. Emma şularyň hem gaýtalanýan ýagdaýlary bar. *Magtymguly*, *Aleksandr* ýaly has atlary alyp göreliň. Bular absolýut täk düşüňjeleri görkezmeýärler. Bular özlerine berkidilen epitetler arkaly hakyky täklikdäki düşüňjeleri görkezýän has atlara öwrülýärler. Meselem: a) lakam arkaly (*Magtymguly Pyragy*), b) käri görkezýän söz arkaly (*Magtymguly bagsy*), (sifr) sanlar arkaly (*Aleksandr I, II*), ýer-ýurt ady arkaly (*Aleksandr Makedonskiý*).

Adam ady onuň familiýasy arkaly hem täklige tarapa anyklaşýar, emma bu hem gaýtalanyp biler. Ýöne gaýtalanýan has atlary görkezýän düşüňjeler biri-birinden tapawutlanýarlar. Şonuň üçin “täklik” has atlary beýleki topar atlardan tapawutlandyryan umumy aýratynlyk bolup galýar.

Has atlarda simwollyk. Türkmen dilinde bolan has atlarda, ylaýta-da adamlara dakylýan atlarda simwollyk meselesi güýçlüdir. Türkmen dilinde bolan adam atlarynyň analizi olaryň (adam atlarynyň), haýsy-da bolsa, belli bir zat esasynda dakylýandygyny, haýwan we ösümlik atlarynyň, taýpa-tire hem san aňladýan sözleriň we umuman şuna meňzeş onlarça ugra degişli bolan sözleriň adam atlary hökmünde ulanylýandygyny görkezýär. Aşakda olaryň esasy ulurak toparlarynyň üstünde durup geçýäris.

1.Haýwan atlary. Oglanlara güýçli haýwanlaryň atlary dakylýp, doglan çagalardan batyr, güýçli we başarjaň bolmagy arzuw edilýär. Türkmen dilinde oganlaryň ady hökmünde *Gurt*, *Arslan*, *Şir*, *Peleň*, *Iner*, *Goç* ýaly sözlere duş gelmek kyn däl. Bularyň käbiriniň yzyndan başga sözler getirilip, *Gurtgeldi*, *Goçmyrat* şekilindäki atlar hem ýasalýar. Oglanlara dakylýan haýwan atlarynyň içinde *şagal*, *güjük*, *köpek* ýalylaryna hem duş gelinýär. Bular ýaly atlaryň dakylmagyndan yrym etmeklik ýaly zatlar duýulýar.

Bu topara degişli atlaryň gyz ady hökmünde ulanylyşyna syn edenimizde bolsa, olar oganlara dakylýan atlardan tapawutlanyp, haýwanlaryň näzikligine, ýuwaşlygyna, owadanlygyna esaslanýandygy görünýär. Meselem: *Maral*, *Jeren*, *Keyik*, *Towşan* we ş.m. Mundan hem başga ogan atlaryndan tapawutlanyp, gyz ady hökmünde owadan guşlaryň atlarynyň-da ulanylýandygyny bellemek mümkin: *Tawus*, *Toty*, *Sülgün*, *Sona* we ş.m.

2.Ösümlik atlary. Oglanlara berk we çydamly ösümlikleriň ady dakylýar. M e s e l e m, *Gandym*, *Çerkez*, *Sazak*, *Ojar*, *Borjak*, *Ýowşan*, *Arça* we ş.m. Şunuň ýaly meňzetmäniň üsti bilen hem olaryň berk, çydamly bolmagy arzuw edilýär. Gyzlara bolsa ösümlikleriň näzikligine, enaýylygyna garap dakylýar. Meselem: *Maýsa*, *Gül*. *Gül* sözünüň yzyndan başga sözleriň getirilmegi bilen *Gülşirin*, *Gülşat*, *Gülälek*, *Gülнар* ýaly atlar hasyl edilýän bolsa, onuň öňünden söz artdyrylyp, *Akjağül*, *Annagül*, *Amangül*, *Nargül*, *Dessegül*, *Sähragül* ýaly atlar ýasalýar.

3.Tebigy hadysalar bilen baglanyşykly atlar. Bu atlar çaganyň doglan wagtyndaky tebigy hadysalar bilen baglylykda ýüze çykypdyr.

Oglanlara degişli atlar: *Ýagmyr*, *Garly*, *Ýelli*, *Gayly*, *Boran*, *Aýaz*. Şu hili sözleriň käbirleri işligiň öten zaman şekilinde getirilip ulanylýar: *Ýagdy*, *Garyagdy*.

Aý we *Gün* sözleri ogan ady hökmünde yzlaryndan başga bir sözün, köplenç öten zaman şekilindäki *dogmak* sözünüň getirilmegi bilen ulanylýar. Meselem: *Aýdogdy*, *Gündogdy*. Emma bu şekillerden öten zaman aňlanylmaýar.

Bu topara degişli sözleriň gyz ady hökmünde ulanylyşy hem bar. Olar hem köplenç *aý* sözi bilen baglanyşykly dörän atlardyr. *Aýgül*, *Aýjan*, *Aýlar*, *Aýsoltan*, *Aýbölek*, *Aýgözel*, *Aýjemal* we ş.m.

4. Wagt atlary. Pasy, aý, hepdäniň günleri, ýagny çaganyň doglan paslyny, aýyny, gününü aňlatmak bilen baglylykda ýüze çykan atlar. Oglan atlarynda pasyl bilen baglylykda ýüze çykan atlar diýip, *Ýazly*, *Ýazberdi*, *Ýazdurdy*, *Nowruz* ýaly atlary görkezmek mümkin.

Hepdäniň günlerini aňladýan sözlerden *anna*, *juma* sözleriniň adam ady hökmünde ulanylyşy ýörgünli. Olar şol duruşlaryna ýa-da başga bir söz bilen bilelikde ogan ady hökmünde ulanylýarlar. Meselem: *Anna*, *Annaoraz*, *Annameret*, *Annagurban*, *Annagül*, *Juma*, *Jumamyrat*, *Jumadurdy*, *Jumageldi*, *Muhammetjuma*. Bu sözler esasan goşma has adyň birinji bölegi bolup gelýärler.

Wagt atlarynyň gyzlaryň ady hökmünde ulanylyşy hem güýçli. Pasla degişli atlar hökmünde *Ýazgül*, *Ýazbibibi*, *Bahar* ýaly atlary görkezmek mümkin.

Aý atlarynyň, oglan atlarynda bolşy ýaly, şol duruşlaryna gyz ady hökmünde ulanylyşyna düş gelmek bolmaýar. Oglanlara dakylýan atlardan tapawutlanyp, bu hili sözleriň soňundan köplenç *gözel, bibi, gül* ýaly sözler getirilýär. Meselem: *Orazgül, Orazbibi, Sapargül, Rejepgül*.

Hepdäniň günlerini aňladýan sözlerden bu ýerde hem *anna, juma* sözleri ulanylýar, emma şol duruşlaryna oglan ady bolup, gyzlar üçin yzlaryndan *gül, gözeli, bibi* ýaly başga sözler artdyrylyp ulanylýar. Meselem: *Annagül, Annagözel, Annabibi, Annatäç, Jumagül*.

5. San bilen baglanyşykly atlar. Türkmen dilinde sanlar hem adam ady hökmünde ulanylýar. Bu ýagdaý, birinjiden, oglan atlarynda düş gelýär, ikinjiden, dördünji oglandan başlanýar, ýagny maşgaladaky dördünji ogluň adyna **Çary**, başinjisine – **Bäşim**, altynjysyna – **Alty** ýaly edip at goýmaklyk türkmen halkynda belli bir derejede ornaşypdyr. Türkmen halkynyň arasynda **Otuz, Segsen, Segsengeldi** ýaly atlara-da düş gelinýär. Meselem: *Segsen Atajanowyň aýtmagynda iki aýdym berýäris* (radiodan). Bularyň döremegi, elbetde, çaganyň sany bilen däl-de, başga faktlar bilen baglydyr.

6. Orun bilen baglanyşykly atlar. Çaganyň doglan ýeri – territoriýasy göz önünde tutulyp, şäher, oba, ýap atlarynyň adam ady hökmünde ulanylyşy hem bar. Bu hili atlar oglanlara dakylýar. Meselem: *Maşat, Hywa, Tejen, Hywaly, Gürgen, Aşgabat, Gowşut* we ş.m.

7. Taýpa-tire atlary. Oglanlara dakylýan atlaryň içinde aýry-aýry etnik birlikleriň – taýpalaryň, tireleriň we uruglaryň atlaryna hem düş gelmek bolýar. Bu hili atlar dünýä inen çaganyň şol etnik topardan bolany üçin goýulman, esasan onuň ata-enesiniň başga taýpanyň içine göçüp baran ýa-da köpçülikleýin gelen halatynda goýulýar. Meselem: *Yomut, Teke, Tekebaý, Çowdur, Hoja, Magtym, Seyit* ýaly atlary dakynýanlaryň köpüsi şol tire-taýpadan bolmaýarlar.

8. Dogan-garyndaşlyk bilen baglanyşykly goýlan atlar. Oglanlara dakylýan atlar: *Kaka, Kakaly, Kakajan, Baba, Babaly, Babajan, Atajan, Aga, Agaly, Agajan, Däde, Aba* we ş.m.

Gyzlara dakylýan atlar: *Enegül, Ene, Eneş, Ejebaý, Mamys* we ş.m.

Çagalara bu hili atlaryň dakylmagy, olaryň ejesiniň we kakasynyň ýitgileri bilen baglanyşyklydyr, olary sylamak, ýagty ýadygärligini ebedileşdirmek bilen baglydyr.

9. Çaga durmazlygy bilen, arzuw-isleg bilen baglanyşykly goýulýan atlar. Çagalara at goýmak meselesinde çaga durmazlygy, köp garaşylan çaga begenmek, ogul arzuwyny etmek ýaly meseleler hem şol atlaryň üsti bilen aňladylyr. Oglanlara dakylýan atlarda ýiten-ýogalanyň deregine şondan soňra bolan çaga aşakdaky ýaly atlar goýulýar: *Öwez, Öde, Öwezgeldi, Öwezmyrat, Öwezdurdy* we ş.m. Çaganyň uzak ömri arzuw edilip, ony goramak yrymy bilen goýulýan *Köpek, Güjük* ýaly atlara-da düş gelinýär.

Çagasy bolman ýöreniň çagasy bolanda, oňa guwanmak, begenmek manysy oňa goýulýan ada siňdirilýär. Meselem: *Giçgeldi, Begenç, Begendik, Guwanç, Guwandyk, Şükür, Gutly* we ş.m.

Gyzlara goýulýan atlaryň käbirlerinden ogul arzuwny etmek, gyzyň ýeterlikli bolup, ogul gerekdigi ýaly manylar aňlanylýar. Meselem: *Gerek, Ogulgerek, Ogulhajat, Doýduk, Bessir, Oguldurdy, Ogulboldy, Oguldursun* we ş.m.

10. Aýratynlyk bilen bagly atlar. Doglan çaganyň synasyndaky aýratynlyk-kemlik, artyklyk ýaly zatlar bilen baglylykda dakylýan atlara hem häli-şindi düş gelinýär. Oglanlara dakylýan atlar:

Hally, Artyk, Goşa, Kertik, Paşyk, Tüýli we ş.m. Şu hili atlary göterýänleriň synasynda aýratynlygyň bolmazlygy-da mümkin. Bu bolsa şol atlaryň käbiriniň ilki çaganyň esasy adynyň ýanyndan lakam hökmünde ýöredilip, soňra onuň hakyky ady ýaly bolup gidýändigini bilen düşündirilýär.

Gyzlara dakylýan atlar: *Artykgül, Artykjemal, Meňli, Orazmeňli, Hallygözel* we ş.m.

11. Kesp-kär we dereje bilen baglanyşykly atlar. Türkmenlerde kesp-kär, dereje aňladýan sözleriň hem adam ady hökmünde ulanylýan ýagdaýlary bar. Meselem: *Bagşy, Mergen, Ussa, Çopan, Çoluk, Han, Serdar, Soltan* we ş.m.

12. Metal atlary. Oglanlara dakylmak bilen, olaryň polat ýaly berk, çydamly bolmagy arzuw edilýär. Meselem: *Polat, Demir, Daşbaý, Bekpolat...*

Gyzlara bolsa gymmatly, owadan metallaryň atlary dakylýp, olaryň görmegeý, abraýly bolmaklary arzuw edilýär. Meselem: *Altyn, Tylla, Göwher, Merjen, Kümüş* we ş.m.

13. Ýarag atlary. Bu hili atlar köplenç oglanlara dakylýp, olaryň berk, ýiti, kesgir bolmaklary, öz hakyny alyp bilmekleri meňzetme üsti bilen öz beýanyny tapýar. Meselem: *Gylyç, Galkan, Almaz, Palta, Orak* we ş.m.

14. Näz-nygmatlara esaslanyp dakylýan atlar. Bu hili atlar esasan gyzlara dakylýarlar: *Şeker, Ogulşeker, Şirin, Nabat, Aýnabat, Hurma, Alma, Almagül, Enar (nar), Miwe, Hesel (bal), Gülohesel* we ş.m.

15. Reňk atlary. Oglan atlary: *Gara, Sary, Mele*.

Gyz atlary köplenç reňk aňladýan sözleriň yzyndan *gül, gyz* sözleriniň, *-ja/-je* goşulmasynyň artdyrylmagy bilen ýasalýar. Meselem: *Garagyz, Akgyz, Akgül, Akja, Akjagül* we ş.m.

16. **Taryhy wakalar we parahatçylyk, abadançylyk bilen baglanyşykly atlar:** *Orsgeldi, Ýeňiş, Saýlaw, Ilaman, Ilmyrat, Ýolaman, Azat, Abadan* we ş.m.

17. Bulardan başga-da adam atlarynda dini düşüňjeler bilen bagly bolan *Allaberen, Allaberdi, Hudaýberen, Hudaýberdi, Taňryberdi, Jepbar, Möwlam, Isa, Yslam, Işan* ýaly atlar hem bar.

At goýmakdaky belli prinsiplere esaslanýan meňzetmeler halkyň düşüňjesi bilen baglylykda üýtgäp hem durýar. Häzirki wagtda türkmen atlarynda bagtly durmuşyň esaslaryny goýan marksistleriň atlary (*Marks, Marlen*) we ş.m.), taryhy wakalar, baýrançylyk bilen bagly atlar (*Azat, Baýram, Ýeňiş*) hali-şindi duş gelýär.

Şular ýaly meňzetmeler, belli bir zada esaslanmak beýleki topar has atlarda hem bolýar. Zähmet bilen baglanyşykly düşüňjelere – birleşik-sowhozlara, edaralara, parohodlara dakylýan atlar hen öz esasan öz manysy boyunça bagtly we şatlykly durmuşy beýan edýär ýa-da halk üçin zähmet çeken işgärleriň atlary bilen bagly bolýar. Meselem: Ruhubelent etraby, Döwletli etraby, “Bagtyýarlyk” gaz gysyjy desgasy, Bereket daýhan birleşigi, “Altyn zaman” obasy.

Gazet-žurnallaryň, çeper edebiýat we ylmy eserleriň atlary hem özlerinden aňlanylýan umumy mazmun we ideýa bilen bagly bolýar. Meselem: “Aýgytly ädim” romany, “Söýgi” poemasy, “Garagum” žurnaly.

HAS ATLARYŇ GURLUŞY

Has atlar özleriniň gurluşlary taýdan ilki bilen *asyl has atlar we ýasama has atlar* diýlip, iki topara bölünýär. Ýasama has atlar hem öz nobatynda *goşulmaly has atlar, goşma has atlar, gysgaldylan has atlar* diýen toparlara bölünýärler.

Asyl has atlar. Aslynda ýasamadygy mümkin hem bolsa, häzir ýasamadygy duýulmaýan, böleklere bölmek hem mümkin bolmaýan atlara **asyl has atlar** diýmek mümkin. Meselem: *Maral, Ussa, Şirin, Baýram*.

Goşulmaly has atlar. Yzlary goşulmaly ulanylýan has atlar dilimizde örän köp. Türmen dilinde ulanylýan adam atlarynda aşakdaky goşulmalara duş gelinýär:

--lar/ --ler: *Aýlar, Begler, Şalar, Güller, Gyzlar.*

--ym/ --im/ --um/-üm/--m: *Satym, Onum, Şyhym, Bäşim.*

--ja/-je: *Akja, Bäşje, Garaja.*

--dy/--di: *Berdi, Dyrdy, Geldi, Ýagdy.*

--ar/-- er: *Çapar, Daňatar.*

--syn/-sin (buýruk işliginiň üçünji ýöňkemesi): *Dursun, Gülsün.*

Şular ýaly üýtgediji we dereje ýasaýjy goşulmalar has atlaryň düzüminde gelenlerinde, asyl manysyny ýitirýärler, ýagny köplügi, birinji ýöňkemäni, zamany we ş. m. aňlatmaýarlar.

--çyl/--çi: *Yzçy, Guzuçy, Toýçy, Bazarçy.*

--y/--i: *Piri, Begi, Nury, Çary.*

--ç: *Begenç Guwanç, Söýünç.*

--ly/--li: *Kakaly, Babaly, Hally, Garly, Sapaly, Meretli, Toýly, Illi, Ýolly, Ýazly, Bally, Saçly, Çörli.* Ýasamadan ýasalýşy: *Durduly.*

--lyk/ --lik: *Şatlyk, Satlyk, Tutluk.*

--lak/ --lek: *Tüýlek, Baýlak, Illek.*

--yk/--ik: *Çapyk, Artyk.*

--yş/--iş: *Kakyş, Eneş, Käbiş, Hojaş.*

--yp/--ip: *Gayyp, Sylap, Ýalkap.*

--an/--en: *Gelen, Çakan, Joşan.*

--maz/--mez: *Taýmaz, Dönmez, Almaz, Italmaz.*

Goşma has atlar. Türkmen dili goşma sözlere baý bolşy ýaly, goşma has atlara-da baýdyr. Goşma has atlary hasyl etmekde söz toparlarynyň köpüsi gatnaşýar. Meselem: at bilen atdan (*Annaoraz, Tagtabazar*), sypat bilen atdan (*Akmyrat, Akdepe, Meleguş*), san bilen atdan (*Dörtguly, Üçajy*), at bilen işligiň öten zaman şekilinden (*Garyagdy*), işligiň öten zaman şekili bilen atdan (*Durdumyrat*), at bilen buýruk işliginden (*Oguldursun*), at bilen işligiň geljek zaman şekilinden (*Daňatar*), at we ortak işlikden (*Ýölöten, Şabasan*) we ş.m. ýasalan has atlara duş gelinýär.

Goşma has atlary hasyl edýän birinji we ikinji bölegiň ýerleşiş tertibinde iki hili ýagdaýy görmek mümkin. Käbir goşma has atlary hasyl edýän sözleriň ýerleri çalşan ýagdaýda hem olar has at bolup ulanylýarlar. Meselem: *Geldimyrat—Myratgeldi, Nazarmuhammet—Muhammetnazar*.

Käbir goşma has atlary hasyl edýän sözleriň ýerlerini çalşyp bolmaýar, ýagny ýerleri çalşan ýagdaýda has at bolup ulanylyşyna duş gelinmeýär. Belli-belli sözler goşma has atlaryň ýa birinji komponentiň, ýa-da ikinji bölegi bolup gelýärler. Meselem: *anna, hydyr, ak, ogul* ýaly sözler esasan goşma has atlaryň başynda gelýärler. Meselem: *Akmyrat, Annagül, Annageldi*.

Geografik—administratiw adalgalary aňladýan has atlar bu barada has durnuklydyr.

Has atlaryň ulanylyşynda şiwelerde bolan käbir aýratynlyklar

Has atlaryň ulanylyşy boýunça türkmen diliniň şiwelerinde käbir aýratynlyklara duş gelinýär. Meselem: çowdur şiwesinde hepdäniň günleriniň adam atlary hökmünde ulanylyşy ýörgünli. Bu dialektde *Çäşem, Peýşem, Ýegşem, Duşem* ýaly atlara köp duşmak bolýar. Lebap dielektlerinde *Hemra, Ergeş, Astan, Hasan, Selbi, Senem* ýaly atlar köp ýaýran. Bu şiwelerde arap diliniň rod şekili bilen ulanylýan has atlara (*Selim—Selime, Şerip—Şeripe*) duş gelinýär. Günbatar şiwelerde *Tuwak, Satlyk, Aşyrbibi* ýaly atlaryň, demirgazyk şiwelerde *Öre*, teke şiwesinde *Kertik, Potdy, Akga* ýaly atlaryň ulanylyşy barada hem şony aýtmak bolar. Hemmesinde hem ulanylýan käbir has atlar dürlüçe fonetik özgerişe sezewar bolýarlar.

Oraazgül (teke d.)—*Orozgül* (çowdur d.)—*Araazgül* (ýomut d.)--*Roozygül* (lebap şiweleri)

Jyns atlar

Bir jynsdan bolan zatlaryň, zatlaryň, hadysalaryň, haýwanlaryň, şahslaryň umumy adyny we abstrakt düşüňjeleriň adyny aňladýan sözlere *jyns atlar* diýilýär.

Has atlara garanda, jyns atlar has köpdür. Jyns atlara: haýwanlaryň we guşlaryň umumy atlary (*sygyr, göle, goýun, towuk, jüýje, ýolbars, tilki, sülgün, serçe, torgaý, bilbil*); ösümlikleriň atlary (*bugdaý, pagta*); iýmit, içgi, ir—iýmişleriň atlary (*palaw, çörek, çay, çal, suw, gawun, garpyz, nar, üzüm*); öý goşlary we gural atlary (*sagat, pil, pyçak, çemçe, kätmen, stol, telefon, traktor, welosiped, ýorgan, düşek*); geýim we onuň bölekleriň atlary (*don, çäkmen, köýnek, çokay, ädik, jorap, jübi, ýeň, etek*); keşde we nagys, şaý we sep atlary (*ysyrga, gupba, bossany, göl, bilezik*); adam agzalarynyň atlary (*el, aýak, göz, burun, barmak, dodak*); kär—hünär, wezipe we dereje atlary (*mugallym, agronom, ussa, çopan, inžener, lukman, wraç, serkerde, ofiser, ministr, dosent, terbiýeçi*); jaý we onuň bölekleriniň atlary (*öý, diwar, aýna, gapy, bosaga, otag*); umumy administratiw-geografik atlar (*ýurt, şäher, oba, köçe, dag, derýa, deňiz, ada, çöl*); astronomik umumy atlar (*ýyldyz, asman*); tebigy hadysalaryň atlary (*ýagyş, ýylgyrym, ýel, gar, gaý, tupan*); jemgyýetçilik-syýasy adalgalaryň atlary (*rewolýusiýa, gozgalaň, demonstrasiýa, parad, mejlis, maslahat, konferensiýa*); duýgy we ýagdaý atlary (*begenç, guwanç, pikir, duýgy, uky, kesel, göreş, söýgi*); fantastik düşüňjeleriň atlary (*perişde, jyn, arwah, şeytan, eýe*); jemleýji hem-de etnik atlar (*halk, millet, goşun, tokaý taýpa, türkmen, azerbaýjan*); edaralaryň, guramalaryň, okuw mekdepleriniň umumy atlary (*institut, uniwersitet, mekdep*).

Jyns atlara bulardan başga-da magaryfa, transporta, aragatnaşyga, söwda, harby ugra we ş.m. degişli münlerçe umumy atlar girýär.

Has we jyns atlaryň özara gatnaşyklary

Has we jyns atlaryň arasyna berk diwar çekmek bolmaýar, has atlar jyns atlara, jyns atlar hem has atlara öwrüliberýär. Beýle ýagdaý ilki bilen sözleriň manylarynyň üýtgemegi netijesinde ýüze çykýar.

Bir jynsdan bolan zatlaryň, ösümlikleriň, haýwanlaryň we ş.m. umumy atlary käbir ýagdaýlarda täklikdäki bir manyny aňlatmak üçin ulanylyp, has ada öwrülýär. Meselem: maşgala aragatnaşygyny görkezýän sözlerden *ene, kaka, baba, aga* ýaly jyns atlaryň, ösümlikleriň adyny görkezýän sözlerden *çerkez, gül, sazak, maýsa* ýaly sözleriň, metallaryň adyny aňladýan sözlerden *kümüş, altyn, polat* ýaly sözleriň, haýwanlaryň adyny görkezýän sözlerden *sülgün, owlak, maral, jeren, keyik* ýaly jyns atlaryň has at bolup—adam atlary bolup gelýändigini şuna mysal bolup biler. Asly jyns at bolup, soňra şäherlere, obalara, daglara, birleşiklere—sowhozlara we ş.m. dakylmak netijesinde has ada öwrülen ýüzlerçe atlar hem şuna mysaldyr. Hepde günleriniň adam ady bolup gelmegi (*Juma, Anna*), aý atlarynyň adam ýa-da bir taryhy wakanyň ady bolup öwrülmeşi (Rejep, Oktýabr) ýaly faktlar hem bar. Bu aýdylýanlardan jyns atlaryň ýeňillik bilen has ada öwrülip bilýändigini görýäris.

Tersine, has atlar hem käýagdaýlarda jyns atlara öwrülýärler. Muňa *Gün, Aý* ýaly planetalaryň atlarynyň planeta manysynda gelmän, wagt ölçegleriniň birligi manysynda gelende, jyns ada öwrülişi (Şu **gün**..., üç **aý** mundan ozal...) mysal bolup biler. Bulardan başga-da belli bir adam tarapyndan oýlanyp tapylan, döredilen zada, gurala şol adamyň adynyň dakylmagy (Meselem: *rentgen* – aslynda nemes fiziginiň ady, *amper* – fransuz fiziginiň ady), zat adyna şonuň ilki çykan ýeriniň - şäheriniň, welaýatynyň adynyň dakylmagy (Meselem: matanyň ady bolan **kaşemir** sözi aslynda

Hindistanyň bir welaýatynyň adydyr) we ş.m. has atlara öwürilmegine sebäp bolýarlar. Ýene-de **максим** (*нулемет*), **катюша** (*миномет*), muslimka (bugdaýyň bir sorty) ýaly jyns atlaryň hem aslynda has atlar bolandygyny bilýäris.

Has atlaryň has atlyk manysynyň ýitmeginde hem belli bir hyzmaty ýerine ýetirýärler: **Stahanow - stahanowçylyk, Miçurin - miçurinçi, Aşgabat - aşgabatly, Mary - maryly** we ş.m. Bu ýol bilen akym, ideýa, degişlilik ýaly manylar aňladylýar.

Bu aýdylanlardan jyns atlaryň has atlara, has atlaryň jyns atlara geçip bilýändigini, bu toparlaryň özara berk bagly we gatnaşyklydygy mälim bolýar. Has we jyns atlaryň şunuň ýaly gatnaşygy, ýagny bir ýagdaýda has at bolup, başga bir ýagdaýda jyns ady manysynda ulanylmagy omonimleriniň döremegine hem sebäp bolýar. Meselem: ýer –Ýer, aý – Aý, oktýabr – Oktýabr, gündogar – Gündogar, boston – Boston we ş.m.

Atlaryň has at we jyns at diýlip, iki topara bölünmeginiň esasynda ilki bilen olaryň aňladýan manylary ýatýar. Bularyň ýene-de bir tapawudy bar, ol-da bolsa has atlaryň köplük sanyň goşulmasyny kabul etmeýänligidir. Onuň sebäbi hem has atlaryň täklikdäki zatlary, şahslary we ş.m. görkezýändikleri bilen düşündirilýär.

Gözelleriň öýi..., Meredowlaryň howlusy diýen ýaly ýagdaýlarda bolsa –*lar/-ler* goşulmasynyň başga hyzmaty bar²⁰.

Şeýlelikde, has we jyns atlar diňe semantika boýunça tapawutlanman, belli bir derejede grammatik taýdan hem tapawutlanýarlar.

3. Konkret we abstrakt atlar

Anyk atlar. Haýsy-da bolsa, şahsy, zady, zady aňladýan, göz bilen görüp, el bilen tutup bolýan zatlaryň adyny aňladýan sözlere anyk atlar diýilýär. Meselem: *otluçöp, traktor, kitap, arabakeş, lukman, soldat*.

Abstrakt atlar. Adamyň pikirlenmeginiň abstragirleýji işiniň netijesinde dörän umumy düşüňjä ýa-da teoretiki umumylaşdyрма *abstraksiýa* diýilýär. Abstraksiýa täklikdäki hadysalaryň, zatlaryň umumylaşdyrylmagy bilen döreýär, zatlardaky umumylygy şöhlelendirýär. Abstraksiýa düşüňjesine materialistik garaýyş bilen idealistik garaýyşyň arasynda düýpli tapawut bar. Ylmy materialistik nukdaýly abstraksiýa adamyň pikirlenmegini real obýektiw hakykatdan bölüp aýyrýan, hadysalaryň hereketini, ösüşini, özara baglanyşygyny görmeýän, zatlaryň esasy hasiýetlerinden çetleşýän idealistik metafizik, ýalan, ylmy däl abstraksiýanyň garşysydyr. Abstrakt düşüňjeleriň, anyk bolmadyk umumy häsiýetiň we hiliň, hereketiň we ýagdaýyň adyny aňladýan sözlere *abstrakt atlar* diýilýär. Abstrakt atlar bir zadyň, zadyň adyny anyk görkezmän, şolara degişli bolan umumy sözleriň görkezýär. Abstrakt atlardan anyk predmet, zat manysy aňlanylmaýar. Meselem: *akyl, ar, uky, söýgi, gahar, ys, gülki, gorky, agyry, şatlyk, çuňluk, geleňsizlik, gykylyk, ýagtylyk, garaňkylyk, adamkärçilik, çagalyk, owadanlyk, galmagal, pikir* we ş.m.

Abstrakt atlar sözlemde - kontekstde belli bir derejede anykleşip hem bilerler. Meselem: *agyry-kelle agyry, çuňluk –deňiz çuňlугy, ys - gülüň ysy*.

Anyk we abstrakt atlaryň gatnaşyklary we aýratynlyklary

Dilde bolan sözlerden anyklerini we abstraktlaryny aýyrmak aňsat däl. Umumy atlar köplenç abstrakt bolýarlar. Meselem: *agaç* diýenimizde, umuman *agaç* baradaky düşüňjäneli aňlaýarys. Ol söz miweli we miwesiz agaçlary, miweli agaçlaryň hem *alma, erik, şetdaly, igde* we ş.m görnüşlerini, miwesiz agaçlaryň-da *derek, çynar, söwüt* ýaly onlarça atlaryny öz içine alýan umumy atdyr. *Alma* diýlende, has anykleşýän ýaly duýulsa-da, ol hem absolýut anyk däl. Sebäbi onuň aýratyn zat manysynyň bolmagyna garamazdan, ol dürliçe atlandyrylýan köp sortly - diýmek, köp atly almalary hem özüne birikdirýän sözdür.

Anyk atlardan abstrakt atlar, tersine, abstrakt atlardan anyk atlar ýasalyp bilnerler. Taryhy taýdan seredeniňde, abstrakt atlar anyk atlardan soňra döräpdirler. Bu hili atlar anyk atlaryň esasynda ýa-da deslap anyk at bolup, soňra abstraktlaşmak netijesinde döräpdirler. Meselem: *adamkärçilik, çagalyk* ýaly abstrakt atlar *adam, çaga* ýaly anyk atlardan arkaly ýasalypdyr. Adamyň pikirlenmek işiniň ösmegi bilen birlikde, abstrakt atlardan anyk atlaryň döremegi, deslapky abstrakt atlaryň soňra anykleşip gitmegi hem mümkin.

Türkmen dilinde anyk we abstrakt atlar diňe many taýdan tapawutlanman, käbir grammatik aýratynlyklaryň bolmagy bilen hem tapawutlanýarlar:

²⁰ “Atlarda köplük kategoriýasy” diýen tema serediň.

1.Anyk atlar köplük sanyň goşulmasyny kabul edýärler. Başgaça aýdanda, anyk atlar birlik sanda we köplük sanyň goşulmasyny kabul eden ýagdaýda-da ulanylýarlar. Meselem: *traktor-traktorlar, lukman-lukmanlar*. Abstrakt atlar bolsa köplenç san goşulmasyny kabul etmeýärler.

2.Anyk atlar sanlar tarapyndan aýyklanyp bilýärlar. Meselem: *bäş traktor, on lukman, ýigrimi kitap* we ş.m. Emma abstrakt atlar san tarapyndan aýyklanmaýarlar.

T ä k w e j e m l e ý j i a t l a r

Täk atlar diýip jemlik manysy bolmadyk atlara, jynsdaş bolsa-da, şolaryň içinden diňe birisini saýlap, aýratynlap görkezmek manysyna eýe bolan atlara aýdylýar. Meselem: *çaga, Ýer, Gün*. Täk atlar anyk atlaryň bir görnüşi bolup, olardan özleriniň has anyklygi bilen tapawutlanýarlar. Bu hili täklik esasan ýasama ýol bilen kontekstde aňladylýar.

Meselem:

Bugdaý - bugdaý däneji,

Papiros - bir däne papiros,

Soldat - şu soldat,

Bekre - bu bekre we ş.m.

Jemleýji atlar jynsdaş birlikleriň, bir jynsdan bolan şahslaryň, zatlaryň jemlenen adyny san taýdan nämälim köplükde aňladýar. Şahslaryň ýa-da zatlaryň ýygındysyny - jemini aňladýan jemleýji atlara bolsa aşakdaky ýaly atlary goşmak bolar.

a) *Halk, goşun* ýaly leksik taýdan jemleýjilik manysy bolan sözler hem-de *gap-çanak, dogan-garyndaş, goýun-geçi, ata-baba* ýaly tirkeşme ýoly bilen nämälim köplük manysyna eýe bolan sözler.

b) *Adamzat, gülzar, güllük, garypçylyk, maldarçylyk, ekinçilik, mugallymçylyk* ýaly sözler. Bu topar atlaryň umumy aýratynlygy olaryň birlik san şekilinde bolsa-da, bir anyk şahsy ýa-da zady aňlatman, köp zady, köp şahsy aňlatmagydyr.

Köplük sanyň goşulmasyny kabul etmek we etmezlik taýdan jemleýji atlaryň birinji topary biraz tapawutlanýarlar. Birinji topar jemleýji *–lar/–ler* goşulmasyny kabul edip biler (*halklar, goşunlar, gap-çanaklar, goýun-geçiler* we ş.m.), emma jemleýji atlaryň ikinji toparyna degişli sözler esasan *–lar/–ler* san goşulmasyny kabul etmeýärler.

San goşulmasynyň üsti bilen pyçak – pyçaklar görnüşinde aňladylýan köplükde özbaşdak birliklerden düzülen köplük duýulýar, ol köplügiň mukdaryny sanlaryň üsti bilen anyklaşdyrmak hem bolýar (*pyçaklar – baş pyçak* ýa-da *on pyçak*), emma jemleýji atlardan aňlanylýan köplük bölünmeýär. Meselem: *halk, adamzat, garypçylyk* ýaly sözlerden aňlanylýan köplügiň düzümi umumy, ony sanlaryň üsti bilen anyklaşdyrmak hem bolmaýar. *Baş halk* diýenimizde, *halk* sözünden aňlanylýan nämälim köplük anykleşmeýär-de, birnäçe *halk* manysy aňlanylýar. *Adamzat, garypçylyk* ýaly jemleýji atlar asla san tarapyndan (*bäş adamzat, baş garypçylyk* diýen ýaly) aýyklanyp hem bilmeýär.

Atlaryň grammatik kategoriýalary

Atlarda köplük kategoriýasy

Atlar birlik ýa-da köplük şekilinde ulanylýarlar.

Atlaryň birlik şekili. Many taýdan özlerinden aňlanylýan düşünjeleriň ýekedigini ýa-da ownuk böleklerden düzülen bütewi bir zatdygyny aňladýar. Emma türki dillerde, şol sanda türkmen dilinde-de atlaryň birlik we köplük şekili bilen olardan aňlanylýan manynyň arasyndaky araçäk berk däl. Meselem: *agaç, guş, at* ýaly sözler grammatik taýdan birlik sanyň şekilinde, emma şol duruşlaryna alanynda, real manysy taýdan ol sözler ýeke-täk bir agajy, haýsy-da bolsa bir guşy, bir anyk agajy aňlatman, *ähli agaçlary (miweli, miwesiz, alma agajy, erik agajy, derek* we ş.m.), *hemme guşlary (sülgün, towuk, bürgüt, bilbil* we ş.m.) umumylykda aňladýarlar.

Türki dillerde birligiň we köplügiň gatnaşygy barada N. K. Dmitriýew şeýle diýýär: „Соотношение единственного и множественного чисел тюркских языках, не то, что в русском и других европейских. Слово taş может означать не только *камень*, но и *камни*... Это—недифференцированная форма для обозначения коллективного понятия *камней вообще*. Она может функционировать и по линии единственного, и по линии множественно числа. В каждом отдельном случае требуются особые синтаксические условия²¹“. Şeýle-de bolsa, sözlem içinde gelşine görä, köplük sanyň *–lar/–ler* goşulmasyny kabul edendigi ýa-da etmändigini boýunça atlaryň bir ýa-da köp zady aňladýandygy mälim bolýar. Meselem:

²¹ Н. К. Дмитриев, Категория числа, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II, Морфология. М., 1956, стр. 68

Gapböwürde ýüpek ýorganlar munderlenen galayy nagyşly sandyk, onuň beýlesinde adam boýy mähnet gülli şkaş, şondan başlap, öýüň tä beýleki böwrüne çenli hatara gerilgi haly-çuwallar.

Şu sözlemden *sandygyň we şkaşyň* birdigi, *ýorganlaryň we haly çuwallaryň* kögdügi aňlanylýar. Emma olaryň näçedigi mälim bolmaýar. Şunuň ýaly *-lar/-ler* goşulmasynyň üsti bilen aňladylýan köplük anyk bolmadyk, umumy, nämälim köplükdir.

Türkmen dilinde köplük *–lar/-ler* goşulmasy getirilmän, başga ýollar bilen hem aňladylyp bilner. Meselem: ýokarky sözlemdäki *ýorganlar* deregine *ona golaý ýorgan, haly-çuwallar ýerine başe golaý haly-çuwal* diýsek hem bolýar. Bu ýerde *–lar/–ler* goşulmasynyň üsti bilen aňladylýan köplüğe görä anyk köplük aňlanylýar. Ol sözleriň öňündäki *golaý* sözi aýrylyp, diňe sanyň özi galdyrylsa (*on ýorgan, baş sany haly-çuwal*), köplük has anyk bolýar.

Şu aýdylanlardan türkmen dilinde köplügi dürli ýollar bilen aňlatmagyň mümkindigi we olaryň her biriniň özlerine has bolan aýratynlyklarynyň bardygy mälim bolýar. Şu tarapdan, birlik we köplügiň aňladylyşynyň aşakdaky ýalyrak görnüşlerini görkezmek mümkin.

1. Birden: *pioner, serçe, owlak, kitap.*
2. Nämälim, umumy köplük: *Okuwçylar, serçeler, owlaklar, kitaplary.*
3. Anykräk köplük: *bäşe golaý pioner; ýedi-sekiz owlak; ona ýakyn kitap* we ş. m.
4. Anyk köplük: *bäş pioner, baş sany ýolagçy, ýedi serçe, sekiz owlak, dokuz kitap.*

Birlik şekilindäki *pioner, serçe, owlak, kitap* ýaly sözleriň hakyky sany bolsa, öň aýdyp geçişimiz ýaly, sözlem içinde anyklanýar. Meselem: *men kitap getirdim.* Bu sözlemdäki **kitap** sözi birlik görnüşde, emma kitabyň sany mälim däl. Birden köp bolan kitaby—kitaplary getiren adam hem *men kitap getirdim* diýip biler. Emma *men kitaby getirdim* diýsek, bu ýerde hem **kitap** sözi birlik görnüşde, ýöne onuň sany anyk-diňe bir kitap.

Türkmen dilinde atlarda köplük manysy esasan aşakdaky ýaly üç ýol bilen aňladylýar:

- a) **Köplügiň morfologik ýol bilen aňladylyşy**
- b) **Köplügiň leksik ýol bilen aňladylyşy**
- ç) **Köplügiň sintaktik ýol bilen aňladylyşy**

Köplügiň morfologik ýol bilen aňladylyşy

Türkmen edebi diliniň dürs ýazuwynda atlarda köplügiň grammatik belligi iki görnüşli *–lar/–ler* goşulmasydyr. Janly gepleşimde bu goşulma köp görnüşlidir. Meselem: türkmen diliniň şiwelerinde çekimli sesleriň sazlaşygy (singarmonizm), çekimsiz sesleriň meňzeşleşmesi (assimilýasiýa), kontraksiýa ýaly ses üýtgemeleri netijesinde dörän *–lar/–ler/–lor/–lör/–la/-le/–lo/–lö/–nar/–ner/–nor/–nör* ýaly görnüşlerine-de duş gelinýär.

Beýleki türki dillerde bu goşulma ol dilleriň özleriniň fonetik aýratynlyklaryna görä, bir görnüşli (özbek dili), iki görnüşli (azerbaýjan, türk dilleri), dört görnüşli (tatar dili), alty görnüşli (gazak, hakas dilleri), sekiz görnüşli (tywa, başgyrt dilleri), on iki görnüşli (altaý, gyrgyz dilleri), on alty görnüşli (ýakut dili) ýagdaýynda ulanylýan meňzeş goşulmadyr.

-lar/-ler goşulmasynyň taryhy barada Munkaçi, J. Deni, Bang, M. Rýasýanen, T. Kowalskiý, W. Kotwiç, W. Şott, O.Býotlingk, G.I.Ramstedt, W.A. Bogorodiskiý, N.A. Baskakow we başga-da birnäçe türkşynaslaryň dürli çaklamalary bar. T. Kowalskiý *-lar/-ler* goşulmasy barada ýörite monografiýa ýazýar (Zur semantischen Funktion des Plural suffixes –lar, lär in den Türk Sprachen. Krakow, 1936). Olaryň käbirleri goşulmanyň (*-lar/-ler* goşulmasynyň) aslyny *-lan* goşulmasyndan, käbirleri bolsa *-ar* goşulmasyndan gözleýärler. Onuň aslynda san aňladýan özbaşdak bir söz bolandygyny tassyklaýarlar. Meselem: G.I. Ramstedtiň pikirine görä, *-lar/-ler* san goşulmasy mongol dilindäki *–nar* (jem, bilelik) sözünden gelip çykypdyr²².

W.A. Bogorodiskiý *ol* çalyşmasyna köplük goşulmasynyň goşulyşyny yzarlap (*o-lar, ol-ar*), *-lar/-ler* goşulmasynyň aslynyň *-ar* bolmagynyň-da mümkindigini belleýär²³.

N. A. Baskakow *-lar/-ler* goşulmasyny aslynda köp gezek gaýtalanýan hereketi görkezmek manysy bolan *-la/-le* (*daş-la, iş-le*) goşulmasy bilen geljek zaman ortak işliginiň *–r* goşulmasynyň birleşmeginden (*daş-la-r, iş-lä-r*) hasyl bolup, öň hem ortak işligi, hem köplügi görkezen asyldaş, soňra bolsa aýrybaşgalaşan (differensirlenen) goşulmadyr diýip çak edýär²⁴.

Ýokardakylardan görnüşi ýaly, dürli çaklamalaryň bolmagyna garamazdan, *-lar/-ler* san goşulmasynyň etimologiýasy barada entek anykklan bir takyk maglumat ýok.

1. Г. И. Рамстедт, Введение в алтайское языкознание, М., 1951 с.х. 27, 59-60.

²³ В. А. Богородицкий, Введение в татарское языкознание, Казан, 1953, с.167.

²⁴ Н. А. Баскаков, К вопросу о происхождении условной формы в тюркских языках, сб. ст. „Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятипятилетию“, М., стр. 56-58.

Köplük sanyň *–lar/-ler* goşulmasynyň aşakdaky ýaly hyzmatlary bar:

a) Atlara goşulyp, şahslaryň, zatlaryň birden artykdygyny aňladýar, goşulan sözünden aňlanylýan düşüjäniň anyk bolmadyk, umumy köplüginde görkezýär. Meselem:

Oglan—oglanlar, stol—stollar, depder—depderler, çäýnek—çäýnekler.

Çapyksuwarlar, seýisler tersleşip, atlaryny iýdip gaýtmak hetdine-de ýetdiler (B. K., „A. ä." I).

Düýelerin howutlaryna halyklar gerilýärdi, haly gregeler daňylýardy, düýebaşlyklar bilen bezelýärdi (B. K., A.ä.I).

Goja daglar çuw-ak geýimden çykar,

Şaglap jülgesinden bulaklar akar.

Gök mahmal bürener depeler-düzler,

Tarypyn diýmäge ejizdir sözler (A. K., „S").

b) Düzümindäki elementleri, birlikleri ýeke-ýekeden sanalmaýan zatlaryň: suwuk jisimleriň atlaryna, ekinleriň, ir-iýmişleriň, ownuk böleklerden durýan zatlaryň, däneleriň, metallaryň we şulara meňzeşleriň atlaryna goşulyp gelende, şol zatlaryň görnüşlerini—sortlaryny aňladýar, güýçlendirme, ulaltma manysyny berýär. Meselem:

Gazly suwlary içiň! (bu ýerde birnäçe görnüşli suw aňlanylýar).

Akar suwlar soguldy.

Çöl ýerler guýa döndi (M., „S. e.").

Mele suwlar giň ýaplara sygman dur (B.S., „S.e.").

Suwarlyan bugdaýlar heniz şüdügärini oňly ýapyp bilmese-de, Güniň ýagtylygyna ýasy göklük ýaldyrap görünýärdi... (B.K., „A. ä.", I).

Ýeke-ýekeden ýolnan almalar, armytlar uzak ýol üçin taýynlanan ýaşıklere gaplanýar (B.K., „A."). **Egsilmez kümüşler, misler, demirler,**

Magdanlary doly Türkmenistanyň (D. G., „G.").

ç) Töklik manysy bolan we birlik sanda ulanylýan atlara goşulyp, many taýdan şol sözleriň üsti bilen baglanyşykly ýüze çykýan ýa-da aňladyljak bolunýan waka ulaldylp, güýçlendirilip görkezilýär, käbir ýagdaýlarda olar hormat, söýgi ýokundysyny alýarlar ýa-da göçme manyda gelýärler. Meselem:

Ýüreklerim ýaryldy. *Ýörseň, ýarym, guwanamen, Serwi kamat boýlaryňa* (M., „S.e."). *Saýy gijä meňzär, ýüzleri Aýa* (Mn., „Z.-T."). **Özüň** daşdan görýän, **dillerim** topdur (D.G., „G.").

d) Töklikdäki bir zadyň adyny görkezip gelen has atlardan adam atlaryna goşulanda, şol şahsa degişli maşgalanyň çlenleriniň jemini, bir familiýaly birnäçe adamy görkezýär. Meselem:

Berdileriň öýi Kemine köçesinde. **Men Jerenlere** bardym. *Bu jayda Myradowlar ýaşaýar. Sen Orazowlaryň haýsysy? Aşyrlar* öý suwlaryny oňünden satyp iýip, başga birinden ekerne ýer-suw alanlary üçün, *Artygyň şärikleri bu ýyl başga adamlardy* (B.K., „A.ä." I).

d) Birden köp bolan beden agzalarynyň atlaryna goşulanda, ol sözlerden aňlanylýan düşünje söýgi, hormat ýaly ýokundylary alýar, aňladyljak bolunýan zat güýçlendirilip görkezilýär. Meselem:

Dur derýadan çyka bilmez,

Nazar kylsa dişleriňe.

Elip dek kamatym ýaýdyr,

Sežde eýläp gaşlaryňa.

Rähmet gökden ýere düşer,

Degip syýa saçlaryňa.

Misli badam gabaklaryň,

Gül yapragy dodaklaryň,

Ogşayyr ol ýañaklaryň,

Ter gülüstana, söwdügim (Mn., „L").

e) Ýygyndy manysy bolan jemleýji atlaryň käbirlerine goşulyp gelende, sözüň leksik manysyndan aňlanylýan köplügiň birnäçedigi bildirilýär. Meselem:

Halk—rus halky, türkmen halky, özbek halky, belorus halky we ş. m.; halklar—sowet halklary (rus, türkmen,özbek, belorus halklary); goşun-goşunlar, ýarag—ýaraglar...

ä) Sanlara, sanlar bilen aýyklanýan käbir sözlere, orun-aralyk görkezýän sözlere, wagt hallaryna goşulanda, takmyn aňladýar. Meselem:

Sagat başde-sagat başlerde, elli ýaşynda—elli ýaşlarynda, aýyň ahyrynda—aýyň ahyrlarynda, tokaýyň ortasynda — tokaýyň ortalarynda.

Bir zat, bir wagt, bir eýýäm ýaly öňden hem anyk bolmadyk manydaky sözlere goşulyp, nämälimligi güýçlendirýär: *bir zatlar aýtdy, bir eýýämler, bir wagtlar...*

h) Sypatlara, käbir işlik şekillerine, sanlara goşulanda, köplük manysy bilen birlikde, ýasaýjylyk hyzmytyny hem ýerine ýetirýär.²⁵ Meselem:

Ýaş ýigitler-ýaşlar, gyzyl gwardiýaçylar- gyzyllar, gören-eşiden adamlar—görenler, eşidenler, on üç—On üçler.

Bu hili atlaryň daýhan-daýhanlar ýaly atlardan aýratynlygy olaryň birlik şekiliniň ýoklugyndadyr. Bu hili sözler *-lar/-ler* goşulmasyny kabul eden şekilinde at hyzmatynda ulanylýarlar. Bularyň birlik şekili bolan *ýaş, gyzyl, gören, eşiden, on üç* ýaly sözler şol duruşlaryna sypat, işlik, san bolup ulanylýarlar.

Başga dillerden geçen atlar şol dilleriň özleriniň köplük ýasaýjy serişdeleri bilen şekil laşan hem bolsalar, biziň dilimizde olaryň köplük sandadygy duýulmaýar. Bu hili sözler şol duruşlaryna diliň gurluşyk materialy şekilinde kabul edilip, olara türkmen diliniň özüniň köplük aňladyjy grammatik şekili hem goşulýar. Şeýlelikde, bu hili sözler ikileme köplük şekilinde ulanylýarlar²⁶.

Köplük sanyň goşulmasy bolan *—lar/-ler* deňdeş agza hökmünde tirkeşip gelýän atlaryň her biriniň soňundan ýa-da iň soňkusynyň yzyndan hem-de garyşyk gelen ýagdaýda goşulyp biler. Meselem:

Ýygnaga mugallymlar, talyplar we beýleki işgärler geldiler.

Al- ýaşyl öwüsýän bagyň içinde, alma, enar, hurma, hozlary bardyr (D. G., „G").

Halkyna hyzmatçy dürli alymlar,

Partiýa işgäri hem mugallymlar,

Ökde agronomlar, wraç, tehnikler...(A.K., „S.").

Köplük sanyň goşulmasy beýleki üýtgediji yň hemmesinden öň goşulýar. Meselem:

Traktor-lar-ymyz-yň, traktor-çy-lar-yňyz-dan.

Hoşgeldi egin-eşiklerini pugta kakýşdyrды, mazaly ýuwundy (A.G., „K.e.").

Emma bu goşulma maşgala aragatnaşygyny görkezýän sözlere iki hili tertipde goşulýar:

a) Umumy kada hökmünde beýleki üýtgedijilerden öň goşulýar. Bu ýagdaýda köplük aňladýar. Meselem:

Aga—aga-m—aga-lar-ym, daýza—daýza-m—daýza-lar-ym, daýy—daýy-m—daýy-lar-ym.

b) Degişlilik goşulmasyndan soň goşulýar. Bu hili ýagdaýda jemleýjilik manysynda ulanylýar we köplenç düşüm goşulmaly ulanylyp, umumy topary, oňa degişli maşgalany aňladýar. Meselem:

Aga-m-lar-a (bardym),

daýza-m-lar-dan (gelýärin),

daýy—m-lar-yň (öýi)...

Köplük ýa-da ikilik goşulmasy diýlip tanalýan -k, -z ýaly goşulmalar barada. Türki dillerde köplügiň grammatik belligi bolan *-lar/-ler* goşulmasyndan başga-da, taryhy taýdan köplük goşulmalary ýa-da köplügiň gadymy türki şekillerini diýlip beýan edilýän *-k, -z (-s)* ýaly goşulmalar bar²⁷.

1.—lar/—ler goşulmasynyň söz ýasaýjylyk hyzmaty barada prof. P. Azymowyň “Türkmen dili (söz ýasaýjy goşulmalar)"diýen işine serediň.

²⁶ Seret: Н. К. Дмитриев, Категория числа, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II, Морфология, М, 1956, стр. 67., Р. Аzymow “Türkmen dili (söz ýasaýjy goşulmalar", 1950, 68s.)

²⁷ .Seret: а) С.Е.Малов, Памятники древнетюркской письменности, М.-Л.,1951, с.50-52, б) Н.К.Дмитриев, Грамматика кумыкского языка, с.108-109, в) Н.К.Дмитриев, Грамматика башкирского языка, с.142, д) Н.К.Дмитриев, Категория числа. Исследования... с.67-68, е) А.Н.Кононов, Грамматика современного турецкого

32

Bu goşulmalardan –*k* häzir esasan goşa we birden artyk bolan beden agzalaryny görkezýän sözlerde (**Meselem:** *dodak, gulak, aýak, dyrnak, ýaňak, bilek, barmak*), şert işliginiň, öten zaman işlik şekiliniň we öten zaman üçin ulanylýan *-dy/-di* habarlyk goşulmasynyň I ýöňkemesiniň köplüginde duş gelýär. Meselem: *Alsa-k, görse-k, okady-k, mugallymdy-k, gelipdi-k*.

-*z* goşulmasy hem käbir beden agzalaryny aňladýan sözlerde (**Meselem:** *göz, omuz*), san we san aňladýan *sekiz, dokuz, otuz, ýüz, ekiz* ýaly sözlerde, *biz, siz* at çalyşmalarynda, I-II at ýöňkemelerinde (**Meselem:** *oba- myz, öý-ümez, gapy-ňyz, öý-üňiz*), häzirki zaman işlik şekiliniň I-II ýöňkemesinde (*oýnaýar-syňyz, işleýär-siňiz, -z >s: alýar-ys, gelyär-is*) duş gelýär.

Bu goşulmalar häzir sözüň we beýleki goşulmalaryň düzümine berk birigip gidipdirler. Bir wagtlar köplük ýasan hem bolsalar (Bu-da jedelli.Meselem: birden artyk beden agzalaryny aňladýan sözleriň bu goşulmalara gutarmaýanlary-da (saç, diş, gaş, el, egin we ş.m.) bar ýa-da şu goşulmaları kabul edip, birlikdäki manyny aňladýanlary-da bar), şu günki günde san aňlatmak hyzmatyny ýerine ýetirýän janly goşulmalar däl.

KÖPLÜGIŇ LEKSIK ÝOL BILEN AŇLADYLYŞY

Köplügiň leksik ýol bilen aňladylyşy diýip, *-lar/-ler* goşulman, sözüň şol durşundan, leksik manysyndan köplük düşünjesiniň aňladylyşyna aýdylýar. Bu hili sözler şekil taýdan birlik sanda bolsalar-da, olaryň manylarynda köplük düşünjesi bar. Şeýle sözleriň soňuna *-lar/-ler* goşulmasa-da, olar köplügi aňladýarlar, olaryň käbirleriniň soňuna bu goşulma goşulyp hem bilmeýär. Leksik manysyndan köplük aňlanylýan sözleri aşakdaky ýaly toparlara bölüp görkezmek boljak.

a) Birden köp bolan beden agzalarynyň atlary. Meselem: *saç, sakgal, diş, egin, el, gaş, göz, gulak, aýak, barmak, kirpik, ýaňak* we ş.m.

Men şu gün dellekhanada saçymy, sakgalymy aldyrdym diýilýär, *saçlarymy, sakgallarymy aldyrdym* diýilmeýär.

Onuň gulagy agyr. Gözüň bilen iýip-içip barýarsyň.

Ýa-da:

Al ýaňak, kirpigi ok, alma zenahdan, bärei gel (Mn., „L.”).

Aýak bar ýörmäge, el bar almaga,

Gulak *bardyr eşitgenin bilmäge* (M., „S.e.") ýaly sözlemlerde diňe birje sany *kirpik*, bir *göz*, bir *ýaňak*, bir *aýak*, bir *gulak* barada gürrüň gidýär diýip düşünmeýäris. Şu ýerde olaryň hemmesi—*kirpikler, iki göz, iki aýak*... barada aýdylýar, şeýle hem düşünilýär. Bu hili sözleriň sanyny has anyk—anyk köplükde görkezmek zerur bolsa, degişli beden agzasynyň mukdaryna deň ýa-da ondan az bolan sanlar ulanylýar. Meselem:

...eli bilen tutdy— iki eli bilen tutdy,

...elini uzatdy— iki elini uzatdy,

...egnini gysdy—iki egnini gysdy,

...ýaňagyndan ogşady—iki ýaňagyndan ogşady,

...gözüm agyrýar—iki gözüm agyrýar,

...dişiňi—otuz iki dişiňi we ş. m.

Akmämmet aga...iki elini stola urup, geň galyp, agzyny açyp durdy (A.G. „K.e.").

Iki gözi *mölerip, hanasyndan çykaýjak bolýardy* (H.Y., „M.G.”).

Bu hili sözleriň manylaryndan aňlanylýan düşüňjeleriň haýsy-da bolsa, diňe birisi hakynda gürrüň beriljek bolanda, ýagny birlik aňladyljak bolnanda, ol sözleriň öň ýanyndan *sag, çep, bir, şu, bu* ýaly aýyklaýjy sözler getirilýär. Meselem:

Sag gözüm çekýär. Aşaky dodagyň çişipdir. Çep elini uzatdy. Başam barmagym agyrýar. Bir dişini sogurdypdyr.

Şunuň bilen birlikde, öň belläp geçişimiz ýaly, bu sözler –*lar/-ler* san goşulmasyny hem kabul edip, güýçlendirme, hormat, söýgi ýaly goşmaça many hem aňladyp bilerler. Meselem:

Suwçynyň Aýsoltana göni seredip bilmeýän görejinde, bimamla ýylgyrýan dodaklarynda... ýaňaklarynda utanç ýaly bir ýagdaý syzylýar. Aýsoltanyň gyýma gara gaşlary biraz ýazylyp, gara gözleriniň göreji bir hili ýeserlik bilen oýnaýar (B.K., „A.").

Boz maralyň owlagy, gaşlary keman, Gözel.

Pyýaladyr gözleriň, gaşlaryň keman, Gözel.

литературного языка, М.-Л.,1956, с.71, ё) А.Н.Кононов, Происхождение прошедшего категорического времени в тюркских языках, Тюркологический сборник, №1, М.-Л.,1951, с.117-119 we başgalar.

Toty deýin suhanwer, barmaklary naý, Gözel,

Kirpikleri ok bolup, gara gaşy ýaý, Gözel, (Mn., „L.").

b)Täklikde ulanylman, jübütligine ulanylýan zatlaryň manysynda hem köplük bar. **Meselem:** *ädik, köwüş, tufli, ellik, jorap, galoş, bilezik.*

Bularyň önünden sanlar getirilende, jübüt zatlaryň näçedigi beýan edilýär. Meselem:

Üç jorap-üç jübüt jorap,

bäş ädik—bäş jübüt ädik,

iki ellik—iki jübüt ellik.

Bu hili sözlerden birlik aňladyljak bolnanda, *bir taýy, çep taýy, sag taýy* ýaly anyklaýjy sözlerden peýdalanylýar. Meselem: *Täze alan ädigim aýagymy gysýar—täze alan ädigimiň sag taýy (çep taýy, bir taýy) aýagymy gysýar* we ş.m.

ç) -çylyk/-çilik goşulmasyny kabul edip, belli bir kär ýa-da hojalygyň bir pudagyny aňladýan atlaryň manysynda hem köplük düşünjesi bar ýaly duýulýar. Meselem: *Maldarçylyk, mugallymçylyk, balykçylyk, guşçulyk, deňizçilik.*

Bu hili sözler köplük sanyň *-lar/-ler* goşulmasyny kabul etmeýärler.

d) –lyk/-lik, -zar ýaly goşulyp, bir jynsdan bolan zatlaryň bol we jemlenen ýerini görkezýän atlaryň manysynda hem köplük düşünjesi bar. Meselem: *Jeňňellik, agaçlyk, güllük, gülzar, baýyrlyk.*

Şu goşulma arkaly ýasalan abstrakt atlaryň manysynda-da köplük düşünjesi duýulýar. Meselem: *gözellik, bolluk, ýaltalyk, ýuwaşlyk, ýakynlyk, dynçlyk, saglyk.*

Bulardan başga-da aşakdaky ýaly zat atlary many taýdan nämälim köplügi aňladýarlar:

a) Suwuk jisimleriň atlary: *nebit, benzin, suw, süýt, gatyk, çay* we ş.m.

b) Gök ekinleriň atlary: *garpyz, kelem, kädi, käşir, hyýar, sogan* we ş.m.

ç) Miweleriň atlary: *alma, üzüm, garaly, igde, injir, erik, nar* we ş.m.

d) Däneleriň atlary: *bugday, arpa, jöwen, dary, künji, mäs, nohut, şaly* we ş.m.

e) Ownuk böleklerden durýan zatlaryň atlary: *duz, un, sement, çäge* we ş.m.

ä) Metallaryň atlary: *altyn, mis, demir, kümüş, polat* we ş.m.

f) Nahar atlary: *çörek, çekdirme, börek, çelpek* we ş.m.

Öň hem belläp geçişimiz ýaly, bular ýaly zat atlarynyň käbirleriniň soňlaryna *-lar/-ler* goşulmasy goşulyp biler. Şeýle bolanda, şol atdan aňlanylýan düşünjäniň görnüşleri-sortlary görkezilýär ýa-da ulaltma-güýçlendirme, göçme many ýüze çykýar.

Bulardan başga-da milletleriň, halklaryň, tire-taýpalaryň atlary (*teke, ýomut, gökleň, ýazyr, alili*—bir döwlete gulluk etsek başimiz (Magtymguly) hem-de haýwanlary, guşlary aňladýan sözler (*guş, at*) şol duruşlaryna-da nämälim köplügi aňladýarlar.

Aşakdaky ýaly atlar birlik sanda ulanylýarlar:

a) Minerallaryň, himiki elementleriň atlary: *azot, wodorod, kislorod* we ş.m.

b) Akym, ideýa, ugry bildirýän atlar: *sosializm, materializm, romantizm* we ş.m.

ç) Gylyk-häsiýet, tolgunma bildirýän sözler: *utanç, ýigrenç, gynanç* we ş.m.

d) Öz manysynda gelen has atlar (Adam atlaryna *-lar/-ler* goşulmasynyň goşulyşy barada 163-nji sahypa serediň). Has atlardan *Gün, Aý* ýaly sözler öz manysynda gelmän, wagt atlary bolup gelende, köplük sanda gelip bilerler. Meselem:

Aý ýagtydyr, ýalkym düşsün ýüzüňe (Mn., „L.").

Gün gyzdyrýar.

Günler geçdi, **aýlar** geçdi...

Aýlar, ýyllar geldi, bular gelmedi (M. “S.e”).

e)Tebigy hadysalary aňladýan atlar hem köplenç birlik sanda ulanylýarlar. Meselem: *sowuk, yssy, gar, ýagyş* we ş.m.

Bellik. Kä ýagdaýlarda olaryň köplük sanda ulanylyşyna-da duşmak bolýar.

Meselem: *Eredi ak garlar ala daglarda* (A.K., „S.”)

ä) Kesel atlary köplenç birlik sanda ulanylýarlar. Meselem: *mama, gyzamyk, garahassalyk* we ş.m.

Köplügiň sintaktik ýol bilen aňladylyşy

Atlaryň öňünden sanlaryň, san çalyşmalarynyň getirilmegi bilen, sözleriň tirkeşdirilip ulanylmagy arkaly hem köplük düşünjesini aňlatmak bolýar. Şonuň ýaly atlarda san kategoriýasynyň söz birikmeleri arkaly aňladylyşyna *köplügiň sintaktik ýol bilen aňladylyşy* diýilýär. Atlarda köplügiň sintaktik ýol bilen aňladylyşy aşakdaky ýaly bolýar.

a) Öňünden sanlaryň getirilmegi arkaly atlar köplük düşünjesini alýarlar. Meselem:

Men magazinden on kitap we ýigrimi depder aldym.

Pagta ýygymynda göreldele işländikleri üçin, fakultetimiz boýunça elli alty talyp sylaga mynasyp boldy.

Üç ýolagçy iki ýabyň birigen ýerinden çykyp, gündogara bakan ýüzlendi (B. K. "A.ä."). Ýokarky sözlemlerdäki *kitap, depder, talyp, ýolagçy* sözleri öň ýanlaryndaky sanlaryň (*on, ýigrimi, elli alty, üç*) üsti bilen köplük manysyna eýe bolýarlar. Bu hili ýol bilen aňladylýan köplük *-lar/-ler* arkaly aňladylýan köplükden özüniň san taýdan anyklygi boýunça tapawutlanýar.

Atlaryň öňündäki sanlar *on-on baş kitap, baş-alty galam* görnüşinde tirkeş hem bolup biler. Şeýle bolanda köplük ýokarka görä anyklygyny ýitirýär, emma bu ýagdaýda-da *-lar/-ler* goşulmasýndan aňlanylýan köplükden anykdyr. Meselem:

Umga ýaly dört-baş öý hatara egin kaklyşdyryp otyrды (B.K., „A.ä.").

Sanlar tarapyndan aýyklanyp, köplük düşünjesini alan atlara *-lar/-ler* goşulmasy goşulmaýar.

b) *Ähli, hemme, külli, birnäçe* ýaly san çalyşmalary tarapyndan aýyklanýan atlar şu çalyşmalaryň üsti bilen köplük manysyna eýe bolýarlar. Meselem:

Agşam ähli köçe, ähli bag, ähli bulwar adamdan doly („S. T.").

Hemme kärendeçini bir aýakdan sürmek bolmaz ahyry! (B.K. "A.ä." I).

Her öýde parlap dur Iliç çyrasy (N.A., „G.").

San çalyşmalarynyň käbirleri tarapyndan aýyklanýan atlaryň yzyndan *-lar/-ler* goşulmasynyň goşulyp ulanylýan ýagdaýlaryna-da düş gelmek bolýar. Meselem:

Ähli işlerimi taşlap geldim.

ç) Köpeldilip görkezilmeli adyň öňünden *köp, kän, sansyz, tükenmez* ýaly sözleriň getirilmegi bilen hem atlar köplük düşünjesini alyp bilerler. Meselem:

Düýn dälmi di faşistleriň ýow oduny ýakany,

Köp obany ýandyryp, **köp şäheri** ýakany (N. A., „G.").

Ylymyň ojagy bu gün bu taýy—

Dürli hünär berýän köp okuw jaýy (A.K., „S.").

Bu hili söz birikmeleri hem özlerinden köplük aňladylýandygyna garamazdan, *-lar/-ler* goşulmasyny kabul edip biler. Meselem:

Bezäpdir boz ýeri köp ymaratlar (A.K., „S.").

Köp gurluşyklary görensoň gözüm (N.A., „G.")

San çalyşmalary we san aňladýan sözler tarapyndan aýyklanyp, köplük düşünjesini alan atlara ýene-de köplügiň morfologik belliginiň goşulyp ulanylyşyny köplügiň morfologik-sintaktik ýol bilen aňladylyşy diýip atlandyrmak mümkin.

d) **Dagy** sözüniň üsti bilen hem köplük aňladylýar. Bu söz adyň yz ýanyndan gelip, ondan aňlanylýan düşünjäniň birnäçedigini görkezmeýär-de, *we başgalar* manysynda gelýär.

Artyk dagy bir gün ir ikindin kümelerine gaýtdylar (B.K., "A.ä." I).

e) Bir sözüň iki gezek gaýtalanmagy bilen atlar köplük ýokundysyny alýarlar. Meselem:

Desse—desse ot, halta-halta bugday.

-lar/-ler goşulmasy gaýtalanýan sözlere däl-de, olar tarapyndan aýyklanýan sözlere goşulýar.

ä) Aýry-aýry manyly sözleriň tirkeşmeginden jemleýjilik, ýygynylyk manysyny alan sözler. Meselem:

Góýun-guzy, gyz-oglan, oglan-uşak.

Beýik-pesli depeler,

Goýun-guzy üstünde (A. A., „S“).

Bu topar tirkeş atlaryň soňkusyna *–lar/-ler* goşulyp, köplük düşünjesiniň nygtalyp görkezilmegi-de mümkin. Meselem: *gyz-oglanlar, ata-eneler*.

A t l a r d a d e g i ş l i l i k k a t e g o r i ý a s y

Değişlilik kategoriýasy hakda umumy maglumat

Zadyň üç şahsyň haýsynyňkydygyny, kime ýa-da nämä dahyllydygyny görkezýän grammatik kategoriýa **değişlilik kategoriýasy** diýilýär.

Değişlilik kategoriýasynyň bu hili manysy ýörite goşulmalar arkaly aňladylýar. Ol goşulmalara **değişlilik** (ýa-da ýöňkeme) **goşulmalary** diýilýär.

Häzirki zaman türkmen dilindäki deęişlilik goşulmalaryny şahs görkezişlerine, san aňladyşlaryna, çekimlä we çekimsiz gutaran sözlere goşulyş aýratynlyklaryna görä, aşakdaky ýaly toparlara bölüp görkezmek mümkin:

1. Değişlilik goşulmalarynyň şahs görkezişlerine, ýagny sözleýjini, diňleýjini, gurrüňe gatnaşmaýan gaýypdaky adamy görkezişlerine görä üç şekili bar:

a) **I şahs** (sözleýji): *–ym/–im/–um/–üm/–m; –ymyz/–imiz/–umyz/–ümüz/–myz/–miz*. Meselem:

Kitabym, depderim, golum, gözüm, kakam; kitabymyz, depderimiz, golumyz, gözümüz, kakamyz, gölämiz.

Aýnam, sen meniň Aýnam. Sen meniň jahanym. Sen meniň janym. Sen meniň diriligim. Sen meniň imanym (B. K., „A.ä.“ II).

II şahs (diňleýji): *–yň/–iň/–uň/–üň/–ň; –yňyz/–iňiz/–uňyz/–üňiz/–ňyz/–ňiz*. Meselem:

Kitabyň, depderiň, goluň, gözüň, göläň; kitabyňyz, depderiňiz, goluňyz, gözüňiz, çyraňyz, göläňiz.

Gara gözüň, galam gaşyň,

Tirdir diýip, gaçdym gitdim (Mn., “L.”).

III şahs (gurrüňe gatnaşmaýan adam, üçünji bir zat): *–y/–i, –sy/–si*. Meselem:

Kitaby, depderi, kakasy, ejesi. ... Aýsoltanyň goňşusy, äýnekli alym tribuna çykdy (B.K., „A“.).

Geler gulagyňa guşlaryň sesi,

Baglarda bark urýan gülleriň ysy (A. K., „S“.).

2. Değişlilik goşulmalarynyň san aňladyşlaryna görä iki şekili bar:

a) *Birlik san*. Zadyň diňe bir adama deęişlidigini görkezýän deęişlilik goşulmalary: *–ym/–im/–um/–üm/–m; –yň/–iň/–uň/–üň/–ň; –y/–i, –sy/–si*. Meselem:

Dutarym, elegim, okum, ýüpüm, paltam, taýagyň, ädigiň, puluň, ýüňüň, tahýaň, galamy, çäkmeni, haltasy, iňňesi.

b) *Köplük san*. Zadyň kollektiwe, köp adama deęişlidigini aňladýan deęişlilik goşulmalary: *–ymyz/–imiz/–umyz/–ümüz/–myz/–miz; –yňyz/–iňiz/–uňyz/–üňiz/–ňyz/–ňiz, –y/–i, –sy/–si*. Meselem:

Dutarymyz, elegimiz, okumyz, ýüpümüz, paltamyz, taýagyňyz, ädigiňiz, puluňyz, ýüňüňiz, tahýaňyz, galamyňyz, çäkmeniňiz.

Ýokardakylardan görnüşi ýaly, I—II şahsyň köplügi üçin goşulýan goşulmalar birligi aňladýan goşulmalar yň yzyndan *–yz/–iz* getirilmegi bilen hasyl bolýar (*–ym+yz/–im+iz/–um+yz/–üm+iz/–m+yz/–m+iz; –yň+yz/–iň+iz/–uň+yz/–üň+iz/–ň+yz/–ň+iz*). Bu goşulmalar goşulýan sözlerinden aňlanylýan zadyň köplüginde aňlatmaýar-da, onuň köplüge deęişlidigi görkeziljek bolnanda, köplük sanda bolan eýelik edijini aňladýan söz bilen ylalaşyk döredýärler. (Bu barada yza serediň). III şahsyň köplügi birlik şekilinden tapawutlanmaýar. Onuň haýsy sandadygy deęişlilik söz düzüminiň üsti bilen, ýagny birinji bölegiň üsti bilen anyklanýar.

3. Değişlilik goşulmalarynyň çekimlä ýa-da çekimsiz gutaran sözlere goşulyşy boýunça hem iki şekili bar:

a) Soňy çekimlä gutarýan atlara goşulýan deęişlilik goşulmalary: *–m/–myz/–miz; –ň/–ňyz/–ňiz; –sy/–si*.

Meselem: *Haltam, jigim, golçamyz, hünjimiz, çalçaň, kadiň, gaýçyňyz, päkiňiz, papkasy, jübüsi.*

b) Soňy çekimsiz gutaran atlara goşulýan deęişlilik goşulmalary: *–ym/–im/–um/–üm; –ymyz/–imiz/–umyz/–ümüz,*

–yň/–iň/–uň/–üň –yňyz/–iňiz/–uňyz/–üňiz, –y/–i. Meselem:

Atym, biletim, guşum, gülüm, garpyzymyz, ördegimiz, duzumyz, pürsümüz, oragyň, çilimiň, towugyňyz, kerseniňiz, humuňyz, otluçöpüňiz, kagyzy, çepegi.

Degişlilik goşulmalarynyň şahs, san aňladyşlary, çekimlä ýa-da çekimsiz gutaran sözlere goşulyş aýratynlyklary boýunça görnüşleriniň umumy tablisasy.

San	Şahs	Degişlilik goşulmalary	
		Çekimlä gutaran sözlere goşulýanlary	Çekimsiz gutaran sözlere goşulýanlary
Birlik	I şahs	-m	-ym/-im/-um/-üm
	II şahs	-ň	-yň/-iň/-uň/-üň
	IIIşahs	-sy/-si	-y/-i
Köplük	I şahs	-myz/-miz	-ymyz/-imiz/-umyz/-ümüz
	II şahs	-ňyz/-ňiz	-yňyz/-iňiz/-uňyz/-üňiz
	II Işahs	-sy/-si	-y/-i

Degişlilik goşulmalary aslynda at çalyşmalaryndan döräpdirlir, emma häzirki türkmen edebi dilinde olar görnüş taýdan at çalyşmalaryndan tanalmaz derejede üýtgäpdirlir, özbaşdak sözlük tebigatyny ýitirip, goşulma halyna öwrülip gidipdirler. I, II şahsyň birligi üçin ulanylýan goşulmalardan –ym/-im/-um/-üm/–m goşulmasy at çalyşmasy bolan *men* sözünden, -yň/-iň/-uň/-üň/-ň goşulmasy bolsa *sen* sözünden döräpdir. Köplügi üçin yzlaryndan artdyrylýan -yz goşulmasy bolsa (-ym+yz/ -im+iz/–um+yz/–üm+iz; –yň+yz/–iň+iz/-uň+ yz/ -üň+iz/ -ň+yz/ –ň+iz) köplügiň gadymy goşulmasydyr diýlip çak edilýär²⁸). III şahsyň goşulmasynyň aslyny A. N. Kononow „iti(n)‐ görkezme çalyşmasyndandyr diýip çak edýär 29). W. W. Radlow onuň aslyny *syn* diýen özbaşdak sözden diýip düşündiripdir 30). G.I. Ramstedt bolsa onuň aslyny „i" (ol) diýen özbaşdak sözden gözleýär³¹). N.K. Dmitriýew III şahsyň degişlilik goşulmalary aslynda –yn/ –in/–un/–ün; –syn/-sin/–sun/–sün şeklinde bolandyr diýip çak edýär ³². W.A. Bogorodiskiy –y/ –i degişlilik goşulmasyny ýeňiş düşümi bilen asyldaş 33), –sy/–si goşulmasyndaky s sesini bolsa işligiň käbir zaman şekilleriniň üýtgeýşindäki s bilen baglaýar³⁴.

Umuman, türkologiýada I—II şahslar üçin ulanylýan degişlilik goşulmalarynyň asly „türki dillerde birnäçe goşulma beren"35) at çalyşmalary bilen baglanýan-da bolsa, III şahs üçin ulanylýan degişlilik goşulmalarynyň asly baradaky dürli çaklamalar jedelli.

Şeýle-de bolsa, III şahs degişlilik goşulmasynyň, N.K. Dmitriýewiň aýdyşy ýaly, aslynda –yn/–in/–syn/- sin...şekilinde bolup, onuň-da, W.W. Radlowyň aýdyşy ýaly, *syn* sözünden bolmagy ähtimaldyr. Sebäbi III şahs degişlilik goşulmalaryny kabul eden atlar düşüm bilen üýtgänlerinde, düşüm goşulmalarynyň öňünden *n* sesi peýda bolýar. Bu ylaýta-da ýöneliş, wagt-orun, çykyş düşümlerinde mese-mälim görünýär (*Obasy-obasy-n-yň, obasy-n-a, obasy-n-y, obasy-n-da, obasy-n-dan*). Bu barada düşümlere serediň.

Degişlilik goşulmalary beýleki söz toparlarynda hem bar.

Atlara goşulýan degişlilik goşulmalary söz toparlarynyň köpüsine goşulýar.

1. Г. И. Рамstedт, Введение в алтайское языкознание, стр. 27. А. Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, стр. 74.
Н. К. Дмитриев, Категория принадлежности, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II, Морфология, стр. 32 we ş.m.
29. А.Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, стр. 74.
30 Серет: Н. К. Дмитриев, Категория принадлежности, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, стр. 32.
31. Г. И. Рамstedт, Введение в алтайское языкознание, стр. 27.
5. Н. К. Дмитриев, Ýatlanan iş, стр. 33.
6.В. А. Богородицкий, Введение в татарское языкознание, стр. 156.
7. Şol ýerde, 162 s.

34
35. Л. Жәлей, Татар теленең тарихи фонетикасы боенча материаллар, Таткнигоиздат, 1954, с 88. (88-96).

Meselem:

Gyzgyn—gyzgynym, gyzgynyň...

beýleki—beýlekimiz, beýlekisi...

okaýan—okaýanym, okaýanyňyz...

bir—birimiz , biri...we ş. m.

bu—munym, munyň...

Keýikleriň **biri** eýýäm dilini sallap, soňky deminde ýatyrdy. **Beýlekisi** öz ganyna bulaşyp, jyňkyny çykarman dişini berk ýumup, iki ýana urunýar (B.K., „A.“).

Aýgülün eliniň **gyzgyny** endamynda garynja ýaly **gyrmyldany**, бүтін göwresi **gyzany** üçün, Toýjanyň çala eşiden sözi erän gurşun ýaly gulaklaryndan akdy (B. K., „N.“)

Atlara goşulýan degişlilik goşulmalarynyň ýokardaky ýaly beýleki söz toparlaryna goşulmagy olara atlyk nyşanyny berýär. Diýmek, bu kategoriýa ilki bilen atlara degişli kategoriýadyr.

Degişlilik goşulmalary işliklerde-de bar. İşliklerde olar many taýdan gymyldynyň kiime degişlidigini, onuň kim tarapyndan ýerine ýetirilendigini we ş.m. aňladýar. İşliklerde ulanylýan degişlilik goşulmalary atlaryň degişlilik goşulmalaryndan şekil taýdan-da tapawutlanýar. Emma öten zaman işliginiň degişlilik goşulmalarynda biraz ýakynlyk duýulýar. Bular I şahsyň köplüginde (atlarda *–myz/–miz/ –ymyz/–imiz/ –umyz/ –ümüz*; emma işlikde *–k: aldy-k, geldi-k³⁶* we III şahsda (atlarda *–y/–i, –sy/–si*, emma işliklerde ýok) tapawutlanýarlar.

Degişlilik kategoriýasynyň türki dillerde tutýan orny barada N. K. Dmitriýew şeýle diýýär:

„Категория принадлежности есть одна из основных категорий, на которых строится тюркская грамматика. Её форма (система определенных аффиксов) тесным образом связана с внутренним содержанием, с её спецификой и является одной из характерных особенностей тюркской грамматики"37).

Degişlilik kategoriýasynyň aňladylyş ýollary

Türkmen dilinde degişliliğiň aňladylyşy dürli hillidir. Iki bilen degişlilik kategoriýasyny anyk degişlilik we abstrakt degişlilik diýen iki topara bölmek mümkin. Anyk degişlilik hem öz nobatynda: a) degişliliğiň morfologik ýol bilen aňladylyşy, b) degişliliğiň morfologik-sintaktik ýol bilen aňladylyşy diýen toparlara bölünýär.

1. Degişliliğiň morfologik ýol bilen aňladylyşy. Sözden aňlanylýan düşüňjäniň kime ýa-da nämä degişlidiginiň diňe degişlilik goşulmalarynyň üsti bilen görkezilmegine degişliliğiň morfologik ýol bilen aňladylyşy diýilýär. Meselem:

Suratym, pilim, dabany,ýeňim, ykbalym, çagam, tamam, bedräm, ýeňsä, maňňalymyz, ykrarymyz, erkimiz, ädimiň, ýoldaşyň, sandygyň, hakyňyz, suwuňyz, toruňyz, keçäňiz we ş.m.

Kitap, göz, at, gawun, tor, yük, okara, temençe ýaly sözlerden aňlanylýan düşüňjeleriň kime, nämä degişlidigi, kim we nämä tarapyndan eýelik edilýändigini sözleriň şu durşundan mälüm däl. Emma bular ýaly sözlere degişlilik goşulmalary goşulanda, şol sözlerden aňlanylýan zada kimiň eýelik edýändigini—onuň „ýuridik eýesi ni"38) görkezýärler.

Meselem:

Kitabym (men—meniň kitabym), gözüň (sen-seniň gözüň),

atymyz (biz—biziň atymyz),

toruňyz (siz—siziň toruňyz) we ş. m.

Başgaça aýdanda, morfologik şekili kabul eden diňe bir sözüň özi hem eýelik edýäni, hem nämäniň eýelik edilýändigini bir wagtda aňladýar.

Degişliliğiň bu hili morfologik ýol bilen aňladylyşy, ýagny bir düzümlü şekili köplenç I-II şahslarda bolýar. Sebäbi bu şahslaryň goşulmalarynyň manysy III şahsyň goşulmasyna garanda anyk bolýar. *–ym/–im/ –um/ –üm/ -m* goşulmasyny kabul eden sözleriň manysyndan aňlanylýan düşüňjä eýelik edýäniň *men (meniň), –ymyz, –imiz, -umyz, -ümüz, –myz, –miz* degişlilik goşulmasyny kabul eden sözleriň manysyndan aňlanylýan düşüňjä eýelik edýäniň *biz (biziň), –yň, -iň, -uň, -üň, -ň* goşulmasyny kabul eden sözleriň manysyndan aňlanylýan düşüňjä eýelik edýäniň *sen (seniň),* ahyrda hem *–yňyz, –iňiz, -uňyz, –üňiz, –ňyz, –ňiz* goşulmasyny kabul eden sözlerden aňlanylýan düşüňjä eýelik edýäniň *siz (siziň)*sözüdiği duýulýar. Şonuň üçin hem bu hili

³⁶ Bu barada “Öten zaman” diýen tema serediň.
37. Н. К. Дмитриев, Категория принадлежности, Исследования..., стр. 23
38. Н. К. Дмитриев, Ятланан иш, сах. 23.

goşulmalary kabul eden sözleriň önünden eýelik edýäni görkezýän sözün—degişlilik söz düzüminiň birinji böleginiň getirilmegi hökman däl.

III şahs üçin ulanylýan degişlilik hem belli-belli ýagdaýlarda morfologik ýol bilen aňladylyp bilner.

2. Degişliliğiň morfologiýa-sintaktik ýol bilen aňladylyşy. Degişliliğiň hem degişlilik goşulmalary arkaly, hem eýelik edýäni görkezýän sözün özüniň gelmegi bilen aňladylyşyna degişliliğiň morfologiýa-sintaktik ýol bilen aňladylyşy diýilýär. Meselem:

Meniň kitabym,

seniň gözüň,

guşuň sesi.

Bu ýerde degişlilik manysy degişlilik goşulmalaryny kabul eden bir sözün üsti bilen däl-de (*kitabym, gözüň, sesi* ýaly), iki söz bilen, ýagny degişlilik goşulmasyny kabul eden sözün önünden eýelik düşümdäki bir sözün getirilmegi bilen - degişlilik söz düzümi arkaly aňladylýar. Şeýlelikde, degişlilik hem morfologik şekiliň (-*ym, -üň, -i* we ş.m.), hem eýelik ediji sözün (*seniň guşuň*) - ikisiniň-de getirilmegi bilen iki gezek aňladylýar. Şeýle bolanda, degişlilik has anykleşdirilip, nygtalyp görkezilýär. Meselem:

-Ýeri-ow, Toýjan, göwnüme bolmasa, seniň keýpiň örän tutuk ýaly-la! (B.K., "N.").

...biziň burawymyz gije-gündizde mün-ä diýmäýin weli, ýüzläp tonna nebit pürkermikän öýdýän (B. K., „N.“).

Seniň diliň örän çeper, meňzetmelere örän baý (B.K., "A. ").

Biziň gurluşygymyz, bizin Watanymyz gudratlydyr (B.K. "A.").

Hakykatyň daňy atandan soňra,

Gum diýip garbanyň altyna döndi (N.A., "G.").

I-II şahsyň birliginde we köplüğünde degişlilik söz düzüminiň birinji bölegi eýelik düşümdäki at çalyşmalaryndan bolýar, ýagny *depderim, gözüm, galamym, kitabym* ýaly şekillerde ulanylýan –*ym/-im* degişlilik goşulmasyndan eýelik edijiniň diňe men (meniň) sözüdigi aňlanylýar. *Depderiň, galamyň, kitabyň, gözüň* şeklinde eýelik ediji sen (*seniň*), *kitabymyz, depderimiz, galamymyz* ýaly şekillerde eýelik ediji biz (*biziň*); *kitabymyz, depderiňiz, galamymyz* ýaly şekillerde eýelik ediji siz (*siziň*). Diýmek, bu (I-II) şahslar üçin ulanylýan degişlilik goşulmalary many taýdan-da, san taýdan-da anyk - anyk. Şonuň üçin hem I-II şahslarda degişliliğiň morfologiýa-sintaktik ýol bilen aňladylmagy hökman däl, ýagny degişlilik söz düzüminiň birinji bölegi galdyrylyp hem bilner (Degişliliğiň morfologik ýol bilen aňladylyşy diýen ýere serediň).

I-II şahs degişlilik söz düzüminiň üç hili şekiline duş gelinýär:

a) Iki bölegi-de goşulmaly: *biziň obamyz.*

b) Ikinji bölegi goşulmasyz, degişlilik goşulmalarynyň galdyrylyp ulanylyşy: *biziň oba.* Bu şekil köplenç türkmen diliniň şiwelerinde, käbir ýagdaýlarda edebi dilde-de duş gelinýär. Meselem:

*Girende klasa **biziň gahryman***

Nurly ýüzi bilen garap mähriban (A.K., "S.").

Abraýly atlar bar

Biziň Türkmenistanda,

Gymmat baha zatlar bar

Biziň Türkmenistanda (D.G, "G.")-

Eýelik düşümdäki at çalyşmasy we degişlilik goşulmasy galdyrylyp ulanylan adyň birikmeginden hasyl bolan bu hili söz düzümine *degişliliğiň sintaktik ýol bilen aňladylyşy* hem diýilýär.

ç) Birinji bölegi-de, ikinji bölegi-de goşulmasyz ulanylyşy: *biz oba, siz il.*

Bu hili tirkeşmä, goşma sözleri hasaba almanymyzda (atagyz...), esasan türkmen şiwelerinde duş gelinýär.

Birinji we ikinji şahs degişlilik goşulmalary bilen deňeşdireniňde, III şahs üçin ulanylýan degişlilik goşulmasynyň (-*y/-i, -sy/-si*) manysy giň. Sebäbi, birinjiden, III şahsyň birligi we köplügi üçin atlara goşulýan meňzeş bolýarlar (*kitabý, obasy*), ikinjiden, III şahs üçin ulanylýan degişlilik goşulmasyndan aňlanylýan eýelik ediji anyk bolman, umumy bolýar. Bu şahs zadyň üçünji bir adama degişlidigini-de ýa-da başga bir zada dahyllydygyny-da aňladyp biler. Meselem: *gözi* diýen sözdäki -*i* degişlilik goşulmasy *gözüň* bir adama, haýwana, guşlara, mör-möjeklere, jansyz zatlara degişlidigini-de aňladyp biler: *onuň gözi, olaryň gözi, gyzyň gözi, çeşmäniň gözi, inňäniň gözi* we ş.m. Ýa-da *sesi* sözündäki -*i* degişlilik goşulmasy *sesiň* kime ýa-

da nämä degişlidigini anyk görkezmeýär. Bu ýerde ses dürli zada degişli bolup biler: *onuň sesi, olaryň sesi, çaganyň sesi, guşuň sesi, haýwanyň sesi, traktoryň sesi, dutaryň sesi* we ş.m. Şonuň üçin III şahs üçin ulanylýan söz düzüminiň birinji bölegi diňe ol (onuň) at çalyşmasy bolman (onuň kitaby ýaly), eýelik düşümiň köplenç goşulmaly, käbir ýagdaýlarda goşulmasyz şekilindäki her hili söz toparlaryndan bolup biler. Ine şunuň ýaly sebäplere görä, III şahs köplenç degişlilik söz düzümi şekilinde ulanylýar. Bu hili söz düzüminiň birinji bölegi degişliligi san taýdan-da, many taýdan-da anyklaýar. Meselem:

Maşyny - *onuň maşyny, olaryň maşyny, Merediň maşyny, uniwersitetiň maşyny* we ş.m.

Kitaby - *onuň kitaby, olaryň kitaby, Orazyň kitaby, okalganyň kitaby* we ş.m.

Nurä barsam haly düşelen ýaly,

Görküne görk goşýar **hojalygyň maly** (N.A., "G").

Gün erňegini iki deňlände, ýeliň güýji gaçyp, *tozan esasan sowlupdy* (B.K., "N.").

Aýsoltanyň gülküsi, sowaly ony has aljyradarly bolsa-da, üznüksuz sowal-jogap Begenji gürrüň bilen biraz öwrenişdirdi. Begenjiň jogaby Aýsoltana bir hili makul geldi (B.K., „A.“).

Degişliligiň bu hili iki düzümlü aňladylyşyna izafet³⁹ hem diýilýär. Bu barada *eýelik düşüm* diýen ýerde dolurak gürrüň ediljekdir.

III şahs degişlilik goşulmalarynyň -y-sy, -i-si görnüşinde goşalanyp ulanylýan ýagdaýlaryna-da duş gelinýär. Bu ýagdaý degişlilik goşulmasy bilen baglanyşan käbir goşma sözlerde hem-de sanlaryň käbirinde ýüze çykýar. Meselem:

Sözbaşysy-sözbaş-y-sy⁴⁰, bir-i-si, dörd-ü-si, baş-i -si we ş.m.

Degişlilik goşulmasydygy häzir duýulmaýan, sözüň düzüminde durnuklaşyp giden –sy/-si şekil ly käbir sözlerde -sy + sy görnüşinde goşalanyşyna-da duş gelinýär. Meselem: *haýsysy (kaý-kayýu-sy-sy)*⁴¹.

III şahs üçin ulanylýan degişlilik söz düzüminiň birinji böleginiň galdyrylyp ulanylyşyna, ýagny degişliligiň morfologik ýol bilen aňladylyşyna-da duş gelinýär. Eýelik edijiniň öňki sözlemlerden - kontekstden aňlanylýan ýagdaýlarynda, ol barada öň gürrüň edilen bolsa, göze görnüp duran zat barada aýdylanda we ş.m. ýagdaýlarda III şahs üçin ulanylýan söz düzüminiň birinji böleginiň galdyrylyp, degişliligiň morfologik ýol bilen aňladylmagy mümkin. Meselem:

Emma onýança hem gökli-gyzyly galam sözünü eşidip, ähli **gülküsi** *ýüzünden gaçdy* (H.Y., "M.g.") diýlen sözlemdäki *gülküsi* (gülki-si) sözüne kimiň eýelik edýändigigi şu sözlemden görünmeýär. Emma öňki sözlemlerden, kontekstden onuň kimdigi (Rejep Keçjalyň gülküsi) mälim.

Bu дәl. Maňa **gowusy gerekdi, gowusyny bersene!** diýlen sözlemi alyp göreliň. Bu ýerde nämäniň gowusy gerekdigi, nämäniň gowusyny bermelidigi mälim дәl. Onuň nämedigi barada öň gürrüň edilen bolmagy-da mümkin, göze görnüp duran zat barasynda aýdylan bolsa, onuň ýüze çykarylmalzlygy-da mümkin.

III şahs üçin ulanylýan degişlilik söz düzüminiň birinji böleginiň galdyrylyp ulanylyşy:

- *Radionyň niresi döwlüpdir?*

-*Burmasy döwlüpdir.*

-*Merediň niresi agyrýar?*

-*Dişi.* ýaly dialogda hem köp duş gelýär.

Eýelik edýäni görkezýän söz şol sözlemiň öz içinde sözlemiň eýesi ýa-da başga bir agzasy bolup gelende, ol bir wagtyň özünde degişlilik söz düzüminiň birinji bölegi bolup bilmeýär. Meselem:

Bagry buz, sözleri uz, dişleri dürdäne gözел (Mn., "L").

(Deňeşdir: *gözeliň bagry, gözeliň sözleri, gözeliň dişleri*).

Umuman, III şahs degişliliginiň morfologik ýol bilen aňladylmagy, ýagny birinji böleginiň galdyrylyp ulanylmagy eýelik edijiniň kim ýa-da nämediginiň içden we daşdan duýulýan ýagdaýynda ýüze çykýar.

Morfologik we morfologiýa-sintaktik ýol bilen aňladylýan degişliligiň özara gatnaşygy. Morfologik ýol bilen aňladylýan degişliligi morfologiýa-sintaktik ýol bilen aňlatmagyň, tersine, morfologiýa-sintaktik ýol bilen aňladylýan degişliligi morfologik ýol bilen aňlatmagyň mümkindigi ýa-da дәldigi taýdan türkmen dili özüne has bolan kada-kanunlara eýedir⁴². Meselem: *dişim agyrýar* diýlen sözlemdäki morfologik ýol bilen aňladylan degişliligi *meniň dişim agyrýar* diýip,

³⁹ Izafet we onuň dürli görnüşleri barada aşakdaky işlere serediň: С.С. Майзель. Изамет в турецком языке, М.-Л., 1957, А.П.Поцелуевский. Основы синтаксиса туркменского литературного языка, Ашхабад, 1942, с. 22-32.
⁴⁰ А.П.Поцелуевский. Основы синтаксиса... с.26-27.
⁴¹ Н. Baýlyýew Н. Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy, I bölüm, Ашгабат, 1948, 51s.
⁴² Bu ýagdaý Т.Тäçmyрадов tarapyndan geçirilen ylmy barlagda yzygiderli we doly görkezilipdir. Seret: Türkmen dilinde degişlilik kategoriýasynyň aňladylyş ýollary. Dil we edebiýat institutynyň işleri, III goýberiliş, Асгабат, 1959, 35-14 s.

40

morfologiýa-sintaktik ýol bilen hem berip bolýar. Emma *men şeýle adamlara garşy dişim, dyrnagym bulen göreşerin* (B. K., "N.") ýa-da *bar, işiň bilen bol* (B. K., „A.“) diýlen sözlemlerdäki morfologik ýol bilen aňladylan deňişlilik sözlemiň gurluşyny bozman, eýelik edýän sözüň hut özüni goýup, morfologiýa-sintaktik ýol bilen aňladyp bolmaýar. Eýelik düşümdäki eýelik ediji sözi - birinji bölegi getirenimizde, ol sözlemler şeýle aýdylmaly bolardy:

Men şeýle adamlara garşy meniň dişim, meniň dyrnagym bulen göreşerin.

Bar, seniň işiň bilen bol.

Görnüşi ýaly, *meniň, seniň* sözleriniň getirilmegi sözlemi gelşiksiz edýär, kä ýagdaýda olary asla getirip-de bolmaýar. Bu hili sözlemlerde morfologik ýol bilen aňladylýan deňişlilik morfologiýa-sintaktik ýol bilen aňladyp bolmaýanlygynyň sebäbi eýelik etmeli sözüň şol sözlemleriň içinde we daşynda sözlemiň eýesi hökmünde (birinji sözlemde *men*, ikinjisinde *sen* daşynda) gelýändigini, deňişlilik goşulmalaryny kabul eden sözleriň hem doldurgyç hyzmatynda ulanylýandygy ýaly zatlar bilen düşündirilýär. Emma bu hili sözlemlerde *meniň, seniň* ýaly eýelik edijini aňladýan sözüň hyzmatyny ýerine ýetirýän, sözlemde eýe bolup gelen *men, sen* sözlerini has anykleşdirýän *öz (özümiň, özümi)* ýaly sözleri getirip bolýar. Meselem:

*Men şeýle adamlara garşy **öz(ümiň)** dişim, dyrnagym bilen göreşerun.*

*Bar, **öz(üňiň)** işiň bilen bol.*

*Okuwçy kitabyny getirdi (okuwçynyň kitaby)-okuwçy okuwçynyň kitabyny getirdi däl-de, okuwçy **öz(üniň)** kitabyny getirdi.*

Özüniň sözi sözlemde eýe bolup gelen söze derek deňişlilik söz düzümini hasyl etmäge gatnaşýar, ol düşüriläýende hem, sözleme zyýan ýetmeýär. Meselem:

Dursunyň kakasy Atayew özüniň öňki okuwçysy häzir mekdep müdiri Çaryýaryň çagyrmagyna görä, şu ýyl tomus dynç alşy wagtynda üzümi-gawuny sapagyndan ýolup iýmek üçin, özüniň bütin maşgalasy bilen oba gidipdi (H.Y., "M.g.)

Deňişlilik söz düzüminde sözleriň tertibi. Umumy düzgün hökmünde deňişlilik söz düzüminde eýelik düşümde gelip, eýelik edijini görkezýän söz birinji orunda, eýelik edilýän zady görkezip, deňişlilik goşulmalaryny kabul eden söz ikinji orunda - aýyklaýan we aýyklanýan tertibinde ýerleşýär. Türkmen dilinde bu umumy kadadan çykylýan ýagdaýyna, ýagny birinji we ikinji bölekleriň ýerleriniň çalşyp ulanylýan ýagdaýyna-da düş gelinýär.

Bu ýagdaý esasan şygryýetde düş gelýär. Meselem:

*Kemine **gatanjym** bolsa-da **meniň**,*

*Eşitsem eger-de **barjagyň seniň**(A.K., „S.“).*

*Gülzar boldy **çöli Türkmenistanyň** (D. G., „G.“).*

Jul eýleseň atlas bilen zerbaby,

*Şonda biarmandyr **üsti bedewiň** (S., „S. e.“).* Ýokarky sözlemlerdäki goýy ýazylan deňişlilik söz düzümleri umumy kada boýunça *meniň gatanjym, seniň barjagyň, Türkmenistanyň çöli, bedewiň üsti* ýaly tertipde bolmaly.

Deňişlilik söz düzüminiň bölekleriniň ýokarky ýaly tertibi esasan şygryýetde düş gelip, janly gepleşikde, prozada örän seýrekdir. Diňe eýelik edijini aňladýan söz birbada ýadyňa düşmedik wagtynda (Kitaby niredede... ol nemäniň... Sülgüniň?) ulanylmagy mümkin.

Deňişlilik kategoriýasynda san meselesi. Öň bellenilişi ýaly, deňişlilik goşulmalary san aňladyşlaryna görä, köplük şekil we birlik şekil diýlip, iki topara bölünýär. Emma deňişli zadyň eýelik edijä san taýdan bolan gatnaşygy çylşyrymly we dürli hilidir.

Deňişlilik goşulmalaryny kabul edip, üç şahsyň belli birine deňişlidigi görkezilýän atlaryň önlerindäki eýelik edijini görkezýän sözlere san taýdan gatnaşygy boýunça deňişlilik iki topara belünýär: hususy deňişlilik we ortalık deňişlilik. Bularyň her biri öz nobatynda iki hili bolýar.

1. Hususy deňişlilik. Zadyň ýa-da zatlaryň diňe bir adama deňişlidigini görkezýärler. Deňişli zadyň sany boýunça iki hili bolýar:

a) Birlikde bolan zadyň birlikdäki zada deňişli bolşy. Bu ýerde bir zadyň-predmetiň diňe bir adamyňkydygy aňlanylýar, ýagny zat-da bir, oňa eýelik edýän-de bir. Meselem:

*Meniň **galamym**,*

*Seniň **galamyň**,*

*onuň **galamy**,*

*Ýoldaş başlyk, **seniň teklibiň** şeýle bolsa, men bu ýigidi **öz hemäyatyma alýaryn** (B.K., „N.“).*

*Ozalda şum boldy **meniň kysmatym**,*

Ygtybarsyz ýalan jahan, gal imdi! (S. „S. e.”)-

Ýokarky ýaly hususy deňişliligi morfologik ýol bilen hem (Meselem: galamym, galamyň, galamy) aňlatmak mümkin. Emma III şahsda bu düzgün bozulyp biler. Sebäbi onuň deňişlilik goşulmasy san taýdan umumy.

b) Köplükde bolan zadyň birlikdäki zada deňişli bolşy, ýagny birnäçe zadyň bir adama (zada) deňişli bolşy. Bu ýerde eýelik edýän bir, eýelik edilýän zat bolsa köp. Şeýle bolanda, eýelik edilýän zady aňladýan söze deňişlilik goşulmalaryndan öň *-lar/-ler* san goşulmasy goşulýar. Meselem:

Meniň depderlerim, seniň depderleriň, onuň depderleri.

Bu ýerde hem şu manyda I—II şahsy morfologik ýol bilen aňlatmak mümkin (*depderlerim, depderleriň*), emma üçünji şahsda *depderleri* diýlende, depder bir adama-da (*onuň depderleri*), köp adama-da (*olaryň depderleri*) deňişli bolup biler.

2. Ortalyk, kollektiw deňişlilik. Zadyň ýa-da zatlaryň birden artyk adama deňişlidigi, birden artyk zada dahyllydygy aňlanylýar. Bu hem iki hili bolýar;

a) Birlikde bolan zadyň, zadyň köplükdäki zada—köplüğe deňişli bolşy. Bu ýerde zadyň, zadyň kollektive deňişlidigi, ortalykdygy aňlanylýar, ýagny eýelik edýän köp, emma eýelik edilýän bir. Meselem:

Biziň obamyz,

siziň obaňyz,

olaryň obasy,

Wolodya, sen nähili düşüňäsiň, biziň şu burawymyz nebit berermi? (B. K., „N.”).

Biziň başlygymyz tarhandyr (B.K., „A.”)

Şu nukdaýdan seredeniňde, *-myz/-miz/-ymyz/-imiz/-umyz/-ümüz; -yňyz/-iňiz/-uňyz/-üňiz/-ňyz/-ňiz* goşulmalary goşulýan sözlerinden aňlanylýan düşüňjäniň köplügin aňlatmaýarlar. Bular köplükde bolan zada deňişliligi görkezende, I bölek bilen sazlaşyk döredýärler, eýelik edýäniň köpdüğini aňladýarlar.

Şu manydaky deňişliligi hem morfologik ýol bilen aňlatmak mümkin (*obamyz, obasy*), emma III şahs barada öň bellenişi ýaly bolýar.

b) Köplükde bolan zadyň, predmetiň köplüğe deňişli bolşy. Birnäçe zadyň, köp zadyň kollektive, köp adama deňişlidigi aňlanylýar. Meselem:

Biziň galamlarymyz,

Siziň galamlaryňyz,

Olaryň galamlary.

Bu ýagdaýda eýelik edýäni görkezýän söz-de, eýelik edilýäni görkezýän söz-de köplükde getirilýär. I-II şahs üçin eýelik edýän *biz (biziň), siz (siziň)* at çalyşmalary ulanylýar, III şahsda *olar* (—yň) ýa-da köplük sanyň we eýelik düşümiň goşulmasyny kabul eden atlar ulanylýar (mes., *olaryň ýa-da okuwçylaryň kitaplary, olaryň ýa-da lukmanlaryň jaýlary*). Eýelik edilýän zady, zady görkezýän söz hem köplükde getirilýär.

Köplügiň köplüğe, kollektive deňişlidigi I—II şahslarda morfologik ýol bilen hem aňladylyp bilner, ýagny *biziň galamlarymyz* deregine *galamlarymyz, siziň galamlaryňyz* ýerine *galamlaryňyz* diýlende hem, öňki many saklanýar. Emma III şahsda *olaryň galamlary, okuwçylaryň kitaplary* deregine *galamlary, kitaplary* diýlende, öňki manynyň aňlanylmazlygy mümkin. Sebäbi olar şol duruşlaryna birlige-de deňişli bolup biler: onuň galamlary, okuwçynyň kitaplary.

3. Abstrakt deňişlilik. Eýelik düşümde gelen atlaryň (we çalyşmalaryň) yzyna *—ky/-ki* goşulmasynyň goşulmagy bilen hasyl bolýar. Meselem:

Okalganyňky, hojalygyňky, uniwersitetiňki, Merediňki we ş.m.

Bu hili sözler şu duruşlaryna eýelik edijini görkezseler-de, olaryň nämä eýelik edýändiglerini, nämäniň deňişlidigini aňlatmaýarlar. Eýelik edilýän zat kontekstden aňlanylýar. Meselem:

Garynjanyňky, syçanyňky ýaly *zapas ammarlary bolmany, çokara hiç ýerde hiç bir zat görünmeýäni üçin, ertirlik gamy guşlary agyr aladada galdyrypdy* (B. K., „N.”).

-Bu maşyn kimiňki?

-Uniwersitetiňki (ýa-da **Myradyňky.**).

Abstrakt deňişlilikde eýelik edilýän zady görkezýän söz anyk deňişlilikdäki ýaly aýyklaýan we aýykulanýan görnüşinde ulanylmaýar (*okalganyňky kitap, uniwersitetiňki maşyn* ýaly). Deňişli zadyň görkezilmegi zerur bolsa, ony aňladýan söz *—ky/—*

ki goşulmasyny kabul eden sözden öň getirilýär. Bu ýagdaýda özbaşdak bir sözlem emele gelýär. Eýelik edilýän zady görkezýän söz sözlemiň eýesi, eýelik edýäni görkezýän söz bolsa habary hökmünde ulanylýar. Meselem:

Okalganyňky- kitap okalganyňky,

hojalygyňky—pagta hojalygyňky,

Merediňki—maşyn Merediňki.

–ky/ –ki goşulmasy degişlilik söz düzüminde düşüp galan eýelik edilýän söze (zada) derek ulanylýar. Meselem:

*Seniň öýüň şu bolsa, **Merediňki** niredede? (Merediň öýi niredede?)*

*Meniň kitabym gyzykly, **seniňki** nähili? (Seniň kitabyň nähili?).*

A t l a r d a   d ü ş ü m   k a t e g o r i ý a s y

DÜŞÜM KATEGORIÝASY HAKYND A UMUMY MAGLUMAT

Düşüm – söz birikmelerinde ýa-da sözlemde atlaryň beýleki sözlere bolan gatnaşygyny görkezýän grammatik kategoriýadyr. Düşüm goşulmalary goşulan sözleriniň sözlemdäki beýleki agzalar bilen gatnaşygyny görkezmek, goşulan sözlerini beýleki sözler bilen baglamak hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Meselem: *indi ol köçeden burum-burum tozan asmana galýardy* (A.G.”K.e”) diýen sözlemdäki düşüm goşulmalary taşlansa, sözlem **indi ol köçe burum-burum tozan asman galýardy** görnüşine geçip, sözlemdäki baglanyşyk bozulýar. **Golumda awtomat, ýüregimde sen** (A.K.”S”) diýen sözlemdäki düşüm goşulmasy (-da/-de) taşlansa, sözlemiň manysy-da üýtgäp gidýär (*golum awtomat, ýüregim sen*).

Haýsy-da bolsa bir adyň dürli düşümlerde gelip üýtgeýşiniň jemine **atlaryň düşüm bilen üýtgeýişleri** diýilýär. Meselem:

Uniwersitet *dürli hünärler boýunça mugallymlary, inžener-tehnikleri, ýuristleri taýýarlaýar. Uniwersitetiň täze kluby bar. Uniwersitete orta bilimi bolanlar kabul edilýär. Uniwersiteti gutaranlar köplenç oba ýerlerine gitmeklige höwes bildirýärler. Uniwersitetde baý kitaphana, okalgalar, laboratoriýalar bar. Okuwyny gutaryp, uniwersitetden gidenler öz okuw jaýlary bilen berk aragatnaşyk saklaýarlar.*

Ýokarky sözlemlerde *uniwersitet* diýen at 6 hili görnüşde geldi. Ol sözi özara tapawutlandyrýan –iň, -e, -i, -de, -den goşulmalarydyr. Ine bular ýaly goşulmalara **düşüm goşulmalary** diýilýär.

Ýokardaky aýdylanlardan görnüşi ýaly, düşüm goşulmalary bir sözi dürli şekillere salýarlar, goşulan sözlerini sözlemdäki beýleki sözler bilen baglanyşdyrýarlar, sepleşdirýärler, ol goşulmalaryň taşlanylmagy sözlemiň manysyna-da täsir edýär. Emma beýle diýildigi düşüm goşulmalary sözleriň leksik manysyny üýtgedýärler diýildigi däl. Düşüm goşulmalary söz ýasaýjy goşulmalar ýaly täze manyly söz ýasamaýarlar. Olar grammatik manyny hasyl edýärler.

Praktikada düşüm goşulmalaryny söz toparlarynyň köpüsinde görmek bolýar. Emma düşüm kategoriýasy esasan atlara degişli, atlara has bolan kategoriýadyr. Beýleki söz toparlaryna degişli bolan sözler diňe atlaşan ýagdaýda düşüm bilen üýtgäp bilerler. Meselem:

Uly adamyň...- ulynyň...

Ak matadan (zatdan...) - akdan ...

Bu zadyň (adamyň, dagyň...) - munuň...

Ýigrimi baş manatdan (depderden...) –ýigrimi başden ...

Gören adamdan ...- görenden ...

A harpyndan...- “a”-dan we ş.m.

Düşümler taryhy taýdan iki topara bölünýärler:

- 1) **Rudimentar düşümler** (abessiw, allatiw, komitatiw, komparatiw).
- 2) **Isjeň düşümler** (baş düşüm, eýelik düşüm, ýöneliş düşüm, ýeňiş düşüm, wagt-orun düşüm, çykyş düşüm).

Rudimentar düşümler häzirki türki dillerde esasan söz ýasaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Meselem: bir wagtky gural (gurallyk) düşümiň goşulmasy bolan – yn/-in/-n, deňeşdirme-meňzetme düşümiň goşulmasy bolan –ça/-çe häzirki zaman türkmen dilinde hal ýasamak hyzmatyny ýerine ýetirýärler⁴³.

⁴³ Rudimentar düşümler we olaryň ýagdaýy barada aşakdaky işlere serediň: a) Г. И. Рамстедт, Введение в алтайское языкознание, стр. 49-53; b) А.П.Почелуевский, Некоторые рудиментарные падежные формы в туркменском языке. “Известия ТФАН СССР”, № 5-6, 1945г. ç) Р.Азүтов, Türkmen dili (Söz ýasaýjy goşulmalar) 128-130s.; d) Н.А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология, часть первая, с. 200, e) Э.В.Севортян, Категория падежа, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II, морфология, с. 58-64.

Bu ýagdaý düşümleriň kämilleşmegi, käbir düşümleriň hyzmatynyň sözsoňy kömekçileri arkaly aňladylmagy ýaly zatlar netijesinde döräpdir. Meselem: gural düşüminiň manysy häzirki türki dillerde **bilen, bile** sözsoňy larynyň üsti bilen aňladylýar. Seýrek hem bolsa, käbir türki dillerde bu adalgalaryň birnäçesi düşüm ulgamy ynda duş gelýär.

Işjeň düşümler diýen at bilen ýöredilýän düşümler hem öz nobatynda hyzmaty we manysy taýdan iki topara bölünýär:

- 1) **Grammatik düşümler** (baş düşüm, eýelik düşüm, ýeňiş düşüm).
- 2) **Lokal-lokatiw** (prostranstwennyýe - giňişlik, aralyk) **düşümler** (ýöneliş düşüm,wagt-orun düşüm,çykyş düşüm)

Düşümleriň grammatik düşümler we lokal düşümler⁴⁴ diýlip bölünmegi olaryň hyzmaty we manysy esasynda hem-de her bölüme degişli bolan düşümleriň özara belli bir derejede manydaş gelip bilýändigleri ýaly zatlaryň esasynda ýüze çykandyr. Grammatik düşümler grammatika degişli bolup, lokal düşümler grammatika degişli däl diýen netijäni çykarmak bolmaz. Şu tarapdan alynýan adalgalar şertli. Umuman, şu hili bölünişiň özi-de şertlidir. Ýöneliş düşüm bu bölümleriň ikisine-de degişli bolup biler.

Beýleki sözler bilen bolan gatnaşygy, baglanyş aýratynlyklary taýdan hem düşümler 2 topara bölünýärler:

- 1) **Isimlere baglanýan düşümler**, ýagny atlara we at hyzmatynda gelen sözlere baglanýan, olaryň öňünden gelýän, şolar bilen gatnaşykda bolan düşümler. Düşümleriň bu toparyna türkmen dilinde esasan eýelik düşüm degişlidir. Meselem: *Orazyň kitaby, guşuň gözi, stoluň aýagy, goýnuň ýüňi* we ş.m

Beýleki düşümlerden ýöneliş we çykyş düşümler hem belli ýagdaýlarda isimlere baglanyp, olary aýyklar bilýärler. Meselem: *söze çeper, polatdan pyçak...*

- 2) **Işliklere baglanýan düşümler**, ýagny işlikleri aýyklar gelýän, işlikler bilen gatnaşykda ulanylýan düşümler. Düşümleriň bu toparyna ýöneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşümler degişlidir.

Düşüm goşulmalary öz düzümindäki çekimlileriň hili boýunça iki topara bölünýärler:

- 1. Giň çekimlili düşümler: ýöneliş, wagt-orun, çykyş. Meselem:

Oraz-a, depder-e,
Oraz-da, depder-de,
Oraz-dan, depder-den we ş.m

- 2. Dar çekimlili düşümler: eýelik, ýeňiş. Meselem:

Oraz-yň, depder-iň,
Oraz-y, depder-i we ş.m

Türki dillerde düşüm goşulmalarynyň şekil taýdan tapawutlanyşlary ýaly, düşümler san taýdan hem tapawutlanýarlar. Türki dillleriň köpüsünde alty sany düşüm bar. Şunuň bilen birlikde, düşümleri altydan az bolan diller-de, köp bolan diller-de bar. Käbir dillerde eýelik düşüm bilen ýeňiş düşüm görnüşdeş, bir meňzeş goşulmanyň üsti bilen aňladylýar. Şeýlelikde, bu diller şekil 1 baş düşüme eýe bolýarlar. Meselem: gumuk dili⁴⁵, özbek diliniň käbir şiweleri⁴⁶ we ş.m. Ýakut dilinde eýelik düşüm ýok, wagt-orun düşümiň özbaşdak şekili bolman, onuň hyzmatyny ýöneliş düşüm ýerine ýetirýär, emma bu dilde beýleki türki dillerde bolmadyk *bölek düşümi* (частный падеж), *gural düşümi* (орудийный падеж), *deňeşdirme düşümi* (сравнительный падеж), *bilelik düşümi* (совместный падеж) diýen düşümler ulanylýar. Şeýlelikde, ýakut dilinde düşümleriň sany sekize ýetýär⁴⁷. Häzirki gazak dilinde beýleki türki dillerde bolan alty düşümden başga-da ýedinji “kömektes septik” diýen adalga bilen aňladylýan bir düşüm bolup, ol *bilen, bile* (< birlen, birle< bir) sözsoňy kömekçisinden hasyl bolan *–men, -pen, -ben, -menen, -penen, benen* ýaly goşulmanyň üsti bilen aňladylýar⁴⁸.

Häzirki zaman türkmen dilinde şekil we many taýdan tapawutlanýan 6 düşüm bar. Her düşümiň özbaşdak şekili bar. Ol düşümlerde gelen sözler aýratyn soraglara jogap bolýarlar.

Baş düşüm

Baş düşüm degişlilik we san goşulmalaryny kabul eden hem-de etmedik asyl we ýasama atlaryň soňlaryna hiç hili düşüm goşulmasy goşulmadyk şekilidir. Morfologiýa taýdan asyl we ýasama görnüşde gelip, şahsyň, zadyň we predmetleşen düşünjeleriň atlaryny aňlatmak üçin ulanylýan ses kompleksi şol durşuna baş düşüm hasaplanýar we düşüm ulgamy ynda beýleki düşümler üçin baş şekil , umumy esas bolýar. Meselem:

Jay, guş, sapança, kepje, saçbag, seçme, otuçöp, haly, deri, ýazuw, düzme we ş.m.

Baş düşüm esasan *kim?, näme?, nire?* diýen soraglara jogap bolýar. Bu düşüm atlaryň köplük sanda gelşi bilen baglylykda *kimler?, nämeler?;* degişlilik kategoriýasynyň goşulmalaryny kabul edişine görä, *kimim?, kimiň?, kimiňiz?, nämäm?, nämäň?, nämesi?, nämämiz?, nämäňiz?* ýaly soraglara hem jogap bolup biler. Meselem:

Oraz, pioner, pero, oglanlar, kitaplar, jigim, oglum, towugymyz, depderiň, göçüňiz, dogany, daýzasy, düýýesi we ş.m.

⁴⁴ Seret: М.Ý. Hamzaýew, Türkmen dilinde lokal düşümler (dissertasiýa) we G.Ataýew, Türkmen dilinde grammatik düşümler (dissertasiýa).
⁴⁵ Ф.Г. Исхаков, Э.В.Севортян, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II, Морфология.
⁴⁶ В.В.Решетов, Об одном узбекском падеже, Тюркологический сборник, №1. М.-Л., 1951, с. 176-183.
⁴⁷ Yakut diliniň düşümleri barada aýdylanlar aşakdaky işlerden alyndy: a) Н.К.Дмитриев, Грамматика башкирского языка, 62-63с.; b) Е.И.Убрятова, Исследования по синтаксису якутского языка, М.-Л. 1950, с. 40. c) Г.И.Рамстедт, Введение в алтайское языкознание, с.34; d) Ф. Г. Исхаков, Имя существительное. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, с. 61-62 we başgalar.
⁴⁸ Kazirgi kazak тілі, Almaty, 1954, 228-232s.

Türkologiýada düşüm goşulmasy goşulmadyk ähli *nul* şekillerini birleşdirip, belgisiz düşüm ýa-da nämälim düşüm diýen adalga bilen öwrenmegiň tarapynda durýanlar-da bar. Olaryň pikirçe, eýelik düşümiň goşulmasyz şekili (*goýun eti...*), ýeňiş düşümiň goşulmasyz şekili (*men kitap getirdim*) we baş düşüm bir düşüm hasaplanýar. Emma praktikada bu pikir özüne degişli goldaw tapanok. Munuň tersine, baş düşümi diňe sözlemdäki hyzmatyna esaslanyp, baş düşüm we nämälim düşüm diýen düşümlere bölýänler-de bar. Bu hili garaýyş türk dillerden esasan türkmen diline degişli öňräk ýazylan işlerde duş gelýär. Meselem:

Guş uçýar. Guş ýaly uçýar.

Birinji sözlemdäki *guş* sözi baş düşüm, ikinji sözlemdäki *guş* sözi nämälim düşüm hasaplanýardy. Morfologik taýdan birinji sözlemdäki *guş* hem, ikinji sözlemdäki *guş* hem baş düşüm. Emma sintaktik taýdan bularyň hyzmaty aýry. Birinji sözlemdäki *guş* sözlemiň eýesi bolýar, ikinji sözlemdäki *guş* sözi bolsa yz ýanyndaky özbaşdak agza bolup bilmeýän *ýaly* sözsoňy y bilen birlikde doldurgyç bolýar.

Sözlemdäki hyzmatyna, agzalyk tarapyna esaslanyp, baş düşümden nämälim düşümi bölüp aýyrjak bolmaklyk morfologiýanyň obýekti bilen sintaksisiň obýektini garyşdyrmakdan başga zat däl. Dilde beýleki düşümlere-de sintaksisde diňe bir hyzmat - bir agza bolmaklyk hyzmaty berkidilmändir. Haýsy düşümi alsak-da, ol sözlemdäki birnäçe hili agzanyň hyzmatynda gelip bilýär. Emma bu ýagdaý ol düşümiň degişli düşümlük hukugyna dawa etmeýär.

Eýelik düşüm

Eýelik düşüm⁴⁹ özünden soňky ada ýa-da atlaşan söze baglanyp, onuň manysyndan aňlanylýan düşünjäniň kime ýa-da nämä degişlidigini, dürli gatnaşyklary aňladýar, *kimiň?, nämäniň?, niräniň?* diýen soraglara jogap bolýar

Türkmen edebi dilinde eýelik düşümiň grammatik belgisi *–yň/-iň/-uň/-üň/-ň, -nyň/-niň/-nuň/-nüň* goşulmasydyr. Bulardan *–yň/-iň/-uň/-üň* soňy çekimsiz ses bilen gutaran asyl we ýasama atlara (Meselem: *Çerkeziň diplomy, oragyň dişi, goçuň şahy, güliň ysy, otluçöpüň bahasy...*), *-nyň/-niň/-nuň/-nüň* soňy çekimli sese gutaran atlara (Meselem: *Atanyň kitaby, obanyň oganlary, geçiniň süýdi*) goşulýar.

-nuň/-nüň - dodaklanan görnüşi *bu, şu* ýaly çalyşmalarda ulanylyp, atlarda seýrek duşýar: *Go-Mo-Jonuň doklady*.

-ň - sinkopa häsiýetli kontraksiýa netijesinde dörän şekili - soňy çekimlär gutaran atlarda (*obaň adamlary, Bikäň ejesi*), çekimsiz gutaranlardan hem *–lar/-ler* goşulmasyny kabul eden, emma onuň soňky *r* sesi hem düşüp galýan atlarda (*oglanlaryň-oglanlaň kakasy*) ulanylyr. Şeýlelikde, häzirki zaman türkmen dilinde eýelik düşümiň dokuz görnüşli goşulmasyna duş gelinýär.

Türki dillerde eýelik düşümiň goşulmasynyň asly baradaky mesele türkşynaslaryň ünsüni özüne çeken meseleleriň biridir. Alymlaryň köpüsi eýelik düşümiň goşulmasy aslynda *–iň* görnüşinde bolupdyr diýen netijä gelýärler (W.Şott, W.W.Radlow, O.N.Býotlingk, W.A.Bogorodiskiy, A.P.Poseluyewskiy we başgalar). Şunuň bilen birlikde, eýelik düşümiň goşulmasy aslynda *n* görnüşinde bolup, soňra *ň* öwrülipdir diýen pikir hem bar. Meselem: G.I.Ramstedt bu barada şeýle diýýär: “Первоначально окончанием служил –н, перед которым, при основе на согласный, слышался соединительный гласный. В др.- тюркс. –н в исходе слова развился в ѣ”⁵⁰. Bu ýerde gürrüň eýelik düşümiň goşulmasynyň soňky sesi barada, onuň *ň* ýa-da *n* bolandygy barada barýar. Bu-da eýelik düşümiň goşulmasynyň soňky sesiniň häzirki türk dilleriň bir toparynda *ň* bilen gutarýanlygyndan, ikinji bir toparynda *n* bilen gutarýanlygyndan gelip çykýar.

Eýelik düşümiň goşulmasy aslynda *–iň* (ýa-da *–in*) görnüşinde bolan bolsa, onda *–niň* (*–nyň/-nuň/-nüň*) goşulmasynyň ilki *n* sesi (*n-iň...*) nireden gelip çykypdyr diýen sorag orta atylýar. Eýelik düşümiň *–niň...* goşulmasynyň şu ilki *n* sesiniň nämädigi barasynda hem dürli pikirler, çaklamalar bar.

1) Morfologik dargama netijesinde hasyl bolandyr, ýagny goşulma aslynda *–iň* bolup, özüniň goşulan sözünüň soňundaky *n* sesini almak bilen *–niň* halyna aýlanypdyr diýen pikir (O.N.Býotlingk, W.Şott²), G.I.Ramstedt³) muny isimler bilen baglylykda düşündiripdirler. Emma W.W.Radlow⁴), W.A.Bogorodiskiy⁵), A.P.Poseluyewskiy⁶) we başgalar ony çalyşmalar bilen baglylykda düşündirýärler. 2) Türkşynaslaryň birnäçesi eýelik düşümiň goşulmasy aslynda **zat** manysyndaky özbaşdak sözden döräpdir diýip çak edýärler. Meselem: **neň-zat** (J.Deni, K.Grýonbek)⁷), nenýe (>nen) - jisim>zat (N.A.Baskakow⁸).

Eýelik düşümiň goşulmasynyň asly baradaky bu çaklamalar, birinjiden, jedelli, ynandyryjy däl, ikinjiden, türk dilleriň bize gelip ýeten ýazgy ýadygärlikleriniň materialy bilen tassyklanmaýar. Mälim bolan ýazgy ýadygärliklerinde hem eýelik düşümiň goşulmasy häzirki türk dillerde ulanylýan goşumalardan onçakly tapawutlanmaýar.¹) Meselem: Mahmud Kaşgarynyň sözlüğünde hem eýelik düşümiň **-yň/-iň/-nyň/-niň** goşulmasy ulanylypdyr. Olar-da şekil taýdan eýelik düşümiň häzirki goşulmasyndaky tapawutlanmaýar. Söze goşulyş aýratynlygy taýdan bolsa häzirki edebi dilimiziň normasyndan çekimsiz gutaran käbir atlaryň soňuna *–niň* goşulýandygy bilen (keyikniň) tapawutlanýar. Türk dilleriň gypjak ýa-da demirgazyk toparyna has bolan bu tertibi XVIII-XIX asyr nusgawy edebiýatymyza hem görýäris.

Köplük sanyň *–lar/-ler* goşulmasyny kabul eden atlar hem-de I-II şahs degişlilik goşulmalaryny (birlik we köplük sanyny) kabul eden atlar soňlary çekimsiz seslere gutaran atlaryň üýtgeýişleri ýaly üýtgeýärler. Meselem:

Oglanlar-yň, depderler-iň,

Depderim-iň, depderimiz-iň,

Depderiň-iň, depderiňiz-iň.

III şahs degişlilik goşulmasyny kabul eden atlar soňy çekimlär gutaran atlaryň üýtgeýişleri ýaly üýtgeýärler. Meselem:

Eli-eliniň,

Obasy-obasynyň

Emma A.N.Kononow III şahs degişlilik goşulmasyny kabul eden atlaryň düşüm bilen üýtgeýişlerini başgaça düşündirýär. Onuň pikirçe, III şahs degişlilik goşulmasyny kabul eden atlar hem soňy çekimsiz gutaran atlaryň üýtgeýişleri ýaly üýtgeýärler. Eýelik,

⁴⁹ Ataýew G. Türkmen dilinde eýelik düşüm, Dil we edebiýat institutynyň işleri, II, Aşgabat, 1957, 49-87s.

⁵⁰ Г.И.Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, с. 33

ýöneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşümlerden öň III şahsyň goşulmasy –yn/-in/-un/-ün, -syn/-sin/-sun/-sün görnüşinde bolýar diýip düşündirýär²), ýagny

El+i,	oba+sy,	depderler+i,
El+in+iň,	oba+syn+yň,	depderler+in+iň,
El+in+e,	oba+syn+a,	depderler+in+e,
El+in+i,	oba+syn+y,	depderler+in+i,
El+in+de ,	oba+syn+da,	depderler+in+de,
El+in+den,	oba+syn+dan,	depderler+in+den

ýaly üýtgäp, düşüm goşulmalary degişlilik goşulmasynyň *n* sesini düşmekden saklaýar diýen netijä gelýär. W.A.Bogorodiskiy bolsa III şahs degişlilik goşulmasyny kabul eden atlar düşüm bilen üýtgände, düşüm goşulmalarynyň öň ýanyndan peýda bolýan *n* sesine esaslanyp, düşümleri iki topara bölýär. Eýelik we ýeňiş düşümlerde *n* düşüm goşulmasynyň elementidir, ýöneliş, wagt-orun, çykyş düşümlerde bolsa soňra analogiýa esasynda dörändir diýip düşündirýär¹).

Eýelik düşümiň goşulmaly we goşulmasyz şekillerini

Eýelik düşüm goşulmaly we goşulmasyz iki hili görnüşde ulanylýar, eýelik edilýän zady aňladýan söz bilen (ikinci bölek bilen) bolsa üç hili görnüşde baglanyşýar.

1. **Eýelik düşümiň goşulmaly şekili.** Iki bölegi-de goşulmaly, ýagny eýelik edýäni görkezýän söz eýelik düşümiň goşulmaly şekilinde, eýelik edilýän zady görkezýän söz hem III şahs degişlilik goşulmasyny kabul eden görnüşde gelýär. Bu ýagdaýda anyk bolan hususy ýa-da kollektiw eýeçilik, degişlilik aňlanylýar. Meselem:

Maralyň köýnegi, horazyň sesi, çyranyň ýagtysy, toklynyň eti.
2. **Eýelik düşümiň goşulmasyz şekili.** Umumy, näbelli degişlilik, ýagny zadyň anyk bolmadyk topara bolan gatnaşygy, dahyllylygy aňlanylýar. Eýelik düşümiň goşulmasyz şekili özüniň ikinji bölegi bilen iki hili görnüşde baglanyşýar.

1) Birinji bölegi goşulmasyz, ikinjisi goşulmaly, ýagny eýelik edýäni görkezýän söz eýelik düşümiň goşulmasyz şekilinde, eýelik edilýän zady görkezýän söz bolsa degişlilik goşulmasyny kabul eden ýagdaýda ulanylýar. Meselem: *mekdep müdiri, towuk ýumurtgasy, goýun eti, okuw jaýy, ýüpek fabrigi.*

Eýelik düşümiň şu hili goşulmasyz şekili öz goşulmasyny dikeltmegiň mümkindigi ýa-da dældigi taýdan, böleklerini dargatmagyň mümkindigi ýa-da mümkin dældigi taýdan özara tapawutlanýar. Şu esasyda hem öz nobatynda iki topara bölünýär.

a) Bölekleri dargaýan we goşulmasy dikeldilýän şekili. Meselem:
Mekdep müdiri- hojalygyň başlygy, hojalygyň häzirki başlygy.
Goýun eti- goýnuň eti, goýnuň tagamly eti.
Towuk ýumurtgasy- towugyň ýumurtgasy, towugyň düýnki ýumurtgasy.

Umuman, eýelik düşümiň goşulmasyz şekiliniň şu toparyna girýänleri şol durşuna-da goşulmaly ulanyp bolýar. Bölekleriniň aralygyna bir we birden artyk söz salnyp, olar uzaklaşdyrylanda bolsa, eýelik düşüm hökman goşulmaly ulanylmaly bolýar.

b) Bölekleri goşulyşyp, bir many aňladýan, şonuň üçin hem dargamaýan we goşulmasy dikeldilmeýän şekili. Meselem:
Ýüpek fabrigi, Bagyr köçesi, sowet hökümeti, okuw jaýy, howa býurosy

Bu hili söz birikmeleriniň birinji bölegine eýelik düşümiň goşulmasyny goşup bolmaýar. Bölekleriniň arsyndan söz goşup, olary uzaklaşdyrmak hem mümkin däl. Bu hili söz birikmeleriniň ýene-de bir aýratynlygy bar. Ol-da bularyň birinji bölekleriniň otnositel sypatlyk häsiýetiniň bardygdyr. Şonuň üçin hem olara sypatlara degişli *haýsy?, nähili?* ýaly soraglar bermek bolýar. Bularyň käbirleri goşma sözlere öwürlip gidipdirler. Bu hili ýagdaýda olara atlara degişli soraglar berilýär. Meselem: *sözbaşy, sözsoňy, atagzy, ukbagy, saçbagy* (näme?).

Bularyň ikinji bölekleriniň soňundaky degişlilik goşulmasy öz manysyny ýitiripdir. Öz hakyky manysynda bolmadyk bu goşulma käbir sözleriň soňunda şiwelerde taşlanylyp ulanylýar. Şeýlelikde, sözler sintaksis taýdan baglanyşýarlar. Meselem:

Atagzy-atagyz, saçbagy-saçbag, ukbagy-ukbag

2) Iki bölegi-de goşulmasyz ulanylýar. Bular bitewi bir many aňladýan goşma atlara öwürlip gidipdirler. Meselem: *demir ýol, gowaça çigit, kelle agyry, ayakgap, aşgazan, başdarak.* Bu hili ýagdaýda olara diňe atlara degişli soraglar berilýär (näme?-aýakgap, başdarak).

Şeýlelik bilen, eýelik düşüme esasan eýelik düşümiň goşulmasyny kabul eden sözler hem-de özünden soňky degişlilik goşulmasyny kabul eden sözüň üsti bilen eýelik düşümdedigi mälim bolýan sözler degişlidir. Eýelik düşümdedigi güman edilýän sözüň öňünden ony anyklaýjy başga bir sözüň getirilmegi bilen, ony degişlilik goşulmasynda getirmek bilen, arasynda söz goşup, böleklerini dargatmak we ş.m bilen onuň goşulmasyny dikeltmek bolar.

Eýelik düşümiň goşulmasyz şekiliniň şu topary (seret: punkt 2.,1a)many taýdan-da, şekil taýdan-da eýelik düşümiň doly hukukly şekilidir. Emma özünden soňky degişlilik goşulmasyny kabul eden sözler arkaly eýelik düşümdedigi güman edilýän sözleriň hemmesine ýokardaky ýaly ýollar bilen eýelik düşümiň goşulmasyny goşup bolmaýar. Sebäbi olaryň bölekleri dargamaýar, bir many aňladýar (seret: punkt 2., 1b). Şeýle-de bolsa, bu topar sözlerde eýelik-degişlilik ýokundysy saklanylýar. Şonuň üçin bu topara degişli bolan sözleriň goşma söze öwürlip ýetişmediklerinden başgasy eýelik düşümiň düzüminde öwrenilmeli bolýar.

Eýelik düşümiň goşulmaly şekiliniň ulanylýan ýagdaýlary. Atlar aşakdaky ýaly ýagdaýlarda eýelik düşümiň goşulmaly şekilinde ulanylýarlar.

1.Şahsy onomastikany- adamyň adyny we familiýasyny görkezýän sözler özlerinden soň gelen sözleriň manysyndan aňlanylýan düşüňjä eýelik ediji manysynda gelende¹), olar eýelik düşümiň goşulmaly şekilinde ulanylýarlar.

a) Adamyň ady: *Artygyn alaşasy, Myradyň depderi, Maralyň köýnegi*.

b) Adamyň familiýasy: *Amanowyň kitaby, Orazowyň howlusy, Ataýewiň maşyny*

ç) Ady we familiýasy tirkeşip gelende, soňkusy eýelik düşümdäki gelýär: *Myrat Amanowyň işi, Amanow Myradyň işi*

d) Adam atlaryndan soň *daýy, daýza, aga, eje* ýaly maşgala aragatnaşygyny görkezýän sözler gelende eýelik düşümiň goşulmasy şol sözlere goşulýar: *Gözel ejäniň halysy, Myrat aganyň bagy*

e) Adam atlaryndan soň dereje, lakam görkezýän sözler gelende, eýelik düşümiň goşulmasy şol sözlere goşulýar. Meselem: *Ýelli Wüşi keliň ýüzüne seretdi* (A.G. “K.e”). **Magtymguly-Pyragynyň goşgulary türkmen halkynyň geçmişdäki durmuşyny, erk-islegini beýan edýär.**

2.Eýelik düşümdäki gelmeli söze, ýagny birinji böleke baglanyp, ony aýyklaýan söz gelse, eýelik düşüm goşulmaly ulanylýar. Meselem: mekdep müdiri-hojalygynyň başlygy ýaly iki hili görnüşde ulanylýar. Emma birinji bölegi *bu, şu* ýaly çalyşmalar tarapyndan aýyklansa, diňe goşulmaly şekilde ulanylýar: *şu hojalygynyň başlygy*.

Eýelik düşüm aşakdaky ýaly sözler tarapyndan aýyklanyp, goşulmaly ulanylýar.

a.Görkezme çalyşmalary: *bu, şu, şol*.

b.Düýp we tertip sanlar: *towuk ýumurtgasy- üç towugyny ýumurtgasy*

ç.Sypatlar: *oba adamlary – täze obanyň adamlary*

d.Ortak işlikler: *Poezd gudogy- ugrajak(-an, -ýan) poezdiň gudogy*

3.Eýelik düşümdäki söz düzümiň birinji we ikinji bölekleri dargadylanda, ýagny eýelik düşümdäki söz bilen 3 şahs degişlilik goşulmasyny kabul eden sözüň aralygyna bir ýa-da birden artyk söz düşüp, ikinji bölegi aýyklar gelende, atlar eýelik düşümiň goşulmaly şekilde ulanylýarlar. Meselem:

Mekdep müdiri - hojalygynyň häzirki başlygy - hojalygynyň geçen ýyl ýygnaýda saýlanan başlygy.

4.Degişlilik goşulmalaryny kabul edip, anykleşen atlar eýelik düşümiň goşulmaly şekilde ulanylmaly bolýarlar. Meselem:

Daýhan birleşigimiziň başlygy, obaňzyň töweregi, gyzynyň köýnegi, aýagymyň sesi we ş.m.

Degişlilik goşulmalary goşulmadyk ýagdaýda bu hili sözler eýelik düşümiň goşulmaly şekilde hem (*hojalygynyň başlygy, obanyň töweregi, gyzyň köýnegi, aýagyň sesi*), goşulmasyz şekilde hem (*mekdep müdiri, oba töweregi, gyz köýnegi, aýak sesi*) ulanylyp bilner. Emma degişlilik goşulmalaryny kabul edip, belli bir şahsy görkezmeklik taýdan anykleşenlerinden soň, eýelik düşümiň diňe goşulmaly şekili ulanylmaly bolýar, sebäbi *daýhan hojalygymyz başlygy, obaňz töweregi, gyzyň köýnegi, aýagym sesi* ýaly iki bölegi-de diňe degişlilik goşulmasyny kabul eden ýagdaýda ulanylyşy türkmen dili üçin häsiýetli däl.

5.San goşulmasyny kabul eden atlar hem eýelik düşümiň goşulmaly şekilde ulanylýarlar. Meselem:

Türkmen dili - türkmenleriň dili,

Rus aýdymy - ruslaryň aýdymy,

Özbek şahyrlary - özbekleriň şahyrlary

Bu hili atlar *–lar/ -ler* goşulmasyny kabul edenden soň, olary eýelik düşümiň goşulmasyz şekilde ulansaň, gelşiksiz bolýar. Emma köplük sanyň *–lar/ -ler* goşulmasyny kabul eden ýagdaýda ulanylýan käbir atlar (*Ýazyjylar birleşigi, mugallymlar öýi*) kontekst bilen baglylykda eýelik düşümiň goşulmasyny kabul edip hem, etmän hem bilerler: *Ýazyjylar birleşigi - Ýazyjylaryň guramasy , mugallymlar öýi - mugallymlaryň öýi.*

6.Aslynda sypat, ortak işlik, san ýaly beýleki söz toparlaryna degişli bolan, aýyklaýan sözleri galdyrylyp, olaryň manysyny hem hyzmatyny öz üstlerine almak netijesinde atlaşan sözler eýelik düşümiň goşulmaly şekilde ulanylýarlar. Meselem:

Päliýamanyň ädimi, gybatkeşiň howsalasy, galpyň sypaty, otuzyň ýarysy, dokuň habary (dokuň açdan habary ýok), garrynyň guwanjy.

7.Aýyklaýan işliklerden (iş atlaryndan, ortak işliklerden we ş.m) bolanda, atlar eýelik düşümiň goşulmaly şekilde ulanylýarlar. Meselem:

Guşuň uçuşy, mugallymyň okadyşy, talybyň okaýşy, okuwçynyň diňlemegi, Öweziň öýleneni, Orsgeldiniň sögüşýäni...

8.Aýyklanýan sanlardan, san çalyşmalaryndan, sypatlardan bolup, eýelik düşümden aňlanylýan düşünje san we hil taýdan anyklanýan, aýratynlanýan ýagdaýda atlar eýelik düşümiň goşulmaly şekilde ulanylýarlar. Meselem:

Tilkiniň hilegärligi, gülüň gyzyly (sarysy), sygryň süýtlüsi, towuklaryň on başy, okuwçylaryň käbiri (biri, hemmesi)

9.Aýyklanýan sözler ölçeg atlaryndan bolanda, ölçelýän zady aňladýan atlar eýelik düşümiň goşulmaly şekilde ulanylýarlar. Meselem:

Üzümiň kilosy, pagtanyň tonnasy, matanyň metri.

10.Eýelik düşümdäki söz bilen degişlilik goşulmasyny kabul eden söz özlerine berkidilen adaty orunlaryny (ilki eýelik düşüm, soň degişlilik goşulmasyny kabul eden söz) çalşyp gelseler, eýelik düşüm goşulmaly ulanylýar. Beýle ýagdaý esasan sygyrýetde duş gelýär. Meselem:

Jeýhun bilen bahry Hazar arasy,
Çöl üstünden öser **ýeli türkmeniň**;
Gül gunçasý, gara gözüm garasy,
Gara dagdan iner **sili türkmeniň** (M.,”S.e”).

Häzirki zaman türkmen dilinde soňy çekimsiz seslere gutaran atlara eýelik düşümiň –*yň/-iň/-uň/-üň* goşulmasy goşulýar. Emma türkmen nusgawy edebiýatynda soňy çekimsiz gutaran atlaryň –*nyň/-niň/-nuň/-nüň* ýaly çekimsiz bilen başlanýan, häzir soňy çekimli sese gutaran atlara has bolan goşulmanyň goşulyp ulanylyşyna hem duş gelinýär. Meselem:

Ýel boldum ýüwürdim ýerniň damarna.
Gökleňniň pälwany- *Azadym kany.*
Halymnyň bu teňligin *egsilmez dükanga aýt* (M.”S.e”)
Otlar saldy aşyklaryň janyna (Mn.”Z.-T.”)

Türki dilleriň gypjak toparyna has bolan bu ýagdaý häzirki türkmen şiweleriniň hem käbirlerinde bar.

Eýelik düşümiň manysy

Eýelik düşümdäki söz bilen üçünji şahs degişlilik goşulmasyny kabul eden sözüň jeminden hasyl bolan söz düzümi aşakdaky manylarda gelip biler.

I. Iki bölegi hem goşulmaly şekiliniň manysy

1.Eýelik düşümdäki söz özüniň aýyklaýan sözünden, ýagny üçünji şahs degişlilik goşulmasyny kabul eden sözden aňlanylýan zadyň, düşünjäniň özüniňkidigini, özüne degişlidigini, onuň ýuridik eýesini aňladyp gelýär.

a) Aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň hususy eýesini aňladýar. Meselem: *Aşyryň depderi, Maralyň çäýnegi, Myradyň paltosy.*

b.Kollektiw degişlilik ýa-da kollektive berkidilen ýuridik degişlilik aňlanylýar. Meselem: *Hojalygyň maly, uniwersitetiň awtobusy, döwletiň emlägi, nebitçileriň kluby, Jerenleriň öýi*

ç) Garyndaşlyk degişliliği aňladýlar. Ikinji bölek maşgala aragatnaşygyny görkezýän sözlerden bolanda, eýelik düşüm onuň, ýagny maşgala aragatnaşygyny görkezýän sözden aňlanylýan düşünjäniň kime, nämä degişlidigini aňladýar. Meselem:

Aýnanyň kakasy, gyzyň ejesi, Gözel ejäniň gazy, sygryň gölesi, pişigiň çagasy.

d) Ikinji bölek çeper edebiýat, saz we ş.m. eserleriň adyny aňladýan sözlerden bolanda, eýelik düşüm olaryň awtoryny görkezýär. Bu hili atlar köplenç özüniň anyklaýjy sözleri bilen ulanylýar. Şeýle bolanda degişlilik goşulmasy şol anyklaýjy söze goşulýar. Käbir ýagdaýlarda anyklaýjy sözsüz-de ulanylýar.

Aman Kekilowyň “Söýgi” poemasy - Aman Kekilowyň “Söýgüsi”, B.Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim” romany- B.Kerbabaýewiň “Aýgytly ädimi”.

e) Eýelik düşümdäki söz orun atlaryndan bolsa, aýyklanýan sözden aňlanylýan düşünjäniň özünden aňlanylýan orna, ýere degişlidigini görkezýär. Meselem:

Aşgabadýň adamlary, Hazaryň balykçylary, Nebitdagyň nebitçileri, Büzmeýiniň üzümi, Çelekeniň nebiti...

2.Bölegiň bitine bolan tebigy, organiki degişliliği aňlanylýar. Aýyklanýan at aýyklaýandan, ýagny eýelik düşümden aňlanylýan tutuş bir zadyň belli bir ýerini, bölegini aňladýar. Meselem:

Piliň dişi, maşynyň ruly, goçuň şahy, gyzyň barmagy, goýnuň gözi, sygryň dili, stoluň aýagy, çöregiň ownugy.

3.Aýratynlygyň aňladylyşy. Eýelik düşümdäki söz deňeşdirilýän zady, aýyklanýan bolsa onuň aýratynlygyny aňladýar.

a) Aýyklanýan söz eýelik düşümdäki sözden aňlanylýan düşünjäniň hil taýdan bolan bir aýratynlygyny saýlap, tapawutlandyryp görkezýär. Meselem:

Gülüň gyzyly, matanyň garasy, gyzyň tertiplisi, okuwçylaryň otliçnigi, sygryň gowusy, süýtlüsi, malyň ýuwaşy.

b)Aýyklanýan söz eýelik düşümdäki sözden aňlanylýan düşünjä degişli bolan bir häsiýeti görkezýär. Meselem:

Tilkiniň hilegärligi, duşmanyň mekirligi, Wüşi keliň batyrllygy, pişigiň ýüwrükligi.

ç) Aýyklaýan söz bilen birlikde artyklyk aňladýar. Meselem:

Gözelleriň gözeli, batyrlaryň batyry, mertleriň merdi.

4.Eýelik düşümdäki söz aýyklaýan ady bilen birlikde gulluk, wezipe taýdan bolan gatnaşygy aňladýar. Meselem:

Hojalygyň başlygy, mekdebiň direktory, uniwersitetiň rektory, akademiýanyň prezidenti.

5.Eýelik düşümdäki söz gymyldynyň logik eýesini aňladýar. Eýelik düşüm tarapyndan aýyklanýan söz işliklerden (iş atlary, infinitiw, ortak işlikler) bolanda eýelik düşümdäki at şol işliklerden aňlanylýan hereketiň, gymyldynyň logik eýesini görkezip gelýär. Meselem:

Mugallymyň okadyşy,talybyň diňleýşi,möjekleriň çozuşy,guşuň uçuşy, suwuň akýşy,ýagyşyň ýagmagy.

6.Eýelik düşümdäki söz aýyklaýan sözünden aňlanylýan hereketiň logik obýekti bolup gelýär. Bu ýagdaýda aýyklanýan sözler işlikleriň gaýdym we özlük derejesinde bolýarlar. Meselem:

Bugdaýyň orulmagy, hatyň ýazylmagy, pagtanyň ýyglyşy, Nurynyň görünmegi.

7. Mukdar taýdan bolan gatnaşyklary aňladylýar. Aýyklanýan sözler sanlardan we san çalyşmalaryndan bolanda, eýelik düşümdäki söz sanalýan zady görkezýär, ikinji bölek bolsa onuň sanyny anyklaýar.

a)Topar düşünjeden eýelik edýäniň anyk sany bölünip görkezilýär. Meselem:

Okuwçylaryň biri, lukmanlaryň başisi, talyplaryň ýigrimi ikisi, şol howlularyň üçünjisi.

Şu hili ýagdaýda gelýän eýelik düşümi çykyş düşüm bilen çalşyrmak mümkin: *keyiklerden biri...okuwçylardan başisi...*

b)Topar düşünjäniň içinde eýelik edýäniň sany nämälim köplükde bölünip görkezilýär. Meselem:

Talyplaryň käbiri, mugallymlaryň köpüsi, lukmanlaryň birnäçesi.

Bu ýagdaýdaky eýelik düşümi hem çykyş düşüm bilen bermek bolýar.

ç) Eýelik edýäniň nämälim köplükdäki kollektiwdigini bölünmän görkezilýär. Meselem:

Ine, bu gürrüňe ýygnanan adamlaryň hemmesi wakyrdasyp gülşüpdiler (H.Y., “M.g.”). Lukmanlaryň ählisi täze jaýly boldular.

8.Ölçeg taýdan bolan gatnaşyklar aňladylýar. Aýyklanýan atlar ölçeg atlaryndan bolanda, eýelik düşümdäki söz ölçelýän zady görkezýär. Bu hili söz düzümleriniň ikinji bölegi eýelik düşümdäki zadyň ölçegini, mukdaryny aňlatmaga ukyby bolan ölçeg birliklerini görkezýän sözlerden bolýar. Meselem:

Üzümiň kilosy (üç kilosy), matanyň metri (bir metri), süýdün litri, pagtanyň sentneri, bugdaýyň puty.

9.Wagt, orun, göwrüm taýdan bolan gatnaşyklar aňladylýar. Meselem:

Matanyň ini, halynyň boýy, çilimiň öňi, çaýyň soňy, klubuň içi, köçäniň gyrasy, hepdäniň ahyry.

10. Aýyklanýan, ýagny üçünji şahs degişlilik goşulmasyny kabul edýän söz eýelik düşümdäki sözden aňlanylýan düşünjäniň materialyny, nämäden edilendigini görkezýär. Meselem:

Şkafyň faneri, matanyň ýüňi.

Eýelik düşüm özüniň aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň ýüze çykmagyna sebäp bolan zady aňladýar. Ýüze çykan hadysa, emele gelen zat bolsa aýyklanýandan-ikinci bölekden aňlanylýar. Meselem:

Maşynyň yzy, tüýdügiň sesi, taýagyň gürpüldisi.

Eýelik düşümiň goşulmaly şekili diňe aýyklaýan we aýyklanýan görnüşinde iki bölekli bolman, düzmeli şekilde hem bolup biler. Eýelik düşümiň düzmeli şkiliniň ulanylmagy anyklap, has konkretleşdirip, bitewi zadyň böleginiň (böleginiň...) bölegine çenli görkezmek ýaly zatlar bilen baglydyr. Meselem:

Goçuň şahy - goçuň şahynyň uýy...

Tamyň äpişgesi - tamyň arka ýüzüniň äpişgesi- tamyň arka ýüzüniň äpişgesiniň fortoçkasy...

Gelniň eli - gelniň eliniň hünäri

Ýokardaky mysallary deňeşdirenimizde, anykligiň ösüş hem-de bölekleri taşlap ulanmak we ulanmazlyk boýunça iki hili ýagdaýa düş gelýäris.

a.*Gelniň eli- gelniň eliniň hünäri.* Muny başgaça- *gelniň hünäri- gelniň eliniň hünäri* ýaly iki hili ýagdaýda hem ulanmak bolýar. Bu ýerde aradaky söz taşlanyp, birinji we iň soňky bölegi hem ulanmak bolýar.

b.*Goçuň şahy - goçuň şahynyň uýy* ýaly sözlemde bolsa *goçuň uýy* diýilmeýändigini üçin, aradan söz taşlanmaýar, anykleşdirme aradan söz goşmagyň hasabyna däl-de, diňe yzyndan düzülmäniň hasabyna ösýär.

Türkmen dilinde eýelik düşümiň şu hili ýol bilen düzülmegi dört - baş basgançakly bolup biler. Meselem:

Biziň dayhan hojalygymyz- biziň dayhan birleşigimiziň başlygy- biziň dayhan birleşigimiziň edarasynyň jaýy- biziň dayhan birleşigimiziň edarasynyň jaýynyň gurluşygy- biziň dayhan birleşigimiziň edarasynyň jaýynyň gurluşygynyň tamamlanmagy...

Eýelik düşümiň düzmeli şekili düzümindäki bölekleriniň ýerleşişini taýdan, düşüm we degişlilik goşulmalarynyň utgaşyşy taýdan özüne has bolan bir aýratynlyga, kanuna laýyklyga eýe bolýar. Eýelik düşümiň goşulmaly şekili birden artyk bolup, bir söze baglanmak şerti bilen, tirkeşip hem gelip biler. Meselem:

Ýaşlygyň we güýjün, göreşiň we raýdaslygyň baýramyny beýik sowet halky şatlykly joşgun bilen baýram etdi (“S.T.”).

Şeýle bolanda eýelik düşümiň goşulmasy tirkeşip gelýän sözleriň her biriniň soňuna goşulyp ulanylýar. Kä ýagdaýda bolsa tirkeş eýelik düşümiň biri goşulmaly, beýlekisi goşulmasyz hem gelýär. Meselem:

Mallaryň we adamlaryň sesleri gatyşyp gidýärdi.

Hoşgelgi kakasy bilen ejesiniň begençli seslerine diň salyp ýylgyrdy(A.G.,”K.e.”).

Ikinji sözlemdäki tirkeş eýelik düşüm şkiliniň biri goşulmasyz geldi. Şol durşuna ony goşulmaly ulanyp hem bolmaýar (kakasynyň bilen ejesiniň...). Emma *bilen* baglaýjysyny *we* bilen çalşyrsak, onda olaryň ikisini-de goşulmaly ulanmak bolýar (*Hoşgeldi kakasynyň we ejesiniň begençli seslerine diň salyp ýylgyrdy*). Diýmek, eýelik düşümiň tirkeş şekilleriniň birden- biriniň goşulmaly ýa-da goşulmasyz gelmek hem-de gelmezlik häsiýeti olaryň arasyndaky baglanyşyga, kontekste hem bagly ekeni.

Eýelik düşümiň bir sany goşulmaly şkiliniň birnäçe sözi aýyklap gelşine-de köp duşulýar. Şeýle bolanda bir sany eýelik düşüm tarapyndan aýyklanýan sözler ýa gös-göni tirkeşýärler, ýa-da özläriniň anyklaýjy sözleri bilen birlikde tirkeşýärler.

Meselem:

Aýsoltanyň gülküsi, sowaly ony has aljyradarly bolsa-da, üzniüksiz sowal-jogap Begenji gürrüň bilen biraz öwrenişdirdi. (B.K.,”A”)

Merediň ortadan ýokary boýy, saryýagyzyň ýüzi, selçeňräk orta sakgaly, müýnli ýaly nylaýym gözi görejine kaklyşdy (B.K.,”A.ä”).

II. Eýelik düşümiň goşulmasyz şkiliniň manysy. 1. Adyna dakylandygyny aňladýar, ýagny, birinjiden, ikinji böleginden aňlanylýan jyns atlara dakylýan has atlar olary anykleşdirýärler we goşma has atlara öwürýärler. Eýelik düşüm hyzmatynda has adyň

gelmeği bilen edaralaryň, guramalaryň, parohodlaryň, administratiw-territorial birlikleriň atlary hasyl edilýär. Bu hili söz düzüminiň ikinji bölekdäki degişlilik goşulmalary *adyndaky* diýen sözüň manysynda gelýär.

Meselem:

Bag- Kirow bagy- Kirow adyndaky bag
Etrap- Esenguly etrapy- Garaşsyzlyk etrapy
Parohod- “Türkmenistan” parohody
Teplohod- Esenguly teplohody,
Kinoteatr- “Aşgabat” kinoteatry.

Ikinjiden, ady, ideýasy boýunça dörän zady görkezýär. Ilki söz has at bolup, soňkusy şonuň döreden zadyny ýa-da şonuň ideýasy, ady bilen baglylykda dörän zady aňladýar. Meselem:

Esenguly ýaşlary,
Paskal kanuny.

2.Milli ýa-da etnik degişlilik aňlanylýar. Meselem:

Türkmen tansy, rus sazy, özbek edebiýaty, iňlis dili, teke halysy, ýomut aty.

3.Professional degişlilik aňlanylýar. Ikinji bölekden aňlanylýan düşünjäniň haýsy kär bilen meşgullanýanlar üçin niýetlenendigini aňladýar. Meselem:

Geňeş- Ýazyjylar geňeşi, ýaşlar geňeşi,
mekdep- sazçylyk mekdebi , mugallymçylyk mekdebi .

4.Eýelik düşüm *pasyl, aý, gün, gije , kanikul* ýaly wagt aňladýan sözleri anykleşdirýär.

a.Eýelik düşüm hyzmatynda hem wagt aňladýan sözler gelýärler. Meselem:

Gün- *sişenbe güni, çarşenbe güni ýa-da gyş güni.*

Pasyl- *ýaz pasly, gyş pasky, güýz pasly.*

Aý- *ýanwar aýy, dekabrar aýy ýa-da ýaz aýlary.*

Kanikul- *ýaz dynç alşy, gyş dynç alşy.*

Gije- *anna gijesi, gyş gijesi.*

b.Eýelik düşüm hyzmatynda beýleki atlar gelip, şolar tarapyndan anykleşýär. Meselem:

Gün- *iş güni, dynç güni, baýram güni, söweş güni, uruş günleri.*

Bu hili söz düzümleriniň birinji bölegi eýelik düşümde gelip bilmeýär, emma ikisi birlikde başga bir sözi aýyklap gelende, bularyň ikinji bölegi eýelik düşümiň goşulmasyny kabul edip biler. Meselem:

Sişenbe güni- sişenbe gününüň ertesi, gyş güni-gyş gününüň sowugy, ýaz aýy- ýaz aýynyň howasy, gyş dynç alşy- gyş dynç alşynyň möhleti.

Bu hili söz düzümleri durnukly bolup, bir many aňladýandygy üçin, şol duruşlaryna aralaryna söz salyp- dargadyp, olary biri-birinden uzaklaşdyrmak bolmaýar. Käbir uzaklaşdyrmak mümkin bolan ýagdaýlarynda birinji bölek eýelik düşümiň goşulmaly şekilinde gelýär. Meselem:

Güýz günleri- güýzüň sowukly günleri.

5.Aýyklan adyndan (ikinci bölekden) aňlanylýan düşünjäniň önümini, hasyl edýän, taýýarlaýan, çykarýan zadyny aňladýar. Meselem:

Ýag zawody, çüýşe zawody, çakyr zawody, ýüpek fabriği, mugallymçylyk instituty.

Bu ýagdaýda ikinji bölegiň soňundaky degişlilik goşulmasy *çykarýan...*sözüniň manysynda gelýär. *Ýag zawody-ýag çykarýan zawod.*

6.Aýyklaýan adyndan aňlanylýan düşünjäniň näme üçin niýetlenendigini, nämä gerekdigini görkezip, degişlilik goşulmasy *üçin* manysynda gelýär. Meselem:

Awtobus duralgasy (awtobus üçin duralga), ýük maşyny, odun sklady, mal ýatagy.

7.Orun taýdan degişlilik aňlanylýar.

a. Aýyklaýan (birinji bölek) aýyklanýandan (ikinjiden) aňlanylýan düşünjäniň ornuny görkezýär. Meselem:

Köçe söweşi, köçe hereketi, oba mekdebi, deňiz suwy.

b.Aýyklanýan (ikinci bölek) aýyklaýandan (birinjiden) aňlanylýan düşünjäniň ornuny görkezýär. Meselem:

Uruş meýdany, söweş meýdany.

ç) Aýyklaýan aýyklandyandan aňlanylýan düşüňjaniň orun taýdan aralygyny aňladýar. Meselem:
Aşgabat-Moskwa at çapyşygy.

8.Birinji bölegi (aýyklaýan) ikinjä degişli bir ideýany aňladýar. Meselem:

Dynçlyk syýasaty, ýaraşyk şertnamasy, söwda ylalaşygy.

9.Ikinji bölek (aýyklandy) birinjiniň (aýyklaýanyň) häsiýetini görkezýär. Meselem:

Ene mähri, ýürek joşguny, ata-ene arzuwy.

10.Aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşüňjaniň nämeden edilendigini aňladýar:

Towuk çorbasy, üzüm kişdesi.

11.Aýyklaýan adyndan aňlanylýan düşüňjaniň ýüze çykmagyna sebäp bolan zady aňladýar: aýak sesi.

12.Aýyklaýan umumy atlaryna anyklik alamatyny berýär: agaç-alma agajy, tut agajy, bilim - dil bilimi.

Eýelik düşümdäki atlar bilen gelýän sözsoňy lar. Eýelik düşümdäki atlar bilen ulanylýan sözsoňulara üýtgemeklik taýyndan durugyşan, sözsoňy lyk tarapy güýçli bolan sözsoňy lar ýa-da bütinleý sözsoňy lyk halyna öwrülip giden hakyky sözsoňy lar degişli bolman, köp ýerlerde özbaşdaklygyny saklan, köplenç esasy manysynda ulanylýan, belli-belli ýagdaýlarda sözsoňy lyk hyzmatyny hem ýerine ýetirýän käbir sözsoňy lar degişlidir. Eýelik düşümdäki atlar bilen ulanylýan sözsoňy lar degişlilik we düşüm goşulmalaryny kabul eden görnüşde *üst, ast, agyz, aňry, ahyr, boý, baş, ýan, gaş, ýol, ýaka, gyra, ýeňse* ýaly sözlerden hasyl bolýarlar: *üstünde, astynda, agzynda, aňyrsynda, ahyrynda, boýunda, başynda, ýanynda, gaşynda, ýolunda* we ş.m. Bular ýaly sözsoňy lar many taýdan köplenç orun, käbir ýagdaýlarda bolsa sebäp-maksat aňladýarlar. Meselem:

Çagalar suwuň boýunda oýnaýarlar.

Ol şu işiň üstünde üç ýyl oturdy.

Meret gapynyň agzynda otyr.

Çarhly guýynyň başynda duran gyza gözi düşende, ol ýigidiň sadap ýaly kireňsiz ak dişleri ýyldyrady (A.G.,”K.e”)

Sen üç şaýynyň üstünde dawa edýärsiň.

Türkmen dilinde düşümler bilen sözsoňularyň özboluşly gatnaşygy bar. Meselem: käbir ýagdaýlarda eýelik düşümiň goşulmasy sözsoňy bilen gabat gelýär: *Artygyň geregi şoldy - Artyk üçin geregi şoldy.*

Ýa-da *üstünde* sözsoňy y sebäp-maksat aňladyp gelende, öň ýanyndaky sözüň esasan eýelik düşümde bolmagyny talap edýär, emma şol many *üçin* sözsoňy y bilen aňladylanda, *üçin* düşüm goşulmasynyň manysyna deň gelýär.

Ýöneliş düşüm

Ýöneliş düşümiň goşulmalarynyň ulanylyşy we soraglary. Ýöneliş düşüm gymyldynyň *kime, nämä, nirä* ugrukdyrylandygyny, *kim we nämä* üçin edilendigini aňladýar. Türkmen dilinde ýöneliş düşümiň aşakdaky ýaly goşulmalaryna duş gelinýär.

1.–a/ -e. Soňy çekimsiz gutaran sözlere goşulýan goşulmasy. Meselem:

Çerkez-Çerkeze, elek-elege, surat-surata, odun-oduna, jaý-jaýa, öý-öýe

2.–a/ -ä.Ýöneliş düşümiň soňy çekimlâ gutaran sözlere goşulýan goşulmasy. Sözüň soňy *a, e, y, i* seslere gutaryp, olara ýöneliş düşümiň goşulmasy goşulanda, sözüň soňky çekimlisi hil we mukdar taýdan üýtgeýär. Meselem:

Oba-obao, göle-gölä, guzy-guza, işçi-işçä we ş.m.

Soňy *o, a* seslerine gutaran sözler ýöneliş düşümde degişli sesleriň uzyn aýdylmagy bilen berilýär. Meselem:

Biz kinoo gitjek. Poezd stansiýa geldi.

3.-na/-ne. Üçünji şahs degişlilik goşulmasyndan soň goşulýar. Meselem:

Obasyňa, kakasyňa, gölesine, öýüne.

4.-ga/-ge. Sözüň soňy meňzeş gelýän beýleki düşümler bilen, iki hili many aňlanylmagy mümkin bolan ýagdaýa anyklik salmak maksady bilen, ulanmak mümkin diýilýän-de bolsa, bu goşulma praktikada ulanylmaýar. Meselem:

Orazowa (ga) hormat haty gowşuryldy. Nepesowa Meredowa (ga) kitap berdi.

Bu hili ýagdaýda ýöneliş düşüm uzynlyk bilen tapawutlanýar. Meselem:

Kitaby Meredowa berdim.

Bu goşulma, ýagny –ga/- ge goşulmasy türkmen nusgawy edebiýatynda çekimlilerden soň hem, çekimsizlerden soň hem (köplenç sonorlylardan soň) fakultatiw ýagdaýda ulanylypdyr:

Sözge *ýakyn bende men* (M.,”S.e”).

Seglere aş eýläp, bazarga salsam (M.,”S.e”).

Düşdi talaň haznaga, gutardy mal saçary,

Halymnyň bu teňligin egsilmez dükanga aýt (M.,”S.e”).

Zöhre diýr, galmady sabry-kararym,

Derýaga *gark boldy söýgüli ýarym* (M.,”Z.T”).

Gün gezer gögüň ýüzünde, şuglasy ýerge düşer (K.,”S.e”)

Häzirki türkmen şiweleriniň käbirinde, ylaýta-da gypjak täsirli lebab gepleşiklerinde ýöneliş düşümiň –ga/-ge goşulmasyna düş gelmek bolar.

5. –k. Türkmen edebi dilinde aşakdaky ýaly çekimlä gutaran sözlere goşulýar. Şeýle bolanda, sözüň soňky çekimlisi uzalýar:

a.Ugur-tarap görkezýän sözler: ileri-ileriik, aňry-aňryyk, bäri-bäriik, gaýra-gaýraak;

b) Orun görkezýän sözler: içeri-içeriik, daşary-daşaryyk;

w) şeýle, beýle ýaly çalyşma-hal hyzmatynda ulanylýan sözler: şeýle-şeýläk, beýle-beýläk.

Bu sözleriň köpüsi –k goşulmadyk ýagdaýynda hem, şol duruşlaryna-da ýöneliş düşümiň manysyny berip bilýärler. Meselem: *gaýra süýş, aňry git, ýokary süýş, bäri gel, ileri süýş, daşary çyk* we ş.m.

Türkşynaslaryň köpüsi ýöneliş düşümiň –k goşulmasyny onuň –ga/-ge (-ka/-ke) goşulmasyndan dörändir diýip çak edýärler. Meselem: W.Radlow, N.K.Dmitriýew we beýleki käbir alymlaryň pikirine görä, *ileri, içeri, daşary, ýokary* ýaly sözler *il (halk)-ge-ru, iç-ke-ru, daş-ka-ru, ýok (üst manysynda)-ka-ru* ýaly üç bölekden durýarlar. Bularyň –ka/-ke bölegi türki dilleriň gypjak toparyna has bolan ýöneliş düşüm goşulmasydyr. Onuň –ru/-rü bölegini käbir alymlar ugur aňladýan kömekçi söz diýip düşündirseler, beýlekileri ýöneliş düşüm goşulmasy diýip düşündirýärler. Türkmen dilinde bu hili sözleriň soňuna ýene-de –k goşulyp ulanylýar. Ýöneliş düşümiň ynyň munuň ýaly gaýtalanmagy onuň öňki şekiliniň (ileri, içeri, daşary...) baş düşüm diýlip düşündirilmegindendir¹).

G.I. Ramstedt *çeri, daşary, ileri, ýokary* ýaly sözlerdäki –ry/-ri (-ru/-rü) goşulmasyny gadymy ugur-tarap düşümi hasaplaýar. Onuň pikirine görä, bu goşulma ilki *aňry, bäri* ýaly sözlerde ulanylyp, soňra ýöneliş düşümiň –ga/-ge goşulmasyna tirkelmäge başlapdyr (-ga-ru/-ge-ru)(G.I.Ramstedt, Wwedeniýe w altaýskoýe ýazykoznaniýe,s.44). S.Ýe Malow hem –garu/-gerü goşulmasyny goşa düşüm şekili diýip düşündirýär (S.Ýe.Malow Pamýatniki drewnetýurkskoý pismennosti, s.45).

Diýmek, türkmen dilinde *çerik, daşaryk...* ýaly ulanylmagy ýöneliş düşüm şekilleriniň üçlenmesi bolup çykýar. Ýöneliş düşümiň goşulmasynyň şunuň ýaly tirkeşip gelmegini onuň öňki şekilleriniň baş düşüm diýlip duýulmagyndan başga-da, öň aýry-aýry ottenokly birnäçe ugur aňladýan düşümiň bolandygy, soňra olaryň häzirki ýöneliş düşüme birleşendigi ýaly zatlar bilen hem düşündirýärler¹). Ýöneliş düşümiň goşulmasynyň we şonuň bilen birlikde ýokarda görkezilen sözleriň gelip çykyşy baradaky mesele entek ylmy barlaga mätäçdir. Sebäbi bu barada ýokarky aýdylanlardan tapawutlanýan çaklamalar hem bar²).

Türkmen diliniň ýomut şiwesiniň günbatar gepleşiklerinde ýöneliş düşümiň –k goşulmasynyň ulanylyş gerimi giň, ýagny edebi dilde onuň ulanylyş gerimi esasan ugur-tarap görkezýän sözler bilen çäklenýän bolsa, bu gepleşikde –k goşulmasy beýleki atlara-da goşulýar. Meselem:

Ata-Ataak

Mary-Maryyk

Ýöneliş düşümiň goşulmasyz şekili. Ýöneliş düşümiň baglanýan işlikleri işiň netijesini geçirmeýän hem-de bir ýerden ikinji bir ýere süýşmekligi görkezýän işliklerden bolanda , oba, şäher, ýurt atlarynyň goşulmasyz ulanylyşyna düş gelmek bolýar. Bu ýagdaý köplenç janly gepleşige, käbir şiwelere hasdyr. Meselem:

Oraz Aşgabat gitdi. Ol Tejen gitdi.

Ýöneliş düşüm esasan *kime?, nämä?, nirä?* diýen soraglara jogap bolýar. Meselem:

Oraza, pionere, agaja, sygra, guşa, Aşgabada, Daşkente, Pöwrizä we ş.m.

Ýöneliş düşümdäki söz sözlem içinde bulardan başga-da *näçä?, kim üçin?, näme üçin?, näçe wagtda?, haçana?, nähili maksat bilen?* diýen ýaly soraglara hem jogap bolup biler.

Ýöneliş düşümiň manysy.Ýöneliş düşüm esasan işliklere baglanýan düşümdir.

Ýöneliş düşümdäki atlar käbir isimlere hem baglanyp gelýärler. Meselem: çeper (gepe, söze), baý (dile, pula, söze), myhman (öýüne), salam (kakama), şöhrat (gahrymanlara), jogap (ýoldaşlaryma), mälim (ile), ýakyn (oba, şähre), zar, laýyk, aşna, mejbur we ş.m.

Ýöneliş düşüm diňe bir ugrukdyrylýan nokady, hereketiň gönükdirilen nokadyny aňlatman, özüniň baglanýan işliginiň netijesini geçirýän ýa-da geçirmeýän işliklerden, bir ýerden ikinji ýere süýşmekligi görkezýän ýa-da görkezmeýän işliklerden, umuman işliklerden ýa-da isimlerden bolandygy ýaly zatlar bilen baglylykda dürli manylarda gelip biler. Aşakda olaryň käbiriniň üstünde durýarys.

1. Gymyldynyň ugruny, ahyrky nokadyny aňladýar.

Ýöneliş düşümdäki atlar işiň netijesini geçirmeýän, emma bir ýerden ikinji ýere süýşmekligi aňladýan işliklere baglanyp gelende, gymyldynyň eýesi niň gönügen ugruny, tarapyny, ahyrky nokadyny aňladýarlar. Bu hili ýagdaýda ýöneliş düşüm **nirä?** diýensoraga jogap bolýar. Meselem:

Ýoldaşym Sankt-Peterburga gitdi. Jeren mekdebe gitdi. Men oba gaýtjak. Şu gün teatra barjak. Samolýot Awaza uçdy.

Işiň netijesini geçirmeýän beýleki käbir işliklere baglananda, ýöneliş düşüm hereketiň ornuny (**Myrat uniwersitete girdi. Ol tagta çykdy**), ýagdaýyň ugramak bilen bagly bolmadyk ornuny (**Men köçä seretdim. Ýoldaşyma gözüm düşdi**), metaforik manyly ugry we ş.m. aňladyp biler.

Meselem:

Artyk töweregine göz gezdurenden soň... (B.K., „A.ä.“I).

Bahar, sen nätdiň, arzuwyňa ýetip bildiňmi? (A.G., „K.e.“) we ş.m.

Işiň netijesini geçirmeýän **golaýlaşmak, ýakynlaşmak, ýeteňkirlemek, ýetip baryar, ýetip gelyär** ýaly işliklere baglananda, ýöneliş düşüm gymyldynyň ýakynlaşýan nokadyny, belli bir derejä ýetendigini aňladýar.

Meselem:

Poezd stansiýa ýakynlaşdy.

Amyderyanyň suwy Tejene ýemeükurledu.

Ol kluba ýetip baryar.

2. Gymyldynyň obýektini aňladýar. Işiň netijesini geçirmeýän **gülmek, ýalbarmak, üýrmek, garaşmak, käýemek, sökmek, gaharlanmak** ýaly işliklere baglanyp gelen ýöneliş düşüm özüne garadylan gymyldyny, gymyldynyň hereketiň näme üstünde bolýandygyny, subýektiň obýekte bolan gatnaşygyny we ş.m. aňladýar. Meselem:

Men Merede garaşdym. It ol gelyän atla üýrýär. Dekan Ýagmyra käýedi.

3. Işiň netijesini geçirýän işliklere baglananda, ýöneliş düşüm gymyldynyň obýektini görkezýän sözüň manysyndan aňlanylýan düşünjäniň gönükdirilen şahsyny, zadyny, ýerini aňladýar. Bu hili sözlemlerde ýeňiş düşüm gönükdirilýän –paýlanýan, berilýän, tabşyrylýan, äkidilýän, iberilýän zadyň özüni görkezýär, ýöneliş düşüm bolsa onuň kime, nämä, nirä gönükdirilendigini aňladýar. Meselem:

Kitaby okuwçylara berdim. Birleşik başlygy lukmanlara pul paýlady. Pagtany zawoda daşaryarys. Birleşik gök önümleri bazara äkidýär.

Çüýi diwara kakdym (ýa-da diwara çüý kakdym). Suraty tagta ýelmedi. Çayy käsä guýdum.

4. Sözlemiň işlikden bolmadyk habaryndan aňlanylýan düşünjäniň garadylan zadyny aňladýar. Meselem:

Gahrymanlara şöhrat! Azatlyk we demokratiýa üçin göreşýän halklara doganlyk salam!

5. Sebäp aňladýar. Ýöneliş düşümdäki at işiň netijesini geçirýän käbir işliklere baglanyp gelende, obýektden aňlanylýan düşünjäniň (ýeňiş düşümdäki sözden aňlanylýan zadyň, zadyň) niýetlenen şahsyny, kollektiwini, yüze çykýan hereketiň kim ýa nämä üçin edilendigini aňladýar. Şeýle bolanda, ýöneliş düşümiň goşulmasy *üçin* sözsoňusynyň manysynda gelyär. Meselem:

Kakasy şu suratly kitaby Marala alypdyr. Senden bilete pul aldylarmy? Jemal eje gyzyna köýnek tikdi. Pulumyň üç manadyny nahara, on manadyny hem ýola (maşyna...) töledim.

Ýöneliş düşüm ýokarky ýaly işlige baglanman, sözlemiň habary hökmünde gelende, baş düşümdäki atdan aňlanylýan düşünjäniň kime, nämä niýetlenendigini aňladýar. Meselem:

Bu palto Jerene. Bu galam bolsa Merede.

Ýöňkeme we ýöneliş düşümiň goşulmasyny kabul eden ortak işliklerden hem käbir işliklere baglananda, sebäp aňlanylýar. Meselem:

Aýdanyňa gaharlandym. Geleniňe begendim. Gideniňe gynandym. Okamanyma ökünýärim.

6. Maksat aňladýar. Ýöneliş düşümdäki atlar tirkeşip, işiň netijesini geçirmeýän, emma gymyldynyň bir ýerden ikinji bir ýere süýşmekligini görkezýän işliklere baglananda, olaryň biri ugur, beýlekisi maksat aňladýar. Meselem:

Okuwçylar ertir fabrige gezelenje gidýärler. Durdy atyza gawuna gitdi. Ata guma oduna gidipir. Kä ýagdaýlarda ugur aňladýan bölegi taşlananda hem, soňkusynyň bir özi maksat aňladýar. Meselem:

Görme-görşe geldim. Myhmançylyga gitjek.

Ýöneliş düşümde gelen infinitiwiň öň ýanyndan ýöneliş düşümdäki başga bir sözüň gelmegi hökman däl, ýagny bir özi hem maksat aňladyp bilýär. Meselem:

Durdy Aşgabada okamaga gitdi - Durdy okamaga gitdi.

7. Baha aňladýar. Ýöneliş düşümdäki söz *almak, satmak, satyn almak, bahalamak, bermek* ýaly işliklere baglananda, baha gymmat, barabarlyk, deňlik ýaly manylary aňladýar. Meselem:

Aşyr aga sygryny iki müň manada satdy. Guba düýä alan kitabyny garry satmandyr.

8. Wagt, müddet aňladýar. Ýöneliş düşümiň goşulmasy wagt aňladýan sözler goşulanda, sözlemde aňlanylýan gymyldynyň wagtyny-müddetini bildirip, näçe wagta? diýen soraga jogap bolup gelyär: *üç sagada, baş minuda, bir ýyla, iki aýa, ertire, agşama* we ş.m.

Türkmen dilinde ýöneliş düşümdäki birnäçe sözüň aýry-aýry manylarda gelip, bir sözlemde tirkeşip ulanylýan ýagdalaryna-da duş gelinýär.

Meselem:

Myrada gitmek gerek - Myrada dynç almaga gitmek gerek - Myrada kurorta dynç almaga gitmek gerek - Myrada bir aýa kurorta dynç almaga gitmek gerek.

Ýeňiş düşüm

Ýeňiş düşüm işiň netijesini geçirýän işliklere baglanyp, olardan aňlanylýan gymyldynyň netijesini özüne geçirýän belli we näbelli obýekti görkezýär. Meselem:

...Nahary hem ýerde iýýärler, çayy hem ýerde içýärler. Hatda hat ýazjak ýa kitap okajak adam hem döşüniň aşagyna bir ýassyk goýýar-da, işi bilen meşgul boluberyär.

Şkafy açyp, akja köýnegini geýdi, gaýyş guşagyny guşandy, sandallaryny süpürişdirdi (H.Y.,”M.g.”).

Ýokarky sözlemlerdäki *nahary, çayy, hat, kitap, ýassyk, şkafy, köýnegini, guşagyny, sandallaryny* diýen ýeňiş düşümdäki sözler işiň netijesini geçirýän *iýýärler, içýärler, ýazjak, okajak, goýýar, açyp, geýdi, guşandy, süpürişdirdi* diýen işliklere baglanyp, bir ýagdaýda belli, ikinji ýagdaýda näbelli obýekti görkezýärler. Ýeňiş düşüm işiň netijesini geçirýän işliklerden ýasalan käbir iş atlaryna hem baglanyp ulanylýar.

Meselem:

Sapagy okadyşy, pagtany ýygşy.

Gadymy ýazgy ýadygärliklerinde ýeňiş düşümiň –g/ -yg/ -ig/ -ug/ -üg goşulmasyna hem duş gelinýär. Meselem: Orhon ýazgylarynda (Kül-Teginiň ýadygärliginde) ýeňiş düşümiň goşulmasy hökmünde –g (çekimliden soň), -yg/-ig (çekimsizden soň) ulanylypdyr (atyg, budunyg).¹). Mahmud Kaşgarynyň sözlüğünde ýeňiş düşümiň –y/ -i goşulmasy bilen birlikde –yg/ -ig/ -ug/ -üg goşulmasy hem ulanylypdyr (kanyg kan bile ýumas - gany gan bilen ýuwmazlar)²). Ýeňiş düşümiň bu goşulmasynyň gelip çykyşyny käbir türkşynaslar eýelik düşüm bilen (g<ň) baglaýarlar.³).

Häzirki zaman türkmen dilinde ýeňiş düşüm goşulmaly we goşulmasyz iki hili görnüşde ulanylýar.

Ýeňiş düşümiň goşulmaly şekili. Ýeňiş düşümiň –y/-i goşulmasy soňy çekimsiz bilen gutaran sözlere goşulýar

Meselem:

Stol+y, Çerkez+i, galam+y, kagyz+y, ot+y, at+y, tüpeň+i, üzüm+i, gazet+i.

Ýeňiş düşümiň –y/-i goşulmasy onuň has gadymy –yg/-ig goşulmasyndan soňky çekimsiziniň düşürilmegi bilen dörändir diýip çak edilýär.

Ýeňiş düşümiň –ny/ -ni goşulmasy häzirki türkmen dilinde soňy çekimlä gutaran sözlere goşulýar.

a.Soňlary çekimli sesler bilen gutaryp, üýtgediji y kabul etmedik atlara goşulýar. Şeýle bolanda, düşüm goşulmasyndan öň sözüň soňky çekimlisi uzalýar. Meselem:

Durdy - Durdy+ny, geçi - geçi+ni, oba - oba+ny, Ata - Ata+ny, göle - gölä+ni, köçe - köçä+ni.

b.Üçünji şahs degişlilik goşulmasyny (-y/-i,-sy/-si) kabul eden sözlere goşulýar. Şeýle bolanda, degişlilik goşulmasynyň çekimlisi uzalmaýar.

Meselem:

Kitabyny, otuny, kölüni, paýyny, obasyny, geçisini, daýysyny, gölesini we ş.m.

Türkmen nusgawy edebiýatynda ýeňiş düşümiň –ny/-ni goşulmasy soňy çekimsizlere gutaran sözlere hem goşulyp ulanylypdyr. Emma haýsy çekimsizlerden soň goşulandygy barada aýdanda bolsa, durnukly bir kadany görmeýäris. Ýeňiş düşümiň –ny/ -ni goşulmasy köplenç sonorly çekimsizlerden soňra goşulýar, emma şunuň bilen birlikde, käbir aýyk süýkeşleriň, dymyklaryň soňundan hem goşulandygyny görýäris.

Soňlary *m, ñ* seslerine gutaran degişlilik goşulmasyndan (I-II) soňra goşulyşy:

*Dostlarga **derdimni** beýan eýläýin...*

*Gam dumany basyp garyp **köňlümni**.*

*Kimdir rehm eýleýip soran **halymny**.*

*Magtymguly, garap sözle **daşyňny**,*

*Jaýyn bilip sarp et, bolsa **aşyňny**... (M.,”S.e”)*

Soňlary aýyk, dymyk we sonorly çekimsizlere gutaran sözlere goşulyşy:

Tahyr begni öltürgen çyn gollary gan sen-sen.

Toý tutalyň görenlere göz edip,

Argamakny meýdan üzre uzadyp... (Mn.,”Z.T.”)

Umydy-wasyl birlen **işikni** kiçik açdym... (Mn.,”Z.T.”)

Tahyrny öldürseň, men hem ölermen (Mn.”Z.T.”)

Ýeňiş düşümiň –ny/-ni goşulmasynyň çekimsizlere gutaran sözlere goşulyp ulanylyşy häzirki türkmen şiweleriniň käbirinde, Meselem: gypjak täsirli lebap gepleşiklerinde bar (Ergeşni, mektepni we ş.m.).

Ýeňiş düşümiň –ny/-ni goşulmasy onuň –y/ -i goşulmasyndan morfologik dargama netijesinde döräpdir diýlip çak edilýär (W.A.Bogorodiskiý).

Ýeňiş düşümiň goşulmaly şekili esasan belli, anyk, tak obýekt görkezilende ulanylýar. Belli-belli ýagdaýlarda näbelli obýekti görkezýän söz hem goşulmaly ulanylyp bilner. Şonuň üçin ýeňiş düşümiň ulanylýan ýagdaýlarynyň üstünde durmak zerurdyr. Ozaly bilen ýeňiş düşümiň goşulmaly şekili aşakdaky ýaly ýagdaýlarda ulanylýar.

1.Sözleýji we diňleýji üçin mälim bolan bir zat barada gürrüň berlende, ýeňiş düşümiň goşulmaly şekili baglanýan işliginiň edil ön ýanynda gelip biler.

Meselem:

Gazeti okadym. **Kitaby** getirdim. **Haty** iberdim.

Bu mysallarda gürrüň berilýän zatlar, ýagny kitap, gazet, hat barada diňleýjiniň öňden habarlydygy açyk duýulýar. Sorag-jogapda bu ýagdaý açyk duýulýar: - **Kitaby** getirdiňmi? -*Hawa, kitaby getirdim.* Sorag-jogap sözlemlerinde däl-de, aýratynlykda aýdylanda hem, ön bolan gürrüňiň, ýatlanylýan zadyň dowamy ýaly duýulýar.

Meselem:

-**Şu haty** arçyn aga ber!

Hyzmatkär haty alyp, içerik girmekçi bolanda, poşy ony saklady:

Dur entek! Sen aty tut. (B.K.”A.ä.”) diýlende, ikinji sözlemdäki *haty* birinji sözlemden (*şu haty...*)anykleşýär. *Aty tut* diýlende hem, görnüp duran zat barasynda aýdylýar. Gürrüňi edilen zatdan düýbünden habarsyz adama seredip, *kitaby getirdim, gazeti okadym* diýilmeýär; diýilse, anyklaýjy sorag ýüze çykýar (haýsy kitaby?).

2.Degişlilik goşulmalaryny kabul edip, degişliligi san, şahs taýdan anykleşen atlar ýeňiş düşümde gelmeli bolanlarynda, onuň goşulmaly şekilinde ulanylýarlar.

Meselem:

Kitabymy getirdim. *Depderiňi aldym. Ejesini gördi. Öýe girdi-de, pyçagyny alyp çykdy...Pökgen aýagyny gyssanmaç ädigine sokdy, ýasy gaýyş guşagyny guşandy, telpeğini geýip çykdy* (A.G.”K.e”).

Degislilik goşulmalaryny kabul eden sözleriň ýeňiş düşümiň goşulmaly şekilinde gelmegi, birinjiden, bu hili sözleriň sözleýji we diňleýji üçin belliligi bilen düşündirilýär, ikinjiden, sintaktik hyzmatyň anyklanmagy üçin bolan zerurlyk bilen baglydyr.

Meselem:

Ejesini gördi - *ejesi gördi. Oglumy göterdi* - *oglum göterdi.*

Emma käbir ýagdaýlarda, köplenç sygyrýetde ýeňiş düşümiň goşulmasynyň degişlilik goşulmasyndan soňra taşlanyp ulanylýan ýagdaýlaryna-da duşýarys. Meselem:

Ýa aklyň aldyryp, çaşa düşüpsen...

...Eli bilen gelip odum öçürsin...

Ak öýüň töründe düýphalym düşäp ,

...Ýa-da derdiň çeke-çeke dynuwsyz

Gözden ýaşym akdyrmykam, Artykjan? (B.K.”A.ä”)

3.Wagt-orun düşümiň goşulmasyny kabul eden sözlere hem-de wagt aňladýan sözlere –ky/ -ki goşulmasy goşulmak bilen hasyl bolan sypatlar tarapyndan aýyklanyp, wagt hem orun taýyndan aýyklanýan ýeňiş düşüm goşulmaly ulanylýar.

Meselem:

Gazet okadym-Şu günki gazeti okadym.

Men kitap aldym-Men dünki kitaby aldym.

Ol köýnek aldy-Ol magazindäki köýnegi aldy.

Habarçy ruçka, bloknot çykardy - Habarçy jübüsindäki ruçkany, bloknoty çykardy.

4.Görkezme çalyşmalary tarapyndan aýyklanan söz belli bir obýekti görkezip, ýeňiş düşümiň goşulmaly görnüşinde ulanylýar.
Meselem:

Men şol kitaby aldym.

Ýoldaşyň saňa şu haty iberdi.

Myrat şu oturgyjy ýasady.

5.San çalyşmalary arkaly mukdar taýdan anyklanan söz ýeňiş düşümiň goşulmaly görnüşinde ulanylýar.

Meselem:

Mugallym okuwçylara ähli depderi berdi.

Deňeşdir: Mugallym okuwçylara depder berdi.

6.Köplük sanyň –lar/-ler goşulmasyny kabul eden sözler hem ýeňiş düşümde gelende, onuň goşulmaly şekilinde ulanylýar.
Meselem:

Atlary bagladym. Dükançy telewizorlary satdy.

Uýezd naçalnigi arçynlary, eminleri ugradandan soň, agyr ýagdaýda galdy (B.K.,”A.ä”).

7.Bir söz iki gezek gaýtalanyp, biri sözlemiň eýesi, beýlekisi ýeňiş düşümiň hyzmatynda gelende, ol ýeňiş düşümiň goşulmaly şekilinde ulanylýar. Meselem:

El eli ýuwar, iki el birigip ýüzi.

Talyp talyby tanar.

Toýy toý ýaly (geçireýin), **öýi öý ýaly** (guraýyn) kimin ulanylanda, ilkisi ýeňiş düşümde, soňkusy sözsoňy bilen gelip, meňzetme aňladýar. Ýeri üýtgedilse, goşulmasyz ulanylýar (toý ýaly toý geçireýin).

8.Esasy sözleri isimlerden bolan goşma işliklere ýa-da özlerinden göçme many aňlanylýan işliklere baglanylýan söz ýeňiş düşümiň goşulmaly şekilinde ulanylýar.

Meselem:

Şahyr öz powestinde zähmeti wasp edýär, ýaltany tankyt edýär.

Ol palawy gowy görýär.

Çagalar öýi başyna göterdiler.

9.Atlaşan sözler (sypatlar, sanlar, işlikler we ş.m.) ýeňiş düşümiň goşulmaly şekilinde ulanylýarlar. Olaryň at hyzmatynda gelmegini anyklaşdyrýan zadyň özi düşüm goşulmasy bolandygy üçin, ol düşürilip ulanylmaýar. Meselem:

Garryny syla, özüňden ulyny hormatla!

Otuzy bäşe bölüp bolýar.

Käbir sypatlar şol durşuna atlaşyp, goşulmasyz-da gelýär.

Meselem:

Ak-gök geýdirme!...

10.Täklikdäki anyk düşüňjeleri aňladýan atlar ýeňiş düşümde gelmeli bolanda, hemişe onuň goşulmaly şekilinde ulanylýarlar. Şeýle bolanda, ýeňiş düşümiň goşulmasy adamyň adynyň ýa-da familiýasynyň soňundan goşulýar (Orazy gördüm, Berdiýewi çagyrdym), ikisi birlikde gelende, soňkusynyň yzyndan goşulýar (Sabyr Orazgulyýewi ýa-da Orazgulyýew Sabyry dekan çagyrdy). Adam atlaryndan soň maşgala aragatnaşygyny, lakam, kâr, dereje görkezýän sözler gelende, ýeňiş düşümiň goşulmasy şol sözlere goşulýar (Gözel ejäni gördüm, Myrat agany...Wüşä keli...Sapar gyjakçyny...Salýr bagşyny...Magtymguly Pyragyny...).

Adam atlary ýeňiş düşümde gelmeli bolanda, olaryň hemişe ýeňiş düşümiň goşulmaly şekilinde gelşiniň sebäbini, birinjiden, bu topar atlaryň many taýdan anyk täk düşüňjeleri aňladýandygy bilen, ikinjiden, olaryň sintaktik hyzmatynyň anyklanmak zerurlygy bilen (Meselem: **Orazy görmedi** - **Oraz görmedi**) düşündirmek mümkin.

11.Ýeňiş düşümdäki at bilen onuň baglanýan işliginiň arasyna bir ýa-da birden artyk söz düşüp, olar biri-birlerinden uzaklaşanlarynda, ýeňiş düşüm goşulmaly şekilinde ulanylýar.

Meselem:

Haty *Daşoguzda okayan dostuma yazdym* (Deňeşdir: **hat** *yazdym*-*Daşoguzda okayan dostuma* **hat** *yazdym*).

Oty *ilerki yabyň boýundan ýygdy.*

Oduny *ýygana yakdyr, maly* *gazanana bakdyr.*

Bu hili ýagdaýda nämälim obýekt görkezilýän-de bolsa, degişli sözler ýeňiş düşümiň goşulmasyz şekilinde däl-de, goşulmaly şekilinde gelýär.

Ýeňiş düşümiň goşulmasyz şekili. Ýeňiş düşümiň goşulmasyz şekili esasan näbelli, ortalyk bolan umumy obýekti görkezýär. Käbir ýagdaýlarda bolsa belli obýekt ýeňiş düşümiň goşulmasyz şekiliniň üsti bilen hem aňladylyp bilner:

Ol öýüň gapdalyndaky çalçany getirip, atyň ahyryna **ot** *dökdi* (B.K.,”A.ä”).

Bu hemmäniň toýy, **goýun** *soýuňlar,*

At *çapdyryp, gyzy-ala geýiňler* (A.K.M.).

Jeren *bilen Şekeri prezidiuma saýladylar* diýlen sözlemlerde *ot, goýun, at* sözleri näbelli obýekti, *Jeren* sözi belli obýekti görkezip gelýär.

Türkologiýada ýeňiş düşümiň şu hili goşulmasyz şekili barada iki hili garaýyş bar. Dilçileriň aglabasy bu şekili sintaksisde obýekt hyzmatyny ýerine ýetirýän baş (esasy, nämälim, absolýut) düşüm diýip atlandyrýarlar. Emma dilçileriň ikinji bir topary muny ýeňiş düşümiň goşulmasyz şekili diýip düşündirýär. Mekdep we ýokary okuw jaýlary üçin ýazylan okuw kitaplarynda, gollanmalarynda, umuman praktikada ikinji pikir ýörgünli. Şekil 1 taýdan baş düşüme meňzeş bolan bu düşüm ondan özüniň hyzmaty boýunça-da tapawutlanýar, belli-belli ýagdaýlarda onuň goşulmasyny dikeldip bolýar.

Ýeňiş düşümiň goşulmasyz şekiliniň ulanylyşynyň aşakdaky ýaly aýratynlyklaryny bellemek bolar.

1.Näbelli obýekt görkezilende, ýagny sözleýji we diňleýji üçin obýektiň anyklanyp görkezilmegi zerur bolmadyk wagtda, diňe ol barada umumylykda gürrüň berlende ulanylýar. Meselem:

Ataýew olara **gazet,** *käte hem* **kitap** *okap berýärdi* (H.Y, „M.g.”).

Gül **köýnek** *tikdi.*

2.Ýeňiş düşümiň goşulmasyz şekili näbelli obýekti görkezende, öz baglanýan işliginiň (işniň netijesini geçirýän işligiň) önýanyndan gelýär.

Meselem:

Galam *alyp,* **hat** *yazjak. Aşyr* **ot** *orjak. Ol* **kitap** *aldy,* **gazet** *okady* we ş.m.

3.Hil, reňk görkezýän sypatlar, sanlar ýeňiş düşümdäki ady aýyklar, olary hil we mukdar taýdan belli bir derejede anykleşdirýän bolsalar-da, ýeňiş düşümiň goşulmaly gelmegini talap etmeýärler.

Meselem:

Men **gyzykly** **gazet** *okadym.*

Maral **suratly** **kitap** *aldy.*

Ol magazinden **ýüpek** (*ak, gök, gyzy*) **köýnek** *aldy.*

Men ýoldaşyma **üç** **hat** *yazdym, emma* **iki** **hat** *aldym.*

Emma ýeňiş düşüm orun taýdan (witrinadaky gazetini okadym), wagt taýdan anyklananda (dünki kitaby aldym we ş.m. ýagdaýlarda) goşulmaly ulanylýar (önki sahypalara serediň).

4.Bir sözi nämälim çalyşmanyň hyzmatynda gelip, ýeňiş düşümi aýyklanda, ýeňiş düşümiň goşulmasyz şekili ulanylýar: **Bir zat** (adam, kino) *gördüm.*

5.Bilen, -dyr/ –dir baglaýjylary arkaly baglanyşan atlaryň ilkisi ýeňiş düşümiň goşulmasyz, soňkusy bolsa goşulmaly şekilinde ulanylýar. Şeýle bolanda, bularyň ikisi-de belli obýekti görkezýärler.

Meselem:

Äşe *bilen* **Güli** *leksiýa okamaga iberdiler.*

Atadyr Orazy *raýkoma çagyryýarlar.*

Ýeňiş düşümiň „gysgalan şekili" diýlip atlandyrylýan *n* barada. Üçünji şahs degişlilik goşulmasyny kabul eden sözlere (obasy, ili) goşulýan –ny/-ni goşulmasynyn (obasyny, ilini) çekimlileri düşürilip ulanylýan şekilindäki goşulmasy (obasy-n, ili-n) praktikada ýeňiş düşümiň gysgalan şekili diýlip düşündirilýär.

Ýeňiş düşümiň bu şekili köplenç goşgularda, durnukly söz düzümlerinde ulanylýar.

Meselem:

*Sen türkmeniň **ilin, gülün** soldurdyň,*

*Şehit bolanlaryň **serin** galdyrdyň.*

*...Kimdir yşkyň **ýükün** çeken merdana.*

ýüzün görenler mestandyr (M., “S.e.”).

*Jereniň **balasyn** baksan, bejerseň,*

*...Watandan el götär „çöl" **sesin** aňsa...* (Mn., „L.”).

*Aş **tagamyn** dadan biler, ýol **agramyn** äden biler* (A.G. „M.-W.”).

Ýeňiş düşümiň soňy **n** sesine gutaran şekili kontekste baglylykda, belli obýekti hem görkezip biler. Bu şekil izafet konstruksiýasy bilen baglylykda ulanylýandygy üçin, köplenç belli obýekti görkezýär. Şonuň bilen hem ol ýeňiş düşümiň esasan näbelli obýekti görkezýän beýleki goşulmasyz şekilinden tapawutlanýar. Mundan başga-da ýeňiş düşümiň bu şekili edil goşulmaly şekili ýaly baglanýan işliginden uzaklaşyp, onuň bilen ýerini çalşyp bilýär.

Meselem:

*Arslanlar **gaçyrmaz awun** elinden...* (D., „G.”).

*Gapysyna geldim **görsem** diýp **ýüzün,***

*Hassa men, **eşitsem ol şirin sözün,***

*Dünyäge taý **görmem, ýar gara gözün...*** (Mn., „L.”).

Şu taraplardan seredeniňde, bu şekiliň manysy, hyzmaty, ulanylyşy ýeňiş düşümiň goşulmaly şekiline ýakynrakdyr.

Ýeňiş düşümdäki atlar düzülip ýa-da tirkeşip gelenlerinde, olaryň her biriniň düşüm goşulmasyny kabul edýändigini ýa-da etmeýändigini taýdan aşakdaky ýagdaýy görmek bolýar.

Hemmesiniň kabul edişi:

*Ol her gün **elini-ýüzüni** sabyn bulen ýuwup, saçyny darap gelyärdi.*

*Birden Rejebiň **ýüregi** gysdy. **Obany, çagalary, ejesini** göresi geldi* (H.Y., „M.g.”).

*Artyk onuň **maňlaýyny, ýalyny, sagrysyny** sypalaşdyrdy* (B.K. „A.ä.”).

Soňkusynyň kabul edişi:

Tertip-düzgüni bozmaň! Oglan- uşaklary çagyryň.

Hiç biriniň kabul etmeýşi:

*Biz şu ýyl olara baş wagon **üzüm, gawun-garpyz** ibermekçidiris* (H.Y., ”M.g”)

Wagt-orun düşüm

Wagt-orun düşüm esasan gymyldy-hereketiň ýa-da zadyň-zadyň ornuny, gymyldynyň ýa-da ýagdaýyň wagtyny aňladýar. Bu düşüm dinamik düşümler bolan beýleki lokal düşümlerden özüniň esasan statika manyly düşümdigi bilen tapawutlanýar.

Wagt-orun düşüm esasan **kimde?, nämede?, niredede?** diýen soraglara jogap bolýar.

Wagt-orun düşüm soňlary çekimli we çekimsiz seslere gutaran atlara –*da/ -de* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem:

*Ataň-enäň göwni **ogulda-gyzda, ogluň-gyzyň** göwni **dagda-deňizde.*** (A.G.,”K.e”). Janly gepleşikde we türkmen diliniň käbir şiwelerinde assimilyasiýa hem-de singarmonizm bilen baglylykda bu düşümiň goşulmasy –*za/ -ze, -la/ -le, -na/ -ne, -sa/ -se* ýaly eşiðilip bilner (obamyzza, ýolla, asmanna, kapassa we ş.m), emma edebi diliň dürs ýazuwynda olara derek –*da/ -de* ýazylýar.

Üçünji şahs degişlilik goşulmasyny kabul eden atlarda –*da/ -de* goşulmasyndan öň *n* sesi peýda bolýar (*obasynda, ilinde*) Bu ses barada öňki düşümlerde aýdylandygy üçin, bu ýerde hem onuň üstünde ýörite drmagyň zerurlygy ýok.

Wagt-orun düşümiň goşulmasynyň san we degişlilik goşulmasyny kabul etmedik atlara goşulyşy:

Atda *ayak bolsa, özge syn bolmaz,*

Ärde *gayrat bolsa, işi kyn bolmaz.*

Söweş günü **goç ýigitde** *müýn bolmaz,*

Garşy barar, peýkam-ýaýa seretmez (M.,”S.e”)

San goşulmasyny kabul eden sözlere goşulyşy:

Toýlarda *göreş tutup, az wagt pälwançylyk hem edipdi* (B.K.,”A.ä”)

Değişlilik goşulmalaryny kabul eden atlara goşulyşy:

...Birnäçesiniň döşünde ...zähmet frontunda işländigini üçin, sylaglanan nyşan ýalpyldayardy. (A.G.”K.e”)

Synamda *eda bolmaz her günde ýakan oduň...* (Mn.,”L”)

San we değişlilik goşulmalaryny kabul eden sözlere goşulyşy:

Köllerinde *gymmat baha samyrlar,*

Gumda *kükürt, daglarynda kömürler.* (D.G. ”G”)

Wagt-orun düşüm sözlemde esasan aşakdaky ýaly manylarda gelýär.

1.Gymyldynyň-herketiň ýerini-ornuny görkezýär.

Meselem:

Ol bir wagt ýokary mekdepde mugallymlary hem okadypdyr (H.Y.,”M.g”)

Ol häzir okalgada işleýär (A.D.,”S.e”).

Meret Aşgabatda okaýar. Oňa ýolda ýolukdym.

2.Zadyň, zadyň duran ýerini-ornuny, şahsyny görkezýär. Meselem:

Akyl ýaşda bolmaz, başda bolar (N).

Naharhanada *bufet, bufetde gap-çanaklar bar, ortada stol we stullar dur. Ol stulda otyr.*

Hemişe seň gyzyl baýdak eliňde

Bol hasyl bar seniň her bir peliňde... (N.A.”G”)

Dagda *dalan yzy bar,*

Gumda *gulan yzy bar,*

Körpe dogan, dulaňda,

Gyzyl gülli haly bar. (L)

3.Baglanýan sözünden aňlanylýan hereketi ýa-da ýagdaýy çäklendirip, onuň näme boýunça, haýsy ugurdan şeýledigini görkezýär. Meselem:

Meret ökde - Meret okuwda ökde.

Ol zor. Ol işde zor.

Bu aňsat - Bu sözde aňsat.

Olar okuwda sapakdaşdylar hem umytda arzuwdaşdylar. (A.G.,”K.e”)

4. Hereketiň guralyny görkezýär. Meselem: *Suwy bedrede getirdim. Bu terezide çekildi.Men telefonda gepleşdim. Ondan aňryk parohodda ýüzdük.*

5.Öz manysyndan wagty, tebigy hadysalary aňladýan sözleriň soňuna goşulanda, gymyldynyň hem-de ýagdaýyň wagtyny aňladýar. Meselem: **Dekabrda** *gar ýagdy. Maýda howa oňat bolýar. Kino hepdede baş gezek görkezilýär. Güýzde hasyl ýygnaýar. Ýedi ýaşymda okuwa girdim. Ol ýaşlykda eşiden sözlerini ýatlady. Tomsuň jöwzasynda... epgek şemal ösýärdi.* (A.G., “K.e”).

Bu hili sözleriň köpüsi hala öwrülip gidipdir.

Bulardan başga-da wagt ölçegini aňladýan sözlere goşulyp, ölçeg aňladyşyny (*bu samolýot bir sagatda 800 km. uçýar*), käbir sözlere goşulyp, ýagdaý aňladyşyny (**bir ýumrukda...**, **bir ädimde...**), sanalanlardan belli bir derejede tapawutlanýan başga manylary-da aňladyşyny (**düýşümde bir bilbil gördüm. Bu garaýyşda söýgi we mähir bar**) görmek bolýar.

Çykyş düşüm

Çykyş düşüm gymyldynyň başlanan ýerini, haýsy ýer üstünde bolandygyny, kim we näme üsti bilen edilendigini, mälüm bolandygyny, sebäbini, häsiýetini-alamatyny, wagtyny, obýektiň öňki ýerini - çykan zadyny, şahsyny, zadyň materialyny, nämeden edilendigini aňladýar. Şunuň bilen birlikde, bu düşüm baha-gymmat, deň bölünme-ýeten paý, deňeşdirme ýaly manylarda hem gelip biler.

Çykyş düşüm soňlary çekimli we çekimsizlere gutaran sözlere -dan/-den goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem: *Aýyrdyň atadan, ene gardaşdan, Gollardan, aýakdan, sakgaldan, saçdan, Dendandan, zybandan, akyldan, huşdan, Zyndan etdiň bu jahany sen, Fetdah!* (M.,”S.e”). *Ýagşy söz ýylany hinden çykarar* (N.).

Janly gepleşikde we türkmen şiweleriniň aglabasynda assimilýasiýa hem-de singarmonizm bilen baglylykda çykyş düşümiň goşulmasy -dan/-den, -don/-dön, -zan/-zen, -nan/-nen, -san/-sen, -lan/-len ýaly eşidilýän köp görnüşli goşulmadyr.

Üçünji şahs degişlilik goşulmasyny kabul eden atlara çykyş düşümiň goşulmasy goşulanda, -dan/-den goşulmasyndan öň *n* sesi peýda bolýar (*obasyndan, ilinden*). Bu sesiň aslynda degişlilik goşulmasynyň elementiligi we ol baradaky edebiýat öňki düşümler beýan edilende görkezildi.

Çykyş düşümiň goşulmasynyň san we degişlilik goşulmalaryny kabul etmedik atlara goşulyşy:

Asmandan *bir katra nem dammady. Ýerden ýekeje gök zat dürterip çykmady* (B.K.,”A.ä”).

Çykyş düşümiň goşulmasynyň –lar/ -ler san goşulmasyny kabul eden atlara goşulyşy:

Altmyş başly ala garly daglardan (M.,”S.e”). **Dagdan, çölden, derelerden** *yzlarlar* (Mn.,”L”)

Çykyş düşümiň goşulmasynyň degişlilik goşulmalaryny kabul eden sözlere goşulyşy:

Söýgülimden *ýadygär, Galypdy bir çagajyk* (A.K.,”S.e”). **Permanyňdan** *talaň düşdi illere* (M.,”S.e”)

Durdy aga oglunyň elinden tutup, kabinetini içine alyp gireni bilen, ol adam ýerinden turup geldi... (H.Y.,”M.g.”)

Ýa demrinden, ýa kömründen (N.). *Geçme namart köprüsinden, goý aparsyn sil seni* (N.).

Çykyş düşümiň goşulmasynyň san we degişlilik goşulmalaryny kabul eden atlara goşulyşy:

Meniň kitaplarymdan birini alay.

Çykyş düşüm esasan *kimden?, nämeden?, nireden?* diýen soraglara jogap bolýar. Şunuň bilen birlikde, bu düşüm käbir ýagdaýlarda *näçeden?, näme üçin?, haçan?* ýaly soraglara jogap bolup hem gelip biler.

Çykyş düşümiň manysy

Çykyş düşüm köp many aňladýan düşümleriň biridir. Ýöneliş düşüm esasan özüne tarap gönügen, ýakynlaşýan we ş.m. obýekti (*kime?, nämä?, nirä?*) aňladýan bolsa, çykyş düşüm, munuň tersine, gymyldynyň başlanan, çykan, uzaklaşan we ş.m. ýerini, şahsyny (*nireden?, kimden?, nämeden?*) aňladýar.

Çykyş we ýöneliş düşümler statik (hereket düşünjesini aňladýan) düşümler däl-de, dinamik (hereketi aňladýan) düşümler bolýandygy bilen, beýleki düşümlerden saýlanýarlar. Şu tarapdan bular biri-birine ýakyn bolan düşümlerdir. Emma aňladýan ugurlarynyň biri-birine gös-göni garşydygy bilen özara tapawutlanýarlar.

Çykyş düşümdäki atlar sözlemde esasan aşakdaky ýaly manylarda gelýär.

1. Gymyldynyň başlanan ýerini, nokadyny aňladýar. Meselem:

Biz mekdepden gaýtadyk. Men klubdan gelýärim. Üç-dört adam obadan çykyp, şähre tarap ugrady. Otly stansiýadan ugrady.

2.Gymyldynyň ýüze çykan ýerini, haýsy ýer üstünde bolýandygyny aňladýar. Meselem:

Maşyn köprüden geçdi. *Bu darajyk köçeden maşynyň özi hem käbir ýerde köçe haýatlyryna sürpenip geçýärdi* (A.G.,”K.e”). Ol köçeden geçjek bolanda, **Golumdan** *tutdy. Mergen guşuň gözünden urdy* ýaly sözlemlerde gymyldynyň tutuş zadyň belli bir ýeriniň üstünde bolýandygy görkezilýär.

3.Gymyldynyň kim üsti bilen edilendigini, mälüm bolandygyny, näme arkaly ýerine ýetirilendigini aňladýar. Meselem: *Puly we sowgady Aşyrdan iberdim. Seniň geljegiňi Gülden eşitdim. Seni äpişgeden gördüm. Gözenekden bakma, oglan, Göz-gaşyňy kakma, oglan* (L.).

4.Obýektiň öňki ýerini - çykan, aýrylan zadyny, ony (obýekti) hasyl eden zady, öňki eýesini aňladýar. Meselem: *Suwy wodoprowoddan alýarys. Gant şugundyrdan edilýär, benzin nebitden alynýar. Bu kitaby kitaphanadan (Orazdan, Gülden...) aldym.*

5. Obýektiň eýelän ornuny aňladýar. Meselem:

Dony duldandasy. Deňeşdir: Dony dolda, dula asdym.

6. Obýektiň özüni eýelän zady aňladýar. Meselem: *Eşegini otdan ýükläp alyp geldi... Kündügi suwdan doldurdy. Keçjal agzyny çörekden dolduryp, gäwüşäp bilmän durdy* (H.Y.,”M.g”).

7.Zadyň nämeden edilendigini (materialyny) aňladýar. Meselem:

*Bu köpri **agaçdan** (**demirden we betondan...**) edilipdir. Arassa **ýüňden** dokalan mata. **Polatdan** ýasalan pyçak.*

*Bu jaýyň asly bişen **kerpiçden** salnan deňli-derejeli täze jaý däl di (A.G.,”K.e”).*

Bu hili sözlemlerde zadyň, zadyň hakyky materialy görkezilmeýär, onuň meňzetme esasynda göçme manysynyň bolmagy-da mümkin. Meselem : *Gelýärdim bentden, sesini eşitdim kentden,sakgaly etden, burny polatdan* (M)

8. Deňeşdirmegi aňladýar.

a) Deňeşdirilýän zatlaryň ikisi-de sözlem içinde bolýar. Deňeşdirilýän zat baş düşümde, näme bilen deňeşdirilýändigini görkezýän zat çykyş düşümde gelýär. Meselem: *Bal süýji, **baldan** bala süýji (N). Depe **depeden** beýik. Bu agaç ol **agaçdan** uzyn. Köne dünýä garalypdyr **kömürden**, Nesibäni gözle täze **ömurden*** (Mollamurt).

b) Deňeşdirilýän zatlaryň birisi sözlemde bolmaýar. Ol sözlemiň daşynda bolup, meňzetme we deňeşdirme esasynda anyklanýar. Meselem: ***Agaçdan** aty, **daşdan** gaty, **öýden** uly, **ýumurtgadan** kiçi, **zäherden** ajy, **baldan** süýji (M.). **Atdan** beýik, **itden** pes (M.). **Orakdan** egri, **okdan** dogry* (M.)

9.Topar, tutuş bir zadyň belli bir bölegi hakynda habar berlende, çykyş düşüm şol zatlaryň özüni görkezýär.

a) Bölek- san arkaly aňladylýar: *Ýygnakda **mugallymlardan** ikisi, **talyplardan** başisi çykyp geplediler. Bu **matadan** üç metrini aljak.*

b) *-O nähili komissiýa?- diýip, **gyzlardan** biri sorady* (H.Y.”M.g”). Şu ýagdaýda gelen çykyş düşümi eýelik düşüm bilen çalşyrmak bolýar.

c) Bölek –san we degişlilik goşulmalary arkaly aňladylýar. Meselem: *Seniň gowy görýän **almalaryňdan** getirdim. Onuň **kitaplaryndan** aldym.* Bu hili ýagdaýda çykyş düşümi eýelik düşüm bilen çalşyryp bolmaýar.

10. Baha, gymmat aňlanylýar. Köplügi aňlanylýan obýektiň ýeke biriniň bahasy, gymmaty görkezilýär. Meselem: *Depderleri **on köpükden** aldym. Artykow kitaplary **bäs manatdan** satdy.*

11.Deň bölünme, ýeten paý aňlanylýar. San we ölçeg aňladýan sözler ýa-da sanlar tarapyndan aýyklanan käbir atlar çykyş düşüm şekilinde gelip, degişli işliklere baglananda, olardan bir zadyň deň bölünendigi, näçeden ýetendigi ýaly zatlar aňlanylýar. Meselem:

*Talyplar hatara **dört**den durdular.*

*Ol depderler her okuwça **üç**den ýetdi.*

*Birleşik her zähmet güne **ýigrimi manatdan** pul paýlady.*

12.Gymyldynyň ýüze çykmagyna sebäp bolan zady aňladýar. Meselem: *At **itden** ürkdi. Ol **Amandan** öýkeledi. **Gözleýşinden** gorkdum. Gijä galmagym **Orazdan** boldy. Ol **goňsusyndan** zeyrendi. Ýere düşsem diýer, **gülden** uýalar. Nurum saçsam diýer, **ilden** uýalar* (M.,”S.e”).

13.Baglanýan sözünden aňlanylýan gymyldynyň, ýagdaýyň ýüze çykmagyna sebäp bolan häsiýeti, belligi, alamaty aňladýar. Meselem: ***Yöreýşiňden** tanadym. Agaç **iýmişinden** belli, adam **kylmyşyndan*** (N.).

14.Öz manysyndan wagt aňlanylýan sözlere goşulanda, gymyldynyň wagtyny görkezýär. Meselem: *Teplohod **bir sagatdan** geljek. Samolyot **bäs minutdan** uçjak. Bolmady bizge nesibiň istedigim **güýzden** seni. Diýdiň: ötsün gyş, tapar men täze **Nowruzdan** seni.* (M.,”S.e”)). Bu hili many *öň, soň, owal, ozal* ýaly sözsoňular bilen gelende (*okuwdan soň, işden öň...*) has açyk duýulýar.

Wagt aňladýan sözlere goşulýan çykyş düşüm goşulmasy özüniň düşümlik hyzmatyny ýitirip, köplenç hal ýasaýjy hyzmatynda (irden, öňden) gelýär.

Bulardan başga-da tüpeňden, topdan atdy ýaly sözlemlerde hereketiň guralyny, hetden aşmak, ýoldan çykmak, başdanaýak ýaly idiomatik ýa-da metaforik söz düzümleri, goşma sözleriň düzüminde gelen çykyş düşüm ýokardakylardan aýratynrak manylary aňladýar.

Aýry-aýry faktlarda çykyş we wagt-orun düşümleri çalşyrsaň hem, many üýtgemeyär, ýagny olary bir şekiliň üsti bilen hem bermek bolýar. Meselem:

Üçden iki-üçde iki. Awtobus, tramwaý uçar guş ýaly,

Köçesinde (köçesinden) saglap ýörýär Awazaň (D.G.,”G”). Bu ýagdaýyň sözlemiň şekiline, düşümiň baglanýan ýerine täsir etmegi mümkin. Habarym ýok, öz ilimiň **içinden**, Ala gözli bir perizat bar eken. -diýlen setirlerdäki çykyş düşümi wagt-orun düşüm bilen bersek-de, many taýdan onçakly tapawutlanmaýar.

Habarym ýok öz ilimiň **içinde**

Ala gözli bir perizat bar eken. Emma düşümiň baglanýan ýeri aýry bolýar. Birinjidäki **içinden** diýen çykyş düşüm **habarym ýok** sözüne baglanýar. Ikinjisinde **içinde** sözi **bar eken** diýen söze baglanýar. Mundan başga-da, çykyş düşüm şekilinde gelende ol birinji sözleme degişli bolýar, wagt-orun düşüm şekilinde gelende bolsa, ikinji sözleme degişli bolýar.

Wagt –orun we çykyş düşümleriň käbir ýagdaýlarda bir görnüşde ulanylyşy bu düşümleriň ilki bir goşulma bilen aňladylyp, soňra aýrybaşgalaşandygy bilen düşündirilýär.

Wagt-orun we çykyş düşümleriň gelip çykyşy barada türkologiýada käbir çaklamalar bar¹). Çykyş düşüm diňe wagt-orun düşüm bilen çalşyrylman, bir görnüşde ulanylman, belli-belli ýagdaýlarda ýöneliş, eýelik düşümler bilen hem çalşyrylyp bilner. Meselem:

Halyny düýpden ýaz, halyny düýpde ýaz, halyny düýbe ýaz. Gözel köçelerimiz dogry çekilen, Ýakasyna alma, injir ekilen (N.A”G”). ..ýakasynnda alma, injir ekilen. Üstünden gaýnag suw guýlan ýaly - üstüne gaýnag suw guýlan ýaly. Okuwçylardan ikisi...-okuwçylaryň ikisi we ş.m. Soňky sözlemde çykyş düşüm eýelik düşüm bilen manydaş gelýär.

G O Ş M A A T L A R

Köplenç, iki sözün we käbir ýagdaýlarda üç sözün birigip, bir many aňlatmagyndan hasyl bolan atlara goşma atlar diýilýär.

Sözleriň goşulyşmagy arkaly at ýasalyşy atlaryň ýasalyşynyň önümlü ýollaryndan biridir. Türkmen dilinde goşma atlar ähli ugurlardan bolan atlarda duş gelýärler. Aşakda olaryň käbirlerine seredip geçeliň.

1.Adam atlary: Amanmyrat, Muhammetjuma, Aýsoltan, Akgül, Amangeldi, Gurtgeldi.

2. Adama degişli, adamlary aňladýan beýleki kesp-kär, dereje we maşgala aragatnaşygyny görkezýän atlar: aksakgal, ulugyz, ýüzbaşy, ýolbaşçy, gelneje, orunbasar, atbakar.

3.Haýwanlaryň, guşlaryň, mör-möjekleriň atlary: düýeguş, ýarganat, baggoýun, garaguş, alahekek, gyzylinjik, sarygarynja, garagulak, Meleguş, Akmaýa, Alabaý, oklukirpi, daşdeşen, düşdüş, kyrkaýak, tagtabiti.

4. Ösümlikleriň atlary: düýedaban, atgulak, mekgejöwen, suwoty, guşgözi, akbaş, günebakar.

5.Naharlaryň, içgileriň, miweleriň, gök ekin önümleriniň atlary: süýtlaş, unaş, ýyrtykýaprak, terbaş, igdeýaprak, garrygyz, akşekerek, kyrkgünlük.

6.Geýimleriň, şaý-sepleriň, bezegleriň atlary: aýakgap, gülýaka, gulakhalka, bilezik, dörtgoşma, ýelýyrtan.

7.Zatlaryň, gurallaryň, ýaraglaryň atlary: attorba, ýantanap, ojakbaşy, atkeçe, çayhalta, sokudaş, ýerçilim, atagzy, aýpalta, otluçöp, suwluktorba, başatar, altatar.

8. Oba, şäher, ýurt, umuman, orun we tarap atlary: Daşoguz, Tagtabazar, Nebitdag, Gumdag, Gökdepe, Garagum, gündogar, günorta, Ýeroýulanduz, Işmaltapan, Üçajy.

9.Sport we dürli oýunlary aňladýan atlar: bedenterbiýe, gyzyлтаýak, atmatop, gözdaňdy, aýlantabak, iturşy, gonanaldy.

10.Aýry-aýry ugurlardan bolan adalgalar we sözler: sözbaşy, dünýägaraýyş, goşadyrnak, golýazma, arakesme, üçburçluk, ýediýyllyk.

11. Gylyk-häsiýet we umumy many aňladýan atlar: gözboýagçylyk, içigaralyk, sesýetim, gözyetim, watansöýüjilik, ugurtapyjylyk.

Türkmen dilinde goşma atlary hasyl etmekde söz toparlarynyň köpüsi gatnaşýar. Goşma atlary hasyl etmäge gatnaşýan sözleri söz toparlary boýunça derňemek hem olaryň ýasalyşynyň aýratynlyklaryna düşünmek üçin zerurdyr. Goşma atlar at bilen adyň birikmeginden, at bilen sypatlaryň, işlikleriň, sanlaryň birikmeginden hasyl bolýar. Goşma atlar iki sany işligiň, san bilen adyň, san bilen işligiň jeminden hem hasyl bolup bilerler. Diýmek, goşma atlar isimlerden we işliklerden bolan söz goşulyşmalarynyň iň giň ýaýran görnüşleriniň biridir. Türkmen dilinde goşma atlar, köplenç, aşakdaky ýaly söz toparlarynyň gatnaşmagyndan ýasalýar.

1.At bilen adyň birikmeginden hasyl bolan goşma atlar. Bular hem düzümindäki atlaryň ýasaýjy goşulmalary kabul edendigi ýa-da etmandigi taýdan iki hili bolýarlar.

a) Ýasaýjy goşulmalary kabul etmedik atlardan düzülen goşma atlar: düýedaban, atgulak, aýakgap, gülýaka, unaş, hamyrmaýa, okýylan, kepjebaş, geçiguş, düýeguş, baggoýun, attorba, ikbaş, çayhalta, bedenterbiýe, Nebitdag we ş.m.

b) Goşulyşýan atlaryň biriniň ýasama atlardan bolşy: ýolbaşçy, ýolbaşçylyk, gözboýagçylyk, sesýetim, gözyetim we ş.m.

2. Sypat bilen adyň birikmeginden hasyl bolan goşma atlar:

a) asyl sypat bilen adyň birikmeginden hasyl bolan atlar: gyzylinjik, garaýag, garaguş, garagulak, kelguş, Aknabat, garrygyz, aksakgal, Akgül, sarun, Gökdere, Gyzylgum, gökgarga, garabaş, gyzylbaş, däligöjele we ş.m.

b) Ýasama sypat bilen adyň birikmeginden hasyl bolan goşma atlar: oklukirpi, otluçöp, süýtlaş, gyzyljagurt we ş.m.

ç) Tersine, at bilen sypatlaryň birikmeginden emele gelen goşma atlara-da duş gelmek bolýar. Meselem: hamyrturşy, içigara, içaly, ýaşuly, ýaşkiçi we ş.m.

Şu tipli goşma atlaryň ikinji bölegindäki sypatlar, köplenç, -lyk/-lik/-luk/-lük goşulmasyny kabul edip atlaşýarlar. Bu hili goşma atlar, esasan, gylyk-häsiýet, ýagdaý aňladýarlar. Meselem: içigaralyk, agzyboşluk, ruhbelentlik, agzalalyk we ş.m.

3. At bilen işligiň birikmeginden hasyl bolan goşma atlar.

a) *At we* öten zaman işliginiň birikmeginden hasyl bolan goşma atlar: Gurtgeldi, Nepesgeldi, gözdaňdy, eşekmündi, albassy we ş.m.

b) *At* bilen nämälim geljek zaman şekilindäki işligiň birikmeginden hasyl bolan goşma atlar: atbakar, orunbasar, atçapar, gündogar, günbatar, günebakar we ş.m.

ç) *At* bilen öten zaman ortak işliginiň jeminden hasyl bolan goşma atlar: *daşdeşen, ýelýyrtan* we ş.m.

d) At bilen atlaşan infinitiwiň birikmeginden hasyl bolan goşma atlar: *golyazma, arakesme*.

e) Tersine, ilki işligiň, soňra adyň gelmegi bilen ýasalan goşma atlara-da duş gelinýär: *basybalyjy, gizlenpeçek*.

4. Iki sany işlikden hasyl bolan goşma atlar: *münenaldy, gabaptutdy, düşdüş*.

5. San bilen adyň birikmeginden hasyl bolan goşma atlar.

a) San bilen ýasaýjy goşulmalaryň kabul etmedik atlaryň birikmeginden hasyl bolan goşma atlar: *bäşdaş, kyrkayak, Üçajy, üçayak, ýüzbaşy, onbaşy, onbegi* we ş.m.

b) San bilen ýasama atlaryň birikmeginden hasyl bolan goşma atlar: *kyrgünlük, üçburçluk, ýediýyllyk, bäşýyllyk* we ş.m.

6. San bilen işlikden hasyl bolan goşma atlar: *bäşatar, altatar*.

7. Çalyşmalaryň gatnaşmagy bilen hasyl bolan goşma atlar: *men-menlik, özbaşdaklyk*.

Ýokardakylardan görnüşi ýaly, goşma atlar esasan iki sözden düzülýärler. Şunuň bilen birlikde, seýrek hem bolsa, üç ýa-da dört sözden düzülen goşma ada-da duşmak bolýar (*kellebaşayak, okaraňygetirsüýtbereýin*). Goşma atlar köplenç, at bilen adyň ýa-da at bilen beýleki söz toparlaryna degişli bolan sözleriň birikmeginden hasyl bolýar. Başgaça aýdanda, goşma atlaryň düzümindäki sözleriň biri köplenç atlardan ýa-da atlaşan sözlerden bolýar. Beýlekisi şol adyň manysyndan aňlanylýan düşünjäni dürli tarapdan anyklaýar.

Goşma atlaryň düzüminde atlara degişli sözüň bolmazlygy-da mümkin (Meselem: *münenaldy, düşdüş* we ş.m.) Şeýlelikde, aýry-aýry söz toparlaryna degişli bolan sözleriň jeminden goşma at hasyl bolýar. Sebäbi aýry-aýry söz toparlaryna degişli bolan sözler goşulyşandan soňra, bir many aňladýarlar we diňe bir söz toparyna degişli bolýarlar.

Goşma atlary hasyl edýän sözleriň özara baglanyş, sepleniş taýdan bolan aýratynlyklary hem pikir bererlik ähmiýete eýedir. Goşma atlar aslynda aýyklaýan we aýyklanýan sözleriň birigip, bitewi bir leksik many aňlatmagy netijesinde dörän atlardyr. Türkmen dilinde bolan goşma atlar esasan ysnyşma, izafet, eýerme, eýe we habaryň ysnyşmasy, ylalaşmasy ýaly baglanyşyk esasynda döreýärler.

1. Ysnyşma şekilindäki baglanyşyk esasynda, ýagny aýyklaýan we aýyklanýan tertibinde, diňe sözleriň tertibi 232 esasynda baglanyşýarlar. Bu hili ýol bilen emele gelen goşma atlaryň birinji bölegi köplenç sypatlardan we sanlardan, ikinjisi bolsa atlardan bolýar. Meselem: *Gülyaka, garayag, ýaşylbaş, daşkömür, ýarganat, garagulak, garrygyz, akbaş, göknar, ýyrtykýaprak, Gökdere, Garrygala, Garagum, Üçajy, kyrkayak* we ş.m.

2. Izafet esasynda, ýagny aslynda birinji bölegi eýelik düşümi, ikinji bölegi degişlilik goşulmasyny kabul eden sözleriň birikmesi şekilindäki baglanyşyk esasynda hasyl bolan goşma atlar. Bular hem ikinji böleginiň degişlilik goşulmasyny kabul edýändigini ýa-da etmeýändigini taýdan iki hili bolýarlar, ýagny:

a) ikinji bölegi III şahs degişlilik goşulmasyny kabul edip, sintaktik-morfologik ýol bilen baglanyşan söz düzümleri: *saçbagy, suwoty, atagzy, çayteýi, sözbaşy, guşgözi, ojakbaşy, onbegi, ýüzbaşy* we ş.m.

b) iki bölegi-de goşulmasyz bolup, sintaktik ýol bilen baglanyşanlary: *ayakgap, atkeçe, syýaçüýşe, elýaglyk, gulakhalka, çayhalta, ikbaş* we ş.m.

3. Eýerme (uprawleniýe) esasynda düzülen, ýagny aslynda doldurgyç bilen onuň baglanýan sözünüň birikmeginden hasyl bolan goşma atlar. Bu hili goşma atlaryň birinji bölegi atlardan, ikinjisi bolsa işliklerden bolýar. Birinji bölek ýeňiş we ýöneliş doldurgyjy ýaly bolup gelýär. Meselem: Atbakar, attutar, atçapar, orunbasar, ýurtbasar, onbiratar, altatar, gözdaňdy, günebakar, dünýägarayyş we ş.m.

4. Eýe bilen habaryň birikmegi görnüşinde hasyl bolan goşma atlar. Bu hili atlaryň birinji bölegi atlardan, ikinjisi işliklerden bolýar. Meselem: *Gurtgeldi, Nepesgeldi, Hudaýberdi, münenaldy, albassy, günbatar, günçykar* we ş.m.

Birinji bölegi III şahs degişlilik goşulmasyny kabul eden ýa-da şol görnüşdedigi duýulýan goşma atlary (Meselem: *ýaşuly*) hem şu topara goşmak bolar.

Ýokarky aýdylanlardan goşma atlaryň birinji bölegi sypat, san, eýelik-degişlilik aýyrgygy ýa-da ýeňiş, ýöneliş doldurgygy, eýe, habar bolýar ekeni diýen netijäni çykarmak bolmaz. Häzirki wagt olar aýyrgyç-da däl, doldurgyç-da däl, eýe-de bolanok, habar-da. Häzir bular ýaly goşma atlar tutuşlygyna bir many aňladýarlar we sözlemde bir agza bolýarlar.

Goşma atlar söz birikmelerinden aşakdaky ýaly aýratynlyklary bilen tapawutlanýarlar:

a) birigişen sözleriň jeminden bir many aňlanylýar;

b) böleklerini dargadyp, arasyna söz salyp *bolmaýar*;

ç) şonuň üçin hem aýyklaýjylar birinji böleginiň öňünden gelip, olar goşma adyň iki bölegine hem degişli bolýar;

d) söz birikmeleriniň düzümindäki sözleriň her biri haýsy söz toparyna degişli bolsa, şony hem saklaýar, emma goşma atlarda dürli söz toparyndan düzülip, bir söz toparyny hasyl edýär;

e) üýtgediji goşulma diňe ikinji bölegiň yzyndan goşulýar;

ä) söz birikmeleriniň düzümindäki sözleriň her biri özbaşdak agza bolup bilýär, emma goşma atlar sözlemde bir agza bolýarlar;

h) goşma atlarda fonetik özgerişler söz birikmelerine garanda köp bolýar: *ýarganat* (ýary-ganat), *sarun, gelnalyjy* we ş.m.

Türkmen dilinde goşma atlary hasyl edýän sözleriň köpüsi aýratynlykda hem şol duruşlaryna ulanylyp ýören sözlerdir. Meselem: *atgulak* (at, gulak), *gülyaka* (gül, ýaka), *otluçöp* (otly, çöp), *bäşdaş* (bäş, daş) we ş.m. Emma käbir goşma atlaryň düzümindäki sözleriň biri şol durşuna özbaşdak ulanylmaýar. Meselem: alajagözen (alaja, gözen).

Demir ýol, araba ýol, suw kädi ýaly aýry ýazylýan, emma bir düşüňjäni aňladýan sözler hem goşma atlaryň bir görnüşini emele getirýär.

At sözlemleriniň hyzmatynda gelen *Türkmenistan döwleti, Ministrler Kabineti, Birleşen Milletler guramasy* ýaly söz birikmeleri ýa-da *okaraňygetirsüýtbereýin* ýaly eýeli, habarly doly sözlemler many taýdan bir düşüňjäni aňladýarlar. Bular ýokarky sanalan goşma atlardan belli bir derejede tapawutlanýan frazeologik ýa-da düzmeli atlardyr.

TIRKEŞ ATLAR

Tirkeş atlar diýen adalga gaýtalanýan atlary hem, tirkeşýän atlary hem öz içine alýar. Şol tarapdan tirkeş atlar ilki bilen *gaýtalanýan atlar* we *tirkeş atlar* diýlip, biri-birinden tapawutlanýan iki sany topara bölünýärler.

Gaýtalanýan atlar. Gaýtalanýan (ýa-da ikilenýän) atlara (редупликация) bir adyň şol durşuna gaýtalanmagy bilen hasyl bolan tirkeş atlar hem-de sözüň belli bir şekiliniň gaýtalanmagy bilen emele gelen tirkeş atlar degişlidir. Gaýtalanma (редупликация) gaýtalanýan adyň şekiliniň üýtgeýändigini ýa-da üýtgemeyändigini taýdan iki hili bolýar:

I. Bir adyň şol durşuna iki gezek gaýtalanmagy bilen (doly reduplikasiýa) hasyl bolan tirkeş sözler. Meselem: *dilim–dilim, diş-diş, hatar-hatar* we ş.m. Gaýtalanman, ýekelikde ulanylanda, atlara degişli bolan bu hili sözler (*dilim, diş, hatar*) gaýtalanandan soň, köplenç, sypat we hal hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Sözüň şol durşuna gaýtalanmagy bilen hasyl bolan tirkeş atlara seýrek duşulýar.

2. Gaýtalanýan atlar käbir goşulmalar arkaly baglanyşýarlar, gaýtalanýan atlaryň biri fonetik taýdan özgerişe duçar bolýar we ş.m. Umuman, gaýtalanýan atlaryň biri şekil taýdan biraz özgerýär (doly däl reduplikasiýa):

1) Bölekleri *–a/–e, –ha/–hä* goşulmalarynyň kömegi bilen baglanyşýarlar. Bular birinji bölegiň soňuna goşulýarlar. Ikinji bölek şol durşuna ýa-da *–lyk/–lik* goşulmasyny kabul eden ýagdaýda ulanylýar. Meselem: *göçe-göç*(lük), *basa-bas*(lyk), *tutha-tut*(luk), *alha-al*(lyk).

2) Bir bölegi fonetik özgerişe duçar bolmak bilen hasyl bolan gaýtalanýan atlar. Fonetik taýdan üýtgän bölegi şol durşuna özbaşdak ulanylmaýar we many aňlatmaýar. Bu hili atlaryň birinji we ikinji bölekleriniň soňlary sazlaşyp, rifma döredýärler. Munuň aşakdaky ýaly görnüşlerini bellemek mümkin.

a) Gaýtalanýan iki bogunly adyň ilkisi çekimsiz ses bilen başlanýan bolsa, soňkusynyň birinji bognundaky çekimlisi başga bir çekimli bilen çalşyrylýar. Şu ýol bilen hasyl bolan gaýtalanma nämälim köplük, umumylyk, kiçeltme ýaly many ýokundysyny alýar. Meselem: **a—u: garry-gurry, çaga-çuga, saman-suman** we ş.m.

b) Gaýtalanýan iki bogunly, çekimsiz bilen başlanýan adyň soňkusynyň ikinji bognunyň ilki çekimsizi başga bir çekimsiz bilen çalşyrylýar. Meselem: **ý—j: geým-gejim**.

Bu hili ýagdaýda hem many taýdan umumylyk ýokundysyny alýar.

ç) Gaýtalanýan bir bogunly we käbir iki bogunly çekimsiz ses bilen başlanýan atlaryň soňkusynyň ilki çekimsizi başga bir çekimsiz bilen çalşyrylýar:

Ç —P (S): çay-paý, çörek-sörek;

h—p: hat-pat, hut-put;

s—p: suw-puw, söz-pöz;

b —s: bedre-sedre;

g—s: galam-salam we ş.m.

Bu hili ýol bilen gaýtalanýan atlar hem many taýdan ýygyny, umumylyk ýaly ýokundylary alýarlar.

d) Bölekleriniň birinjisi çekimli bilen başlanýan bolsa, gaýtalananda, ikinjisiniň öňünden **s, p** ýaly käbir çekimsizler artdyrylýar. Meselem: **ot-sot, araba-saraba, agaç-pagaç, et-pet, alma-salma**.

Tirkeş atlar. Gaýtalanýan atlarda bir söz şol durşuna ýa-da belli bir özgerişe duçar bolan görnüşde gaýtlanyp, ikilenip gelýän bolsa, tirkeş atlarda aýry-aýry sözler tirkeşip gelýärler. Muňa her biri özbaşdak bolan manydaş sözleriň tirkeşmesi (**dem-dynç, çen-çak**), garşylykly manyly sözleriň tirkeşmesi (**algy-bergi, sowal-jogap**), aýry-aýry manyly sözleriň tirkeşmesi (**at-ýarag, köýnek-balak, saz-söhbət**), biri özbaşdak ulanylýan, beýlekisi özbaşdak ulanylmaýan sözleriň tirkeşmesi (**dumly-duş, çöp-çalam, bizar-peteň**) netijesinde hasyl bolan tirkeş atlar degişlidir (bu barada yza serediň).

Şeýlelikde, tirkeş atlara gaýtalanýan atlar-da, tirkeş atlar-da degişli bolup, bular tirkeşiş-gaýtalanýş aýratynlyklary boýunça tapawutlanýarlar.

Leksik aýratynlyklary taýdan—bölekleriniň her biriniň aýratynlykda many aňladýandygy ýa-da aňlatmaýandygy taýdan, biri-birine many taýdan bolan gatnaşygyna görä, tirkeş atlar üç hili bolýarlar.

1. Bölekleri özbaşdak many aňladýan tirkeş atlar. Bu topara iki sany özbaşdak ulanylýan, hersi aýratynlykda hem many aňladýan, deň hukukly sözleriň tirkşip gelmegi bilen emele gelen tirkeş atlar degişlidir. Biri-birine many taýdan bolan gatnaşygyna görä, bular hem aşakdaky ýaly toparlara bölünýärler.

a) Manydaş (sinonimdeş) atlaryň tirkeşmegi. Bu hili tirkeş atlaryň bölekleri özara manydaş bolýarlar. Bularyň bölekleriniň biri köplenç başga dillere degişli bolan sözlerden, diliň öz şiwelerine degişli bolan sözlerden, arhaizmleşen sözlerden bolýar ýa-da iki bölegi hem degişli diliň özüniňki bolýar. Şu hili atlaryň tirkeşmegi netijesinde hasyl bolan tirkeş atlar ýygyny köplük, jemleýji-umumlaşdyryjy manyny alýar. Meselem:

Güýç-kuwwat, bala-çaga, şek-şübhe, tanyş-biliş, gam-gussa, gaýgy-gam, hal-ýagdaý, şatlyk-şagalaň, ojar-sazak, çaly-çerkez, oý-pikir, dawa-jenjel, çen-çak, bergu-borç, gykylyk-galmagal, dem-dynç we ş.m.

b) Aýry-aýry manyly sözleriň tirkeşmegi. Bu hili tirkeş atlaryň her böleginiň aýry manysy bolýar. Emma olaryň arasynda (nähili-de bolsa) bir ýakynlygyň, baglanyşygyň bardygy duýulýar. Bular köplenç hil, jyns, orun, hyzmat we ş.m. tarapdan ýakyn manyly sözlerden düzülýärler, bölekleriniň üsti bilen bitiniň bölege, bölegiň bitine bolan gatnaşygy ýaly manylar aňlanylýar. Meselem:

Aň-bilim, gap-çanak, goýun-guzy, owlak-guzy, egin-eşik, ýer-suw, gawun-garpyz, hat-habar, ýer-gök, saz-söhbət, at-ýarag, köwüş-çokaý, köýnek-balak, bag-bakja, iş-alada, duz-çörek, top-tüpeň, toý-tomaşa, kada-kanun, dogan-garyndaş, çopan-çoluk, çay-çörek.

Bu hili tirkeş sözleriň iki bölegi-de düşümde ýa-da ýöňkemedede gelip biler. Meselem: **göze-başa, çayy-çöregi, bagy-bakjasy** we ş.m.

Aýry-aýry manyly sözleriň tirkeşmesi bilen hasyl bolan tirkeş atlar hem, esasan, umumylaşdyryjy, ýygynydy– *nämälim köplük* mana eýe bolýarlar.

ç) Garşylykly manyly sözleriň (antonimleriň) tirkeşmegi. Bu ýol bilen hasyl bolan tirkeş atlar umumylaşdyryjy mana eýe bolýarlar. Meselem: algy-bergi, para-peşgeş, ýazuw-pozuw, gelim-gidim, aýal-erkek, sowal-jogap we ş. m.

2. Bölekleriniň biri özbaşdak many aňladyp, beýlekisi özbaşdak many aňlatmaýan tirkeş atlar. Bu hili tirkeş atlaryň biri doly manyly, aýratynlykda hem ulanylýan sözlerden bolýar. Beýleki bölegi bolsa özbaşdak many aňlatmaýan, özbaşdak ulanylmaýan sözlerden bolup, ol diňe esasy bölek bilen birlikde ulanylýar. Bu hili sözleriň tirkeşmesi netijesinde emele gelen tirkeş atlar nämälim köplük, ýygynydy manysyna eýe bolýarlar. Bular özbaşdak many aňlatmaýan we ulanylmaýan böleginiň orny boýunça tapawutlanýarlar:

a) Birinji bölegi özbaşdak manyly we aýratynlykda ulanylýar, ikinjisi özbaşdak many aňlatmaýar we aýratynlykda ulanylmaýar. Meselem: Çöp-çalam, bizar-peteň, san-sajak, *goş-golam* (ň), *göç-golaň*, ýalan-ýaşryk, ys-kok, baş-başdaklyk.

Doly däl reduplikasiýanyň üçünji punktunyň dört görnüşi-de (önki sahypalara serediň) şuňa degişli: (*çaga-çuga, geým-gejim, çay-pay, ot-sot*).

b) Ikinji bölegi özbaşdak manyly we aýratynlykda ulanylýar, birinji bölegi bolsa özbaşdak many aňlatmaýar we aýratynlykda ulanylmaýar. Meselem: Ir-iýmiş, dumly-duş, mör-möjek, urp-adat we ş.m.

ç) Iki bölegi hem özbaşdak many aňlatmaýan, aýratynlykda ulanylmaýan sözleriň tirkeşmeginden emele gelen tirkeş atlar. Bu hili sözleriň jeminden bir many aňlanylýar. Meselem: Gümür-ýamyr, paty-puty, pyssy-pujurlyk, ümüş-tamyş, hyşy-wyşy, sene-mene, was-wasy.

G Y S G A L D Y L A N A T L A R

(abbreviatura)

XX asyryň ortalarynda döwür bilen baglylykda, türkmen diline rus dilindäki eserleriň, ylmy-jemgyýetçilik, tehniki we çeper eserleriň köp möçberde terjime edilmegi türkmen diliniň sözlük düzüminiň ymykly baýlaşmarna getirdi.

Rus dilinden we onuň üsti bilen beýleki dillerden dilimiziň sözlük düzümine geçen sözleriň belli bir mukdaryny gysgaldylan atlar tutýar. Bu döwürde gysgaldylan atlar türkmen diliniň öz içinde hem döredi. Edaralaryň, guramalaryň, gazet-žurnallaryň birnäçe sözden durýan atlarynyň gysgaldylyp ulanylyşyna köp düşülýar. Diýmek, rus dili gysgaldylan atlar bilen birlikde, olaryň döredilmegi, ornaşmagy üçin nusga hem berdi. Häzir dilimizde gysgaldylan atlaryň rus dilinde ulanylýan ähli görnüşlerine düşmak bolýar. Gysgaldylan atlaryň emele gelişleriniň aşakdaky ýaly görnüşlerini görkezmek mümkin:

1. Seslerden düzülen gysgaldylan atlar. Bu topar gysgaldylan atlar her sözüň ilki sesiniň alnyp, olaryň goşulmagyndan hasyl bolýar. Bular aýratyn alnan sözler ýaly (Meselem: tam, sygyr, zawod) aýdylýar, ýagny öz degişli sesleri bilen ýazylyşy ýaly okalýar. Meselem: TASA, GAR, ÝOM, GAZ, ZIL.

2. Harplardan düzülen gysgaldylan atlar. Bu topar gysgaldylan atlar her sözüň baş harpyndan düzülýär. Bu hili atlar özlerini hasyl eden harplaryň her biriniň ady bilen aýdylýar. Meselem: **TMK** (te-em-ka), **HHR** (he-he-er), **MTS** (em-te-es), **TDP** (te-de-pe), **BMG** (be-em-ge).

3. Bogunlardan we söz böleklerinden düzülen gysgaldylan atlar. Bu topar gysgaldylan atlar her sözüň baş bognunyň ýa-da böleginiň alnyp, olaryň goşulmagyndan hasyl bolýar. Meselem: filfak, sowhoz, raýkom, obkom, ýaşlar we ş. m.

4. Garyşyk halda düzülen gysgaldylan atlar.

a) Birinji sözüň ilki böleginiň, soňkularyň bolsa ilki sesleriniň jeminden emele gelen atlar: **etrapo**, **oblono**, **raýpotrebsoýuz**; b) birinji sözüň ilki böleginden we soňkusynyň doly alynmagy bilen hasyl bolan atlar: **partbilet**, **pedneşir**, **pedinstitut**, **peduçilişe**; ç) birinji sözüň doly, ikinji sözüň ilki böleginiň alynmagyndan düzülen sözler: **şäherkom...**; g) bulardan başga-da **Türkmenokuwpedneşir**, **Türkmen döwletneşir** ýaly çylşyrymly şekiller hem bar.

Gysgaldylan atlaryň düzümindäki elementleriň türkmen diline ýa-da rus diline degişlidigi, gysgaldylan hem–de ýaýradylan ýagdaýda tertibiň bozulýandygy ýa-da bozulmaýandygy, umuman, ulanylyşy taýdan aşakdaky ýaly görnüşlerini bellemek mümkin:

1. Rus dilindäki gysgaldylan goşma atlaryň türkmen dilindäki adekwat düzüji sözleriniň alynmagy bilen döredilen atlar. Meselem: a) hemmesi türkmen dilindäki ekwiwalentinden düzülenler: **OON—BMG** (**Birleşen Milletler guramasy**); b) garyşyk ýagdaýda hasyl bolanlar: **SK- MK** (**Merkezi komitet**).

2. Türkmen dilindäki baglanyşyk we tertip esasynda gysgaldylan atlary hasyl edýän elementleriň ýerleriniň çalşyrylyp ulanylyşy. Meselem:

КМ—МК—(Кабинет Министров—MinistrlerKabineti);

МААК—ААНА (международная ассоциация ахалтекинского коневодства – ahalteke atçylygynyň halkara assosiasıýasy).

3. Rus dilinde gysgaldylyp ulanylyşy ýaly alynýan atlar. Meselem: TÜRKMEN, TASS, MTS, TSSR, ZIM, ZIS, wuz, raýkom, obkom, gorkom, pedinstitut, birleşik, etrapo, zags.

Bu topar sözleri türkmençe doly şekilinde ulanylanda, sözleriň ornunyň üýtgeýändigini ýa-da üýtgemeyändigini taýdan iki topara bölmek bolar.

a) **Doly şekilinde ulanylanda, tertibi üýtgemeyän sözler:** TSSR (Türkmenistan Sowet Demokratik Respublikasy); MTS—(Maşyn-traktor stansiýasy); Raýkom, politinstitut *we ş. m.*

b) Doly şekili ulanylanda, tertibi üýtgeýän sözler: МААК (**Ahalteke atçylygynyň halkara assosiasıýasy**, ýagny ААНА) ýaly; TASS (Sowet Soýuzynyň telegraf agentligi, ýagny SSTA **ýaly**).

Sözleri gysgaldyp ulanmaklyk wagt we ýer tygşytlamak bilen baglanyşykly belli bir derejede ähmiýetli bolsa-da, olary döretmekde we ulanmakda baş-başdaklyk bolmaly däl, çünki gysgaldylan atlar hemmeler üçin düşnükli bolmaýar. Gysgaldylan atlar halk arasynda berk ornaşýança, onuň doly manysy hem ýany bilen berilmelidir.

ATLARYŇ GOŞULMALAR ARKALY ÝASALYŞY

Türkmen dili söz ýasaýjy goşulmalara gaty baý.⁵¹) Türkmen dilinde bir sözden ýasaýjy goşulmalaryň kömegi arkaly birnäçe täze sözün ýasalmagy mümkin. Meselem: **suw-a-g-çy, ot-a-g-çy, göz-le-g-çi**. Bu mysaldaky **suw** sözünden – **a goşulmasynyň** goşulmagy bilen suwamak işliginiň buýrugy (**suwa**), oňa –**g** goşulmasynyň goşulmagy bilen hem at (**suwag**) ýasaldy, –**çy** goşulmasynyň kömegi bilen bolsa ol atdan ýene-de şahs bildirýän at (**suwagçy**) ýasaldy.

Atlar söz toparlarynyň hemmesinden diýen ýaly söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalyp bilýärler. Ylaýta-da işliklerden we atlaryň özlerinden, ümlüklerden we ses meňzemelerinden köp söz ýasalýar. Emma birnäçe goşulmalar diňe bir at ýasamaga hyzmat etmän, başga-da birnäçe söz toparlaryny ýasamaga gatnaşýarlar. Meselem: **-ak/-ek** goşulmasynyň hem at (**or-ak, döw-ek**), hem sypat (**gork-ak, ürk-ek**) ýasamaga hyzmat edişi kimin. Şonuň üçin beýle goşulmalaryň diňe at ýasaýjylyk ýagdaýy gysga suratda alynjakdyr. Başga sözleri ýasaýş häsiýeti bolsa degişli söz toparynyň özünde berler. Türkmen dilindäki at ýasaýjy goşulmalary goşulýan sözlerine garap,

1. isimlerden at ýasaýjy , 2. işliklerden at ýasaýjy diýen iki uly topara bölmek boljak. Sebäbi isimlerden at ýasaýjy goşulmalar işliklerden at ýasamaga esasan gatnaşyp bilmeýärler, işliklerden at ýasaýjy goşulmalar hem isimlerden at ýasamaga gatnaşyp bilmeýärler.

Isimlerden atlaryň ýasalýşy. Isimlerden at ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen şahs ady, orun ady, kär ady we ş.m. atlar ýasalýarlar. Isimlerden at ýasaýjy goşulmalar bolsa esasan aşakdakylardan ybaratdyr:

-anda/–ende. Örän önümsiz goşulma. Bu goşulma bilen ýasalan atlar ýasalan sözüniň manysyndan aňlanylýan predmet bilen meşgullanýan adamy aňladýar: **sazanda, şermende**.

-baz. Bu goşulma birnäçe isimlere goşulyp, goşulan isimlerinden aňlanylýan düşünje bilen meşgul bolýan, şony gowy görýän adamy aňladýan at ýasamaga hyzmat edýär. Meselem: **Kartbaz, darbaz, masgarabaz, jeňbaz**.

-ban/-wan/-man. Bu goşulma örän hasylsyz goşulma bolup, köplenç goşulan isimlerinden aňlanylýan düşünjäni goraýjy şahsy aňladýan at ýasamaga hyzmat edýär. Meselem: bagban, derwezeban, saraýman...kimin. Käbir isimlere goşulanda, goşulan isimlerine degişli esbabi aňladýan at ýasamaga hem hyzmat edýär. Meselem: saýawan (zontik) ...kimin.

–dar. Bu goşulma goşulan isimlerinden esasan adamy aňladýan at ýasamaga hyzmat edýär. Many taýyndan bolsa aşakdaky ýaly hyzmaty ýerine ýetirýän at ýasaýar:

a) Goşulan isimlerinden aňlanylýan düşünjä eýe bolan ýa-da şoňa baý bolan şahsy aňladýan at ýasaýar. Meselem: **algydar, bergidar, maýadar, mülkdar, maldar, puldar, çarwadar**.

b) Käbir isimlere goşulanda, ýasalan isimlerinden aňlanylýan düşünjäni ýerine ýetiriji şahsy aňladýan at ýasaýar. Meselem: **geňeşdar...**

51 Seret: H.M.Baýlyýew, Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy we P.Azymow, Türkmen dili (söz ýasaýjy).

-dan. Bu goşulma örän passiw ulanylýan goşulmadyr. Bu goşulmanyň kömegi bilen az-owlak isimlerden ýasalan sözüne degişli esbaby aňladýan at ýasaýar. Meselem: Gantdan, çaydan, seçmeden...

-zar. Önümsiz goşulma bolup, goşulan sözünden aňlanýan zadynyň köplügin, bollugyny aňladýan at ýasaýar. Meselem: Gülzar, çemenzar, lälezar...

-jagaz. Bu goşulma örän önümlü. Bu goşulma başga söz ýasaýjylar ýaly sözüň real manysyny bütinleý üýtgetmän diňe oňa goşmaça many, täze owuşgin bermäge hyzmat edýär. Meselem: **Gyzjagaz, güljagaz, oýunjagaz, işjagaz, günjagaz**

-jak/-jek. Bu goşulma, köplenç iki bogunly we ondan-da köp bogunly isimlere goşulyp, goşulan isimlerinden aňlanýan düşüňjäniň söýülyändigini, kiçeldilýändigini aňladýan at ýasaýar. Meselem: *Gayýk—gayýjak, keyik—keyijek, towuk—towujak, ýüzük—ýüzüjek.*

Käbir atlara goşulyp, goşulan sözünden aňlanýan düşüňjäniň zadyny aňladýan at hem ýasaýar. Meselem: **oýun—oýunjak...** Bular soňy **k** sesi bilen gutaran isimlere goşulanda, goşulan sözleriniň soňky **k** sesi düşürilip geplenýär. Bular ýazuwda hem geplenşi ýaly ýazylýar. Bular, esasan, soňky bognunda dar çekimli gelen atlara goşulýar.

-jyk/-jik/-juk/-jük. Bu goşulma soňy **k** sesi bilen gutaran sözlere goşulanda, söz soňundaky **k** sesi düşürilip geplenýär. Bu goşulmanyň hyzmaty hem **-jak/-jek** goşulmanyň hyzmaty bilen meňzeş bolýar. Ýöne bular esasan soňky bognunda giň çekimli gelen atlara goşulýar. Meselem: Taýak-taýajyk, aýak—aýajyk, ketek—ketejik, elek — elejik, öý—öýjük...

-daş/-deş. Bu goşulma isimlere goşulyp, goşulan sözlerinden aňlanýan düşüňjäniň ortalykdygyny, meňzeşdigini aňladýan at ýasaýar. Meselem: *Atdaş, obadaş, watandaş, kärdeş, sapakdaş, tabakdaş, babadaş pikirdeş, işdeş, ýürekdeş.*

-zada (zat). Bu goşulma önümsiz goşulma bolup, goşulan sözüne degişli nesli, ýasalan adynyň ogly ýa gyzy bolmak manysyny bildirýär. Bu goşulmanyň asly parsça *zadän* (dogmak) işliginden dörändir. Meselem: *Şazada, begzada, perizat...*

-lyk/-lik/-luk/-lük. Bu goşulma söz ýasamaga gatnaşýan önümlü goşulmalardan biridir. Ol isimlerden aşakdaky ýaly manylarda at ýasap bilýär:

1) Kesp-kär, hünär, belli bir iş bilen meşgullanýan adamy aňladýan sözleriň soňuna goşulanda, abstraktlaşan ýagdaýyň, käriň, gatnaşygyň adyny aňladýan at ýasaýar. Meselem: *Mugallymlyk, müdirlik, agronomlyk, talyplyk, doktorlyk.*

2) Predmet aňladýan käbir atlara goşulanda, goşulan adyna degişli esbaby, zady aňladýan at ýasaýar. Meselem: *Ellik, duzluk, ýeňlik, kirlik...*

3) **-çy/-çi, -gür, -keş, -ban, -pez** ýaly goşulyp ýasalan şahs atlarynyň soňuna goşulanda, kär adyny ýasamaga hyzmat edýär. Meselem: *Lukmançylyk, okuwçylyk, demirçilik, bagbançylyk, söwdagärlik, düýekeşlik, aşpezlik.*

4) Has atlara we at çalyşmalaryna goşulanda, goşulan adynyň tarapdarydygyny bildirýän at ýasaýar. Meselem: *Geliň, şu oýunda 0raz **menlik**, Myrat Aşyrlyk bolayşyn.*

5) Predmet aňladýan atlara goşulanda, goşulan adyndan aňlanýan zadyň niýetlenen zadyny aňladýan at ýasaýar. Meselem: Köýneklik, kostýmlyk, jalbarlyk, donluk. **Maýsa koýneklik** aldy. **Durdy kostýmlyk getirdi.**

6) Käbir wagt aňladýan sözleriň wagt-orun düşümde gelenlerine goşulanlarynda, olardan wagt bilen baglanyşykly at ýasaýar. Meselem: Brigadamyzyň birnäçe agzalary... etrap boýunça öňdeligi elde saklaýarlar („**Ýaşkom**“). Nazar her gün eden işini, gören zadyny gündeligine ýazýar.

7) Sypatlara goşulanda, goşulan sypatynyň adyny (reňk, tagam, göwrüm we beýleki aýratynlyklarynyň adyny) aňladýan at ýasaýar. Meselem: Aklyk, owadanlyk, süýjülük, ululyk, dostluk, duşmanlyk.

8) Sanlara goşulanda, goşulan sanyny bildirýän at ýasaýar. Meselem:

Başlik, üçlük, onluk, ýigrimi başlik, ellilik, ýüzlük.

-ly/-li. Bu goşulma köplenç sypat ýasamaga hyzmat etse-de, käbir ýagdaýlarda at ýasamaga hem gatnaşýar. Meselem: *Gul-Gully, nur—Nurly, hal—Hally, saç—Saçly, täç—Täçli, öwez—Öwezli.*

-keş/-kär/-gür. Bu isimlere goşulanda, belli bir kesp-kär bilen meşgul bolýan şahsy (adamy) aňladýan at ýasaýarlar. Meselem: Söwda—söwdagär, nil—nilgär, küýze—küýzegär, senet- senetkär, düýe— düýekeş, arababakeş, zähmet—zähmetkeş, kireý—kireýkeş.

–**keş** käbir atlara goşulanda, goşulan adyndan aňlanýan düşüňjani amala aşyryjy, ýerine ýetiriji, ýörediji şahsy aňladýan at ýasaýar. Meselem: Peýda—peýdakeş, zyýan—zyýankeş, çilim—çilimkeş.

–**kär/–gär** goşulmasy käbir atlara goşulanda, goşulan atlary bilen baglanyşykly düşüňjani aňladýan at ýasamaga hyzmat edýär. Meselem: Jogap—jogapkär, günä—günäkär, hile—hilegär *we ş. m.*

–**nama**. Bu goşulmanyň asly *hat, ýazuw* diýen many aňladýan söz bolup, häzirki zaman türkmen dilinde özbaşdaklygyny ýitirip, goşulma halyna öwrülipdir. Dogry, onuň nusgawy edebiýatda özbaşdak söz manysynda ulanylýan ýerlerine-de duş gelmek bolýar. Meselem: Nama ýazyp adyňa gönderdigim bilmezmiň (*M., "S. e."*).

Bu goşulma goşulma bolup ulanylanda, goşulan sözlerinden aňlanylýan düşüňje bilen baglanyşykly many bildirýän at ýasaýar. Meselem: Borçnama, *şahadatnama, beýannama*, şertnama, düzgünnama.

–**sa/–se**. Bu az sanly sözlere goşulyp, olardan at ýasaýan önümsiz goşulmadyr. Bu goşulma predmet aňladýan sözlere goşulyp, olardan goşulan zadyne degişli esbasy bildirýän at ýasaýar. Meselem: **Garyn—garynsa, ýelin—ýelinse, bilek—bilekse** *we ş. m.* Bulardan başga hem käbir atlara goşulyp, goşulan ady bile baglanyşykly düşüňjani aňladýan at ýasaýar. Meselem: *Ýörüň, naharhana baryp, azajyk ýürekse edineliň!*

–**hana**. Bu goşulma häzirki wagtda esasan özbaşdak sözlüginde ýitiripdir diýmek boljak. Bu goşulma iki hili ýagdaýda özbaşdak söz bolup ulanylyp bilýär: *Berdiniň gözi hanasyndan çykyp barýar. Pagtanyň bir hanasyny hem zaýalaman ýygnaý!*

Başga ýagdaýlarda goşulma bolup, aşakdaky ýaly at ýasamaga hyzmat edýär:

1) Ýasalan adynyň ornuny aňladýan at ýasaýar. Meselem: *kitaphana, samanhana, dermanhana, gorhana* *we ş. m.*

2) Ýasalan adyndan aňlanylýan düşüňjaniň bejerilýän ornuny bildirýän at ýasaýar. Meselem: *dälihana, hassahana, keselhana* *we ş. m.*

3) Ýasalan adynyň taýýarlanýan (satylýan, berilýän) ornuny aňladýan at ýasaýar. Meselem: *çaýhana, naharhana, aşhana* *we ş. m.*

4) Ýasalan adyndan aňlanylýan düşüňjä degişli hereketiň, ýagdaýyň ýerine ýetirilýän ornuny aňladýan at ýasaýar. **Meselem:** *ussahana, kärhana, dellekhana, ýatakhana, gassaphana* *we ş. m.*

–**hor**. Bu goşulma goşulan isimlerinden aňlanylýan düşüňjani ýerine ýetiriji şahsy ýa umumy boluşdan artyk ýerine ýetiriji şahsy aňladýan at ýasamaga hyzmat edýär. Meselem: Arakhor, çayhor *we ş. m.*

–**çy/–çi**. Bu goşulma has aktiw söz ýasaýjylardan biridir. Bu goşulma isimlerden aşakdaky ýaly at ýasamaga hyzmat edýär:

1) Has atlara *we* käbir sanlara goşulanda, goşulan sözleri bilen baglanyşykly hereketiň, ylmy-syýasy akymyň, belli bir ideýanyň tarapdarydygyny bildirýän şahs ady ýasalýar. Meselem: Esengulyçi, miçurinçi, onbaş müňçi, ýüz sentnerçi *we ş. m.*

2) Gurama, edara atlaryny aňladýan sözlere goşulanda, şolara degişli şahsy aňladýan at ýasaýar. Meselem: Kärendeçi, şalyçy, dinamoçy *we ş. m.*

3) Goşulan sözlerinden aňlanýan düşüňjani özüne esasy kär ediji şahsy bildirýän at ýasaýar. Meselem: Awçy, balykçy, betonçy, demirçi, traktorçy, terjimeçi, edebiýatçy, halyçy, suratçy *we ş. m.*

4) Manysyndan hereket aňladýan sözlere ýa-da iş-hereket bilen baglanyşykly ýasama atlara goşulanda, şolardan aňlanylýan hereketi ýerine ýetiriji şahsy bildirýän at ýasaýar. Meselem: Biçimçi, suwagçy, boýagçy, okuwçy, garalawçy *we ş. m.*

–**çylyk/–çilik**. Bu goşulma çylşyrymly goşulma bolup –çy/–çi goşulmasy bilen –lyk/–lik goşulmalariniň goşulyşmagyndan emele gelen. Bu goşulma söz ýasamaga işjeň gatnaşyp, aşakdaky ýaly at ýasamaga hyzmat edýär:

1) Kesp-kär bilen baglanyşykly at ýasaýar. Meselem: *Balykçylyk, pagtaçylyk, guşçulyk, daýhançylyk, çarwaçylyk...* Bu ýyl **daýhançylyk** üçin hem, **çarwaçylyk** üçin hem, *sowda üçin hem aýratyn bir ýyl (B. K., „A. ä.“)*. Ol köne toýlarda göreş tutup, az wagt **pälwançylyk hem edipdi** (*A. G., „K. e.“*).

2) Goşulan sözlerinden hal-ýagdaý aňladýan at ýasaýar. Meselem: *Garypçylyk, gulçulyk, baknaçylyk, bidüzgünçilik, arkaýynçylyk, parahatçylyk, gahrymançylyk, ýetimçilik, dokçulyk.*

3) Goşulan sözlerinden köplügi, ýagny goşulan sözlerinden aňlanylýan düşüňjaniň köp bolýan ornuny aňladýan at ýasaýar. Meselem: Obaçylyk, harabaçylyk, tokaýçylyk, jeňnelçilik.

4) Kābir sözlere goşulanda, şol sözleriň manysy bilen baglanyşykly düşünjäniň adyny aňladýan at ýasaýar. Meselem: Milletçilik, urugçylyk, tirebazçylyk, türkmençilik.

-ystan/ -istan, (-ustan/-üstan). Bu goşulma millet we halk atlaryna goşulanda, şolaryň ýaşaýan orunlarynyň geografik adyny aňladýan at ýasaýar. 246 Meselem: Gazagystan, Özbegistan, Türkmenistan, Täjigistan, Owganystan, Hindistan, Ermenistan.

Kābir ösümlik we orun atlaryna goşulanda, goşulan adynyň köp bolýan ornuny aňladýan at ýasaýar. Meselem: **Çölüstan**, gülüstan we ş.m.

-ça/-çe. Bu goşulma goşulan atlaryndan şonuň kiçeldilen görnüşini bildirýän at ýasaýar. Meselem: Düşek—düşekçe, ýorgan—ýorgança, körpe-körpeçe, kitap-kitapça, haly-halyça **we ş.m.**

Kābir sypatlara goşulanda, goşulan sypatlaryndan anyk at ýasaýar. Meselem: ala—alaça, çal—çalça **we ş.m.**

Bu görkezen ymyzdan başga-da, isimlerden at ýasamaga gatnaşýan **-gir, -jyn, -çyn, -hon, -pez, -saz** ýaly öli bar: **Gulakçyn, namazhon, aspez, jahangir, çilimsaz, sagatsaz** we ş. m.

Işliklerden atlaryň ýasalysy. Türkmen dilinde işliklerden her hili manydaky at ýasamaga hyzmat edýän aşakdakylardan ybaratdyr:

-alga/-elge/-lga/-lge. Bulardan **-alga/-elge** bir bogunly işliklere, **-lga/-lge** bolsa soňy çekimli ses bilen gutarýan iki we ondan hem köp bogunly işliklere goşulyp, olardan at ýasamaga hyzmat edýär. Bu goşulma türkmen dilinde söz ýasamaga işjeň gatnaşýar. Onuň aşakdaky ýaly söz ýasaýjylyk hyzmaty bar:

1) Goşulan işliklerinden aňlanýan hereketiň ýa-da ýagdaýyň ýüze çykýan ornuny aňladýan at ýasaýar. Meselem: Dur—duralga, tut—tutalga, ýat — ýatalga, gon—gonalga, in—inelge, düş — düşelge, geç—geçelge, oka —okalga, **m ü n** —münelge.

2) Ýasalan işlikleri bilen baglanyşykly düşünjäni aňladýan at ýasaýar. Meselem: **Syp**—sypalga, ýöre — ýörelge, sow—sowalga.

-ar/-er. Munuň asly nämälim geljek zaman ortak işlik ýasaýan goşulmadyr. Emma şeýle bolsa-da bu halys at ýasamaga hem hyzmat edýär. Ol esasan bir bogunly işliklere goşulyp, aşakdaky ýaly at ýasaýar:

Goşulan işliklerinden aňlanýan hereketi ýerine ýetirmäge gerek bolan guraly aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Çek—çeker, aç—açar, kes—keser **we ş.m.**

Goşulan sözi bilen baglanyşykly düşünjäni aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Göç—göçer, gez—gezer, ak—akar.

Küşçü göçerini ýalňyssa utulýar. Bu ýabynyň gezeri yok.

-ak/ -ek/ -k. Bu goşulmanyň **-ak/ -ek** görnüşü soňy çekimsiz ses bilen gutarýan köplenç bir bogunly işliklere goşulyp, **-k** görnüşü bolsa soňy çekimli ses bilen gutarýan köp bogunly işliklere goşulýar:

Bu goşulma, esasan, iki hili at ýasamaga hyzmat edýär.

Goşulan işliklerinden aňlanýan hereketi ýerine ýetirmäge zerur bolan guraly, zady aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Or—orak, gap—gapak, sus—susak, dara—darak, duşa - duşak, ele—elek, düşe—düşek **we ş.m.**

Ot ýaksaň, ys bolýar ýorgan hem düşek,

Gara öý garyba göýä bir **duşak (Mollamurt).**

Ýasalan işliklerinden aňlanýan hereketiň ýerine ýetirilýän ornuny we şonuň bilen baglanyşykly ýüze çykýan düşünjäni aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Ýygna— ýygnak, döw—döwek, köw — köwek, ýat—ýatak.

Üstlerine howply ýagy çozan dek,

Köweklere siňip, gizlenýär guşlar(**Ş.K., „K.j.“**).

-aç/-eç/-ç. Bu goşulmanyň ilki ikisi köplenç bir bogunly işliklere goşulyp, **-ç** goşulmasy bolsa soňy çekimli ses bilen gutarýan işliklere ýa-da soňy **-n** sesi bilen gutaran işliklere goşulýar. Many taýyndan aşakdaky ýaly wezipäni ýerine ýetirmäge hyzmat edýär.

Ýasalan işliginden aňlanyňan hereketi ýerine ýetirmäge zerur bolan zady, guraly aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Dik—dikeç, tut—tutaç, gör - göreç, sürt—sürteç, germe — germeç.

Soňy **n** sesi bilen gutarýan işliklere **-ç** goşulmasy goşulanda, goşulan işliklerinden aňlanylyňan gymyldy netijesinde ýüze çykan düşüňjani aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Begen—begenç, daýan—daýanç, eklen— eklenç, guwan - guwanç, söýen—söýenç.

248

Söýenmäge söýenjim, **Daýanmaga** daýanjym, **guwanmaga** guwanjym.. (D. G., „G.">

– **waç**. Bu goşulma iki bogunly işliklere goşulýar. Bir bogunly işliklere goşulanda, ol işlýwiň soňundan bir çekimli ses artdyrylyp, ol işlik iki bogunly söze öwrülýär-de, soňra bu goşulma getirilýär. Many taýyndan bu goşulma goşulan işliklerinden aňlanylyňan hereketi ýerine ýetirmäge zerur bolan guraly, zady aňladýan at ýasaýar. Meselem:

alda—aldawaç, ýelpe—ýelpewaç, oýna - oýnawaç, yzla—yzlawaç, tut-a—tutawaç, san-a - sanawaç.

-w/-uw/-üw. Bulardan **-w** soňy çekimli ses bilen gutarýan işliklere goşulyp, **-uw/- üw** soňy çekimsiz ses bilen gutarýan işliklere goşulýar. Many taýyndan bolsa ýasalan işliklerinden aňlanylyňan hereketiň netijesinde ýüze çykan düşüňjani aňladýan at ýasaýar. Meselem:

aýla — aýlaw, saýla - saýlaw, derňe—derňew, gatna—gatnaw, at—atuw, ýaz—ýazuw, düz—düzüw.

Bu goşulma soňy çekimli ses bilen gutarýan işliklere goşulýar. Muňa **-k** goşulmasynyň açyklaşan görnüşi hem diýmek bolar. Many taýyndan ýasalan işliklerinden aňlanylyňan hereketiň netijesinde ýüze çykan düşüňjani, zady aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Barla—barlag, gora—gorag, sora — sorag, syla — sylag, suwa - suwag, beze—bezeg, isle—isleğ, gözle—gözleg, ide —ideğ, boýa - boýag.

-ga/-ge. Bu goşulma işiň netijesini geçirýän we geçirmeýän işliklere goşulyp, goşulan işliklerinden aňlanylyňan hereket bilen baglanyşykly at ýasamara hyzmat edýär. Meselem:

Bat—batga, toz—tozga, gowur— gowurga, süpür— süpürge

-gy/-gi. Bu goşulma köplenç soňy çekimsiz ses bilen gutarýan işliklere goşulýar. Soňy çekimli ses bilen gutaran işliklere goşuljak bolanda bolsa, olaryň soňky çekimli sesi düşürilýär. Bu goşulma many taýyndan aşakdaky ýaly at ýasamaga hyzmat edýär.

1) Goşulan işliklerinden aňlanylyňan hereketiň ýerine ýetirilmegi üçin zerur bolan zady aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Çal — çalgy, **s ü r** — sürgi, sara — sar—sargy, üle-ülňi (ülgi).

2) Ýasalan işliklerinden aňlanylyňan hereketiň netijesinde ýüze çykan düşüňjani aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Al— algy, ber - bergi, gaýtar— gaýtargy, gör— görgi, ýit — ýitgi.

-gyc/-giç/-guç/-güç. Bu goşulma bir we köp bogunly işliklere goşulyp, aşakdaky ýaly at ýasamaga hyzmat edýär:

Ýasalan işliklerinden aňlanylyňan hereketi ýerine ýetirmek üçin zerur bolan zady, guraly aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Guý—guýguç, dürt—dürtgüç, bas—basgyç, gyr—gyrgyç, süz - süzgüç.

Ýasalan işliklerinden aňlanylyňan hereket bilen baglanyşykly düşüňjani, zady aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Doldur— doldurgyç, ýan—ýangyç, ildir—ildirgiç.

-gyn/ -gin/ -gun/-gün. Bu goşulma esasan, bir bogunly işliklere goşulýar. Iki bogunly işliklere goşuljak bolanda, onuň soňky bognundaky çekimli ses düşürilip, bir bogunly söz görnüşine getirilýär-de, soňra bu goşulma goşulýar. Many taýyndan bolsa goşulan işliklerinden aňlanylyňan hereketiň netijesinde ýüze çykan prosesi ýa-da ýagdaýy, düşüňjani aňladýan at ýasamaga hyzmat edýär. Meselem:

Gaýt—gaýtgyn, ör—örgün, joş—joşgun, sür—sürgün, ýan— ýangyn, er(e) — ergin, syr(a) — syrgyn, düz— düzgün, joş—joşgun.

–**wuk/-wük.** Bu goşulma, esasan, köp bogunly ýasama işliklere goşulyp, goşulan işliginden aňlanylýan hereketi ýüze çykarmaga zerur bolan zady, guraly aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Jürle—jürlewük, hozla—hozlawuk, şagla—şaglawuk, gürlle—gürlewük, şarla - şarlawuk.

–**gançak, –gençek.** Bu goşulmanyň asly iki goşulma bolup, **-gan/–gen** öten zaman ortak işlikleri ýasaýan goşulma, **–çak/–çek** bolsa işlikden at ýasamaga hyzmat edýän goşulmadyr. Bularyň **–çak/–çek** bölegi goşulyp, **sallançak**, düwünçek ýaly sözler hem ýasalypdyr. Bu goşulma az sanly işliklerden gymyldyny ýüze çykarmak üçin zerur bolan guraly aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Bas - **basgançak, il—ilgençek** we ş. m.

-gyt/–git/-gut/–güt. Bu goşulma ýasalan işliginden aňlanylýan hereket bilen baglanyşykly ýüze çykan düşüňjäni aňladýan at ýasaýar.

s a l—salgyt, kes - kesgit, çyk—çykgyt, oň—oňnut (oň–gut) , siň - siňnit (siňgit), ýor—ýorgut, çöz—çözügüt.

-ja/–je. Bu goşulma bir we köp bogunly işliklere goşulyp, goşulan işliklerinden aňlanylýan hereketiň ýüze çykmagy üçin zerur bolan guraly we ýasalan işlikleri bilen baglanyşykly ýüze çykan zady, düşüňjäni aňladýan at ýasaýar. Meselem:

ýapyn - ýapynja, dam — damja, düşün - düşünje, güýmen – güýmenje.

-ma/-me. Bu goşulma her hili işlikleriň soňuna goşulyp, at ýasamaga hyzmat edýän önümlü goşulmalardan biridir. Onuň kömegi bilen işliklerden aşakdaky ýaly at ýasalýar:

1) Ýasalan işliklerinden aňlanylýan hereket bilen baglanyşykly hasyl bolan iýmit, nahar atlaryny ýasaýar. Meselem: gaýnat—gaýnatma, çekdir—çekdirme, gowur - gowurma, gatla – gatlama, göm—gömme, süz—süzme, gyzdyr—gyzdyrma.

2.Ýasalyan işliklerinden aňlanylýan hereket bilen baglanyşykly ýagdaýy ýüze çykarýan kesel atlaryny ýasaýar. Meselem:

Gyzzyrma, üşütme, sowuklama *w e ş. m.*

3. Goşulan işliklerinden aňlanylýan hereket netijesinde ýüze çykan zady, düşüňjäni aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Golýazma, basma, gollanma, ýatlama, düşündirme, deňeşdirme, ýüzlenme, ýazdyrma, düzme, gurama.

4. Ýasalan işliklerinden aňlanylýan hereket bilen baglanyşykly keşde, tikin atlaryny aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Gaýma, siňirme, depjeme, ýörmeme, bassyrma we ş. m.

-mak/-mek. Bu goşulma, esasan işlikleriň infinitiw şekilini ýasaýan goşulma bolsa-da, käwagtlar halys at ýasamaga hem hyzmat edýär. Many taýyndan bolsa ýasalan işlikleri bilen baglanyşykly zady we düşüňjäni aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Bula - bulançak, çak—çakmak, üýş-üýşmek, ýaş – ýaşmak

-yk/-ik/-uk/-ük. Bu goşulma soňy çekimsiz ses bilen gutaran bir we köp bogunly işliklere goşulyp, goşulan işliklerinden aňlanylýan hereket bilen baglanyşykly ýüze çykan predmetleri we abstrakt düşüňjeleri aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Gaz—gazyk, serp—serpik, atyş—atyşyk, geliş - gelişik, çyrmaş—çyrmaşyk, gepleş—gepleşik, sanaş –sanaşyk, dolanyş—dolanyşyk.

-ym/-im/-um/-üm/-m. Bu goşulmanyň ilki dördüsi köplenç, bir bogunly asyl işliklere goşulyp, **–m** bolsa soňy çekimli ses bilen gutarýan köp bogunly işliklere goşulýar. Many taýyndan bolsa ýasalan işliklerinden aňlanylýan hereket bilen baglanyşykly at ýasaýar. Meselem:

At—atym, bil—bilim, guý—guýum, böl—bölüm, bog-bogum, çek—çekim, goý—goýum, sür—sürüm, oýna –oýnam dişle—dişlem, sözle - sözlem.

Halaýykda görelde ýok, görüm ýok, Baýlarynda sahawat ýok, berim ýok (M., „S. e.“).

–yn/-in/-un/-ün. Bu goşulma soňy çekimsiz ses bilen gutaran bir bogunly işliklere goşulýar. Many taýyndan bolsa goşulan işliklerinden aňlanylýan hereket bilen baglanyşykly predmetleri we abstrakt düşüňjeleri aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Ek—ekin, ýag—ýagyn, tik—tikin, bog—bogun, dyk - dykyn, düw—düwün.

-yndy/-indi /-undy/ -ündi/-ndy/-ndi. Bu goşulma goşulan işliklerinden aňlanylýan hereketiň netijesinde ýüze çykan zady, düşüňjäni aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Gyr - gyryndy, kes—kesindi, zyň—zyňyndy, ýuw — ýuwundy, taşla—taşlandy.

–yş/ –iş/ –uş/ –üş/ –ýyş/ –ýiş: Bu goşulma asyl we ýasama işliklere goşulyp, olardan aşakdaky ýaly at ýasamaga hyzmat edýär:

1.Bu goşulma goşulan işliklerinden aňlanylýan iş-hereket prosesini bildirýän at ýasaýar. Meselem:

Bak—bakyş, gel~geliş, dur~duruş, görün—görnüş, ýaşa—ýaşaýyş, geple—gepleýiş, goran—goranyş, çek— çekiş kimin.

2.Goşulan işliklerinden aňlanylýan hereket bilen baglanyşykly ýüze çykan düşüňjäni aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Ýag - ýagyş, ek— ekiş, ur—uruş, sög—sөгüş, nala—nalyş.

-yjy/-iji/-ujy/–üji/–ýjy/-ýji. Bu goşulma işliklerden at ýasamaga işjeň gatnaşýan dan biridir. Munuň kömegi bilen aşakdaky ýaly at ýasalýar.

1.Goşulan işliklerinden aňlanylýan hereketi ýerine ýetiriji şahsy bildirýän at ýasaýar: Meselem:

A I- alyjy, sat—satyjy, ýeň—ýeňiji, uç—uçujy, ýüz—ýüzüji, oka—okyjy, diňle — diňleýji, bagla—baglaýjy, kebşirle—kebşirleýji.

2.Goşulan işliklerinden aňlanylýan hereket bilen baglanyşykly abstrakt düşüňjäni, zady aňladýan at ýasaýar. Meselem:

bagla—baglaýjy, ýasa — ýasaýjy, aýykla— aýyklaýjy, sor- sorujy, ýumşat—ýumşadyjy, siň—siňiji.

-y/-i. Bu goşulma, esasan, bir bogunly işliklere goşulyp, aşakdaky ýaly at ýasamaga hyzmat edýär.

1.Goşulan işliklerinden aňlanylýan hereketi ýerine ýetirmek üçin zerur bolan zady, guraly aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Gap—gapy, çek—çeki, dyk— dyky, tut —tuty.

2. Goşulan işliklerinden aňlanylýan hereket bilen baglanyşykly zady, düşüňjäni aňladýan at ýasaýar. Meselem:

S a n ç — sanjy, ör—öri, gaz—gazy, sür—süri, ýap—**ý a p y**, gaç - gaçy.

Bulardan başga-da az sanly işliklerden at ýasamaga gatnaşýan aşakdaky ýaly goşulmalar bar: **-ant: goş—goşant.**

-dajy/-deji: al—aldajy, çyk—çykdaajy, gir— g i rdeji.

-ki: gül—gülku.

-myt/ -mit: al—almyt, iý— iýmit.

-myş/–miş/–muş/–müş: gaýt—gaýtmyş, geç—geçmiş, oka – okumyş, dur—durmuş.

-gynjak/-ginjek: as— asgynjak, ýet—ýetginjek.

–na/-ne: ur—urna, ýet—ýetne.

- ñ: tala—talaň, gozgala—gozgalaň.

-usga/-üsge: ýuw— ýuwusga, göm — gömüsge.

-çak/ –çek: sallan-sallançak, düwün—dүwünçek.

-wul: gara—garawul, çap-çapawul. Bu goşulma bir bogunly işliklere goşulanda, soňundan bir çekimli ses artdyrylyp, iki bogunly söze öwrülýär-de, soňundan **–wul** goşulýar (*çap- çap-a-wul*).

Bu many taýyndan bolsa aşakdaky ýaly bolýar:

1.Goşulan işliklerinden aňlanylýan hereketi ýerine ýetiriji şahsy aňladýar. Meselem: **garawul, çapawul.**

2.Goşulan işlikleri bilen baglanyşykly ýüze çykan predmetleri aňladýar. Meselem: **iýmit, ýuwusga, gömüsge, sallançak, düwünçek.**

3.Goşulan işlikleri bilen baglanyşykly ýüze çykan düşüňjäni aňladýar. Meselem: **goşant, durmuş, geçmiş, gaýtmyş, gülki.**

Ses we şekil meňzemelerinden atlaryň ýasalyşy Türkmen dilinde ses we şekil meňzemelerinden söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen gulagymyz bilen eşidilýän sesleriň we gözümüz bilen görülýän şekilleriň adyny bildirýän köp sanly söz ýasalýar. Ses we şekil meňzemelerinden at ýasaýjy goşulmalar, esasan, aşakdakylardan ybaratdyr.

–**dy/-di.** Bu goşulma ähli iki bogunly ses we şekil meňzemelerine goşulyp, olardan şol ses we şekil meňzemelerini aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Patyr – patyrdy, kitir- kitirdi, **şykyr - şykyr dy**, pitir — pitirdi, şapyr - şapyrdy, wagyr—wagyrdy, gümür — gümmürdi, lokur —lokurdy.

–**yldy/–ildi/–uldy/–üldi.** Bu goşulma bir bogunly çekimsiz ses bilen gutarýan ses **we** şekil meňzemeleri goşulyp, olardan şol ses we şekil meňzemelerini aňladýan at ýasaýar. Meselem:

Ýylp—ýylpyldy, tirp—tirpildi, **ýalp**—ýalpyldy, jülp—jülpüldi, hor—horuldy, gürp—gürpüldi, jüw—žüwwüldi.

Beýle ses we şekil meňzemeleriniň soňy bir çekimsiz ses bilen gutarsalar, onda olaryň soňundaky çekimli uzaldylp, ýagny goşalandyrylyp aýdylýar. Meselem:

Güw-güwwüldi, şow—şowwuldy, **şag**—şaggyldy, wyz - wyžyldy, haş—haşşyldy, wyž - wyžžyldy, myr - myrryldy, gür—gürrüldi, **hor**—horuldy, jür—jürrüldi, jyň—jyňnyldy, zyň—zyňnyldy, şap — şapbyldy, gup – güpbüldi, şat—şatdyldy, pök—pökgüldi, juk - jukgulydy, jik - jikgildi.

Az-owlaklaryndan –yk/-ik, -bat ýaly yň goşulmagy bilen hem at ýasalýar. Meselem:

Şarp- şarpyk, pit- pitik, şap—şapbat we ş.m.

S Y P A T

Türkmen dilinde belli bir zadyň ýa-da düşüňjäniň dürli görnüşlerini-aýratynlygyny (hiline, häsiýetine, sypatyna, düzümine we ş. m. görä) bir-birlerinden tapawutlandyrmak üçin ulanylýan sözlere **sypat** diýilýär. Sypatlar özbaşdak söz toparý hasaplanyp, esasan haýsy?, nähili?, neneňsi?, niçiksi? diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem:

Guzuly goýun—nähili goýun? *Uzyn agaç*—neneňsi agaç? ýa-da nähili agaç? Sypatlar köplenç atlaryň önünden gelýärler we şol aýaklaýan predmetleriniň hilini, bolşuny, tagamyny, reňkini, gylyk-häsiýetini, wagtyny, ornuny we degişlilik aýratynlygyny tapawutlandyrmaga hyzmat edýärler. Şu tarapdan hem sypatlar adamlaryň sözleşigindäki we ýazuwyndaky duş gelýän zatlaryň dürli aýratynlyklaryny anyklaşdyrmakda uly ähmiýete eýe bolýarlar.

Sypatlaryň özlerine has bolan aýratynlyklary, birinjiden, olarda dereje ýasaýjy ýörite goşulmalaryň bolmagyndan, ikinjiden, atlaryň üýtgeýşi ýaly, üýtgediji goşulmalar bilen (aýyrgyç bolup gelende) üýtgemezliginden, üçünjiden bolsa, başga söz toparlaryndan hem ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalyp bilmeginden ybaratdyr.

Sypatlaryň sintaktik hyzmaty. Söz toparlary sintaktik taýdan dürli-dürli hyzmaty ýerine ýetirýärler. Hemme söz toparlary sözlemde deň hyzmatda gelip bilmeýärler. Olar häsiýetine görä, biri eýe bolmaga işjeň gatnaşsa, ýene biri habar bolmaga, başga biri doldurgyç bolmaga işjeň gatnaşýar. Mysal üçin, hallar köplenç doldurgyç bolýan bolsalar, sypatlar köplenç atlaryň önünden gelip, hiç hili üýtgediji goşulmany kabul etmezden, olara baglanyp, sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelýärler. Meselem: *Ahyr Mikola şol **gyzyl** horazy awlamagy ýüregine düwdi* (H.Y., „P.“).

*Bu ýerde birnäçe **täze** şäherçeler, **täze** obalar, **täze** şäherler, **täze** baglar dörediler!*

Şu ýokardaky aýratynlyk (aýyrgyç bolup gelmek) taýdan sypatlar sanlar bilen örän meňzeşdirler, çünki sanlar hem esasan atlaryň önünden gelip, hiç hili üýtgediji goşulmany kabul etmezden, olara baglanýarlar hem-de aýyrgyçlyk hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Emma şeýle-de bolsa, bular (sypatlar we sanlar) özleriniň aňladýan manylaryna görä, bir-birlerinden düýpgöter tapawutlanýarlar, ýagny sypatlar bir zadyň hiline, häsiýetine we ş.m. degişli aýratynlygy görkezip gelse, sanlar bir zadyň sanyny, tertibini, mukdaryny, ölçegini we möçberini aňladýarlar.

Sypatlaryň atlary aýyklar, aýyrgyç bolup gelşi hakynda gürrüň edilende, birnäçe sypatlaryň belli bir ady aýyklar gelmek häsiýeti-de bar. Şeýle ýagdaýda şol ady aýyklar gelen aýyrgyçlar köplenç asyl sypatlardan bolýar. Sebäbi özlerinden predmetlik aňlanylmaýan asyl sypatlar bir-birlerini aýyklar bilmeýärler. Meselem:

*Ýazyna meýdanlar **gyzyl, sary, mawy, ak** güller bilen bezelýär.*

Munuň tersine, eger-de şonuň ýaly tirkeşip gelen sypatlaryň hemmesi asyl sypat bolman, aslynda esasan predmet aňlanyan ýasama sypat garyşyp gelse, onda asyl sypat onuň ýaly atdan ýasalan sypaty hem aýyklar bilýär, ýagny asyl sypat aýyrgyjy bolup gelýär. Meselem:

Uzyn saçly (gyz), gara telpekli (oglan).

Görüşimiz ýaly, bu konstruksiýada asyl sypatlar tutuş zadyň adyny aýyklaman, onuň aýyrgyjyny aýyklarap geldiler. Ýöne bu mysallarda sypatlaryň ornuny üýtgedip, *saçy uzyn gyz, telpegi gara oglan* diýenimizde-de, adyň, zadyň öň ýanyndan gelen asyl sypatlar (*uzyn, gara*) şol ada, predmete degişli bolman, gaýtam özünden öň gelýän III ýöňkemäni kabul eden predmete degişlidir.

Käbir ýagdaýlarda asyl sypatyň aýyklarap gelmeli sypaty bir ýa-da bir toplum jandarlary aňlatmak üçin şertli dakylan atlardan ýasalan bolsa, onda olaryň (asyl we ýasama sypat) ikisi hem predmet adyny aýyklarap, diňe şol zadyň aýyrgyjy bolýar. Meselem:

Çal türkmeni goýun, semiz gazaky ýaby we ş. m.

Şu ýokardaky belli bir ady aýyklarap gelen sypatlaryň biri asyl sypatlardan, ikinjisi ýasama sypatlardan bolup gelse-de, şol aýyrgyçlaryň ikisiniň hem ýasama sypatlardan bolmagy mümkin. Meselem:

Ýüňlek türkmeni goýun, çapagan gazaky ýaby.

Sypatlar özleriniň sypatlandyryan predmetlerini aýyklarap, aýyrgyç bolup gelenlerinde, üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler. Meselem:

Gyzyl mata, gök köýnek, uly haly.

Sypatlar sözlemde at hyzmatynda gelenlerinde, üýtgediji goşulmalar bilen üýtgäp, sözlemiň hemme agzasy bolup bilýär. Mysal üçin, *ýumurtganyň agyndan sarysy köp bolýar* diýen sözlemdäki *agyndan* sözüň çykyş doldurgyjy, *sarysy* sözüniň bolsa eýe bolup gelşi kimin. Diýmek, sypatlar adyň hyzmatyny ýerine ýetirip gelenlerinde, atlaryň üýtgeýşi ýaly üýtgeýärler. Sypatlar käwagtlar at hyzmatynda gelmedik ýagdaýlarynda-da, sözlemiň aýyrgyjy bolup gelşi ýaly, doldurgyjy, habary bolup bilýärler. Beýle ýagdaýda olar doldurgyç bolup gelseler, onda diňe hal-ýagdaý doldurgyjy bolýarlar. Meselem:

Oraz ýagşy okaýar.

Gözel oňat işleýär.

Şu ýokardakylara garamazdan, sypatlaryň esasy sintaktik hyzmaty aýyrgyç bolup gelmekdir. Olar esasan sypat, wagt, ýokluk aýyrgyçlary bolup gelýärler.

Sypatlaryň beýleki söz toparlaryna bolan gatnaşygy. Dil özüniň ösüşini dyngysyz dowam etdirýär. Şu ösüş prosesinde täze düşüňjeleri dil materialynyň üsti bilen aňlatmak üçin, diliň içki serişdeleri öz hyzmatlaryny artdyrmaly bolýarlar. Onuň üçin söz toparlary hem öz hyzmatlaryny giňeldip, dildäki zerurlyk netijesinde, sözlemde bir-birleriniň ýerine gelip, bir-birleriniň hyzmatyny ýerine ýetirip gelýärler.

Ozal Türkmenistanda kär aýratynlygy sanlyja bolan (ussa Durdy ýa-da sygyr çopan, goýun çopan, düýe çopan) bolsa, häzir biziň döwrümüzde kärleriň sany has köpeldi. Şol hili aýry-aýry käri bolan adamlar öz käriniň adyny görkezýän söz bilen-de biri beýlekisinden tapawutlanýarlar.

Birnäçe wagtlarda kim-de bolsa, birine Meret hakynda bir zat aýdylanda, diňleýji tarapyndan haýsy Meret? diýen soragyň berilýän wagtyna hem gabat gelmek bolýar. Onda sözleýji **mugallym Meret**, **talyp Meret** ýa-da **traktorçy Meret** diýip, *Meredi* beýleki *Meret* atlylardan käri boýunça tapawutlandyryýar. Munuň ýaly bir tipden bolan predmetleri (abstrakt predmetleri) öz aýratynlyklaryna görä, bir-birlerinden tapawutlandyrmak üçin, elbetde, sanlyja sypat sözleriniň ýeterlik bolmajagy öz-özünden bellidir. Onuň üçin zerur ýerinde (diliň özi içki kanuny boýunça sypat ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen) ýasalmak ýoly bilen ýa-da ýasalmazdan, başga söz toparlary hem sypat hyzmatynda gelýärler. Şonuň ýaly-da sypatlar başga söz toparlarynyň hyzmatyny-da ýerine ýetirýärler. Söz toparlarynyň arasyndaky şunuň ýaly gatnaşyk ylaýta-da sypat, at, hallaryň arasynda güýçlüdir.

Atlar sözlemde sypatlaryň hyzmatynda gelenlerinde, belli bir ady aýyklarap gelýärler. Meselem:

Demir *sandyk* - nähili sandyk?

Agaç *tam*—nähili tam?

Tagta *köpri*—nähili köpri? we ş.m.

Türkmen dilinde sypat hyzmatynda gelen birnäçe atlar goşulmasyz-da ady aýyklarap gelýärler, ýagny birnäçe sypatlyk, häsiýetini alan atlary başga bir adyň önünden getirseň, olaryň sypat hyzmatyny ýerine ýetirýän wagtlyk bolýar. Mysal üçin, *lukman aýal* diýsek, *lukman* sözi sypatyň hyzmatynda gelýär. Eger-de *lukman işleýär* diýsek, onda *lukman* sözi öz atlyk hyzmatynda galýar. Mundan başga-da omonim häsiýetli *gyzyl, ala, gök, süýji* ýaly sözler sözlem içinde getirilmese, öz manylaryndan olar hem sypat, hem-de at düşüňjesini aňladýarlar. Mysal üçin, *gök* sözi sypat bolup gelende, bir zadyň reňkini, çigligini aňlatsa, at bolanda, *asman* manysynda ulanylýar. Şonuň üçin bular ýaly omonimler sözlem içinde gelmedik wagty (at ýa-da sypat) söz toparynyň haýsy birine degişlidigi belli bolmaýar. Beýle sözleriň atdygy ýa-da sypatdygy diňe sözlem içinde anyklanýar.

Sypatlar bilen hallaryň arasyndaky gatnaşyk sypatlaryň atlar bilen aragatnaşygyna meňzeş däl. Sypatlaryň atlar bilen aragatnaşygynda köplenç atlar biri–birini aýyklarap, sypatyň hyzmatyny ýerine ýetirýän bolsalar, sypatlaryň hallar bilen

gatnaşygynda köplenç asyl sypatlar işlikden bolan sözleri aýyklar hallara ýakyn bolan wezipäni ýerine ýetirýärler. Mysal üçin, *Gurban itine gaty nan berdi* diýen mysalda *gaty* sözi *твердый* manysynda *nan* dien ady aýyklar, sypat bolup geldi. *Gurban gaty ýöreyär* diýenimizde bolsa, *gaty* sözi *басыр* (*tiz*) manysynda *ýöreyär* işligine baglanyp, hal hyzmatyny ýerine ýetirdi. Şular ýaly käbir sözler sözlem içinde dürli manyda gelseler-de, olar belli bir soraga jogap bolýarlar. Sypatlaryň hallar bilen gatnaşygy hakynda aýdylanda, dürli goşulmalaryň kömegi bilen sypatдан hallaryň ýasalýandygyny ýa-da onuň tersine, wagt bildirýän hallardan sypatlaryň ýasalýandygyny hem bellemek gerek (sypatlardan hallaryň ýasalýşy *hallar* diýen bölümde berilýär).

Sypatlaryň san bilen gatnaşygy esasan sypat ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen sanlardan sypat ýasalmagy bilen amala aşyrylýar. Munda sypatlar sanyň hyzmatynda gelmeýär diýen ýalydyr. Emma sypat ýasaýjy (-lyk/-lik/-luk/-lük goşulmalaryň kömegi bilen sanlar sypatyň hyzmatynda gelip, ölçeg aýratynlygyny görkezmäge hyzmat edýärler. Meselem:

Altylyk galoş, onluk çyra, ýedilik pelte we ş. m.

Sözlemde sypatlaryň hyzmatyny ýerine ýetirip gelmeklik belli bir derejede çalyşmalarda hem duş gelýär. Munda esasan sypat ýasaýjy –daky/–däki goşulmanyň kömegi bilen at çalyşmalaryndan sypat ýasalýar. Meselem:

Mendäki kitap, sendäki galam, ondaky ruçka we ş. m.

Sypatlaryň käbir hyzmatyny ýerine ýetirmek häsiýeti ortak işliklerde hem duýulýar. Ortak işlikler esasan belli bir zadyň öňünden gelip, şonuň haýsy hem bolsa, bir aýratynlygyny görkezýärler. Emma ortak işliklerde zaman aňlatmaklyk ýaly sypatlara has bolmadyk aýratynlyklar hem bar.

Sypatlary şekil taýyndan iki topara bölmek mümkin:

- 1.Sada sypatlar
- 2.Goşma sypatlar

Sada sypatlar. Zatlaryň we düşüňjeleriň hilini, bolşuny, reňkini, tagamyny, häsiýetini we ş.m. bir söz üsti bilen aňladýan sypatlara *sada sypatlar* diýilýär. Meselem:

Lokomotiwwçiler täze karar bilen ruhlanyp, ýyllyk plany möhletinden öň ýerine ýetirmäge biragyzdan söz berdiler („S. T.“). **Elindäki taýagy bilen tüýlek ineriň syrtyna ýetişibilldiginden urup, guş ýaly uçup gitdi** (B.S. ”S.e.“).

Sada sypatlar hem özara iki topara bölünýärler:

- 1.Asyl sypatlar,
- 2.Ýasama sypatlar.

Sypat ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalman, şol duruşlaryna aslyndan sypat aňlanylýan sözlere *asyl sypatlar* diýilýär. Meselem:

Ak, gara, gyzyl, sary, mawy, mele, ýagşy, gowy, oňat, erbet, süýji, ajy, turşy, agyr, ýeňil, uzyn, kelte...

Söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen dürli söz toparlaryndan emele gelen sypatlara *ýasama sypatlar* diýilýär. Meselem:

Otluk (meýdan), *akylly* (adam), *reňkdeş* (mata), *görelde* (okuwçy), *çagaly* (aýal), *kesgir* (pyçak), *çapagan* (at), *ürkek* (goýun) we ş.m.

Türkmen dilinde sypatlar köplenç atlardan, çalyşmalardan, sanlardan we işliklerden ýasalýarlar.

Ýasama sypatlar zadyň—düşüňjäniň aýratynlygyny, alamatyny ýa-da olaryň başga zatlara—düşüňjelere bolan gatnaşygyny häsiýetlendirýärler. Olar esasan:

a) zadyň—düşüňjäniň jansyz zatlara bolan gatnaşygyny: *okly* (tüpeň), *suwly* (ýap), *güýzlük* (bugdaý);

b) zadyň abstrakt düşüňjelere bolan gatnaşygyny *ylmy* (iş), *filosofik* (garaýyş); ç) zadyň—düşüňjäniň janly zatlara bolan gatnaşygyny: *gaharjaň* (adam), *şahly* (mal); d) hereketiň predmete bolan gatnaşygyny: *akar* (suw), *görer* (göz); e) ornuň predmete— düşüňjä bolan gatnaşygyny: *obadaky* (maşyn), *Aşgabatdaky* (uniwermag), *uniwersitetdäki* (leksiya); ä) wagtyň predmete—düşüňjä bolan gatnaşygyny: *agşamky* (gürrüň), *düýnki* (gazet), *ertirki* (iş); f) sanyň zada bolan gatnaşygyny: *onluk* (çyra), *ýedilik* (pelte), *bäşlik* (baha) we ş.m. görkezýärler. Olaryň umumy maksady, ýokarda görkezilişi ýaly, zadyň—düşüňjäniň aýratynlygyny, häsiýetini ýa-da şoňa bolan degişlilik görkezmekden ybaratdyr.

Sypatlaryň işliklerden ýasalýalarynyň arasynda hut ortak işliklik häsiýeti duýulýanlary hem bar. Şoňa görä-de bu hili sypatlar, bir tarapdan, aýyklanýan sözüniň öňünden gelip, belli bir zadyň aýratynlygyny görkezse, ikinji tarapdan, ortak işliklik häsiýetini bildirýärler.

Ýasama sypatlar sözlemde zadyň—düşüňjäniň belli bir aýratynlygyny (hilini, ýagdaýyny, wagtyny, ornuny, nyşanyny, alamatyny...) häsiýetlendirmedik wagtlarynda, olar öňki asyl hyzmatlaryny (at, işlik...) ýerine ýetirýärler.

Sypatlaryň ýasalýşy

İşliklerden beýleki söz toparlaryndan sypatlaryň ýasalýşy. Atlardan we käbir beýleki söz toparlaryndan ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen bir topar sypatlar ýasalýarlar. Aşakda sypat ýasaýjy goşulmalaryň üstünde gysgaça durup geçýäris.

-*ana*. Soňy çekimsiz ses bilen gutarýan bir we iki bogunly atlara goşulyp, zadyň— düşüňjäniň häsiýetini, hilini ýa-da ukybyny aňladýan sypat ýasaýar. Meselem:

Merdana (ýigit), *nurana* (ýüz), *türkana* (adam), *şahyrana* (döredijilik), *erkana* (durmuş)...

-*anda/—ende*. Bu örän önümsiz goşulma bolup, soňy çekimsiz ses bilen gutarýan bir bogunly sözleriň soňuna goşulýar we adamyň belli bir häsiýetini, ukybyny görkezýän sypat ýasaýar. Meselem:

sazanda (garry) we ş.m.

-*y/-i*. Bu goşulmanyň kömegi bilen ýasalýan sypatlar aýyklaýan zadyna — düşüňjesine bolan degişiligi ýa-da onuň hil, ýagdaýyny görkezýärler:

a) Birnäçe atlara dogrudan-dogry goşulýar. Meselem:

Merkez—merkezi (komitet), *diwar—diwary* (gazet), *ylm—ylmy* (iş), *taryh—taryhy* (waka), *synp—synpy* (göreş), *durmuş—durmuşy* (hekaýa) we ş.m.

b) Soňy -*at/ -et* bilen gutarýan sözleriň şol bölekleri taşlanyp, ondan soňky galan bölegine goşulýar. Meselem:

Millet—milli (mesele), *syýasat—syýasy* (okuw), *tebigat—tebigy* (waka) we ş.m.

ç) Soňy -*ýat/—ýet* bilen gutarýan sözleriň şol bölekleri taşlanyp, galan bölegi bolsa sypat bolup ulanylýar. Meselem:

Medeniýet—medeni (durmuş), *edebiýat—edebi* (kitap) we ş.m.

d) Göz önünde tutulýan zadyň (haýsy hem bolsa bir görnüşiniň) belli bir halka degişli bolmagy netijesinde, şol halkyň ady bilen baglanyşykly bolan sypat ýasalýar. Meselem:

Gazak—gazaky (ýaby), *türkmen—türkmeni* (goýun), *arap-araby* (goýun)...

-*jaň/—jeň*. Soňy çekimsiz ses bilen gutarýan atlara goşulyp, sypatlandyrýan adynyň gylyk-häsýetini görkezýän sypat ýasaýar. Meselem:

Höwes—höwesjeň (okuwçy), *gahar—gaharjaň* (adam), *namys—namysjaň* (gyz) we ş.m.

-*ky/-ki*. Bu goşulmanyň kömegi bilen emele gelýän sypatlar aýyklaýan adynyň wagtyny, ornuny, ýerleşýän ugruny—tarapyny bildirýärler.

a) Wagt bildirýän sözlere goşulyp, sypatlandyrýan zadyny—düşüňjesini wagt taýdan tapawutlandyrýar. Meselem:

Düýn+ki (leksiýa), *ertir+ki* (okuw), *agşam+ky* (kino), *günortan+ky* (nahar), *öten ýyl+ky* (pagta), *bu ýyl+ky* (hasyl).

b) Tarap-ugur görkezýän sözleriň soňuna goşulyp, aýyklanýan zadyň haýsy tarapdan ýerleşýändigini bildirýär. Eger şol sypat ýasalýan sözleriň soňy -*y/-i* sesleri bilen gutarsa, onda ol sözleriň soňundaky -*y/-i* sesleri düşüp galýarlar. Meselem:

Ileri—ilerki (baýyr), *ýokary—ýokarky* (oba), *bäri—bärki* (tam), *orta—ortaky* (agaç), *aňry—aňyrky* (öý) we ş.m.

ç) Wagt-orun düşümde gelýän atlaryň we çalyşmalaryň yzyndan goşulyp, sypatlandyrýan adynyň durýan ornuny—ýerini hem-de wagtyny görkezýär. Sypatlar şeýle ýasalanda, wagt-orun düşümiň soňundaky -*a, -e* sesleri uzyn aýdylýar we şondaky *e* sesi *ä* sesine öwrülýär. Mysallar:

Obada+ky (klub), *Maryda+ky* (teatr), *Aşgabatda+ky* (uniwersitet), *mendä+ki* (kitap), *sendä+ki* (mata), *Orazda+ky* (sagat), *olarda+ky* (stol) we ş.m.

Eger bir zadyň ornuny-ýerini anyk görkezmek diňe bir söz arkaly mümkin bolmasa, onda şu hili sypatlar iki—üç sözün üsti bilen aňladylýarlar. Meselem:

Ýoluň gyrasynda+ky (bag), *stoluň üstündä+ki* (kitap)

Meniň jalbarymyň sag jübüsindä+ki (ýaglyk) we ş.m.

Mundan başga-da wagt-orun düşümde gelýän sözleriň yzyndan -*ky/-ki* goşulmasy getirilip, wagt bildirýän sypat ýasalýar. Meselem:

Sagat sekizdä+ki (ýygnak), *ýanwar aýynda+ky* (sowuk), *okuw başlananda+ky* (wagt) we ş.m;

-*kär*. Azrak sözleriň soňuna goşulyp, baglanýan zadyny häsiýetlendirýän sypat ýasaýar. Meselem:

Jogap+kär (gullukçy), *günä+kär* (adam), *hyzmat+kär* (garry) we ş.m.

-*lak/–lek*. Soňy çekimsiz ses bilen gutarýan bir we iki bogunly sözlere goşulyp, aýyklaýan zadynde bir düşünjäniň adatdaky bolşundan artykdygyny bildirýän sypat ýasaýar. Beýle sypatlar esasan janly zatlar degişlidir. Meselem:

Egin+lek (adam), *erin+lek* (oglan), *burun+lak* (ýigit), *saç+lak* (gyz), *et+lek* (aýal), *süňk+lek* (adam), *garyn+lak* (ussa), *baldyr +lak* (ýigit) we ş.m.

–*ly/–li*. Bu goşulmanyň kömegi bilen ýasalýan sypatlar zadyň ukybyny, hilini, dörän ýerini, haýsy ýerdedigini adatdaky bolşundan artykdygyny görkezýärler:

a) Sypatlandyrýan adynyň ukybyny, hilini we ş.m. bildirýär. Meselem:

Akyl+ly (oglan), *sowat+ly* (garry), *tertip+li* (okuwçy), *gaýrat+ly* (adam), *gurp+ly* (oba), *kitap+ly* (pioner).

b) Ýurt atlaryna we umuman ýaşalýan ýerleriň atlaryna hem-de tarap görkezýän sözlere goşulanda, öz aýyklaýan adynyň asyl eneden bolan ýerini ýa häzirki ýaşaýan ýerini görkezýär:

1.Ýurt atlaryna we ýaşalýan ýerleriň atlaryna goşulýar. Meselem:

Awaza+ly (gyz), *moskwa+ly* (alym), *gumdag+ly* (ýigit), *bagyr+ly* (okuwçy), *şäher+li* (çaga) we ş. m.

Tarap görkezýän atlara we azrak başga sözlere goşulyp, ýokardaky manysyny berýär. Meselem:

Iler+li (ileri tarapda, ýagny günortada ýaşaýan), *ýokar+ ly* (ýokary tarapda, ýagny gündogar tarapda ýaşaýan), *gum+ly* (gum içinde ýaşaýan), *dag+ly* (dag eteginde ýaşaýan) we ş.m.

ç) Käbir göçme manyly azrak sözlere goşulanda, şu goşulma (–*ly/–li*) many taýyndan bir zadyň diňe bardygyny däl, belki, şonuň has güýçlüdigini, adatdaky bolşundan artykdygyny aňladýar. Meselem:

Kelle+li (adam, ýagny akyly, pähimli, oýlap tapagan), *dil+li* (aýal, ýagny geplemsek, dilewar)...

–*syz/–siz/–suz/–süz*. Atlaryň soňuna goşulyp, aýyklaýan zadynde şol düşünjäniň ýoklugyny ýa-da adatdaky bolşundan has azdygyny kesgitleýär.

Duz+suz (nahar), *kesel+siz* (çaga), *okuw+syz* (adam), *zehin+siz* (oglan), *kitap+syz* (okuwçy), *suw+suz* (ýap) we ş.m.

–*ça/–çe*. Aýyklaýan adynyň hilini ýa-da ýagdaýyny görkezýän sypat ýasaýar. Meselem:

Rus+ça (kitap), *türkmen+çe* (gazet), *özbek+çe* (sözlük), *köýnek+çe* (oglan) we ş.m.

–*çy/–çi*. Munuň bilen ýasalan sypatlar sypatlandyrýan adynyň meşgul bolýan işini ýa-da gylyk-häsiýetni görkezýär. Meselem:

Adam+çy (düýe, ýagny adamy dişlemeklik häsiýeti bar), *gara+çy* (mal, ýagny kesirlik, ýöremezlik häsiýeti bar).

–*çyl*. Atlara we sypatlara goşulyp, janly zadyň gylyk-häsiýeti tarapyndan bolan aýratynlygyny görkezýär. Meselem:

Uku+çyl (çaga), *uzak+çyl* (at), *gaýgy+çyl* (aýal), *köne+çil* (garry).

–*njy/–nji*. Azrak sözlere goşulyp, zadyň, düşünjäniň tertip taýdan bolan aýratynlygyny görkezýär. :

Ilki +nji (çaga), *orta+njy* (ogul), *ahyry+njy* (kurs) we ş. m.

nä– (na–). Käbir sypatlara goşulanda, öz aýyklaýan zadynde şol düşünjäniň ýoklugyny aňladýar. Meselem:

Dogry—nädogry (iş), *razy—närazy* (adam), *tanyş-nätanyş* (oglan), *mälim—nämälim* (düşüm), *mert—namart* (ýigit) we ş.m.

bi–. Bu goşulma hem atlardan ýokluk sypatlaryny ýasaýar. Meselem:

Bi+namys (gaçgak), *bi+maza* (çaga), *bi+gaýrat* (duşman) we ş.m. Bu prefiksiň deregine şu hili sözlere –*syz/–siz* goşulmasyny goşup, ýokardaky manyda sypat ýasamak bolýar. Meselem:

Bi+namys — namys+syz, *bi+gaýrat — gaýrat+syz*, *bi+günä—günä+siz* we ş. m.

Şu görkezilenlerden başga-da az önümlü sypat ýasaýjy goşulmalara duş gelmek bolýar. Meselem:

–*gaý*. *Batyr+gaý* (adam).

–*ek*. *Höwes+ek* (oglan).

–*tyk/–tik*. *Ýan+tyk* (agaç), *kem+tik* (mata), *gümür+tik* (zat).

–*mik*. *Inçe+mik* (adam).

–*sow/–söw*. *Damak+sow* (adam), *cage+söw* (ýer).

-jymak/–jimek. *Ýag+jymak* (çorba), *küljümek* (ýer).

-eňňir. *Iş+eňňir* (adam).

Sypatlaryň işliklerden ýasalyşy. İşliklerden söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen aşakdaky ýaly sypatlar ýasalýarlar.

-agan/–egen. Soňy çekimsiz ses bilen gutarýan işliklere goşulyp, zadyň häsiýetini görkezýän sypat ýasalýar. Meselem:

Geze+gen (aýak), *gaç+agan* (mal), *gapa+gan* (haýwan), *üýr+egen* (it), *uç+agan* (guş), *ýat+agan* (goýun), *tut+agan* (tazy).

-ak/–ek/–k. Zadyň gylyk-häsiýetini ýa-da şonuň käbir başga aýratynlygyny görkezýän sypat ýasaýar.

Agla+k (çaga), *ürk+ek* (goýun), *çap+ak* (at), *gork+ak* (haýwan), *dep+ek* (eşek), *süs+ek* (öküz), *doň+ak* (ýer) we ş.m.

-ançak/–nçak/–nçek. Bularyň kömegi bilen ýasalýan sypatlar zadyň hilini görkezýär. Meselem:

Typ+ançak (ýer), *ýylma+ nçak* (okara), *gizle+nçek* (ýer), *bula+nçak* (suw) we ş.m.

-arman/–ermen. Bir bogunly işliklere goşulyp, zadyň gylyk-häsiýetini we käbir başga aýratynlyklaryny görkezýän sypat ýasaýar. Meselem:

Çap+arman (at), *i(ý)+ ermen* (mal), *al+arman* (adam), *ed +ermen* (ýigit), *sat+arman* (adam) we ş. m.

-ar/–er. Bu goşulma soňy çekimsiz ses bilen gutarýan bir bogunly işliklere goşulmak bilen, sypatlandyrylan adynyň hil, ýagdaýyny görkezýän sypat ýasaýar. Meselem:

Ak+ar (suw), *ýan+ar* (ot), *gör+er* (göz), *gül+er* (ýüz) we ş.m.

–a. Soňy çekimsiz ses bilen gutarýan bir bogunly sözlere goşulyp, gymyldynyň netijesinde şol predmetde ýüze çykan hal-ýagdaýy ýa-da fiziologik taýdan bolan ýetmezçiligi görkezýän sypat ýasaýar. Meselem:

Goş+a (gawun), *ýat+a* (suw), *dog+a* (kör) we ş.m.

–wuk. Soňy çekimlâ gutarýan işliklere goşulyp, köplenç wagtlarda zadyň hilini görkezýän sypat ýasaýar. Bu hili sypatlar esasan ses we şekil aňladýan sözlerden ýasalýan işliklerden bolýarlar. Meselem:

Ýalpylda+wuk (demir), *şakyrda+wuk* (kagyz), *ýyldyra+wuk* (aýna) we ş.m.

–gak/–gek. Soňy çekimsiz ses bilen gutarýan işliklere goşulyp, aýyklaýan adynyň häsiýetini ýa-da hilini bildirýän sypat ýasaýar. Meselem:

Bez+gek (mal), *boz+gak* (adam), *taý+gak* (ýer) we ş.m.

–gançak/–gençek. Bu goşulma soňy çekimsiz ses bilen gutarýan sözlere goşulyp, zadyň hilini aňladýan sypat ýasaýar. Bular örän önümsiz goşulmalar hasaplanýarlar. Meselem:

Taý+gançak (ýer), *il+gençek* (demir) we ş.m.

–gyr/ –gir/–gur/ –gür. Bular soňy çekimsiz ses bilen gutarýan bir bogunly işlikleriň soňuna goşulyp, sypat ýasaýar. Bu sypatlar köplenç aýyklaýan adynyň gylyk-häsiýetini ýa-da belli bir aýratynlygyny görkezýärler. Meselem:

Al+gyr (tazy), *ur+gur* (mergen), *öt+gür* (pyçak), *ýüz+gür* (adam), *at+gyr* (tüpeň) we ş.m.

-gyn/–gin/–gun/–gün. Soňy çekimsiz ses bilen gutarýan bir bogunly işliklere goşulyp, belli bir zadyň hil, ýagdaýyny bildirýän sypat ýasaýar. Meselem:

Az+gyn (gawun), *bit+gin* (bugdaý), *ös+gün* (gowaça), *gyz+gyn* (nahar) we ş.m.

–gyç/–giç/–guç/–güç. Soňy çekimsiz ses bilen gutarýan işiň netijesini başga zada geçirýän işliklere goşulyp, sypatlandyrylan adynyň gylyk-häsiýetini ýa-da ukybyny görkezýän sypat ýasaýar. Emma bu görnüşde ýasalan sypatlar örän seýrek ulanylýarlar. Meselem:

saý+gyç (taýak), *bil+giç* (garry), *gör+güç* (adam) we ş.m.

-jaň/–jeň. Bu goşulma köplenç *n* sesi bilen gutarýan işlikleriň soňuna goşulyp, zadyň gylyk-häsiýeti taýdan bolan aýratynlygyny görkezýän sypat ýasaýar. Meselem:

Utan+jaň (gyz), *käýin+jeň* (adam), *gaban+jaň* (aýal), *öwün+jeň* (ýigit), *ýaran+jaň* (oglan) we ş.m.

-ma/–me. Bu goşulma işiň netijesini başga zada geçirýän işlikleriň yzyna goşulyp, ýasalan işliginden aňlanylýan hereket bilen baglanyşykly aýratynlygy görkezýän sypat ýasaýar. Meselem:

As+ma (çyra), *silk+me* (telpek), *omur+ma* (goşa), *bas+ma* (kitap), *gura+ma* (kürte) we ş.m.

–*mazak/–mezek*. İşlikleriň yzyna goşulyp, belli bir zadyň gylyk-häsiýetini we käbir wagtlarda hilini görkezýär. Bu goşulmanyň kömegi bilen ýasalýan sypatlarda ortak işligiň ýokluk galypynyň häsiýeti duýulýar. Meselem:

Gaç+mazak (towşan), *oka+mazak* (çaga), *ös+me zek* (ekin), *oýan+mazak* (çaga), *eşit+mezek* (gulak), *ýar+mazak* (it), *öç+mezek* (ot), *ýag+mazak* (bulut) we ş.m.

–ç. Soňy çekimsiz ses bilen gutarýan işlikleriň soňuna goşulyp, zadyň gylyk-häsiýetini ýa-da başga bir aýratynlygyny görkezýän sypat ýasaýar. Meselem:

Eýmen+ç (haýwan), *gysgan+ç* (adam) we ş.m.

17.–y/–i. Bu goşulma az sanly sözlere goşulýar we aýyklaýan adynyň hil, ýagdaýyny görkezýän sypat ýasaýar. Meselem:

Öl+i (ýylan), *dol+y* (küýze) we ş.m.

–ylgy/ –ilgi/ –ulgy/ –ülgi. Bular işiň netijesini başga zada geçirýän işliklerden zadyň ýagdaýyny bildirýän sypat ýasaýar. Olar –yl+gy/–il+gi ýaly iki elementden ybarat bolup, şol elementleriň ilkisi (–yl/–il) passiw işlikleri ýasaýan goşulmadyr, soňkusy (–gy/–gi) bolsa sypat ýasaýjy goşulmadyr. Meselem:

Biç+ilgi (don), *kes+ilgi* (dokma), *gaz+ylgy* (ýap), *tik+ilgi* (köýnek), *as+ylgy* (tüpeň), *daň+ylgy* (göle), *bejer+ilgi* (ýer), *döw+ülgi* (odun), *ýuw+ulgy* (eşik)...

–yk/ –ik/ –uk/ –ük. Soňy çekimsiz ses bilen gutarýan bir ýa-da iki bogunly işlikleriň yzyna goşulyp, sypat ýasaýar. Ýasalan sypatlar köplenç sypatlandyrylan zadyndaky ýetmezçiligi ýa-da başga bir aýratynlygy bildirýärler. Meselem:

Ýyrt+yk (köýnek), *deş+ik* (bedre), *ýar+yk* (gawun), *boz+uk* (haraz), *döw+ük* (araba), *ýan+yk* (çörek), *bulan+yk* (suw), *üýtgeş+ik* (mata), *ýap+yk* (jaý), *aç+yk* (magazin) we ş.m.

–yndy/–indi. Bu goşulma önümsiz bolup, aýyklaýan adynyň hil, ýagdaýyny aňladýan sypat ýasaýar. Meselem:

Tap+yndy (çakgy), *gal+yndy* (çorba), *gyrk+yndy*(mata)...

Bulardan başga-da has önümsiz aşakdaky ýaly sypat ýasaýjy goşulmalara duş gelmek bolýar:

–anç. *Ýok+anç* (kesel),

–unç. *Gork+unç* (habar),

–msek. *Geple+msek* (oglan),

–ende. *Gez+ende* (adam),

–manda. *Yk+manda* (it),

–emen. *Öl+emen* (awçy) we ş.m.

Halkara sözlerinden sypatlaryň ýasalýşy. Häzirki zaman türkmen edebi dilinde halkara sözlerinden sypatlaryň ýasalýşy ýa-da olaryň sypat hyzmatynda gelşi dürli-dürli şekillerde bolýar. Halkara sözlerinden zadyň-düşünjäniň hilini häsiýetlendirýän (kesgitleýän—sypatlandyrylan) aşakdaky ýaly sypatlar ýasalýarlar ýa-da sypatlyk hyzmatyny ýerine ýetirýärler:

1. Halkara sözlerinden ýasalýan sypatlaryň soňky bogunlaryna basym düşmedik wagtlarynda, şol sypatlaryň soňundaky –*ный, –ная, –ное, –ский, –ская, –ское* goşulmalary taşlanyp, galan bölegi türkmen dilinde sypat hyzmatynda ulanylýar. Eger şol sözlerdäki taşlanýan goşulmalaryň öň ýaňyndan ýumşaklyk alamaty gelýän bolsa, ol hem taşlanýar. Ýöne şol sözüň aslynda ýumşaklyk alamaty bar bolsa, onda saklanýar. Meselem:

Конкретный (вопрос) —**konkret** (mesele), *оперативное* (руководство) —**operatiw** (ýolbaşçylyk), *легендарный* (герой) —**legendar** (gahryman), *комиссионный* (магазин) —**komission** (magazin), *революционное* (движение)—**rewolýusion** (hereket), *документальный* (фильм)—**dokumental** (film), *контрольная* (работа)—kontrol (iş) we ş.m.

2. Düýp sözleri türkmen diline terjime edilmeyän sowet -internasional sözlerinden ýasalýan sypatlaryň soňky –*чный,*

–*чая, –чное, –ческий, –ческая, –ческое* bölekleri taşlanýar we türkmen dilinde sypat ýasamak üçin *k* getirilýär. Meselem:

Фонетический—**fonetik** (derňew), *филологический* - **filologik** (fakultet), *античный*—**antik** (edebiýat), *грамматический*—**grammatik** (derňew) we ş.m.

Ahyrlary *k* sesi bilen gutaryp, belli bir ylym bilen meşgul bolýan adamyň kärini görkezýän halkara sözlerinden sypat ýasalanda, şol hili sözleriň yzyna *i* goşulmasy goşulýar we şol söz bilen baglanyşykly sypat ýasalýar. Meselem:

Физик—**fiziki** (güýç), *ботаник*—**botaniki** (bag), *математик*—**matematiki** (usul), *академик*—**akademiki** (neşir) we ş.m.

Soňy –ist bilen gutarýan birnäçe halkara sözlerinden türkmen dilinde sypat ýasalanda, olaryň yzyna –ik goşulmasy goşulýar we şol söz bilen baglanyşykly sypat emele gelýär. Meselem:

Kommunist— **demokratik** (partiýa), *sosialist* —**demokratik** (döwlet), *marksist* -**marksistik** (taglymat), *idealist*—**idealistik** (pikir) we ş.m.

Bulardan başga-da rus dilindäki atlardan ýasalýan abstrakt sypatlar türkmen diline geçirilende, semantikasy taýyndan sypat bolup, şekili boýunça bolsa eýelik düşümiň goşulmasyz görnüşidir. Olaryň aýyklaýan sözleri üçünji ýöňkemede gelýärler. Meselem:

Городская улица—**şäher köçesi**,
рабочее движение—**işçiler hereketi**,
колхозная библиотека—**birleşik kitaphanasy**,
женский вопрос—**aýallar meselesi** we ş.m.

Rus dilindäki beýle sypatlar türkmen diline terjime edilende, olary doly suratda sypat hasaplamak kyn. Şoňa görä-de olary eýelik düşümiň goşulmasyz şekili hasaplamaly.

Goşma sypatlar. Iki ýa-da ondan artyk sözüň birleşmegi bilen zadyň-düşünjäniň hilini, bolşuny, reňkini, häsiýetini, alamatyny we ş.m. bildirmek üçin ulanylýan söz düzümlerine *goşma sypatlar* diýilýär. Meselem:

Beýik-beýik (daglar), *uly-uly* (köçeler), *ala-mula* (pişik), *uzyn boýly* (gyz) we ş.m.

Türkmen dilinde goşma sypatlaryň sintaktik ýol bilen düzülişi aşakdaky ýaly bolýar:

1. Iki sany sypatyň tirkeşmegi bilen goşma sypat emele gelýär. Meselem:

Ikinji bölegi ýasama sypatlardan: *şirin sözli*, *gara gözli*, *uzyn boýly*, *süýji dilli*, *gara saçly*, *ak sakgally* we ş.m.

Iki bölegi hem hil görkezýän asyl sypatlardan: *gyzyl-ala*, *ak-gök*, *al-ýaşyl* we ş.m.

Iki bölegi hem ýasama sypatlardan: *beýikli-pesli*, *uzynly-gysgaly*, *pesli*—*belentli* we başgalar.

2. Birinji bölegi atlardan, ikinjisi ýasama sypatlardan bolmak bilen: *galam gaşly*, *hünji dişli* we ş.m.

3. Iki elementi hem goşulmasyz, ýagny birinjisi sypat, ikinjisi at bolýar we ikisi bilelikde belli bir zady aýyklarap gelenlerinde, goşma sypat bolup gelýär: *gymmat baha* (mata), *gara göz* (oglan) we ş.m.

4. Birinji bölegi sanlardan bolup, onuň ikinjisi ýasama sypatlardan bolýar: *iki agyzly*, *iki kelleli*, *alty barmakly*, *ikiýüzli*, *ikidilli*, *dört motorly* we ş.m.

5. Birinji elementi üçünji ýöňkemäniň goşulmasy goşulan atlardan bolup, ikinjisi bolsa sypatlardan bolýar: *saçy gara*, *boýy uzyn*, *gulagy kesik*, *kellesi uly*, *eli egri*, *eli ýeňil* we ş.m.

6. Aýry-aýry özbaşdak manyly iki adyň birleşmegi bilen goşma sypat emele gelýär: *badam gabak*, *pisse dahan*, *alma ýanak*, *bugdaý reňk*, *daş ýürek*.

7. Birmeňzeş atlaryň iki gezek gaýtalanmagy bilen goşma sypat ýasalýar: *halka*—*halka*, *örüm*—*örüm*, *süri-süri*, *halta*—*halta*.

8. Iki bölegi hem özbaşdak many aňlatmaýan sözleriň tirkeşmegi bilen goşma sypat emele gelýär: *telli-pelli*, *büdür*—*südür*, *paty*—*puty* we ş.m.

Sypat derejeleri

Sypatlarda dereje kategoriýasy sypatlaryň häsiýetli alamatlaryndan biri hasaplanýar. Sypat derejeleri häsiýetlendirilýän zadyň öňki özüne has bolan aýratynlygyndan kemligini (gyzgylt mata), artyklygyny (gap-gara palto) ýa-da şol zadyň aýratynlygyna, bolşuna, hiline bolan söýgini (täzeje köýnek, akylyja çaga) we ş.m. aňladýarlar.

Sypat derejeleri (düýp derejelerden beýlekileri) köplenç dereje ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen we sintaktik ýol bilen şekillenýärler.

Dereje ýasalmak häsiýeti diňe bir sypatlara degişli bolman, belki, muny käbir beýleki söz toparlarynda hem görmek bolar. Emma sypatlardaky dereje kategoriýasy esasan hem asyl sypatlara degişlidir.

Sypat derejeleri öz aňladýan manylaryna görä, şu aşakdaky toparlara bölünýärler: 1. düýp dereje. 2. deňşdirme dereje we 3. söýgülik dereje.

Sypatlaryň düýp derejesi

Sypatlaryň düýp derejesini ýasaýan ýörite goşulma ýok. Bu dereje bilen aňladylýan hil, reňk, tagam, ýagdaý, gylyk–häsiýet we ş.m. zadyň adatdaky aýratynlygydyr. Sypatlaryň düýp derejesiniň beýleki sypat derejelerinden tapawudynyň biri-de onuň leksik ýol bilen aňladylmagydyr. Asyl sypatlaryň hemmesi düýp derejä degişlidir. Sypatlar özleriniň asyl manylarynda zadyň—düşünjäniň haýsy hem bolsa, bir aýratynlygyny-alamatyny görkezýändigleri sebäpli, olar hiç hili dereje goşulmasyny kabul etmezden, sypatlaryň düýp derejesiniň hyzmatynda gelýärler. Meselem:

Wüş i keliň atan tüpeň i ol möjege degen bolara çemeli, gyzył ganyny ak garyň üstüne sarkdyryp gidipdir (A.G., „K.e.”).

Sypatlaryň deňeşdirme derejesi. Sypatlaryň deňeşdirme derejesi bir predmetden ikinji bir zadyň göz önünde tutulýan aýratynlygy (hili, reňki, tagamy, gylyk-häsiýeti...) taýyndan artyklygyny ýa-da kemligini görkezýär.

Sypatlaryň deňeşdirme derejesi özleriniň ýasalyşlary we aňladýan manylary boýunça köpdürli bolýarlar.

Mysal üçin, *Gözel okuwda Jerenden ökde* diýenimizde, deňeşdirme derejesi söz düzümleriniň kömegi bilen aňladylýan bolsa, *bulanygrak suw* diýsek, onda hil görkezýän söz adyň önünden gelip, kemligi görkezýän *-rak* goşulmasyny kabul etmek bilen, şol zadyň göz önünde tutulan kadaly aýratynlygy (*bulanyk suw*) bilen deňeşdireniňde, şol suwda bulanyklygyň kemligini aňladýar. Ine şu mysallaryň birinjisinde iki sany anyk predmet bir -biri bilen deňeşdirilýän bolsa, ikinji mysalda iki sany anyk predmet deňeşdirilmän, abstrakt ýagdaýda öňki özüne has bolan aýratynlygy (bulanyk suw) bilen deňeşdirilýär. Netijede, sypatlaryň deňeşdirme derejesi özüniň ýasalyş aýratynlygyna görä iki topara bölünýär:

1.Anyk deňeşdirme dereje we

2.Abstrakt deňeşdirme dereje.

Sypatlaryň anyk deňeşdirme derejesi söz düzümleriniň üsti bilen aňladylýar. Munda deňeşdirilýän predmet çykyş düşümde bolup, deňeşýän predmet bolsa baş düşümde bolýar. Şeýlelikde, şol sözlemdäki sypat sintaktik taýdan habarlyk hyzmatyny ýerine ýetirýär. Mysal üçin, *Gözel Jerenden sowatly* diýsek, onda iki sany predmet (*Gözel* hem *Jer*) deňeşdirilýär. Olaryň sowatlylygy tapawutlandyrylýar. Munda bir adam sowatly (*Gözel*), beýleki adam bolsa (*Jer*) oňa garanda sowatsyzrak. Netijede, bu derejede iki sany anyk predmet deňeşdirilýär. Sypatlaryň deňeşdirme derejesi ýokardaky ýol bilen emele gelse, onda deňeşdirilýän zadyň ýerleriniň çalşyrylany bilen aňlanylýan many üýtgemeyär. Mysal üçin, *Gözel Jerenden sowatly* diýen sözlemdäki deňeşdirilýän zatlaryň ýerini çalşyryp, *Jerenden Gözel sowatly* diýip aýdanymyzda-da, *Gözel sowatly* bolup, Jereniň hem ondan sowatsyzdygy aňlanylýar. Emma munuň ýaly sypatlaryň anyk deňeşdirme derejesi aňladylanda, iki sany anyk predmet ulanylman, olardan deňeşdirilýän zadyň biriniň galdyrylyp ulanylyşy hem bar. Meselem:

Demirden gaty, atdan kiçi. Ýa-da bularyň yzyndan *eken* habarlyk kategoriýasynyň (*demirden gaty eken, atdan kiçi eken*) ulanylyşy hem bar.

Deňeşdirmäniň munuň ýaly şekili şol deňeşdirilýän hili hakynda ozaldan anyk düşünje bolman, haçan-da onuň özüne has bolan aýratynlygy aňlanylmadyk wagty ulanylýar. Mysal üçin, „*demirden gaty eken*” diýlende, nähili hem bolsa, demirden gaty bolan bir zady eli bilen ýa-da başga bir ýol bilen duýan wagty ulanylýar. Eger şol deňeşdirilýän zadyň hili, görnüşi hakynda ozaldan düşünje bar bolsa, onda *polat demirden gaty* diýlip aýdylýar. Bu hili deňeşdirme derejesiniň şekili *–rak/–rāk* goşulmasynyň kömegi bilen hem ýasalýar. *–rak/–rāk* goşulmasynyň umuman türki dillerde aňladýan manysy hakynda gürrüň edilse, onda *–rak/–rāk* türki dilleriň birinde zadyň hiliniň güýçlenmegini aňlatsa, beýleki birinde zadyň hiliniň gowşaklygyny (kemligini) aňladýar. Mysal üçin, *–rak/–rāk* garagalpak dilinde güýçlendirmegi aňladýan bolsa, özbek dilinde güýçlendirmegi hem-de onuň tersine, zadyň hiliniň gowşaklygyny aňladýar.

–rak/–rāk goşulmasy türkmen dilinde zadyň hiliniň öňki özüne has bolan derejesinden (düýp derejeden) kemligini görkezýär. *–rak/–rāk* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalan sypatlaryň anyk deňeşdirme derejesi söz düzümleriniň kömegi bilen hem ýasalýar. Munda iki sany anyk predmet hil taýdan deňeşdirilýär. Mysal üçin, *tam öýden gowy* diýen mysaldaky *tamyň* hili *öý* bilen deňeşdirilendäki manysyna garanyňda, *–rak/–rāk* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalan (*tam öýden gowurak*) deňeşdirmeden aňlanylan many has gowşakdyr.

Anyk deňeşdirme derejesi sypatyň önünden *garanda, görä* sözleriniň getirilmegi bilen hem ýasalýar. Meselem:

Meret Çara görä ökde, Tam öýe garanyňda salkyn we ş.m. Munuň ýaly ýasalanda, deňeşýän predmet baş düşümde bolup, deňeşdirilýän predmet bolsa ýöneliş düşümde gelýär.

Umuman, sypatlaryň deňeşdirme derejesi söz düzümleriniň kömegi bilen ýasalanda, *garanda, seredende* sözleriniň getirilmegini, deňeşdirilýän zadyň ýöneliş düşümde gelmegini talap edýär. *Garanda, seredende* sözleriniň ikisi hem bir manyda ulanylýandyklaryna görä, anyk deňeşdirme derejäni aňladýan söz düzümlerinde haýsysyny ulansaň hem tapawudy bolmaýar.

Bir zadyň özüne has bolan aýratynlygyň düýp dereje bilen deňeşdireniňde, kemdigini (*garamtyl* mata, *gyzgylt* reňk), artykdygyny (*göm-gök* ot, *iň* gowy talyp) ýa-da has güýçludigini (*belent-belent* daglar) görkezmegine sypatlaryň *abstrakt deňeşdirme derejesi* diýilýär. Sypatlaryň abstrakt deňeşdirme derejesi anyk deňeşdirme derejesinden ýasalyşy hem-de aňladylyşy taýyndan tapawutlanýar. Birinjiden, anyk deňeşdirme derejede iki sany anyk predmet bir-biri bilen deňeşdirilýän bolsa, sypatlaryň abstrakt deňeşdirme derejesinde belli bir zadyň reňki, tagamy, hili, we ş.m. adatdaky ýagdaýy bilen deňeşdirilýär. Ikinjiden, anyk deňeşdirme dereje söz düzümleriniň üsti bilen ýasalyan bolsa, abstrakt deňeşdirme dereje goşulmalaryň we başga serişdeleriň kömegi hasyl bolýar. Mysal üçin, *gyzgylt mata* diýenimizdäki *gyzgylt* sözünü alsak, şol reňkiň özüne has bolan düýp derejesi bilen deňeşdirilende, şonda gyzył reňkiň kemligini aňladýarlar. Şeýlelikde, bu sypat

derejesi –*gylt* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalýar. Emma –*gylt* goşulmasy az sanly söze goşulyp, sypat derejesini ýasaýar. Ol sözlere –*gylt* goşulmasy goşulanda, şol sözlerde (*gyzyl, sary*) fonetik taýdan käbir üýtgeşmeler ýüze çykyp, olar *gyz+gylt, sar+gylt* şeklinde ulanylýarlar.

Sypatlaryň deňeşdirme derejesi öz aňladýan manylaryna görä, özara üç topara bölünýärler:

1) Kemlik, 2) artyklyk we 3) güýçlendiriji dereje.

Sypatlarda deňeşdirmäniň kemlik derejesi şonuň düýp derejesi bilen deňeşdirilende, belli bir zatdaky hiliň, reňkiň, gylyk-häsiýetiň, görnüşiniň doly dældigini, ýagny kemdigini aňladýar. Olar aýratyn goşulmalaryň kömegi bilen ýasalýarlar. Mysal üçin, *garamtyl mata* diýsek, onda *gara* diýen sypatyň yzyndan –*mtyl* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalan deňeşdirmäniň kemlik derejesi belli bir zadyň önünden gelip, şol zatdaky gara reňkiň öz hakyky normasynda dældigini, ýagny öz bolmaly normasyndan kemdigini görkezip geldi. Deňeşdirmäniň kemlik derejesi dürli-dürli ýasalýar:

Esasan reňk görkezýän asyl sypatlaryň soňlaryna –*mtyl/–mtil/–ymtyl/–imtil/–umtul/–ümtil* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Soňy çekimli ses bilen gutaran sypatlara –*mtyl/–mtil* goşulmasy, çekimsiz ses bilen gutaranlara –*ymtyl/–imtil/–umtyl/–ümtil* goşulýar. Meselem:

Sary+mtyl (mata), *mele+mtil* (reňk), *gara+mtyl* (palto), *ag+ymtyl* (köýnek), *çal+ymtyl* (kostýum), *gög+ümtil* (reňk).

2.Tagam görkezýän asyl sypatlaryň soňlaryna köplenç –*mtyk/–mtik/–ymtyk/ –imtik/–umtuk/–ümtik* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Bu sypatlaryň soňy çekimli ses bilen gutarýanlaryna –*mtyk/–mtik*, çekimiz ses bilen gutaranlaryna bolsa –*ymtyk/–imtik/–umtuk/–ümtik* goşulýar. Meselem:

Ajy+mtyk (burç), *turşu+mtyk* (gatyk), *süýji+mtik* (gawun).

Soňy çekimli ses bilen gutaran asyl sypatlaryň birinji bognunda dodak çekimlilerinden biri gelse, onda yzyna ýokardaky kemligi görkezýän goşulmalar goşulanda, asyl sypatlaryň soňundaky *y,i* dar çekimlileri *u, ü* dar dodak çekimlilerine öwrülýärler (*turşy-turşumtyk, süýji-süýjümtik*).

Soňy dymyk çekimsiz ses bilen gutaran sypatlara bu goşulmalar goşulanda, onda olar degişli açyk sese öwrülýärler. Meselem:

Gök—gögümtil, ak—agymtyl we ş.m.

Kemligi görkezýän –*mtyk/–mtik/–ymtyk/–imtik* esasan tagam görkezýän asyl sypatlara goşulsa-da, käwagtlar reňk aňladýan asyl sypatlara hem goşulyp ulanylýar. Meselem:

Çal—çalymtyk, mele—melemtik we ş.m. Bulardan başga-da zatlaryň reňkiniň normasy taýyndan kemligini görkezýän –*jymak/ –jimek* goşulmasy diňe reňk görkezýän *ak, gök* diýen asyl sypatlaryň soňuna goşulyp ulanylýar. Meselem:

Ak+jymak (mata), *gök+jümek* (palto). *Ak* diýen reňk görkezýän sypatyň yzyna deňeşdirmäniň kemlik derejesini ýasaýan –*sowult* goşulmasynyň goşulyp ýasalyşy janly gepleşikde-de, edebi dilde-de duş gelýär. Meselem:

Howa gamaşyp, asmanyň ýüzüni aksowult bulut perdeläpdi (A.G., „K.e.“).

–*rak/–räk* goşulmasy özüniň semantikasy boýunça goşulan sözlerine öňki aňladýan manysyna görä, kemligi aňladýan manyny berýär. Bu goşulma öňki görkezilen kemlik derejesini aňladýan goşulmalara garanyňda, örän köp taraplydyr we has önümlidir. Mysal üçin, ozalky görkezilen deňeşdirmäniň kemlik derejesini aňladýan (–*mtyl, –mtil, –ymtil, –imtil, –mtyk, –mtik, –ymtyk/–imtik, –gylt, jymak/ –jimek*) goşulmalar asyl sypatlaryň içinde-de diňe reňk we tagam aňladýanlaryna goşulýan bolsa, kemlik derejesini görkezýän –*rak/–räk* goşulmasy bolsa asyl sypatlaryň hemme görnüşlerine (*gögräk ot, agrak tam, dogrurak ýol, sowugrak howa, darrak tam, ýeňilräk yük* we ş.m.), ýasama sypatlaryň hem köpüsine (*otlurak ýer, odunlyrak meýdan, gaharjaň+rak adam* we ş. m.) goşulyp bilýär. Hatda –*rak/–räk* goşulmasy diňe sypat derejesini ýasamaga hyzmat etmek bilen çäklenmän, asyl hallaryň soňuna hem goşulyp hal derejesini-de ýasaýar 52).

–*rak/–räk* goşulmasy goşulan sypatlarynyň soňundaky dymyk sesler özleriniň degişli açyk seslerine öwrülýärler. Many taýyndan bolsa, önde bellenişi ýaly, şol zatdaky tagamyň, reňkiň, hiliň öz adatdakysyndan kemligini, gowşaklygyny aňladýar. Meselem:

Ak—agrak, oňat—oňadrak, gök—gögräk, açyk—açygrak, gymmat—gymmadrak we ş.m.

Deňeşdirmäniň artyklyk derejesi öz aňladýan manylaryna görä, deňeşdirmäniň kemlik derejesiniň tersinedir. Deňeşdirmäniň artyklyk derejesinde zadyň hiliniň, tagamynyň, reňkiniň, görnüşiniň öz adatdaky normasyndan (düýp derejeden) artykdyygy aňladylýar. Deňeşdirmäniň artyklyk derejesi ýasalýan sypatlar yzlaryna dereje ýasaýjy goşulmalary kabul etmek bilen ýasalman, başga serişdeleriň kömegi bilen hasyl bolýarlar. Onuň üçin deňeşdirmäniň artyklyk derejesiniň ýasalys usullaryny şu aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolar.

52 Ву барада „Халлар" диен бөлүме середин.

Sintetik usul. Deňşdirmäniň artyklyk derejesi sintetik usul bilen asyl sypatlardan ýasalýar, ýagny asyl sypatlaryň birinji bogny, ýa-da ilki bognuň soňky çekimsizine çenli gaýtalanyp, şol gaýtalanýan bognuň ahyryna çekimsiz *m*, *p*, *s* sesleriniň, haýsy-da bolsa, biriniň goşulmagy bilen ýasalýar we many taýyndan sypatlandyrylýan zatdaky hiliň, görnüşiň, reňkiň adatdaky (asyl) normasyndan artykdygyny aňladýar. Meselem:

gap-gara (bagana), *gös—göni* (ýol), *göm—gök* (mata) we ş.m.

Emma deňşdirmäniň artyklyk derejesiniň munuň ýaly birinji bogrunyň soňky çekimsiz sesine çenli gaýtalanyp ýasalýşynda haýsy ýagdaýlarda *p* sesiniň ýa-da haýsy ýagdaýlarda *m* we *s* sesleriniň goşulýandygyny aýk kesgitlemek kyn. Sebäbi bular ýaly ýasalan sypatlaryň deňşdirme derejesiniň (*göp-gök*, *göm-gök* diýen ýaly) iki hili aýdylyş ýagdaýlaryna hem duş gelmek bolýar.

Ýöne bular hakynda bir zady anyk aýtmak bolar, ýagny sypatlaryň ikinji böleginiň birinji bogny çekimli ses bilen başlanýan bolsa, onda birinji bölege *p* sesi goşulýar. Şu ýagdaýda *s*, *m* seslerini ulanmak bolmaýar. Meselem:

Ap-ak, *yp-yssy*, *up-uzyn*, *ap-ajy*.

Ýagdaý hem-de tagam aňladýan asyl sypatlardan deňşdirmaniň artyklyk derejesi sintetik usul bilen ýasalanda, birinji bogny ýa-da ilki bognuň soňky çekimsizine çenli gaýtalanýan bölegine köplenç *n* sesi goşulyp ýasalýar. Meselem:

Süp-süýji (gawun), *tap-takyr* (ýer), *ap-ajy* (burç), *gap-gaty* (metal), *tup-turşy* (üzüm), *sop-sowuk* (howa), *şop-şor* (suw) we ş.m.

Hil görkezýän asyl sypatlaryň birinji bogrunyň soňky çekimsiz sesine çenli gaýtalanýan bölegine köplenç *p* sesi goşulyp, deňşdirmäniň artyklyk derejesi ýasalýar. Emma käbir sypatlaryň iki hili (*dim-dik*, *dip-dik*) ulanylyşy hem duş gelýär. Meselem:

Dim-dik (agaç), *dip-dik* (agaç), *ýap-ýagty* (çyra), *dup—dury* (suw), *hep hezil* (oýun).

Reňk görkezýän asyl sypatlarda hem şeýle ýagdaý bar. Munda hem diňe *gök* sözünüň soňky çekimsizine çenli gaýtalanyp, şol gaýtalanýan bölegine *m* sesi goşulyp bilýär. Galan reňk görkezýän asyl sypatlaryň ilki bogrunyň soňky çekimsiz sesine çenli gaýtalanýan bölegine esasan *p* sesi goşulyp ýasalýar. Meselem:

Göm-gök (ot), *ýap-ýaşyl* (galam), *gyp-gyzyl* (mata), *gap-gara* (bagana), *sap-sary* (reňk), *çap-çal* (kostýum), *ap-ak* (pagta).

Möçber hem-de göwrüm görkezýän asyl sypatlardan deňşdirmäniň artyklyk derejesi sintetik usul bilen ýasalanda, iki hili aýdylyşy (*p* sesiniň derejine *s* sesiniň gelmegi) duş gelýär we şol aýyklanýan zadyň möçberiniň hem-de göwrüminiň öz çäginde artyklygyny aňladýar. Meselem:

Tep-tegelek, *tes-tegelek* (ýer), *göp-göni*, *gö-göni* (agaç), *dop-dogry*, *dos-dogry* (ýol) we ş. m.

Analitik usul. Deňşdirmäniň artyklyk derejesiniň analitik ýasalýşy asyl sypatlaryň öňünden *çym*, *şar*, *dym*, *çuw*, *örän*, *iň*, *iňňän*, *aşa*, *has* ýaly güýçlendiriji kömekçileriň gelmegi bilen ýasalýar. Şu güýçlendiriji kömekçiler bilen asyl sypatlaryň bilelikde ulanylandaky manylaryndan aýyklanýan zadyň düzümindäki hiliň, reňkiň artyklygy aňlanýan hem bolsa, azdäkde güýçlendirme häsiýeti hem duýulýar. Bu güýçlendiriji kömekçileriň içinde *çuw*, *şar*, *çym*, *dym* kömekçileri esasan reňk görkezýän asyl sypatlar bilen bilelikde (*çym gyzyl*) ulanylýar we zadyň düzümindäki reňkiň öz normasyndan artykdygyny görkezýär. Emma şu ýokardaky güýçlendiriji kömekçileriň hemmesini biri-biriniň ýerine ulanylyp bolmaýandygyny bellemek gerek. Olaryň birnäçesi diňe reňkiň bir görnüşini aňladýan sypat bilen bilelikde ulanylýar. Mysal üçin, *şar gara* diýmek bolýar, ýöne munuň ýerine *şar gyzyl* ýa-da *şar ak* diýip bolmaz. Emma munuň tersine, reňk aňladýan asyl sypatlar bilen gelýän güýçlendiriji kömekçileriň birnäçesi reňkiň dürli görnüşlerini aňladýan sözleriň köpüsi bilen ulanylýar. Mysal üçin, *çym gyzyl*, *çym ak* şekilinde hem ulanmak bolar.

Asyl sypatlar bilen birlikde ulanylýan deňşdirmäniň artyklyk derejesini görkezýän güýçlendiriji *örän*, *iň*, *iňňän*, *aşa*, *has* ýaly kömekçiler hil, ýagdaý, mukdar hem-de möçber aňladýan asyl sypatlar bilen bilelikde ulanylmak bilen çäklenmän, belli bir derejede reňk aňladýan sypatlar bilen hem ulanylýar (*has gyzyl mata*). Bular ýaly güýçlendiriji kömekçiler sypatyň haýsy görnüşini aňladýan asyl sypatlar bilen gelse, şol tarapdan hem aýyklanýan zadyň düzümindäki artyklygy aňladýar. Mysal üçin, *örän owadan nagyş* diýlende, *örän* kömekçisi asyl sypat bilen birlikde ulanylyp, aýyklaýan zadyň düzümindäki hiliň artykdygyny aňladýan bolsa, ol (*örän*) ýagdaý aňladýan sypatlar bilen bilelikde ulanylanda (*örän köne kitap*), onuň şol zatdaky ýagdaýy güýçlendirmek ýa-da artdyryp görkezmek häsiýeti bar. Eger-de göwrüm hem-de möçber aňladýan sypatlar *örän* güýçlendiriji kömekçisi bilen bilelikde ulanylsa (*örän giň tam*) aýyklanýan zadyň göwrümi ýa-da möçberi taýyndan şunuň artyklygyny aňladýar. Mundan başga-da *örän*, *iň*, *iňňän*, *aşa*, *has* güýçlendiriji kömekçileriniň işjeň ulanylyandygyny görkezýän faktlardan biri hem olaryň dili bir asyl sypatlar bilen däl-de, eýsem, ýasama sypatlar bilen hem (*örän akyllý adam*, *has gaharjaň adam*, *iňňän otluk ýer*) birlikde ulanylyanlygydyr.

Deňşdirmäniň güýçlendiriji derejesi öz aňladýan manylary boýunça deňşdirmäniň artyklyk derejesine *örän* ýakyndyr. Şeýle-de bolsa, bularda artyklyk derejesine garanyňda, güýçlendirme häsiýeti has güýçli duýulýar. Deňşdirmäniň güýçlendiriji derejesi bir meňzeş sypatlaryň gaýtalanmagy bilen ýasalýar. Meselem:

Belent-belent (daglar), *ymgyr-ymgyr* (çöller), *aňňat-aňňat* (gumlar) we ş.m.

Ine ýokardaky getiren mysallarymyzdan görnüşi ýaly, deňeşdirmäniň güýçlendiriji derejesiniň aňladýan manysyna seredeniňde, sypatlaryň deňeşdirme häsiýeti hem örän az duýulýar. Mundan başga-da şeýle mysallarda güýçlendirmek häsiýetinden başga köplük aňladýan häsiýeti hem bardyr. Mysal üçin, *desse-desse* (ot), *petde-petde* (ýandak) diýen mysalda zatlaryň köplügi göz önünde tutulýar.

-da/–de kömegi bilen hem deňeşdirmäniň güýçlendiriji derejesi ýasalýar. Mysal üçin, *Durdy Meretden-de ýagşy okuwçy* diýenimizde, Meret hem ýagşy okuwçy, emma Durdynyň ondan hem ýagşy okuwçydygy güýçlendirilip görkezilýär. Munda deňeşdirme anyk esasyda ýüze çykýar. Sebäbi sözlemiň içinde deňeşdirilýän zatlaryň ikisi hem Durdy bilen Meret) anyk görkezilýär.

Sypatlaryň söýgülik derejesi. Sypatlaryň söýgülik derejesi sypat tarapyndan aýyklanýan predmete bolan içki guwanjy, söýgini aňladýar. Meselem: *akja* (owlak), *täzeje* (köýnek), *oňatja* (mata), *akyllyja* (çaga). Onuň üçin hem ýokardakylar ýaly sypatlara *sypatlaryň söýgülik derejesi* diýilýär.

Sypatlaryň söýgülik derejesi reňk, tagam we hil aňladýan asyl sypatlaryň hem-de käbir ýasama sypatlaryň soňuna –*ja*, –*je* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Gara+ja (guzy), *ak+ja* (owlak), *süýjü+je* (gawun), *gök+je* (ot), *mele+je* (taý), *zehinli+je* (çaga) we ş.m.

Bu hili ýasalan sypatlar haýsy zadyň önünden gelse şol predmete bolan söýgini aňladýar. Mekdep grammatikasynda –*jak/–jek* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalan hal-ýagdaý görkezýän sypatlara söýgülik derejesi diýilýän hem bolsa, olaryň aňladýan manylarynda predmete bolan söýgi aňlanylmaýar. Şu hili hal-ýagdaý sypatlaryna –*jak/–jek* goşulmasy goşulyp ýasalanda, göwrümi taýdan şol zadyň kiçidigini hem-de onuň ýagdaýyny aňladýar. Meselem:

Ýykyjak (kepbe), *döwüjek* (araba), *gädiyek* (haýat) we ş.m.

Käbir ýagdaýlarda sypatlaryň soňuna –*jyk/–jik* goşulmasynyň goşulmagy bilen çäkli suratda söýgülik derejesi duýulýar. Mysal üçin, *aglajyk* gyz diýlende, umuman, şol çaga bolan söýgi bar. Emma şonuň bilen birlikde bu ýerde çagalarda bolan aglaklyk häsiýeti we ol çaganyň kiçiligi hem aňlanylýar.

Sypatlaryň semantik taýdan klassifikasiýasy

Sypatlar semantikasy boýunça haýsy görnüşi aňladýan bolsa, köplenç şol görnüşe degişli zatlaryň adyny görkezýän sözleri aýyklap gelýärler. Mysal üçin, tagam aýratynlygy diňe iýilýän-içilýän zatlara degişli bolýar. Şonuň üçin hem öz semantikasy boýunça tagam aňladýan sypatlar diňe özünde tagam bar bolan zatlaryň (atlaryň) önünden gelip, olary aýyklaýarlar. Meselem:

Süýji (gawun), *ajy* (burç), *turşy* (gatyk) we ş. m.

Emma käbir ýagdaýlarda (süýji söz) tagam aýratynlygyny bildirýän sypat başga semantikada gelende, semantikasyndan tagam aňlanylmaýan predmet atlaryny hem aýyklap gelýär. Meselem:

Süýji söz ýylany hinden çykarar.

Gylyk, häsiýet, fiziki ýetmezçilik aýratynlygy hem esasan janly zatlara degişli bolany üçin, olaryň aýratynlygyny görkezýän sypatlar hem janly predmet atlaryna baglanyp, olary aýyklap gelýärler. Mysal üçin, *agsak* sypatyny alsak, ol aýagyň kömegi bilen hereket edýän jandarlara degişli bolup (*agsak adam* ýa *agsak goýun* we ş.m.), şol zatlaryň atlaryny aýyklap gelýär we olaryň fiziki ýetmezçiligi taýyndan aýratynlygyny görkezýär.

Kär aýratynlygyny görkezýän sypatlar hem adam atlaryna baglanyp, olaryň kär aýratynlygyny bildirmäge hyzmat edýärler. Munuň ýaly sypatlar belli bir kärdäki adamy görkezýändiklerine görä (belli bir ýagdaýda), özleriniň aýyklap gelen atlary taşlanyp ulanylanda, şol kärdäki adamy aňlatmak bilen, adyň hyzmatyny hem ýerine ýetirýärler. Mysal üçin, *aydymçy* *ayal* ýa-da *magazinçi* Meret diýen mysallarda *aydymçy*, *magazinçi* sözleri sypatyň hyzmatynda geldi. Eger-de şu mysaldaky sypatlaryň aýyklap gelen adam atlary (*ayal*, *Meret*) taşlanyp ulanylanda, olar adyň hyzmatynda gelýärler.

Şu ýokardaky aýratynlyklar bilen birlikde, sypatlaryň semantik taýdan bölünüşlerini hem görkezmek göz önünde tutuldy. Türkmen dilindäki asyl we ýasama sypatlar öz aňladýan manylaryna görä dürli-dürli bolýarlar. Şonuň üçin olary semantik taýdan aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolar:

1.Reňk aňladýan sypatlar. Bu hili sypatlar reňk aňladýan asyl sypatlardan we olaryň her hili derejelerinden bolup, olara nähili?, neneňsi?, nätüýsli? diýen soraglary bermek bolýar. Olar zadyň reňkini ýa-da reňkiniň aýratynlygyny kesgitleýärler. Meselem:

Ak, *gyzyl*, *sary*, *ýaşyl*, *gara*, *gök*, *mawy*, *gök*, *mämişi*, *gyrmyzy*, *boz*, *mele*, *şyrky*, *çal*, *goňur*, *ala*, *agymtyl*, *garamtyl*, *sarymtyl*, *gögümtül*, *sargylt*, *gyzgylt*, *sap-sary*, *gap-gara*, *çym-ak*, *dym-gyzyl*, *saryýagyz*, *garayagyz*, *gögräk*, *gararak*...

2.Hil, ýagdaý aňladýan sypatlar. Bu topar sypatlar hil, ýagdaý bildirýän asyl hem ýasama sypatlardan bolmak bilen, nähili?, neneňsi?, niçik? diýen soraglara jogap bolýarlar we zadyň hilini-ýagdaýyny, alamatyny (nyşanyny), nämä gerekdigini görkezýärler. Meselem:

Ýagşy, gowy, oňat, ýaman, erbet, dury, öli, galyndy, ýalpyldawuk, şakyrdawuk, ýylmançak, taýgançak, telpeklik, tohumlyk, diwary, gaýybana, algydar, bergidar, demokratik, demokratik, morfologik, anyk, genial, rewolýusion, işjeň, arzan, döwür, ýyrtyk, gyzgyn, ergin we ş.m.

3.Gylyk-häsiýet aňladýan sypatlar. Bu hili sypatlar köplenç gylyk-häsiýet aňladýan ýasama sypatlardan we käbir asyl sypatlardan bolup, nähili?, neneňsi?, niçik? diýen soraglara jogap bolýarlar. Olar belli bir zadyň gylyk–häsiýetini, ukybyny ýa-da başga bir aýratynlygyny bildirýärler. Meselem:

Algyr, ötgür, düşgür, ozak, gorkak, hilegär, duragan, göçegen, utanjaň, zeyrenjeň, gaçgak, bezgek, tanymal, gönümel, gezende, taýgak, oýanmazak, eşitmezek we ş.m.

4.Tagam anladýan sypatlar. Bu hili sypatlar tagam bildirýän asyl sypatlardan bolup, nähili?, nätüýsli? neneňsi? diýen ýaly soraglara jogap bolýarlar we belli bir zadyň tagam taýdan bolan aýratynlygyny häsiýetlendirýärler. Meselem:

Süýji, ajy, turşy, ýuwan, süýjümtik, ajymtyk, turşumtyk, şor, şorumtyk...

5. Göwrüm-obyýom we mukdar-ölçeg aňladýan sypatlar. Zadyň obyýomyny (göwrümini) ýa-da mukdaryny (ölçegini) bildirýän sypatlar asyl hem ýasama sypatlardan ybarat bolup, nähili?, näçelik?, haýsy? diýen soraglara jogap bolýarlar. Olar köplenç zadyň obyýomyny-mukdaryny we käbir hallarda tertibini aňladýarlar. Meselem:

Uly, kiçi, beýik, pes, ýogyn, inçe, agyr, ýeňil, çuň, ýalpak, küti, ýuka, galyň, daş, ýakyn, üçlük, başlik, ýedilik, onluk, ýüzlük, ilkinji, ortanji, ahyrinji, giň, dar...

6.Orun-tarap görkezýän sypatlar. Bu hili sypatlar orun-tarap aňladýan ýasama sypatlardan bolup, kimdäki?, niredäki?, haýsy?, nireli? diýen ýaly soraglara jogap bolýarlar we aýyklaýan adynyň kimdedigini, nirededigini, nirelidigini ýa-da haýsy ýerdedigini bildirýärler. Meselem:

Aşgabatdaky, obadaky, sandykdaky, Orazdaky, Meretdäki, şäherdäki, sizdäki, mendäki, awazaly, gaýraly, ilerli, dagly, gumly, etekli, ýokarly, gaýraky, ilerki, aşaky, bagyrly we ş.m.

7.Wagt görkezýän sypatlar. Bu topar sypatlar esasan wagt bildirýän sözlerden bolmak bilen, näwagtky?, nämahalky? haýsy?, näwagtlyk? diýen soraglara jogap bolýarlar we belli bir zadyň-düşünjäniň wagtyny ýa-da wagt taýdan bolan aýratynlygyny kesgitleýärler. Olar köplenç wagt bildirýän sözlerden ýa-da iki, üç sözüň birikmeginden bolýarlar. Meselem:

Ertirki, günortanky, agşamky, dünki, şu günki, gündizki, şol wagtky, öten ýylky, sagat başdäki, ýanwar aýynyň aýagyndaky, biz gelenimizdäki, ertirlik, agşamlyk, güýzlük, ýazlyk, güýzki, ýazky, tomusky...

8.Barlyk görkezýän sypatlar. Bu topara girýänler ýasama sypatlardan bolup, nähili?, nämeli? diýen ýaly soraglara jogap bolýarlar we sypatlandyrylan sözlerinde özünden aňlanýan düşünjäniň bardygyny ýa-da onuň adatdaky bolşundan köpdüğini, artykdygyny bildirýärler. Meselem:

Otluk, odunlyk, batgalyk, tokaýlyk, çägeli, akyly, sowatly, tertipli, bagtly, çagaly, gaýratly, gurply, kitaply, güýçli, saçly, saçlak, baldyrlak, etlek, erinlek, burunlak, süňklek, garynlak...

9.Ýokluk görkezýän sypatlar. Sypatlaryň ýokluk bildirýän topar ýasama sypatlardan bolmak bilen, nähili?, nämesiz? diýen ýaly soraglara jogap bolýarlar we aýyklaýan zadynda—düşünjesinde şol häsiýetiň ýokdugyny ýa-da sypatdan aňlanylan düşünjäniň aýyklaýan zadynda ýokdugyny aňladýar. Meselem:

Oýanmazak, eşitmezek, kitapsyz, duzsuz, nädogry, närazy, namart, bimaza, binamys, bigaýrat, bigünä, suwsuz, otsuz, odunsyz...

10. Değişlilik-dahyllylyk bildirýän sypatlar. Bu topar sypatlar ýasama sypatlardan bolup, nähili? kimiňki?, nämäniňki?, niräniňki? diýen ýaly soraglara jogap bolýarlar we zadyň kime yönkelýändigini ýa-da kime, nämä, nirä deşilidigini bildirýärler. Meselem:

Gazaky (ýaby), türkmeni (goýun), ylmy (eser), synpy (göreş), taryhy (waka), kitap Orazyňky.

11.Fiziologik ýetmezçiligi bildirýän sypatlar. Bu topara deşikli sypat hyzmatynda gelýän sözler nähili?, neneňsi? diýen soraglara jogap bolýarlar we janly zadyň fiziologik taýdan ýetmezçiliginiň aýratynlygyny kesgitleýärler. Meselem:

Agsak (goýun), kelek (geçi), gotur (düýe), maýyp (adam), ýagyr (eşek), çakan (ýaby), çaşy (göz) we ş.m.

SANLAR

Sanlar hakynda umumy düşünje

Jemgyýetiň aragatnaşyk guraly bolan her bir dilde gepleýän adamlar özlerine zerur bolan sanlary sanamagy başarýarlar. Zerurlyk netijesinde adamlar arasynda dörän sanlar birden-bire ýüze çykman, ýönekeý görnüşde baryp ilkidurmuş obşına döwründe adamlaryň aňynda döräpdir. Olaryň esasy hakyky barlyk bolupdyr.

Sanlar adamzat jemgyýetiniň ösüşinde soňabaka öz manysyny giňeldip, uly ähmiýete eýe bolan dil fakty bolup durýar. Sanlaryň ýüze çykmagy adamlaryň durmuş praktikasy hem-de akyl ýetiriş işleriniň üstünlikleri bilen berk baglanyşykly. Sanlar

adamlaryň aňynda zatlary ýa-da predmetleri hasaba almak hem-de ölçegi kesgitlemek isleginiň ýüze çykmagy zerarly dörän dil faktydyr. Adamlar sanlary çylşyrymly meseleleri çözmek üçin ulanýarlar. San kategoriýasy çylşyrymly meseleleri çözmekde, ylmyň ösmegi esasynda matematikanyň esasy elementi bolup duýar, sanlar matematika ylmynyň esasy elementi bolmakdan başga-da, sanalmakda zatlaryň ýa zatlaryň mukdaryny, tertibini kesgitlemegi aňladýan kategoriýadyr. Sanlar birden başlap, sanalanda, olar örän uzaklyklara gidýar. Şeýle uzaklyklara gidýän sanlary bellemek üçin dillerde zerur sözler we bellikler bar. Adamlar az sanly bellikleriň üsti bilen köp mukdardaky sanlary aňladyp bilýärler. Şu bellikler we aňlatmalar arkaly uzaklyklary, agyrylyklary, wagty ölçäp, kesgitläp bolýar.

Häzirki zaman türkmen dilinde bir milliona çenli bolan sanlary sanamak üçin, ýigrimi sany esasy sözi—belgini bilmeklik ýeterlikdir: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 1000.

Adamlar milliona çenli bolan sanlary görkezilen sanlaryň üsti bilen amala aşyrýarlar. 10-dan başlap, olaryň yzyna birlikleriň goşulmagy netijesinde, ýagny 11, 22, 33, 44, 55, 66, 77, 88, 99 kimin tertipde aralykdaky sanlar döredilýär. Milliona çenli sanlary sanamaklyk adamlaryň aňynda birden dörän däldir, olar birbada sanamagy başaran hem däldirler. Çünki muňa mätäçlik hem bolmandyr. Adamzat jemgyýetiniň we ykdysadyýetiň ösmegi bilen adamlar dürli sanlary sanamagy başarypdylar.

Sanlar özbaşdak many aňladýan grammatik kategoriýadyr. San kategoriýasyna degişli bolan sözler beýleki söz toparlaryndan many taýyndan sanyň adyny görkezýänligi bilen (*bir, dört, alty*), zadyň sanyny (mukdaryny) aňladýanlygy bilen (**bir adam, dört kitap, alty okuwçy**) ýa-da sanalmakda tertip görkezýänligi bilen (*altynjy, dokuzynjy*) tapawutlanýar. San kategoriýasy dilde zatlara we predmetlere degişli bolan mukdary, tertibi hem ölçegi görkezýär.

Sanlaryň morfologik alamaty barada gürrüň edilende, san kategoriýasyna degişli sözler beýleki söz toparlaryndan käbir morfologik bellikleriň üsti bilen tapawutlanýar. Ol bellikler we alamatlar aşakdakylardan ybaratdyr:

- 1. San kategoriýasy beýleki söz toparlaryndan san ýasaýjy goşulmalara eýe däldir.
- 2. San kategoriýasy sandan goşulma arkaly tertip san ýasap bilýär. Meselem: *bäş-bäşinji* (klas), *altynjy* (mekdep).
- 3. Düýp we tertip sanlar bir zadyň mukdaryny, tertibini görkezip, degişli sözlerinden öň gelenlerinde, üýtgedijileri kabul etmeýär. Şeýle goşulmalar aýyklanýan sözüň ýa-da aňlatmanyň özüne goşulýar. Meselem:

Üç çaganyň in ulusy-da Baýardy („Z. G.", ý.).

Bäş oglanyň arasynda birje gyz,

Dogrudan-da görünyärdi has ejiz („M. g,").

Ýokardaky mysallarda mukdary görkezilýän sözlere üýtgediji goşulmalar goşulyp geldiler. Bu üýtgediji goşulmalar mukdary görkezýän sözüň (sanyň) özüne goşulman, mukdary görkezilýän söze (san taýdan aýyklanýan söze) goşulyp geldi. Mukdary görkezilýän sözlere düşüm, ýöňkeme, san goşulmalary goşulýarlar. Ýokardaky mysallar sanlaryň beýleki söz toparlaryndan käbir morfologik bellikleriň üsti bilen bolan tapawudydyr.

San kategoriýasy özüniň morfologik gurluşy taýyndan **sada sanlar, goşma sanlar, düzme sanlar, tirkeş sanlar** diýen toparlara bölünýär.

Sada sanlara asyl söz şekilinde duş gelýän sözler degişlidir. Häzirki zaman türkmen dilinde sada sanlara *bir, üç, bäş, ýedi, dokuz, kyrk, elli, ýüz, müň* we şuna meňzeş sanlar mysal bolup biler. Sada sanlaryň soňuna goşulmalar goşulyp gelseler-de, sada hasaplanýar. Meselem:

Mitinge ýüzlerçe adam gatnaşdy („S. T.").

Türkmen dilinde sada sanlara düýp sanlardan ýasalan tertip sanlar hem degişlidir.

Goşma sanlara birden artyk bolan sanlaryň goşulmagyndan emele gelen sanlar degişlidir. Türkmen dilinde birnäçe sanlar düýbünden diýen ýaly goşulyşyp gidipdir. Şol goşulyp giden sanlara *altmyş, ýetmiş, segsen, togsan* ýaly sanlary görkezmek bolar. Goşma sanlar türkmen dilinde, şunuň ýaly-da beýleki türki dillerde on sözüniň kömegi bilen ýasalypdylar:

Diller	Goşma sanlar			
	60	70	80	90
Uýgurça	altmış,	ýetmiş,	seksen,	toksan
Altaýça	alton	ettön,	segizön,	toguzon
Ýakutça	altayon	setteyon,	agysyon,	togusuon
Sagayça	alton,	çitton,	sigizon,	togyzon
Şor dili	alton,	çetton,	segizon,	toguzon

Goşma sanlarda hem sada sanlardaky ýaly fonetik üýtgeşmeler bar.

Sanlar düzme görnüşde bolup bilýärler. Düzme sanlara birden artyk, iki ýa ikiden hem artyk sanlaryň dile has bolan tertipde tirkeşdirilip getirilmegi esasynda aňlanylýan sanlar degişlidir. Meselem:

On dört, on ýedi, otuz üç, bir ýüz elli baş.

Düzme sanlaryň ýüzden bärdäki sanlarynda ilki onluklar getirilip, ondan soň birlik sanlar ulanylýar. Meselem:

Otuz alty, segsen sekiz.

Düzme sanlaryň strukturasyny gurmakda sada we goşma sanlar esasy hyzmaty ýerine ýetirýärlar. Meselem:

Bir müň bir ýüz altmyş baş.

Bir müň dokuz ýüz elli sekiz.

Ýokardaky mysallaryň başdaky *bir* sözünü düşürip, *müň bir ýüz altmyş baş, müň dokuz ýüz elli sekiz* diýip aýtsak hem, şol öňki manyny berýär. *Bir müň bir ýüz altmyş baş, bir müň dokuz ýüz elli sekiz* diýen düzmeli sanlarda bir sözünüň düşmegi köplenç janly gepleşikde duş gelýär. *Bir* sözünü başga ýerlerde düşürip bolmaýar.

Häzirki zaman türkmen dilinde sanlar tirkeşdirilip hem ulanylýar. Tirkeş sanlar birmeňzeş bolmadyk, aýry-aýry sanlaryň gaýtalanyp, tirkeşdirilip gelmeginden hasyl bolýar. Meselem:

Biz ýedi-sekiz oylan bolup gezelenje gitdik. Merediň üç-dört kitaby, baş-alty depderi bar.

Tirkeş sanlarda ilki kiçi, soň uly sanlar getirilýär. Şeýle diýsek-de, *baş-dört galam* diýen ýaly görnüşde ilki uly san, soň kiçi san gelýän ýerleri hem bar. Şu hili uly sanyň ilki gelmek şekili düzme sanlarda hem duş gelýär. Bu hili duş gelýän düzme sanlar hem tirkeşme ýoly bilen gelýärler. Meselem:

On baş—on dört,

Otuz baş—otuz dört,

Elli baş—elli dört,

Yetmiş baş—yetmiş dört,

Togsan baş —togsan dört we ş.m.

Bu şekil köplenç janly gepleşikde duş gelýär. Häzirki zaman türkmen dilinde sanlaryň janly gepleşikde onluk sanlardan birini kemeldip, *bir kem on, bir kem otuz, bir kem kyrk, bir kem elli, bir kem altmyş, bir kem yetmiş, bir kem segsen, bir kem togsan* ýaly predmetleriň – zatlaryň san taýdan mukdaryny kesgitleýän sanalyş ýoly bar. Zatlaryň bu sanalyş ýoly türkmen diliniň esasan janly gepleşiginde duş gelýär.

Sanlaryň özara toparlara bölünişleri

D ü ý p   s a n l a r

Sanalmada zatlaryň ýa-da predmetleriň mukdaryny görkezip gelýän sanlara düýp sanlar diýilýär. Meselem:

Oraz ýigrimi baş ýaşady. Gözel ýedi galam, on depder aldy.

—*Bu galanyň haçan doganyňy-ha, dogrusy, bilemok, emma salnanyna-da dört müň ýyl dagy geçipdir* (B.K., „N.d”)

Düýp sanlar zadyň mukdaryny görkezip gelende, ol özüniň aýyklar gelýän degişli sözlerinden öň gelip, yzyna hiç hili san, düşüm, ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýärler, san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny bolsa mukdary görkezilýän zat ýa-da predmet kabul edýär. Meselem:

Ýaňy ýetende on ýaşa,

Entek ýaramanka işe (Ç.A. „Ý.k.ý.”).

Düýp sanlar özleriniň aýyklar gelýän zadynyň ýa-da adynyň köplükdigini görkezip gelende, düýp sanyň özi ýa-da onuň mukdaryny görkezip gelýän predmeti—zady köplügi aňladýan *–lar/–ler* goşulmasyny kabul etmeýär. Meselem:

Kyrk aşyk nagra çekip, şugla urdy oduny (M.,S.e.”)

Kyrklar okuwçy däl, kyrk okuwçy,

Ýa-da kyrk okuwçylar däl, kyrk okuwçy.

Munuň şeýle bolmagynyň sebäbi *kyrk* sözünüň özi köplügi aňladýar. Eger köplük goşulmasy –*lar/-ler* *kyrk* sözüne goşulsa, onda *kyrklar* bolup, at hyzmatynda gelýär. *Kyrk aşyk, kyrk okuwçy* diýende, atlar köplük goşulmasyny kabul etmeseler-de, olar şol duruşlaryna köplük manyny aňladýarlar ýa-da başga hili edip aýtsak, ýokarky mysalda görkezilen *kyrk* sözi anyk sany aňladýar. –*lar/-ler* goşulmasy anyk bolmadyk umumy köplügi bildirýär. Şol sebäpli hem anyk san bilen gelen atlaryň yzyna san goşulmasy goşulmaýar. Meselem:

Biri gitse, ikisi gelyär.

Gaýtalanmagy görkezýän *ýola, gezek, gaýta, sapar, mertebe* kimin sözler bilen gelen düýp sanlar başga bir sanyň birnäçe gezek ulanylýandygyny ýa-da işlikleriň ön ýanyndan gelip, bir gymyldy-hereketiň birnäçe mertebe gaýtalanýandygyny görkezmek gerek bolan wagtynda ulanylýarlar. Meselem:

Bäş gezek *bäş ýigrimi bäş.*

Ol sirke iki gaýta barypdyr.

Biz üç sapar *gezelenje gitdik,*

Düýp sanlar zatlaryň we zatlaryň tutuşlygyny görkezip gelenlerinde, san bilen aýyklandyran, ýagny aýyklar gelýän sanyň yz ýanyndan gelýän zat ýa-da predmet belli bir topar zat ýa-da predmet bolmagyna garap, *sany, baş, däne* sözleriniň getirilmegi netijesinde aňladylýar. Meselem:

Şonça märekäniň içinde onuň syryna düşüňýän diňe iki sany adam bardy (B.K., „A.”).

Iki baş *maşgala bolup ýaşayardylar.*

Üç däne *otluçöp. Ýedi däne papiros* we ş.m.

Sanalmada zatlar ýa predmetler täklikde ulanylman, hemişe goşalandyrylyp ulanylýan bolsa, onda ol zatlar ýa-da predmetler san bilen aňladylmaly bolanda, *jüp, jübüt* sözleri getirilýär. Meselem:

Alty jüp *ädik.*

On jübüt *ellik.*

Ýedi jüp *galoş* we ş.m.

Sanalmada ösümlikleriň sanyny aňlatmak gerek bolanda, sandan soň **düýp** sözi getirilip ulanylýar. Meselem:

Okuwçylar mekdep uçastogyna on düýp erik agajyny, alty düýp garaly we otuz düýp tut agajyny oturtdylar.

Düýp sanlar bilen aýyklandyran sözler tutuşlygyna duş gelmeýän düşüňjeleri ýa-da tutuş ölçemek mümkin bolmadyk düşüňjeleri aňladýan bolsa ýa tutuş zady aňladýan kiçijik, ownuk predmetleri has köpräkden ölçemek gerek bolanda, düýp sandan soň ölçeg görkezýän sözler ýa-da bol masa ölçeg görkezmek üçin ulanylýan başga atlar getirilýär. Sanlar bilen uzynlyk ölçegini aňlatmak üçin *metr, santimetr, kilometr* kimin sözler getirilýär. Meselem:

Onuň böken aralygy üç metr ýetmiş bir santimetr boldy. (“M.t.”).

San kategoriýasy arkaly agyrylyk ölçegi aňlatmak üçin *kilo, gram, tonna, sentner, litr* sözleri ulanylýar. Bu düşüňjeler düýp sanlardan soň getirilýär. Meselem:

...okuwçylar okuwdan boş wagtларында segsen tonna golaý pagta ýygyp berdiler („M.g.”).

Sanlar möçber (obýom) görkezip gelende, düýp sanlardan soň *owurt, atym, gysym, goşawuç*... kimin sözler etirilýär. Meselem:

Bir owurt suw, iki atym çay, üç goşawuç bugday we ş.m.

Şu ýokardaky ýaly obýom görkezmekde düýp sanlardan soň *çanak, çuwal, arka, düýe, araba* kimin atlaryň getirilmegi bilen hem möçber aňlanylýar. Meselem:

Bibi bäş çuwal *bugday aldy.*

Ol bir düýe odun taýýarlady. Aşyr iki arka ot getirdi.

Üç araba *bede getirdim* we ş.m.

Düýp sanlar san kategoriýasynyň in ýönekeý şekilidir. Bu sanlar aýratyn goşulmalary özüne birleşdirmeyär. Sanlaryň bu şekili özbaşdak, hiç bir hili düşüňjä baglanyşyksyz gelende, atlar kategoriýasyna ýakynlaşýar.

TERTIP SANLAR

Häzirki zaman türkmen dilinde tertip sanlar düýp sanlardan –ynjy/-inji/–unjy/–ünji/–njy/–nji arkaly ýasalyp, many taýdan zatlaryň ýa-da zatlaryň san taýdan tertibini görkezip gelýär. Düýp sanlar zatlaryň ýa-da zatlaryň san mukdaryny görkezip gelseler, tertip sanlar ol zatlaryň ýa-da zatlaryň sanalmada tertibi görkezip gelýärler.

Tertip san şekil taýyndan sypatlara ýakyn bolup, sözlemde köplenç aýyklaýjy bolup gelýär.

Meselem:

*Täzeje „Pobedadan" düşüp şol jaýyň **ikinci gatyndaky** kabinete bakan çalasyn hereket edýän ýigidiň ýöreyänini ýa-da tigirlenýänini saýgarmak aňsat däl*di („Z.G." ý.).

*...**ikinci brigada**...segsen ýedi gektar ýeriň her gektaryndan otuz sentner pagta hasylyny aldy* („Z.G." ý.).

Tertip sanlar sanalmada zatlaryň we zatlaryň tertibini görkezmekde abstrakt häsiýetli bolman, ol anyk häsiýetlidir. Tertip sanlaryň bu anyk häsiýeti şekil taýdan sypatlara ýakynlaşýar. Sebäbi tertip san bu ýerde anyk ady aýyklaýar.

Meselem:

Birinji maý, **ikinci** kurs, üçünji sort we ş. m.

Soňlary çekimsiz ses bilen gutaran sanlardan tertip san ýasamak üçin olaryň soňuna –ynjy/-inji/–unjy/–ünji goşulýar. Eger-de sanlaryň soňlary çekimlâ gutaran bolsa, onda olardan tertip san ýasamak üçin –njy/–nji goşulmasy goşulýar.

Meselem:

*Şu ýyl Sadap **onunjy** klasy* gutarýar.

*Uniwersitetiň **dördünji** kursunyň talyplarynyň hemmesi* praktikada boldular.

*Özara demokratik ýaryşda **ýedinji brigadadan altynjy brigada** öňe geçdi.*

Tertip sanlar sözlemde sifrler bilen getirilende, şol sandan tertip san ýasamak üçin sifr bilen tertip san ýasaýjy goşulmanyň arasynda çyzyjak belgisi goýup, ol sanlaryň aýdylyşy, çekimsiz we çekimlâ gutaranlygy nazarda tutulmazdan, yzyna –njy/–nji goşulmasy goşulyp ýazylýar.

Meselem:

*Nazar Mollaýewiň ýolbaşçylyk edýän **39-njy** brigadasy hasyly geçen **1955-nji** ýyldakysyndan üç esse artyk aldy.*

*Bir gezek **18-nji brigadanyň** brigadiri Magtym Baýramow hem şeýle ýagdaýa düşüpd*i („Z.G." ý.).

Düzme sanlardan tertip san ýasamak üçin, tertip sany hasyl edýän -unjy/–ünji/-ynjy/-inji/-njy/-nji şol sanlaryň iň soňkusyna goşulýar.

Meselem:

*Bir müň dokuz ýüz **elli sekizinji** ýyl* we ş.m.

Sanalmada bir zadyň tertibini görkezmeklik gerek bolanda, şol tertibi görkezýän sifrler ýazylyp, onuň yzyndan nokat (.) goýulýar ýa-da ýaý ()) bilen ýapylýar. Ol sanlar tertip sanlaryň tekstde okalyşy ýaly okalsa hem -unjy/–ünji/-ynjy/–inji/-njy/-nji ýazylmaýar.

Meselem:

Birleşik edarasynyň umumy ýygnaýy şu aşakdakylary karar edýär:

1.	ýa-da	1)
2.		2)
3.		3)

Sözlemde wagt we orun taýyndan aralygyň tertibini görkezip gelýän käbir sözler hem tertip sanyň goşulmasynyň öz soňlaryna kabul edip gelýär. Şeýle ýagdaýlarda tertip görkezilende, şekil taýdan sypatlara ýakynlyk duýulýar.

Meselem:

*Ilkinji ädim, ahyrynjy hatar, **ortanjy** ogly* we ş.m

Rim sifrlerinden tertip sanlary ýasamakda, ol sifrleriň soňuna -unjy/–ünji/-ynjy/-inji/-njy/-nji goşulmalary artdyrylmaýar, çyzyjak belgisi (–) hem goýulmaýar. Şu sifrler bilen gelen zatlaryň we zatlaryň sanalmada tertibi görkezilip, okalanda bolsa, sifrlerden soň -unjy/ -ünji/-ynjy/-inji/-njy/-nji goşulma artdyryp okalýar. Ol ýazuwda ýazylmaýar. Rim sifrleri bilen aýyklanýan zatlaryň ýa-da zatlaryň tertibi aňladylsa-da, tertip görkeziji goşulmanyň ýazylmazlygy ähli diller üçin kabul edilen umumy şekil dyr.

Meselem:

SSKP-niň XX gurultaýy, XIX asyr edebiyaty, VIII klas okuwçysy we ş.m.

Rim sifrleri bilen görkezilýän sanlar asyr, uzak wagtlap üýtgemeyän düşüňjeleri aňladýan sanlarda ýa-da *sagat, aý* ýaly gaýtalanyp wagt bildirýän sözlerde ulanylýar.

Gepleşikde tertip sanlary ýasamak üçin *-ulanjy/-üleňji/-lanjy/-lenji* goşulmalary hem ulanylýar.

Meselem:

Onulanjy klas, üçülenji gije, altylanjy oglan, ýedilenji gün we ş.m.

Drob sanlar

Drob sanlar hem düýp sanlardan emele gelip, tutuş bir zadyň ýa zadyň bir ýa-da birnäçe bölegini görkezip gelýär. Drob sanlar düýp sanlardan *üçden iki* ($\frac{2}{3}$), *bäs bitin* *üçden iki* ($\frac{2}{3}$), *ýigrimi dört ýarym* ($\frac{1}{2}$), *üç ýarym* ($\frac{1}{3}$) ýaly söz düzümi şeklinde gelip, aýratyn häsiýete eýe bolmak bilen, drob sanlar düýp sanlardan tapawutlanýarlar.

Drob sanlarda anyk zadyň ýa-da zadyň belli bir bölegi görkezilende, ýöňkeme ulanylýar. Drob sanlarda zadyň ýa-da zadyň bölegini görkezýän san sonuň tutuşynyň adyny görkezýän sözüň sözlemiň içinde ýa daşynda eýelik düşümededigi duýulmasa, ol sanyň bölegini aňladýan söz ýöňkemesiz ulanylýar. Ýöňkeme goşulmasy şol zadyň ýa-da zadyň belli bir bölegini görkezýän drob sanlaryň iň soňkusyna goşulyp gelmek bilen, anyk düşüňjani aňladýar. Ýöňkemesiz drob sanlar anyk bir düşüňje-zat bilen baglanyşyksyz abstrakt düşüňjani görkezip gelýär.

Meselem:

Üç bitin altydan iki ($3\frac{2}{6}$);

Bäs bitin ondan bäs ($5\frac{5}{10}$);

Alty bitin dörtten iki ($6\frac{2}{4}$) we ş. m. Bu hili ýagdaý köplenç arifmetika sapaklarynda bolýar.

Drob sanlarda zadyň ýa-da zadyň bölünenini görkezmek üçin ulanylýan san çykyş düşümde gelýär. Olar diňe bir çykyş düşümde gelmek bilen çäklenmän, ol wagt-orun düşümde hem gelip bilýär. Wagt-orun düşümde gelýän bitin san türkmen dilinde janly gepleşikde duş gelýär. Wagt-orun düşümde gelýän bitin san käbir türki dillerde hem duş gelýär.

Meselem: azərbayjan dilinde:

Üçdä iki ($\frac{2}{3}$), *ýüzde bäs* ($\frac{5}{100}$) we ş.m.

Käbir türki dillerde drob sanlar iki sany düýp sanyň izafet şeklinde gelmegi netijesinde döreyär. Şeýle gelen drob sanlaryň birinji sany, ýagny bitin san eýelik düşümde gelýär. Drob sanyň ikinjisi deňişlilik görkezýän üçünji ýöňkemäniň goşulmasyny kabul edip gelýär. Drob sanlaryň birinji sözi aýyklaýan san, ikinji sözi aýyklandýan san bolýar. Uçünji ýöňkemäniň goşulmasyny aýyklandýan san öz yzyna kabul edýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde drob sanlaryň ilkisi çykyş düşümde getirilýär.

Meselem:

Ýediden üç ($\frac{3}{7}$) , üçden iki ($\frac{2}{3}$)

Bitin san bilen getirilende-de, çykyş düşümde gelýär. Meselem: *dört bitin üçden iki* ($4\frac{2}{3}$).

Türkmen dilinde drob san şekilinde ulanylýan birnäçe sözleriň we aňlatmalaryň bardygy anyk zat. Drob sanlar şekilinde ulanylýan sözler şulardan ybarat: *ýarym* (*ýarty*, *ýarpy*), *çärýek*. Drob san şekilinde ulanylýan *ýarym* sözi zadyň ýa-da zadyň böleginiň ikiden birini görkezip gelýär.

Ýarym sözi şol durşuna düýp sanlaryň yzyndan gelip bilýär. *Ýarym* sözüniň sifr bilen görkezilen sandan soň gelşi iki hili görnüşdedyr:

1) *8 ýarym, 6 ýarym, 3 ýarym,*

8,5; 6,5; 3,5; 2,5 we ş.m.

Ikinji görnüşdäki mysallar: *Sekiz bitin ondan baş, alty bitin ondan baş, üç bitin ondan baş, iki bitin ondan baş* kimin görnüşde (söz düzümi) drob sanlaryň okalyşy ýaly okalýar. Şeýle okamaklyk ol sanlaryň drob sanlardygyny aýyk görkezýär.

Bitin sanlardan soňky başlik(5) sifrdan az we köp sanlaryň getirilmegi *ýarym* sözüniň manysyny berip bilmeýär. Bu sanlar *ýarym* sözüniň manysyndan daşlaşsalar-da, drob sanlar hasaplanýarlar.

Meselem:

Sekiz bitin ondan baş ($8\frac{5}{10}$);

baş bitin ondan üç ($5\frac{3}{10}$);

üç bitin ondan alty ($3\frac{6}{10}$);

Ýarym sözi tertip sanlardan soň gelýär.

Meselem:

Ýylyň birinji ýarymy gutardy, ikinji ýarymy hem gelýär.

Ýarym sözi ýokardaky mysalda (y) III ýöňkemäniň goşulmasyny kabul edip geldi. Munuň şeýle bolmagy *ýarym* sözünden öňde *ýyl* sözi eýelik düşümde geldi. Eýelik düşümde gelen söz özünden soňky, ýagny, baglanýan sözüniň belli bir ýöňkemedede gelmegini talap edýär.

Ýarym sözi düýp sanlar bilen hem gelýär.

Meselem:

Bir ýarym kilo gant aldym.

Dört ýarym tonna pagta ýygdym.

Ýarym sözüniň *ýarty* şekili ölçeg görkezýän atlaryň öňünden gelip, ol sözleriň manysyna görä *wagt, uzynlyk, agyrllyk, giňlik* taýdan bolan ölçegleriň ikiden birini görkezmeklik zerur bolanda ulanylýar. *Ýarty, ýarpy* sözlerinden soň gelýän atlar tutuş bir

zady ýa-da zady görkezip gelýän bolsalar, onda olaryň ikiden birini görkezmek gerek bolanda, *ýarty* sözi ulanylýar.

Meselem:

Ýarty garpyz, ýarty çörek, ýarty halta bugdaý we ş.m.

Adamlar belli bir işiň üstünde işleýän wagtynda, işiň ikiden bir bölegini gutarandygyny görkezjek bolanlarynda, *ýarpy* sözünü ulanýarlar. Şeýle ýagdaýda *ýarpy* sözi işlige baglanyp gelýär.

Meselem: *Biziň brigadamyz ekişi ýarpy etdi.*

Ýarym sözünü anyk zada ýa-da predmete degişli, dahylly edip görkezmek gerek bolanda, ol söz degişli ýöňkemedede ulanylýar.

Meselem:

Ýarymyz oba, ýarymyz şähre gitdik. *Ýarym* sözi üçünji ýöňkemedede gelende, *ýarysy, ýary* ýaly görnüşde gysgalyp iki hili görnüşde ulanylýar. *Ýarysy, ýary* sözleriniň sözlem içinde haýsysyny getirip ulansaň hem bolýar. *Ýarysy* sözi öz soňuna III ýöňkemededen soň ýene şol ýöňkeme goşulmasyny, ýagny –sy goşulmasyny kabul edipdir.

Meselem:

Okuw ýylynyň ýarysy geçdi. Sagat onuň ýary boldy.

Ýarysy, ýary sözleriniň getirilmegi bilen bölünip görkezilýän zadyň ýa-da zadyň deňligini has anyklamak üçin, *deň* sözi artdyrylyp ulanylýan ýerleri hem bar.

Meselem:

Şu günki ekzamenden okuwçylaryň deň ýary otliçno baha aldy.

Sport meýdançasyna ýygnalan köpçüligiň deň ýarysy aýal-gyzlar, deň ýarysy erkeklerdi.

Çäryek, çetber sözleri türkmen dilinde köplenç agyrlyk ölçegini görkezip gelýärler. Bu sözler käbir ýerlerde – kä ýagdaýlarda aýyrgyç hyzmatynda gelýärler.

Drob sanlardaky tutuş sanlaryň çykyş, wagt-orun, eýelik düşümlerde gelmegi we düşüm goşulmalarynyň meňzeşligi, beýleki türki diller bilen esasan deň gelýär. Bu meňzeşlik fonetik taýdan seredeniňde bolsa tapawutlydyr.

Topar we çen-takmyn sanlar

Topar we çen-takmyn sanlar düýp sanlardan hasyl bolýarlar. Topar we çen-takmyn sanlar many taýdan birden artyk zatlary ýa-da zatlaryň mukdarynyň toplumyny, jemini görkezip gelýärler, düýp sanlara ýöňkemeleriň, goşulmalaryň goşulyp gelmegi esasynda ýasalýarlar. Olar düýp sanlaryň soňuna her hili topar we çen-takmyn aňladýan goşulmalaryň goşulmaklary, sözleriň tirkeşip gelmekleri ýaly serişdeler arkaly zatlaryň ýa-da zatlaryň toplumyny ýa çen-takmyn mukdaryny bildirýär. Topar we çen-takmyn sanlarda toparý, (toplumy) köplenç ýöňkeme goşulmalary görkezýär.

Meselem:

*Goyun dost, eşitdim, eşitmedim diyme, eýämiz biziň **ikimizi** hem öldürjek, biziň gaçmagymyz gerek- diýipdir. („H.e.")*

*Bir eşek, bir horaz, bir geçi—**üçüsi** dost bolupdyrlar („H.e.”)*

Topar we çen-takmyn sanlar gürrüniň näçe adam, näçe zat we näçe predmet hakynda gidýändigini görkezip gelende, şol sanlaryň ýöňkeme goşulmasynyň önünden –jyk/-jik dereje ýasaýjy goşulmasyny artdyryp ulanmak bolýar. Şeýle bolanda, bir hili kiçeldilmegi görkezýän ýaly duýulýar. Kiçeldilip görkezilýän topar 10-dan bärdäki sanlarda bolup biler.

Meselem:

Ikijigimiz bile okarys.

Üçüjigimiz okamaga gideris.

Topar we çen-takmyn sanlary aňlatmak üçin, düýp sanlaryň yzyndan *bolup* sözünüň getirilmegi şol san pikiriň ýeke eýesi ne degişli ulanylyp, onuň mukdaryny görkezip, habary işliklerden bolan sözlemlerde duş gelýar.

Meselem:

İki bolup ekzamene taýýarlandyk.

Bäş bolup kanikula gitdik.

Topar we çen-takmyn sanlary düýp sanlaryň soňuna ilki *-lar/-ler*, ondan soň *-ça/-çe* goşulmasyny goşmak arkaly hem ýasamak bolýar.

Meselem:

*Häzir hemme ýerde sportuň dürli görnüşleri boýunça ýaryşlar geçirilýär, ol ýaryşlara ýaş sportsmenleriň **ýüzlerçesi** gatnaşýar. („Ýaşkom").*

*Pagtaçylaryň **müňlerçesi** ýokary sylaga mynasyp boldy.*

Topar we çen-takmyn sanlar sanlaryň tirkeşip gelmeklerinden hem hasyl bolýarlar. Tirkeşme ýoly bilen gelen sanlar zatlaryň we zatlaryň toplumyny ýa-da çen-takmyn mukdaryny aňladýarlar.

Meselem:

Ýigrimi-otuz goýun, üç-dört kilo üzüm.

Topar we çen-takmyn aňlatmakda gelyän tirkeş sanlardan soň, *ýüz, müň, million* ýaly uly sanlar getirilýär. *Ýüz, müň, million* sözleri takmyn aňladýan tirkeş sanlaryň her bir birligi üçin gaýtalanman, ol tirkeş sanlaryň ikisi üçin bir gezek ulanylýar. *Ýüz, müň, million* sözleriniň janly gepleşikde çen-takmyn aňladýan tirkeş sanlaryň her bir birligi üçin *üç ýüz, dört ýüz* ýaly görnüşde gaýtalanýan ýerleriniň duş gelyändigini hem ýatdan çykarmaly däliris. *Ýüz, müň, million* sözleri takmyn aňladýan tirkeş sanlaryň her bir birligi üçin gaýtalanmazlygyna garamazdan, ol tirkeş sanlar zatlaryň we zatlaryň çen-takmyn mukdaryny görkezýärler. Meselem:

Üç-dört kilo bugday, dört-baş mün manat pul. Dayhan hojalygymyz ýigrimi-otuz million pul girdeji aldy.

Topar we çen-takmyn sanlary aňlatmagyň ýene-de bir ýoly düýp sanlaryň yzyna ilki köplük aňladýan goşulma(-lar/-ler), soň çykyş ýa wagt-orun düşümleriň goşulmasy (–dan/-den; –da/–de) getirilmegi bilen amala aşyrylýar. Meselem: *Biz okuwý sagat ikilerde gutardy. Ý ygnak sagat onlarda başlandy.*

Topar we çen-takmyn sanlary aňlatmakda gelýän tirkeş sanlar tirkeşip gelenlerinde, hemişe uly sanlardan öň kiçi sanlar gelýär. Şu tirkeş sanlaryň ikisine-de -lar/-ler, -dan/-den, -da/-de goşulmalary goşulyp gelýär. Meselem:

Poýezd sagat başlerde-altylarda gelir. Okuwçylar magazinden üçden-dörtde depder, birde–ikide galam satyn aldylar.

Çen-takmyn aňladýan sanlara -lar/-ler, –dan/-den, -da/-de goşulmalaryny goşman getirmek hem bolýar. Bu goşulmalary goşman getirmek üçin, çen-takmyn aňladýan sanlaryň soňunda *töwerek, çeme* sözleri getirilýär. -lar/-ler, -dan/-den, -da/-de goşulmalar çen-takmyn aňladýan sana goşulman, düýp sandan soňraky *çeme, töwerek* sözlerine goşulýar. Meselem:

Biz sagat üç çemelerinde oba gitdik. Aşyr gezelençden sagat baş töwereklerinde gelipdi.

Bulardan başga-da meňzeş gaýtalanýan sanlaryň soňkusyna -dan/-den we aýry-aýry gaýtalanýan sanlaryň her biriniň soňuna -lan/-län goşulyp ulanylýan topar we çen–takmyn sanlar hem bar.

Meselem:

Dört–dörtde, on-ondan, ikilän–üçlän, başlän-onlan we ş.m.

Sanlaryň üýtgeşmek we üýtgeşmezlik häsiýeti

Sanlary beýleki söz toparlary ýaly başga sözlerden ýasap bolmaýar. Sanlardan tertip san ýasamak üçin esasy -ynjy/-inji/-unjy/-ünji/-njy/-nji ýaly goşulmalar bar. Düýp we tertip sanlar özleriniň aýyklaýan sözleri bilen bile gelenlerinde, üýtgediji goşulmalary kabul etmän, asyl görnüşini saklaýarlar. Sanlar şol aýyklar gelýän sözlerden özbaşdaklykda ulanylanda, üýtgediji goşulmalary öz yzlaryna kabul edip, üýtgäp, atlaşyp gelýär.

San kategoriýasy zatlaryň ýa-da zatlaryň mukdaryny, tertibini görkezmän, ýagny mukdary, tertibi görkezilýän sözsüz ýa aňlatmasyz gelenlerinde, olar atlara ýakynlaşýarlar. Sanlar atlara ýakynlaşanda, edil atlaryň san, düşüm, ýöňkeme bilen üýtgeýişleri kimin üýtgeýärler. Sanlar san bilen üýtgänlerinde, -lar/-ler goşulmasyny kabul edýärler. -lar/-ler sanlara goşulyp gelende, ol sanlardan at ýasalýar. Meselem:

Geljek seniň, maňa meňzeş gül öwürýän millionlaryň elinde (B.K. „N.d.“).

Biz şu gün “On üçler” kinosyna seretdik.

At hyzmatynda gelen sanlar bolsa düşüm, ýöňkeme bilen üýtgeýärlär.

Ýokarda aýdyşymyz ýaly, sanlar düşüm, ýöňkeme bilen üýtgänlerinde, şekil taýdan atlara meňzeýär. Goşma we tirkeş sanlar düşüm, ýöňkeme bilen üýtgänlerinde, olaryň diňe soňky sözleri üýtgeýär. Drob sanlar barada hem şuny aýtmak bolar.

Soňlary çekimli sesler bilen gutaran sanlar düşüm bilen üýtgänlerinde, soňlary çekimli sesler bilen gutaran atlaryň üýtgeýşi ýaly üýtgeýärler; eýelik we ýeňiş düşümlerde düýp sanyň soňundaky çekimli *y*, *i* sesleri uzyn aýdylýar, ýöneliş düşümde gelende, *y*, *i* sesleri düşürilip, *y* sesiniň deregine uzyn aýdylýan *a* sesi, *i* sesiniň deregine bolsa uzyn aýdylýan *ä* sesi ulanylýar. Meselem:

Alty—altyynyň,

alty—altyyny,

ýedi—ýediiniň,

ýedi —ýediini,

alty—altaa,

ýedi—ýedä,

iki — ikä.

Soňlary çekimsiz sesler bilen gutaran sanlar düşüm bilen üýtgänlerinde, edil soňlary çekimsiz seslere gutaran atlaryň düşüm bilen üýtgeýşi kimin üýtgeýärler. Meselem:

On—onuň, dokuz—dokuza, üç—üçi, dört—dörtde.

Dördüň birisi—Tokar,

Dördüň birisi—Nöker,

Dördüň birisi—Lollakdyr,

Dördüň birisi—Aňkar (B.K., „Y.m.“). San kategoriýasy haçan-da substantiwleşip gelende, ýöňkeme bilen üýtgeýär.

Sanlaryň gysga çekimli bilen gutaranlary I, II ýöňkemäniň goşulmasyny kabul edip gelenlerinde, ondaky gysga çekimli *y*, *i* sesleri uzyn aýdylýar. *Üç, dört, baş, sekiz, dokuz* kimin çekimsiz gutarýan sanlara I, II ýöňkemeleriň goşulmalary goşulanda, ýöňkeme goşulmasynyň ilki çekimlisi uzyn ýa-da gysga aýdylýp bilner. Çekimlisi gysga aýdylýan bolsa, onda gürrüniň san hakynda gidýänligi belli bolýar.

Meselem:

Baş gezek başiň ýigrimi baş.

Gürrüň bir topar adam barada gidýän bolsa, ýöňkeme goşulmasynyň ilki çekimlisi esasan uzyn aýdylýar.

Meselem:

Teke, ýomut, gökleň, ýazyr, alili —

Bir döwlete gulluk etsek başiimiz (M., „S.e.“).

Sanlar öz soňlaryna *-luk/-lük/-lyk/-lik* goşulmasyny kabul edip, hiç bir zadyň ýa-da zadyň mukdaryny, sanyny bildirmän gelse, ady aňladýar. Meselem:

On—onluk, baş—başlik...

Sanlar bilen atlaryň birleşip giden ýerleri hem bar. San bilen adyň birleşmegi esasynda şol sanlara goşulýan adyň soňuna *-lyk/-lik* goşulmasy goşulyp, goşma at emele getirilýär: *bäşýyllyk, ýediýyllyk, onýyllyk*.

Şu goşma atlar *plan, mekdep* ýaly sözleri aýyklap gelenlerinde, onda bular sypat bolýarlar we *bäşýyllyk plan, ýediýyllyk mekdep* kimin söz düzümlerini emele getirýärler. Mundan başga-da *Alty, Ýüzbaşyýew* ýaly käbir düýp sanlar has at bolup ulanylýarlar.

Türkmen dilinde tertip sanlar hem atlaşyp, üýtgeşip bilýär. Tertip sanlar atlaşyp üýtgeşenlerinde, san, düşüm we ýöňkeme goşulmalaryny kabul edýärler. Tertip sanlara köplük aňladýan *-lar/-ler* goşulmasy düşüm, ýöňkeme goşulmalaryndan öň goşulýar: *alty – altynjy - altynjy-lar—altynjylardan...*

Tertip sanlar düşüm bilen üýtgeşip gelenlerinde, käbir *bäşinji, altynjy* ýaly sözler ýöneliş düşümde gelende, şol *bäşinji* sözünüň in soňky *i* sesi uzyn aýdylýan *ä* sesine we *altynjy* sözünüň *y* sesi uzyn aýdylýan *a* sesine öwrülýär. Bu ýagdaý sada sanlardaky soňlary çekimli seslere gutaran sanlaryň düşüm bilen üýtgeşmesine meňzeşdir.

-lar/-ler goşulmasyny kabul edip, ýöňkemede üýtgeşip gelen tertip sanlar birlik we köplük ýöňkemäniň üçünjisinde deň görnüşde gelýär.

BIR diýen düýp sanyň ulanylyşy

Bir sözi sözlemde dürli manylarda, dürli hyzmatlarda ulanylyşy taýyndan häsiýetlidir. Ol san şu aşakdaky manylarda gelip bilýär.

1. Bir sözi sanalmada näbelli zady ýa-da zady aňladyp gelýär.

Meselem:

Gadym eýýamda bir bedene bilen bir tilki dost bolupdyr.

..gadymy döwürde, bir garry gurt bilen bir tilki dost bolupdyr („H. e.“).

Ýokardaky mysallarda *bir* sözi näbelli zady ýa-da zady aňladyp geldi. Eger biz *bir* sözünü galdyryp, *Gadym eýýamda bedene bilen tilki dost bolupdyr* diýip ulansak, onda *bedene bilen tilki* biziň düşüňjämizde belli zat bolýar. Biz *bir* sözünü galdyrman ulansak, onda ol zat ýa predmet näbelli bolýar.

2. Bir sözi *hili, tüýsli (jüre)* sözleriniň önünden gelip, ikisi birlikde bir many aňlatmak bilen barabar şol sözlerden aňlanylýan düşüňjäniň näbellidigini görkezýär.

Meselem:

Men haywanat bagynda bir hili haywan gördüm, onuň ady hem bir tüýsli, ýatda galar ýaly däl.

3. *Bir sözi salym, pasyl, sagat, minut ýaly öz manysyndan wagt aňlanylýan sözleriň önünden gelip, näbelli wagty aňladýar. Şeýle bolup gelende, sagat, minut sözlerinden soň ýaly sözi getirilýär. Şunlukda, ol görkezilýän näbelli wagtyň dowamlydygyny hem aňladýar.*

Meselem:

Ol bir salym gürlledi. Oraz maňa bir sagat ýaly garaşdy.

Manysyndan wagt aňlanylýan *sagat, minut, ýyl, gün* ýaly sözleriň yzyna *-lap/-läp* goşulmasynyň goşulyp gelmegi bilen birlikde, *bir* sözi şol sözleriň önünden gelip, anyk wagty hem görkezip gelýär. Şeýle görnüşde gelende, *bir* sözi şol wagtyň mukdaryny görkezýär.

Meselem:

...ussa ýüzüni bejermek we sakgal-murtuny azaltmak üçin bir sagatlap iş edindi (A.D., „S.e.). Ol bir günläp ýazmaly boldy.

4. *Bir sözi näçe, topar, para* ýaly sözlerden öň gelip, olar bilen birlikde birden köp bolan zatlary ýa-da predmetleri aňladyp gelýär.

Meselem:

Obada birnäçe aýalyň ärini gowy görüp, ärem aýalyny gowy görüp, biri-biriniň sarpasyny tutup ýaşayyşlary ýaly, bu hem ýaşap biljek (A. D., „S.e.“).Ynha, men size bir topar keser ýasap hem getirdim diýip, Gözeli görjek bolup, dokmaçylaryň arasyna gözünü aýlamaga başlady. (A. D., „S. e.“)

5. *Bir sözi şert görnüşde gelen işligiň önünden gelip, ikisi birlikde goşma sözlemlerde ulanylmak bilen barabar, baglaýjy hyzmatynda şol sözlemler bilen aňladylýan düşünjeleriň gysga wagt içinde çalşyp durýandygyny görkezýär.*

Meselem:

Bir görseň okan bolýar, bir görseň ýazan bolýar.

Bir görseň gar ýagýar, bir görseň ýagyş ýagýar.

6. *Bir sözi öz soňuna ýöňkeme goşulmasyny kabul edip gelende, şoňa degişli soragy bermek mümkin bolmasa, onda ol bir sözi näbelli zady ýa-da zady görkezmek üçin ulanylýan artikliň hyzmatyny ýerine ýetirmek bilen birlikde, näbelli şahsyň özüni hem aňladyp gelýär, ýagny, şol durşuna, bir tarapdan, näbellilik artikliň hyzmatyny ýerine ýetirýän bolsa, ikinji tarapdan, ol näbelli zadyň ýa-da zadyň özüni görkezýär.*

Meselem:

Biri tarlaň kibi bakar her ýana,

Biri zülpün darar, golunda şana.

Ikisi duş-duşdan ot saldy jana,

Ýakdy meni yşkyň söwdasy, gyzlar (M.n., „Z. T.“).

Şeýle bolup gelende, ol sözlere degişli san soragyny berip bolmaýar.

7. Bir sözi sözlemde bir hereketi amala aşyryjy şahs bilen ikinji bir hereketi amala aşyran şahsyň ýa-da iki şahs tarapyndan amala aşyrylan iki hereketiň hem deňdigini görkezip habar bolup gelýär.

Meselem :

*Suw getirenem **bir**, küýze döwenem **bir**.*

*Seniň geleniňem **bir**, gelmedigiňem **bir**.*

8. Bir sözi *sapar, ýola, gezek, mertebe* ýaly sözleriň önünden gelip, ikisi birlikde, wagt halyny aňladýar.

Meselem:

Bir gezek *Daşrabadyň ýanyndaky köne galada onuň bilen duşuşamyzda, „Bä, bu gala ýaman köne-le. Bu gör haçan salyndyka?“ diýemde, Sapjan aga maňa „iki mün ýyl mundan ön“ diýip jogap berdi. (B. K., „N.d.“).*

*Meret kurorta **bir sapar** gitdi.*

9. Bir sözi her sözünden soň gelip, ikisi birlikde ulanylýar. Her sözi özünden soň gelen bir sözünü has güýçlendirip *hemme, hemmesi* diýen sözleriň manysyna ýakynlaşdyrýar.

Meselem:

Azat watan içinde, geplemäge diliň bar.

Her bir *zady bejerýän, örän ussat elin bar. (P. N., „S.e“.).*

Her sözi öz yzyna ýöňkeme goşulmasyny kabul edende, özünden soňky gelen bir sözünüň manysyny berip bilýär. Her sözi ýöňkemedede gelende, *bir* sözünü düşürseň hem sözlemiň manysy üýtgemeýär.

Meselem:

*Okuwçylaryň **her biri** öz ýerinde otursynlar.*

Şu mysaly *okuwçylaryň **hersi*** diýip aýtsak hem bolýar.

10. Bir sözi *kä* sözünüň soňundan getirilip, ol san çalyşmasy manysynda gelýär.

Käbir sözünüň baglanyp, aýyklap gelýän atlary öz yzyna köplük aňladýan -lar/-ler goşulmasyny kabul edip-de gelýär.

Meselem:

Käbir adamlar *degişgen bolýarlar.*

Käbir sözünüň aýyklap gelýän adyna -lar/-ler köplük aňladýan goşulma goşulyp gelende, şol mysal alnan zadyň ýa-da zadyň toplumy aňlanylýar. *Käbir* sözi hiç bir zady ýa-da zady aýyklaman gelende, onuň yzyna -lar/-ler köplük goşulmasy goşulýar.

Käbir sözüne köplük goşulmasy goşulyp gelende, onuň aýyklarap geljek zadyny ýa-da zadyny aňlatmaklyk *käbir* sözüniň öz üstüne düşýär. Ol şekil taýdan san çalyşmasyna ýa-da atlara meňzeýär.

Meselem:

Käbirler öwünjeň bolýar, **käbirler** soranjaň.

11. *Bir* sözi *-den* goşulmasyny kabul edip, sözlemde hal sözi hyzmatynda gelýär, many taýdan bir hereketiň garaşyl- mazdan ýüze çykandygyny aňladýar.

Meselem:

Birden sygyrdady gamyşyň içi,

Göwresi sygyrdan sähelçe kiçi (N.A., „G.”).

12. *Bir* sözüne *-den* goşulmasy goşulyp, şol *-den* goşulmasyndan soň ýöneliş düşümde üýtgäp gelen *iki* sözüniň goşulmagy esasynda *birdenkä* sözi emele gelip, bu hem *birden* sözüniň manysyna ýakyn many aňladyp, sözlemde hal hyzmatynda gelýär.

Meselem:

Birdenkä ýyladyrym çakyp, gök gürledi. **Birdenkä-de...** öýkeli ýaly, diwana baryp gyşarýardy (B.K., „N.d.”).

13. *Bir* sözüne *-in* goşulmasy goşulyp, tirkeşdirilip aýdylmak bilen, sözlemiň habary işiň netijesini başga zada geçirýän işliklerden bolanda, many taýyndan şol hereketi ýüze çykarmakda pikiriň obýektini görkezýän düşünjeleriň hereketi dörediji tarapyndan ýeke-ýeke, aýdyň suratda gözden geçirilendigini, işiň-hereketiň ýüze çykarylandygyny aňladýan hal sözi ýasalýar.

Meselem:

Brigadir lukmanlaryň etmeli işini **birin-birin** görkezdi.

Mekdep müdiri umumy ýygnaqda geçen ýylyň netijelerini **birin-birin** aýtdy we täze ýylda edilmeli işleri **birin-birin** belledi.

14. *Bir* sözi tirkeşdirilip ulanylanda, onuň ikinji sözüne *-den* goşulmasy goşulyp, many taýdan edilen hereketiň yzba-yz ýüze çykandygyny aňladyp, hal sözüni emele getirýär.

Meselem:

Syçanlar, pişigiň sözüne ynanyp, **bir-birden** hinden çykmaga başlaýarlar („E.ý.”).

15. *Bir* sözi tirkeşdirilip ulanylanda, onuň ilki sözüne *-me* goşulmasy goşulyp, hal sözi ýasalýar. Bu hili hal many taýyndan edilen hereketiň aýyk suratda bolandygyny görkezýär.

Meselem:

Men ol goşgulary **birme-bir** okadym. *Ol gören zatlaryny* **birme-bir** aýtdy.

16. *Bir* sözi tirkeşdirilip ulanylanda, onuň ikisiniň yzyna –den goşulmasy goşulyp, ýokardakylara ýakyn manyda hal bolup gelýär.

Meselem:

*Mugallym okuwçylara galamy **birden-birden** berdi.*

17. *Bir* sözi *syhly* sözünden öň gelmek bilen birlikde, hal bolup gelýär. Bu hili hal many taýdan bolýan hereketiň birnäçe wagt içinde üznüksiz dowam edýändigini aňladýar.

Meselem:

*Sülgiün geçilenleri **birsyhly** gaýtalaýar. Şonuň üçin ol **birsyhly** okalga gatnaýar.*

18. *Bir* sözi öz yzyna -lik, -de goşulmalaryny kabul edip, many taýdan bir hereketi— işi amala aşyrmakda ol hereket ýeke şahs tarapyndan ýerine ýetirilmän, oňa birden köp şahsyň gatnaşandygyny aňladýar.

Meselem:

*Çary sapagyna Sapar bilen **birlikde** taýýarlanýar.*

19. *Bir* sözi tirkeşme ýoly bilen zadyň ýa-da zadyň mukdaryny çen bilen görkezýär. Şunuň ýaly-da ol bir hereketiň—işini amala aşyrylmagy üçin edilen synanyşygyň çen mukdaryny aňladyp, hal sözi hyzmatynda gelýär. Şeýle tirkeşme ýoly bilen gelende, *bir* sözi ilki gelip, ondan soň köplenç *iki* sözi gelýär.

Meselem:

*Jereniň **bir-iki** kitaby bar.*

*Ol bu kitaby **bir-iki** gezek okapdyr.*

20. *Bir* sözünüň şu tirkeşip gelşine -län goşulmasy goşulyp, *birlän-ikilän* şekilinde hem ulanylýar.

Meselem:

*Eýýäm **birlän-ikilän** etraplar pagta ekişini gutardylar.*

21. *Bir* sözünüň tirkeşip gelmeginde -läp goşulmasy goşulyp hal sözi ýasalýar.

Meselem:

*Güller **birläp-ikiläp** açyldylar.*

22. *Bir* sözi *bat, ugur...* ýaly sözleriň önünden gelip, many taýdan hereketiň-işini gysga wagt içinde ýüze çykýandygyny aňladýan hal sözünü emele getirýär.

Meselem:

*Ol gazetleri **birbada** agtaryşdyrdy.*

*Meret okan zatlaryny **bir ugra** bloknotyna belleşdirýärdi.*

23. *Bir sözi hiç sözünden soň gelip, ikisi birlikde ol ýa-da başga bir zadyň ýa zadyň ýoklugyny aňladyp gelýär. Meselem: Dogry, men hiç bir weçden ikerjiňlenmän, bütin durmuşym, barja ukybym hem ähli kollektiwiň güýji bilen şol görkezme boýunça aýgtyly hereket edýärin* (B.K. “N.d”).

24. *Bir sözi öz yzyna y goşulmasyny kabul edip gelen bar sözünüň soňundan gelip, goşulyşyp, ikisi birlikde many taýdan pikiriň obýekti bolup gelen zatlaryň subýekt üçin hemmesiniň hem bir ýalydygyny aňladyp gelýär.*

Meselem:

Sen şähere şu gün gitmeseňem, barybir, ertir gitmeli bolarsyň.

Bu gün ölmese, erte öljek, barybir,

Ýigitde günä ýok, ogluň günäkär (A.K. “S.e.”).

25. *Bir sözi baglaýjy hyzmatynda gelende, öz hyzmaty taýdan şol söz we sözlemler arkaly ýüze çykarylýan düşüňjeleriň wagt taýyndan gezekleşip, üýtgeşip durýandygyny aňladýar.*

Meselem:

Ol atyzdan bir bu tarapyna, bir ol tarapyna baryardy.

26. *Bir sözi goşulmasyz asyl görnüşinde atlardan başga işlikleri hem aýyklarap gelýär. Many taýdan birleşmegi görkezýär.*

Meselem:

Daşdan gören bir diýsin, golaý bolsun aramyz...(K.).

Ýokarda bir sözünüň hyzmaty we hyzmaty gysgaça suratda görkezildi.

Bir sözünüň fonetik taýdan aýratynlygy hem bar. Ol-da bolsa, bir sözünüň onluk sanlardan soň gelýän ýerlerinde çekimlisiniň uzyn aýdylmaklyk häsiýetidir.

Meselem:

On bir – on biir, otuz bir – otuz biir we ş.m.

Bir sözünüň yzyna -ik, -leş kimin goşulmalaryň goşulmagy bilen bir-ik-mek, bir-leş-mek ýaly işlikler hem ýasalýar.

Umuman, türkmen dilinde *bir* sözünüň gerimi has giň bolup, ol örän köp ulanylýar.

Ç A L Y Ş M A

Çalyşma hakynda umumy maglumat

Çalyşmalar atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň deregine ulanylýar. Emma bular atlar, sypatlar ýaly zadyň- zadyň adyny, sypatyny anyk görkezip bilmeýärler. Atlar adam atlaryny, zadyň ýa-da predmetleşen düşüňjäniň atlaryny (Myrat, haly, towşan we ş.m.), sypatlar zadyň hilini (gyzyl, gowy, süýji we ş.m.) anyk görkezýärler. Çalyşmalaryň

hakyky manysy, olaryň anyk haýsy zady görkezýändigini sözlemde mälim bolýar, öňki aýdylan ýa-da ýazylan sözlemleriň üsti bilen anyklanýar.

Çalyşmalar kategoriýasyna girizilýän sözleriň hemmesiniň belli bir zadyň deregine çalşyrylyp ulanylýandygyny görmek hem kyn. Şonuň üçin bulary tanamakda diňe bir sözlemdäki hyzmatyna pikir berilmän, manysyna, şekiline hem pikir berilmelidir.

Türkmen diliniň taryhy ýeterlikli derejede işlenilmänligi üçin, çalyşmalaryň ulanylyşyny taryhy tarapdan yzarlamak kyn. Emma XVIII-XIX asyrlarda ýaşap geçen şahyrlarymyzyň eserlerinde duş gelýän çalyşmalar hem häzirki edebi dilimizdäki çalyşmalardan tapawutlanýarlar.

Meselem:

Neçün ýüz dönderdi mekdephanadan.

Men bu gün düşmüsem yşgyň ýoluna.

Ene, mende ne ygtyýar bar indi.

Ne çemenden öwsüp gelen şemal sen?

Kaýsy aýdan aýra düşgen helal sen? (Mn.) we ş.m.

Ýokardaky mysallarda bolan çalyşmalarda duş gelýän käbir fonetik özgerişleri nazara almanymyzda (*neçün, kaýsy*), olaryň ulanylyşy many taýdan-da, hyzmaty taýdan-da häzirki edebi dilimizdäki bilen birdir. Dogry, birinji we ikinji ýöňkeme üçin ulanylýan at çalyşmalarynyň ýöňkeme goşulmalarynyň hyzmatynda gelşi örän giň.

Meselem:

*Güdzerde suw bolan zer dek **bolar sen.***

*Wagt ýetse, gurap ýer dek **bolar sen.***

*Garyp sen ýyglama, şir dek **bolar sen.***

*Geçdi diýip **aglar men.***

*Çaşdy diýip **aglar men*** (M.).

*Diýdi ki., **Gelip sen hoş, hoswagt bolar sen***" diýdi (Mn.).

*Hoş **gelipsiz, hoşluk bilen gider siz...***

*Bozulgan şährimi abat **eder siz...*** (K.).

Türkmen edebi dilinde häzir bu hili şekiller *bolarsyň, aglaryn, gelipsiň* görnüşinde ýöňkeme goşulmalary bilen berilýär.

Taryhy taýdan ýöňkeme goşulmalary şu hili ýol bilen at çalyşmalaryndan döräpdirler. Türkmen diliniň nohur, änewli, hasar, düýeji ýaly käbir şiweleriniň häzirki zaman şekiliniň degişlilik elementi hökmünde at çalyşmalarynyň (esasan birliginiň) häzir hem ulanylýandygyny (*alaman, alamän, alamen; bilemen, bilemän*) bellemek bolar.

Çalyşmalar atlar ýaly üýtgeýärler. Emma çalyşmalar üýtgediji goşulmalary kabul edişi taýdan käbir aýratynlyklara eýedir. Bu aýratynlyklar çalyşmalaryň ähli görnüşlerinde bir derejede bolman, olaryň her toparyna degişlilikde ýüze çykýar. Şonuň üçin çalyşmalaryň üýtgeýşi barada gürrüň edilende, olaryň her toparynyň üstünde aýry-aýry durlup geçilmeli bolýar.

Çalyşmalar diýen söz toparyna degişli sözler kän däl. Emma bu sözler dilde ullakan hyzmaty ýerine ýetirýärler. Çalyşmalaryň köpüsi türkmen dilinde-de diliň esasy sözlük fonduna degişli bolan sözlerdendir.

Çalyşmalaryň sözlemdäki hyzmaty hem olaryň her bir topary barada gürrüň edilende beýan edilmeli bolýar, sebäbi çalyşmalar aýry-aýry söz toparlarynyň deregine ulanylýar, olaryň sözlemdäki hyzmaty hem şol degişli söz toparlarynyň hyzmatyna ýakynyrak bolýar.

Çalyşmalar manylaryna, sözlemdäki hyzmatyna görä aşakdaky ýaly toparlara bölünýärler:

1. At çalyşmalary.
2. Görkezme çalyşmalary.
3. Sorag çalyşmalary.
4. San çalyşmalary.
5. Nämälim çalyşmalary.
6. Gaýdym çalyşmasy.
7. Ýokluk çalyşmalary.
8. Sypatlyk çalyşmalary.

At çalyşmalary

Türkmen dilinde at çalyşmalaryna *men, sen, ol, biz, siz, olar* sözleri degişlidir. Bulardan *men* birinji ýöňkemäniň birligi üçin ulanylýar. Türki dillerde munuň *män, min, ben, epe, (ebe)* ýaly şekillerini bar. *Sen* ikinji ýöňkemäniň birligi üçin ulanylýar. Käbir türki dillerde onuň *sän, sin, hin, en, ese (eze)* ýaly fonetik özgerişli görnüşleri-de bar. *Ol* üçünli ýöňkemäniň birligi üçin ulanylýar. Türki dillerde onuň *o, ul, u, al, wal, kini* ýaly şekillerini bar. *Biz* birinji ýöňkemäniň köplügi üçin ulanylýar. Türki dillerde onuň *bis, bez, pis, bihigi, epir (ebir)* ýaly şekillerine duş gelmek bolýar. *Siz* ikinji ýöňkemäniň köplügi üçin ulanylýar. Munuň türki dillerde *sez, hez, siler, sirer, esir, ehigi* ýaly ulanylyşy bar. *Olar* üçünji ýöňkemäniň köplügi üçin ulanylýar. Türki dillerde *onlar, ular, ylar, wesem, kiniler* şekillerine gabat gelmek bolýar.

Häzirki zaman türkmen dilinde at çalyşmalaryň birinji we ikinji ýöňkeme üçin ulanylýanlary (*men, biz, sen, siz*) gepleşige işjeň gatnaşýan şahslary ýa-da adama meňzedilip işjeňleşdirilip ulanylýan sözleýjini we diňleýjini görkezýärler. üçünji ýöňkeme üçin ulanylýan *ol* sözi gepleşig passiw gatnaşýan şahsy görkezýär. *Ol* sözi ähli zatlaryň ornuna ulanylyp bilner. Diýmek, *ol* sözünüň ulanylyş gerimi we manysy beýlekilere garanda has giň.

At çalyşmalarynyň ýokarkylar ýaly gepleşige passiw gatnaşýanlary, hatda işjeň gatnaşýanlary hem many taýdan anyk däl. *Ol* sözi şol durşuna *menden we senden* başga her zady görkezip biler. *Ol* agaç hem, guş hem, adam hem bolup biler. Diýmek, bu sözüň nämä degişlidigi sözlemde mälim bolýar. Meselem: **Ol** öten ýyl uniwersiteti gutardy.

Emma bu ýerde hem *ol* sözi belli bir derejede anykleşýär. Onuň kimdigi, gürrüň Ata hakynda gidýärmí, Jeren hakynda gidýärmí?-entek mälím däl. Diýmek, bu sözüň anyk manysyny öňki sözlemlerden gözlemeli bolýar. Meselem:

Dursun *11-nji mekdepde işleýär.*

Ol *öten ýyl uniwersiteti gutardy.* (Ol – Dursun).

Şu tarapdan seredeniňde *men, sen* sözleri hem örän anyk bolmaýar. Gepleşige işjeň gatnaşýan her bir şahs hem adama meňzedilip (allegoriýa ýoly bilen) işjeňleşdirilip ulanylyan her bir zat hem *men* we *sen* bolup biler.

At çalyşmalarynyň I-II ýöňkeme üçin ulanylýanlary (men, sen, biz, siz) köplenç adam atlarynyň deregine ulanylýar. Şonuň üçin hem kim? diýen soraga jogap bolýar. Emma III ýöňkeme üçin ulanylýan ***ol*** // ***lar*** hemme atlaryň deregine ulanylyp bilner. Şonuň üçin şol atlara degişli soraglaryň hemmesine-de (kim?, näme?, nire?) jogap bolup biler. Meselem:

Men *kitap aldym.* ***Ol*** örän gyzykly (näme?-ol). ***Oraz*** Daşoguzdan şu gün geldi. ***Ol*** Daşoguzda okaýar (kim?-ol).

Şöhratly Aşgabat - *gözel paytagt.*

Okady ol onda *birnäçe wagt.*(A.K), (niredede?-onda).

Ol at çalyşmasy ol görkezme çalyşmasy bilen bir görnüşdedir. At çalyşmasy ***ol*** sözünüň aslynyň görkezme çalyşmasydygyny görkezýärler. At çalyşmasy hyzmatynda gelýän ***ol*** görkezme çalyşmasynyň atlaşan şekilidir. At çalyşmasy hyzmatynda gelen ***ol*** sözi öz ýanynda duran bir sözi aýyklamasa hem, şony görkezmese hem (görkezme çalyşmasy ***ol*** ýaly), kontekstde onuň aýyklaýan, görkezýän sözi bar. Emma onuň aýyklaýan, görkezýän sözi öňki sözlemde gelýär. Meselem:

Dursun tas aglapdy. ***Ol*** zordan özüni saklady (H.Y.).

Ýaşajyk Orazgeldi *durmuşyň ähli kynçylyklaryny ýeňdi.* ***Ol*** *obanyň üstünde döwür urup, aýlanyp ýören keselleriň buludyny ýaryp geçdi.* ***Ol*** *durmuşyň gapysyny şeýle açdy* (B.S.).

Ýokardaky sözlemlerde gelen *ol* sözi *Dursun, Orazgeldi* diýen adam atlarynyň deregine ulanylyp, at çalyşmasynyň hyzmatyny ýerine ýetirdi. Emma şonuň bilen birlikde, bu çalyşma öz yzyndaky sözi görkezip, ony anyklap gelmese-de, öňki sözlemlerde onuň görkezýän sözleri bar. At çalyşmasy *ol* bilen getirilen sözlem öň ýanyndaky sözlemiň barlygy üçin, şol sözlemde haýsy hem bolsa, bir sözüň ony anyklaýandygy, onuň kim ýa-da nämedigini anykleşdirýändigini üçin, doly düşnükli bolýar.

At çalyşmalary we olaryň genezisi alymlaryň ünsüni özüne çeken meseleleriň biridir. Bu barada edilen işler we ýöredilen pikirler köp. Bu ugurda ýazylan işleriň köpüsünde I we II ýöňkemäniň birligi üçin ulanylýan at çalyşmalarynyň asly ***mi*** (ýa-da ***me, bi, be***), ***si*** (ýa-da ***se***) şekilinde bolupdyr, ***n*** bolsa soňra goşulypdyr diýlip çak edilýär. Käbir işlerde ***n*** degişlilik görkezýän şekil diýilýän-de bolsa, bu (***n***) barada umumy pikir ýok. Birinji we ikinji ýöňkemäniň köplügi üçin ulanylýan at çalyşmalarynyň genezisi barada umumy

pikire gelinýär diýmek bolar. Bu çalyşmalar bi-z, si-z ýaly iki elementli bolup, soňundaky z köplük (ikilik) sany görkeziji gadymy şekil hasaplanýar.

Türki dillerde *men* sözünüň *män*, *min* ýaly şekillerini bilen birlikde, *b* bilen başlanýan *ben* görnüşiniň bardygy bularyň haýsysynyň gadymydygy baradaky soragy orta atýar. Türki dillere degişli ýazylan işlerde köplenç bularyň *m* bilen başlanýany asyl şekil diýlip tapylýar. Emma köplüginde *biz* deregine hiç bir dilde *miz* duşmaýandygy üçin, bularyň *b* bilen başlanýany (*ben*, *bän*) gadymydyr, *m* bilen başlanýany soňra şondan dörändir diýen netijä gelýänler-de bar.⁵³)

At çalyşmalary türki dilleriň köpüsinde giň çekimliler bilen aýdylýar (*men*, *män*, *ben*), azragynda bolsa dar çekimli *i* bilen berilýär (*min*, *sin*). Bularyň köplenç dar çekimlili görnüşini (*min*, *sin*, *biz*, *siz*) gadymy hasaplaýarlar. Şunuň bilen birlikde giň çekimlili görnüşleriniň tarapyny tutýanlar-da bar.⁵⁴)

P. Poseluyewskiý birinji we ikinji ýöňkemäniň birligi üçin ulanylýan at çalyşmalarynyň asly barada başgaça pikir ýöredýär. Onuň pikirine görä, türki dillerde ulanylýan *ben*, *men*, *män*, *min*/*sen*, *sän*, *sin* ýaly çalyşmalaryň asly –in bolup (munuň-da asly –iň), başky *b* / *m*, *s* sesleri sözöňi goşulmalar (prefiksler) dir, ýagny *b-en*<*m-en* <*m-in*<*m-in*; *s-en*, *s-in*. Köplüginin hem birligini aňladýan şekilinden *b-in-iz*>*biz*, *s-in-iz*>*siz* görnüşinde dörändigini aýdýar.

Ýokardakylardan görnüşi ýaly, çalyşmalar barada edilen işler köp bolsa-da, olaryň döreyşi barada jedelli meseleler bar. Ylaýta-da olaryň aslynyň –in bolup, *b//m*, *s* hem prefiksdigi baradaky meseleler entek ylmy esaslanma mätäçdir.

At çalyşmalarynyň üýtgeýişleri. At çalyşmalary atlaryň deregine çalşyrylyp ulanylýandygy üçin, esasan atlaryň üýtgeýişleri ýaly üýtgeýärler.

At çalyşmalaryndan I-II ýöňkeme üçin ulanylýanlaryna köplük sanyň goşulmasy (–ler) goşulmaýar. Bu çalyşmalarda köplük aňlatmaklyk öz içinde ýörite söz bilen amala aşyrylýar: birlik–*men*, *sen*; köplük—*biz*, *siz*.

Biz sözünüň köplük aňladyşy stol—stollar şekilindäki köplük aňladylyşy bilen meňzeş däl. Bu ýerde birden artyk, bir topar *men* aňladylman, *men* we diňleýjileri öz içine alýan köplük aňladylýar. Siz çalyşmasy bolsa birnäçe diňleýjini görkezýär.

III ýöňkeme üçin ulanylýan *o(l)* sözüne –lar goşulýar.

Türkmen nusgawyy edebiýatynda hem-de türkmen diliniň käbir şiwelerinde *biz*, *siz* sözleriniň köplük aňladýandygyna garamazdan, –ler goşulyp, ýene bir köplük bilen ulanylyşyna duş gelmek bolýar. Meselem:

Bendilikde ygtybar ýok bizlerde,

Çoh armanym galdy gara gözlerde (S.).

53 Н. К. Дмитриев, К истории аффиксов сказуемости, Исследö(Д по сравнительной грамматик.е тюркских языков, стр. 9-1 ö.

54 Н. К. Дмитриев. Ятланан иш.

Sizler bilen zowky-sapa sürensoň...(3.).

Biz, siz sözleri käbir ýagdaýlarda birlik üçin hem ulanylýarlar. Türkmen edebi dilinde at çalyşmalarynyň köplüginin birlikdäki düşünje üçin ulanylyşyna aşakdaky ýaly ýagdaýlarda duş gelmek bolar:

1) Hormatlamak bilen baglylykda ulanylýar. Meselem:

Hormatly ýoldaş K.Ý. Worosilow!

Siziň doglan günüňize 75 ýyl dolmagy mynasybetli Hytaý Halk Respublikasynyň hökümetiniň we hytaý halkynyň adyndan **Sizi** tüýs ýürekden gutlamaga bize rugsat ediň (“S.T.”).

2) Kiçigöwünlilik bilen köpçüligiň adyndan geplemekde peýdalanylýar. Meselem: işiň awtory öz işi barada ýazanda ýa-da geplände, *meniň şu işimde...*, ... *men minnetdar, ...maňa ýazyp ibermegiňizi* ...diýip ýazman, at çalyşmalaryny köplenç *biziň ...*, *biz...*, *bize...*görnüşde köplükde ulanylýar we ş. m.

Beýleki käbir türki dillerde *biz, siz* ýaly çalyşmalara köplük goşulmasynyň goşulyp ulanylyşy örän giň ornaşypdyr. Meselem:

1. Garagalpak dilinde: *biz, bizler, bizder, siz, sizder*⁵⁵).

2. Gazak dilinde: *bizder, sizder*⁵⁶).

At çalyşmalarynyň şu hili köplük goşulmasyny kabul edip ulanylyşyna gyrgyz, uýgur, altaý dillerinde hem duş gelmek bolýar.

Käbir türki dillerde *sender, senler, seller* \\ *siller* görnüşinde *sen* sözünüň yzyna *-ler* goşulmak bilen hem köplük aňladylýan ýerleri bar. Häzirki wagt bu dillerde ulanylýan *sizler* we *senler* many taýdan belli bir derejede differensirleşipdir.

Türkmen dilinde hem birlik üçin ulanylýan *men* sözünüň yzyna *-ler* goşulyp, *ýeke men däl, menleriň guwanýany Watanyň* ýaly görnüşde ulanylyşyna duş gelmek bolýar. Bu ýerde *menleriň* sözi *men* we *başgalaryň—bizleriň* manysynda geldi.

At çalyşmalary ýöňkeme bilen üýtgemeyärler, ýokarda görkezilişi ýaly, olaryň her biri aýry-aýry ýöňkemäni, şahsy görkezip gelýär: 1—men, 2-sen, 3-ol.

Görkezme çalyşmalary

Görkezme çalyşmalaryna *bu, şu, şol, şo, ol, hol* ýaly sözler degişlidir.

Gerkezme çalyşmalary, esasan, zatlaryň we predmetleşen düşünjeleriň atlaryny görkezip, haýsy? diýen soraga jogap bolýarlar. Meselem:

55 Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, том II, Изд. АН С(И) ' Москва, 1952, стр. 261.

56 Казіргі казак тілі, Алматы, 1954, сах. 265*

Bu sözde magnit ýaly özüne çekiji güýç bar („S. T.“).

Maslygyňy **hol** gorpda jaýlarys.

Guzyny hem aramyzda paýlarys (N.A.).

Begenç diňe **şol** sowaldan soň Aýsoltana dikarynlap seretdi. (B. K., „A“).

Görkezme çalyşmalary käbir ýagdaýlarda gymyldy-hereket bilen baglanyşykly sözleri görkezip, *haçanky* diýen soraga hem jogap bolýar. Meselem:

Gözeliň **şol** gidişi.

Türkmen diliniň şiwelerinde *bu*, *şu* görkezme çalyşmalarynyň *bul*, *şul* görnüşinde ulanylýandygyna duş gelmek bolýar. Şiwelerde *bütüki*, *şütüku*, *odäki*, *bidäki* ýaly sözleriň hem görkezme çalyşmalary hyzmatynda ulanylýandygyny bellemek gerek.

Gepleşikde *bu* görkezme çalyşmasynyň (käbir ýerlerde *şu* hem) doly şekili esasan aýratynlykda, hiç bir sozi görkezmedik wagtynda eşidilýär. Hakyky öz hyzmatynda bir sözi görkezip, aýyklarap gelse, onuň çekimlisi düşürilýär ýa-da redusirlenýär. *Bu* görkezme çalyşmasy çekimli ses bilen başlanýan sözi aýyklassa, onuň u sesi düşürilip, soňky söz bilen birlikde bir heňde aýdylýar (*b adam*, *b it*), çekimsiz ses bilen başlanýan sözi aýyklassa, dodaklanýan *u* sesiniň deregine dodaklanmadyk, redusirlenen *y*, *i*, sesleri peýda bolýar (*by gyz*, *bi kişi*). Bu ýagdaý ýanaşyk gelýän iki çekimliniň ilkisiniň düşürilýändigini, türkmen dilinde dar dodaklanýan *u*, *ü* sesleriniň dar dodaklanmadyk *y*, *i* seslerine bolan gatnaşygy (mün-min, mün-miň, düýe-diýe, ýumruk-ýymryk), bu çalyşmanyň ikinji böleginiň bir heňde aýdylýandygy ýaly zatlar bilen baglydyr. Türkmen janly gepleşiginde, şiwelerde görkezme çalyşmalarynyň özünden soňky gelen söz bilen fonetik özgeriş netijesinde goşulýşyp giden ýagdaýlaryna hem duş gelmek bolýar. Meselem: ý sesi bilen başlanýan ýyl sözünü aýyklarap gelende, hem çalyşmada, hem soňky sözde kontraksiýa döreýär-de, bir söze öwrülýär (bi:l, bü:l? bu ýyl, şü:l? şu ýyl). Şiwelerde örän giňden ulanylýan *bytak*, *otak*, *bymat*, *omat*, *bymal*, *omal*, *bylaryk*, *olaryk*, *börde*, *şörde* ýaly sözler hem görkezme çalyşmasyndan we özbaşdak manyly beýleki sözlerden düzülipdirler.

Görkezme çalyşmalary many taýdan biri-birinden tapawutlanýarlar. *Bu*, *bul*, *ol*, *o*, *şol*, *şo*, *şul*, *şu*, *hol* ýaly sözleriň manylarynda giňlik taýdan, ýagny uzaklygy we ýakynlygy görkezmeklik taýdan belli bir derejede tapawut duýulýar. Meselem: *Bu köçe ol köçä garanda göni we arassa. Men şu adamy bir ýerde görüpdim ýa-da men şol adamy tanamaýaryn* diýlen sözlemlerde *bu* we *ol*, *şu*, *şol* sözleriniň üsti bilen görkezilýän zat sözleýjiden bir deň daşlykda däl. *Bu köçe...*, *şu adam...* diýlende *bu şu* çalyşmalarynyň üsti bilen görkezilýän zat (köçe, adam) sözleýjiniň gözünüň önünde, sözleýjä ýakyn ýaly duýulýar. Emma *ol köçä...*, *şol adamy...* diýlende bolsa, *ol*, *şol* çalyşmalarynyň üsti bilen görkezilýän zat (köçe, adam) sözleýjiden belli bir derejede, öňkä garanda daşrakda ýaly bolup duýulýar. Ine, şu tarapdan görkezme çalyşmalaryny iki topara bölmek bolýar:

a) *Bu*, *bul*, *şu*, *şul* ýaly görkezme çalyşmalary ýakynlykda bolan zatlary görkezýärler.

b) *Ol*, *o*, *şol*, *şo*, *hol* ýaly görkezme çalyşmalary öňkölere görä biraz uzagrakda bolan zatlary görkezmekde peýdalanylýarlar.

Türkmen nusgawyy edebiýatynda *uşbu, üşbu, şbu* şeklinde ulanylýan görkezme çalyşmasyna hem duş gelinýär. Meselem:

Gulak goýuň üşbu zara

Sözlesin Nepes biçäre... (Mn.).

Uşbu *namany ýazdy...*

Uşbu (üşbu, şbu) görkezme çalyşmasy (*şu* we *bu* çalyşmalarynyň jeminden emele gelen bolsa gerek) ýakyn we anyk zatlary görkezýär.

Bulardan başga-da görkezme çalyşmalary diňleýjä öňden mälim ýa-da mälim bolmadyk zady görkezýändigini taýdan belli bir derejede tapawutlanýarlar. Meselem:

Durdy şol ýygnakdan soň gowy okamaga başlady diýlen sözlem aýdylanda, şol bolup geçen ýygnakdan diňleýjiniň hem habary bar ýaly duýulýar. Şu hili ýagdaýda diňleýjä uzak geçmişde mälim bolan zat görkezilmän, şu wagt berlen gürrüň netijesinde mälim bolan zat hem görkezilip bilner. Meselem:

...Hawa aýdyp otursaň, zat köp. Men şol obada önüp-ösdüm we s.m. diýlende, şol oba hakda şu sözlem aýdylmazynyň öň ýanynda gürrüň berlip, ony oba bilen tanyş edilen ýaly duýulýar. Şu hili sözlemlerde ulanylýan görkezme çalyşmalarynda bir hili hronologik taýdan yzygiderlik görkezmek ukyby duýulýar. *Ol käriňden bu käriňi gowy görýärsiň. Bu gürrüňi hiç ýerde aýtma. Şol gürrüňi hiç kime aýtma* diýlen sözlemleri deňeşdirip görüň. *Bu gürrüňi...* diýlende, gürrüňiň häzir aýdylandygy, *şol gürrüňi...* diýlende, gürrüňiň-sözüň öň aýdylyp, şonuň aýdylmaly daldigi häzir diňe ýa-da salynýandygy mälim bolýar.

Umuman, çalyşmalaryň bu hili häsiýeti örän näzik, diňe içgin pikir berlende, ony duýmak bolýar. Ýöne janly gepleşikde aýdyljak bolunýan zat bilen baglylykda olar differensirlenen halda ulanylýar.

Görkezme çalyşmalarynyň üýtgeýişleri. Görkezme çalyşmalary zadyň adyny, umuman bir sözi görkezip gelenlerinde, hiç zat bilen üýtgemeyärler. Edil sypatlarda bolşy ýaly, çalyşma şol durşuna galyp, soňky – onuň görkezýän sözi üýtgeýär. Meselem:

Bu adam - bu adamlar, bu adamyň, bu adamy, bu adama, bu adamda, bu adamdan.

Görkezme çalyşmalary özleriniň görkezýän sözlerinden aýry/atlaşan ýagdaýda ulanylanlarynda, olar, san, ýöňkeme we düşüm bilen üýtgäp bilerler.

I. *Ol, şol* sözlerine *-lar* goşulmasy goşulanda, *l* sesiniň biri düşürilýär, ýagny *şollar, ollar* däl-de *şolar, olar* bolýar.

2. Görkezme çalyşmalary ýöňkeme bilen üýtgeýär. *Hol* çalyşmasynyň ähli ýöňkemedä üýtgän şekiline duş gelmek örän kyn.

Bu sözi ýöňkeme bilen üýtgände, onuň başky *b* sesi *m* sesine öwrülýär.

Ol, şol sözleri ýöňkeme bilen üýtgänlerinde, düýp sözüň soňky *l* sesi *n* sesine öwrülýär.

Bu çalyşmalarynyň ýöňkeme bilen üýtgeýişleriniň käbir aýratynlyklary bar. Bular çekimli sese gutaran bolsalar hem, soňlary çekimsiz seslere gutaran atlaryň-da, çekimlilere gutaran atlaryň-da ýöňkeme bilen üýtgeýişiniň aýratynlyklaryny özlerinde saklaýarlar:

a) Ýöňkeme goşulmalarynyň öň ýanynda *n* sesiniň peýda bolýandygy üçin, birinji we ikinji ýöňkemäniň birliginde hem-de köplüğünde çekimsiz sesler bilen gutaran atlara degişli ýöňkeme goşulmalaryny kabul edýärler. (*bu-mu-n-ym*, *mu-n-yň*, *mu-n-ymyz*, *,u-n-yňyz*. Deňeşdir: *galam-ym*, *galam-yň*, *galam-ymyz*, *galam-yňyz*).

b) Görkezme çalyşmalaryna (*şol*, *ol*, *bu*, *şu* sözlerine) birinji we ikinji ýöňkemeler üçin goşulýan goşulmalaryň çekimlisi uzyn aýdylýar (*mun-yym*, *mun-yyňyz*, *mun-yymyz*, *mun-yyňyz*). Şu tarapdan bolsa olar soňlary çekimsizlere gutaran atlaryň üýtgeýişlerinden tapawutlanýarlar.

Üçünji ýöňkemede *n* sesiniň artdyrylýandygyna garamazdan, soňlary çekimlâ gutaran atlara has bolan ýöňkeme goşulmalaryny kabul edýär (*mu-n-sy*, *şu-n-sy*. Deňeşdir: *kaka-sy*, *uku-sy*).

San goşulmalaryny kabul eden *bu*, *şu* sözleri hiç bir özgerişsiz soňy çekimsizler bilen gutaran atlaryň üýtgeýşi ýaly üýtgeýärler. Meselem:

Bularymyz, *bularyňyz*.

3. Görkezme çalyşmaları bir sözi aýyklaman, özbaşdak ulanylanlarynda, ýagny atlaşan ýagdaýda düşüm bilen üýtgeýärler. Meselem:

B. d. *bu*, *şu*, *şol*.

E.d. *munuň*, *şunuň*, *şonuň*.

Ý. d. *muňa*, *şuňa*, *şoňa*.

Ýeň. d. *muny*, *şuny*, *şony*.

W-o. d. *munda*, *şunda* *şonda*.

Ç.d. *mundan*, *şundan*, *şondan*,

Ýokarky shemadan görnüşi ýaly, *bu*, *şu* sözleri düşüm bilen üýtgände hem, *n* sesi artdyrylýar. *Bu* sözünüň *b* sesi baş düşümden beýlekilerinde *m* sesine geçýär.

Beýleki käbir türki dillerde *bu* sözünüň *b* sesi *m* sesine öwrülmezden üýtgeýär.

Meselem:

Azerb.d. *bu*, *bunun*, *buna*, *bunu*, *bunda*, *bundan*.

türk d. *Bu* *bunun*, *buna*, *bunu*, *bunda*, *bundan*.

başg.d. *byl*, *bynyň*, *byga*, *byny*, *bynda*, *bynan*

gaz.d. *bul*, *bunyň(munyň)*, *bugan*, *buny(muny)*, *munda*, *budan(munan)*.

F.G.Ishakowyň çak edişine görä, *bu*<*bul* görkezme çalyşmaları *bol* sözünden, *o*<*ol* çalyşmaları *al* sözünden, *şo*<*şol* hem *oşol* sözünden, *şu*<*şul* hem *uşul* sözünden döräpdir.

Ol öz işinde düşüm goşulmalarynyň *mun*, *myn*, *bun*.. ýaly çalyşma esaslaryna goşulýandygyny görkezýär, emma olaryň nämedigi barada açyk bir zat aýtmaýar, *b* sesiniň baş düşümden beýlekilerinde *m* sesine geçişini bolsa, (*b>m*) şol sözleriň, (*mun*, *myn*, *bun*...) soňundaky *n* sesiniň täsiridir diýip düşündirýär⁵⁷.

A.N. Kononow *bul*, *şul* çalyşmalary *bu—ol*, *şu—ol* sözleriniň jemidir, *ol* (>*o*) çalyşmasy bolsa *ol* (*mak*, *bolmak*) işligi bilen asyldaş bir söz bolup, häzirki *bolmak* hem *ol—dan* dörändir diýip çak edýär⁵⁸.

A.P.Poseluyewskiniň pikirine görä, *ol* görkezme çalyşmasy *hol* sözündendir (hol adam, hol barýar we ş. m). Türkmen şiwelerinde *akyly—hakyly*, *öl—höl*, *arma-harma*, *örküç—hörküç*, *aýgyr—haýgyr* ýaly iki hili ulanylýan sözler bu pikiriň tarapyny tutýar. *Bu*, *şu* görkezme çalyşmalarynyň asly *-in* bolup, *b* we *ş* sözöňi goşulmalar (prefiksler) dir. Ol öz işinde üýtgeýän çalyşmalara umumy bolan *-un* elementiniň saýlanýandygyny görkezýär. Meselem: *m-un—uň*, *ş-un—uň*, *m-uň-a*, *ş-uň-a*, *m-un-y*, *ş-un-y*, *m-un-da*, *mun-da*, *m-un-dan*, *ş-un-dan*.

Bu şekiliň (*-un*) dodaklanmadyk *-yn* görnüşiniň hem türkmen diliniň käbir şiwelerinde (*m-yn-da*...), türki dillerde duş gelyändigini üçin, *-un* aslynda *-yn* şekilinden, ol hem *-in*—den döräpdir, *b(m)*, *ş* sözöňi goşulmalar (prefiksler) i görkezme hyzmatyny ýerine ýetirip, *eýle* - *b~eýle*, *ş~eýle*, *indi-ş-indi*, *ana—m-ana* görnüşinde *in* (>*yn>un*) şekiline goşulypdyr diýen netijä gelyär. Onuň pikirine görä, *bu*, *şu* sözleri baş düşüm şekilinde hem *n* elementli bolup, ol (*n*) apokopa häsiýetli kontraksiýa sezewar bolupdyr – düşüp galypdyr (*b-in>b-i*), dar dodaklanmadyk *i* häzirki zaman türkmen dilinde dodak çekimsizi *b(m)* täsirinde *u* sesine öwrülipdir⁵⁹.

Şeýlelikde, A. P. Poseluewskiniň pikirine görä, at we görkezme çalyşmalarynyň asly bir (*-in*).

At we görkezme çalyşmalarynyň asyldaşdygyny käbir beýleki türkşynaslar hem öz işlerinde belläp geçýärler.

Ýokardaky we bu meselä degişli başga işleriň hem analizi esasan at we görkezme çalyşmalarynyň döreýiş we ösüş prosesinde nähili-de bolsa, bir baglanyşygyň bardygyny görkezýär, emma prosesiniň ylmy taýdan düşündirilişinde umumy bir pikir ýok.

Sorag çalyşmalary

Sorag çalyşmalary adam atlaryny we şolar bilen bagly sözleri, haýwanlaryň, guşlaryň mör-möjekleriň we zatlaryň atlaryny, hilini, mukdaryny hem-de tertibini, hereketiň ýagdaýyny we wagty anyklamak üçin ulanylýan sözleri—soraglary öz içine alýar.

⁵⁷ Seret: Ф.Г.Исхаков, Местоимения, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», с. 248, 249, 252, 253.

⁵⁸ Seret: А.Н.Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, с. 173-174

⁵⁹ Bu barada seret: А.П.Потелуевский, Происхождение личных и указательных местоимений, Ашхабад, 1947, с.7-13.

I. Kim?, näme? — atlara degişli sorag çalyşmalary. *Kim* sorag çalyşmasy adam atlaryna we şolar bilen baglanyşykly bolan beýleki sözlere degişli soragdyr. Belli bir şahsy görkezýän has at, gymyldynyň eýesi ni görkezmeklige ukyby bolan her bir adamy aňladýan söz bu soraga jogap bolup biler.

Meselem:

Kim?— Ata, Myrat, biz, sen, talyp, pioner, işçi, oglan, gyz, daýym we ş. m.

Kim bilen geldiň?

—*Hiç kim* bilen.

Seni kim getirdi?

—*Hiç kim.*

Kim gel diýdi?

-*Özü*m (B. K.).

Oglan, gyz, daýy, ini, ýegen ýaly käbir sözler bir ýagdaýda *kim*, başga bir ýagdaýda *name* diýen soraga jogap bolýarlar.

Meselem:

Oglan ýapdan böküp geçdi (kim?— oglan).

Bize bir gyz geldi (kim—gyz).

Nämäň boldy?—*oglum, gyzym.*

Bu adam seniň nämäň?—daýym, inim, ýegenim,

Adam atlaryny anyklamak üçin hem bir ýagdaýda *kim*, başga bir ýagdaýda *name* diýen soragy berýärler,

Meselem:

Diýdim : „öz adyň nämä?“ Onda ol: “Ene” diýdi (N.A.)

Adyň näme? Myrat, Gözel.

Şeýle ýagdaýda *näme* diýen soragy *kim* bilen çalşyrmak bolar, emma *Size kim diýerler?*—*Myrat* ýaly ýagdaýdaky *kim* soragy *näme* bilen çalşyrylmaýar.

Adam atlaryna degişli *näme* soragynyň berilmegi *adyň näme?* diýlende, gürrüň adamyň hut özi, şahs hakynda gitmän, diňe dakylma at hakynda gidýär diýlip düşünilmeginden bolsa gerek. Sözlemde gelşine görä, iki hili soraga jogap bolýan sözleriň möçberi diňe ýokardakylar bilen gutarmaýar. *Hojalygyň başlygy, birleşik zähmete pul we däne paylady* diýlende, gelen *hojalygyň* we *birleşik* sözleri bir hili soraga jogap bolmaýarlar.

Näme sorag çalyşmasy adam atlaryndan we olara degişli sözlerden beýleki atlara berilýän soragdyr. Bu soraga jansyz zatlaryň (gurallaryň, ot-çöpleriň we ş.m.) we janly zatlardan haýwanlaryň, guşlaryň, mör-möjekleriň atlary jogap bolýar. Meselem:

Näme?—stol, agaç, galam, selin, sygyr, goýun, serçe, ýolbars, tomzak we ş.m.

Sorag çalyşmasy *näme* käbir ýerlerde *näme üçin?* diýen soragyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem:

“Saragtdan” diýip ýylgyrdym, -näme güldüňiz?—diýdi (N.A.).

-Näme birdenkä sesiňi tapba kesäýdiň?

Näme sorag çalyşmasyndan soň şonuň bilen baglanyşykly çekimli sese başlanýan *almak, etmek* ýaly işlikler gelse *ýa-da bolmak* ýaly *b* sesi bilen başlanýan söz gelse sorag çalyşmasynyň soňky *e* sesi düşürilýär, ýanaşyk gelyän çekimsizler bilen assimilleşýär. Meselem:

Näm aldyň? Näm etdiň? Näm boldy—näm moldy?

Näme sorag çalyşmasynyň janly gepleşikde, şiwelerde, nusgawy edebiýatda *ne* görnüşinde ulanylyşy örän işjeň

Meselem:

Nä *gelipdir hyýalyňa.*

Nä *sebäpden düşdüň biziň bu jaýa* (Mn.).

Nä *şol durşuna näme üçin* manysynda hem ulanylýar.

Meselem:

..Nä *öýüň işini et diýlende gyzýarsyň* (A.D.).

Nä sorag çalyşmasy san, ýöňkeme we düşüm bilen üýtgän görnüşde hem duş gelyär.

Meselem:

Näler *gördük zalym handan* (Z.)

Wah, oglum, näsini *aydýarsyň* (A.D.).

Näme sorag çalyşmasy azərbaycan dilinde we gazak, garagalpak, nogaý, altaý, gumuk, türk dillerinde hem *ne*, tatar, başgyr dillerinde bolsa *ni* şeklinde ulanylýar. Şulardan häzirki zaman türkmen dilindäki *näme* sözünüň (beýleki türki dillerdäki *nime*, *nimä*, *nima*, *nämä* görnüşleriniň hem) *ne* we *me* böleklerinden hasyl bolandygy görünýär.

F. G. Ishakowyň çak edişine görä, *näme* çalyşmasy goşma söz bolup, onuň ikinji bölegi (*me* *ýa-da mä*) aslynda *näme* manysyndaky *men* sözündendir. *Men* sözünüň häzirki çuwaş dilinde *näme* manysynda ulanylýandygy bu çaklama esas bolýar⁶⁰.

⁶⁰ Seret: Ф.Г.Исхаков, Ýatlanan iş, 236 s.

Nä sorag çalyşmasy beýleki söz toparlary bilen baglanyşykly döredilen örän köp soraglara esas bolan sözdür. *Nätdiň, nädeýin, nädip, näçe, neçenji, nähili, nätüýsli, näjüre* ýaly sözler hem *nä* sorag çalyşmasynyň gatnaşmagynda hasyl bolupdyrlar.

Bulardan *nätdiň, nädip* ýalylary *nä-t-di-ň, nä-d-ip* ýaly böleklerden durup, işlikler üçin ulanylýarlar.

Umuman, *ne* sorag çalyşmasy soragyň haýsy söz toparyna degişlidigi bilen baglylykda şol söz toparyna degişli sözler ýa-da goşulmalar bilen birleşip, sorag aňladýan täze sözleriň hasyl bolmagyna işjeň gatnaşýar.

2. *Näçe?, näçenji?* — mukdar we tertip bilen baglanyşykly sorag çalyşmalary. *Näçe* sözi iki elementden *nä* (sorag çalyşmasy) we *-çe* (goşulma) diýen böleklerden durýar. Türkmen diliniň şiwelerinde *ne* şol durşuna-da san bilen baglanyşykly sorag aňladyp biler.

Meselem:

*Jöwen **näden** boldy?*

*Góýunlary **näden** aldyň?*

Näçe? sorag çalyşmasy mukdar sanlar üçin ulanylýar. Meselem:

—**Näçe** ýaşyňda?

-*Otuz.*

—**Näçe** ogluň bar?

—*Dört.*

*Ulusy **näçe** ýaşynda?*

Ýigrimi ýedi ýaşynda... (B.K., „A.ä.).

Tertip sanlar üçin *näçe?* diýen sorag çalyşmasynyň soňuna *-nji* goşulmasy goşulyp, *näçe-nji* (<*nä-çe-nji* diýen sorag hasyl edilýär.

Meselem: *Spisokda adyň **näçenji?***

On başinji.

Näçe we *näçenji* sorag çalyşmalary janly gepleşikde *niçe, niçenji, näçenji* ýaly hem aýdylýar.

Meselem: *-Ýaşyň **nice**, janjagaz?*

- *Iki otuz-da onjagaz* (H. d.).

3. **Haçan?, näwagt (nä-wagt?)**—wagt bilen baglanyşykly sorag çalyşmalary

Meselem:

Myrat Daşoguzdan *haçan* geldi? -Düýn.

F.G. Ishakowyň pikirine görä, *haçan* sözi *ha-çan* > *hay* (<*kay*)—*çan* (<*çagyn*)⁶¹ böleklerinden durýar.

4. Haýsy?, niçik?, neneň?—hil we ýagdaý bilen baglanyşykly soraglar. Sorag çalyşmalarynyň şu toparyna *nä* sorag çalyşmasy bilen degişli sözleriň goşulmagy arkaly hasyl edilen (*nä-hili*), *nätüýsli* (*nä-tüýs-li*), *näjüre* (*nä-jüre*) ýaly sözler hem degişlidirler. Bularyň ikinji bölegi özbaşdak söz hökmünde ulanylýar. Meselem: *Matanyň hili, tüýsüň bozuk, bi (bu) jüre...* (günbatar dialektde *hili* manysynda). Meselem:

Ol ýerleriň obalary nähili ekin ekýärler? Diýdim: Neneň gülmäýin, dilim ballar içinde (N.A.). Haýsy çalyşmasynyň özi hem kay (kayu) sorag çalyşmasynyň üçünji ýöňkemedede gelen görnüşidir: kay-sy (kayusy) häzirki zaman türkmen dilinde bu sözdäki -sy III ýöňkemäniň goşulmasy hökmünde duýulmaýar. Şonuň üçin hem beýleki ýöňkemeler bilen bir hatarda muňa ýene-de bir sany öz manysyndaky III ýöňkemäniň goşulmasy goşulyp ulanylýar (hay-sy-sy): hay-sy-myz, hay-sy-ňyz, hay-sy-sy.

Sorag çalyşmasy *niçik* hem *ni-çik* ýaly iki bölekden durýar. Onuň birinji bölegi *ni* sorag çalyşmasy (*nä, ne, ni*) bolup, *-çik* hem goşulmadyr. Meselem:

Halyňyz niçik?

5. Nire?—orun-ugur bilen baglanyşykly sorag. Meselem:

Nire?—*Aşgabat, Çeleken, Köşi.*

—*Myrat nira gitdi?*

—*Etrapa gitdi.*

Nusgawy edebiýatda, halk döredijiliginde *kanda, kayda* görnüşinde ulanylýan soraga duş gelýäris. Meselem:

Habar bergil, Wahyt, kandan gelersen (Mn.).

Seriňe döneyin, kayda bararsen (Halk aýdymy).

Türkmen diliniň çowdur şiwesinde bu çalyşma *handa* görnüşinde ulanylýar: *Başlyk handa gitti?*

Käbir türki dillerde *kanda, kayda* çalyşmalary häzir işjeň ulanylýan çalyşmalardyr. Bu sözleriň esasy *kan* (>*han*) we *kay* (>*hay*) birdir.

Diýmek, *haýsy* we *handa* aslynda bir sözden döräpdir. Türkmen dilindäki *hany* (*kany*) sözi hem şol sözden dörändir.

Türkmen diliniň şiwelerinde *kan*>*han* sözünden dörän *hanja(k)*, *hança* çalyşmalaryna hem duş gelmek bolýar. Bularyň birinjisi ugur bilen baglylykda şu topara degişli bolup ulanylýar (*ugruň hanjak*), ikinjisi bolsa mukdar bilen bagly soragy aňladýar (*hança gerek*).

Şeýlelikde, ähli sorag çalyşmalarynyň *kim, nä, hay* (<*kay*) ýaly üç sany sözden morfologik we sintaktik söz ýasalýş ýollary bilen dörändigi mälim bolýar.

⁶¹ Ф. Г. Исхаков, Ыatlanan iş, 243 s.

Sorag çalyşmalarynyň üýtgeýişleri. 1.Sorag çalyşmalary san goşulmalaryny kabul edýärler. Meselem:

Kimler, nämeler, haçanlar, haýsylar, nireler, näwagtlar.

*Bazara **kimler** gitdi?*

*Bazardan **nämeler** aldyňyz?*

Sorag çalyşmalaryndan *niçik, neneň* ýaly käbirleriniň san goşulmasyny kabul edip ulanylyşyna düş gelmek kyn.

2. Sorag çalyşmalarynyň hemmesi ýöňkeme bilen üýtgemeýärler.

a) *Kim* sorag çalyşmasy soňy çekimsiz gutaran atlaryň üýtgeýşi ýaly üýtgeýär.

Meselem: *Meniň **kimim** bar?*

*Seniň **kimiň**, onuň **kimi** bar?*

b) *Näçe?, nire?, name?* sorag çalyşmalary soňlary *e* sesine gutaran *göle, düýe* sözleriniň üýtgeýşi ýaly üýtgeýärler, ýagny I-II ýöňkemäniň birliginde we köplüginde *e* sesi *a* sesine geçýär. Meselem:

Nämäm, nämäň, nämesi (bar)? Näçäňiz geldiňiz? Niräň agyrýar? we ş.m.

Näwagt, haçan, neneň, niçik ýaly käbirleri ýöňkeme bilen ütgemeýärler.

Bu topar çalyşmalaryň üýtgän görnüşine söz akymynda diňe—*Bä, seniň haçanyň (niçigiň) gutarmady*—diýen ýaly ýagdaýlarda düş gelmek bolýar, onda hem soraglyk manysyny ýitirip, olar atlaşýarlar.

3.Sorag çalyşmalarynyň düşüm bilen üýtgeýşi hem her hili bolýar:

a) *Neneň, niçik* ýaly käbirleri düşüm bilen üýtgemeýärler.

b) *Kim* sorag çalyşmasy soňy çekimsiz sese gutaran atlaryň üýtgeýişleri ýaly üýtgeýär: *kim, kimiň, kime, kimi, kimde, kimden*. Meselem:

Kime syryn aýtsyn—**kime** ýüz tutsun?...

Çetde tutýar özün goşulman ile,

*Mälim däl **nämeden, kimden** nägile (A.K.).*

w) *Haçan, näwagt* ýaly käbir çalyşmalar hem *kim* çalyşmasy ýaly üýtgeýärler. Meselem:

Bu haçanyň, näwagtyň gürrüňi?

Haçany, näwagty bellediler?

Haçana, näwagta çenli işlejek?

Näwagtda bolup geçdi diýmek bolsa-da, *haçanda* diýlip ulanylmaýar.

Haçandan, näwagtdan bäri garaşýarsyň?

ç) *Näme, nire, näçe* sorag çalyşmalary soňlary *e* sesine gutaran sözleriň üýtgeýşi ýaly üýtgeýärler. Meselem:

Nämäniň, niräniň, näçäniň,

Nämä, nirä, näçä,

Nämäni, niräni, näçäni,

Nämede, niredede, näçede,

Nämeden, nireden, näçeden.

San çalyşmalary

San çalyşmalary sanalmada mukdary we tertibi anyk görkezmän, tutuş jemi, nämälim köplügi ýa-da şol köplügiň belli bir bölegini görkezýärler. Türkmen dilinde san çalyşmalaryna girýän sözler köp we olar dürli manyda gelýärler. San çalyşmalaryna girizilmegi mümkin bolan sözleriň esasan aşakdaky ýaly toparlaryny bellemek mümkin:

1. Tutuş jemi görkezýän san çalyşmalary: *hemme, bary, bar, ähli, bütün, külli*. San çalyşmalarynyň bu bölümüne zadyň bütün jemini toparlygyna görkezýän sözler degişlidir.

Bulardan *bary* diýenden beýlekileri şol duruşlaryna isimleri aýyklar, aýyrgyç hyzmatynda gelýärler. Meselem:

*Emma onýança hem gökli, gyzyly galam sözünü eşidip, **ähli** gülküsi ýüzünden gaçdy* (H.Y.). **Hemme** atlylaryň biderek ýere Kazbiçiň atyna gözleri gitmeýärdi ...

*Ine, şäher diýlip at berilýän ýeriň **bar** bezegi şundan ybaratdy* (B.S.).

*Aýsoltan, seniň öz zwenon bilen pagtaçylykda aýratyn şöhrat gazananyň ýeke men däl, **bütün** ülkämiz bilýär* (B.K., „A.ä.“).

*Agşam **ähli** köçe, **ähli** bag, **ähli** bulwar adamdan doly* (S. T.).

Külli türkmen oýnar çölün üstünde,

Dökme, bilgin, nähak gany sen, Fettah (M.).

Bary sözi özbaşdak ýa-da eýelik düşümdäki sözden soň ulanylýar.

Meselem: **Bary** geldi, saňa garaşýarlar. Olaryň (myhmanlaryň we ş.m.) **bary** geldi.

Hemme sözi diňe isimleri aýyklaman, şol durşuna dogrudan-dogry işlige baglanyp hem gelip biler. Meselem: **Hemme** geldi, emma Myrat gelmedi.

2. Nämälim köplük we onuň bir bölegini aňladýan san çalyşmalary. San çalyşmalarynyň bu toparyna aşakdaky sözler:

a) *Bir* sözünüň *näçe, entek, az, neme, para* ýaly sözleriň prepozitiw elementi bolmagy esasynda hasyl edilen sözler: *birnäçe, birentek, biraz, birneme, birpara* we ş.m.

b) *Telim, ençe, palanča* (ýa-da pylanča) ýaly sözler

w) *Kä we bir* sözüniň jeminden hasyl bolan sözler degişlidir.

Bu çalyşmalardan *bir para, käbir* ýalylyry şol durşuna sözlemde esasan isimlere baglanyp, ony aýyklarap gelýär. Meselem: **Birpara** *sopular sopy men diýer* (M.).

Käbir *adamlar degişgen bolýarlar.*

Käbir sözi *kä* görnüşinde-de ulanylýar: *kä adamlar...*

Bu topar çalyşmalaryň galanlary sözlemde şol durşuna hem isimlere, hem işliklere baglanyp, olary aýyklaýarlar we sözlemde degişli agza bolup gelýärler. Meselem: *Magazine birentek* **zat** *getirdiler.*

Ol maňa birentek **garaşdy.**

Palanča *gün ýol ýöräp bir ilatyň çetinden bardy. Işiginde göleli sygyr, telim baggoýnuň bar* (A. D.). *Dünyä ady belli ençe* **alymyň—**

Diňledi taglymyn dürli **ylmyň** (A.K.). *Sen biraz* **garaşmaly** *bolarsyň. Ondan bäri ençe aýlar, ençe ýyllar geçdi.*

Bu çalyşmalardan *birnäçe, telim, ençe, palanča* ýalylyry edil sanlar ýaly san görkezýän numeratiwlik sözler bilen hem ulanylýarlar. Meselem: **Telim gaýta** *bazar ötdi. Bu hakda bize ençe gezek aýtdylar.*

San çalyşmalarynyň üýtgeýişleri. 1. San çalyşmalarynyň köplük goşulmasyny kabul ediş häsiýeti örän ujypsyz.

a) *Bary, bar, бүтин, külli, biraz, birneme* ýaly käbirleri san goşulmasyny kabul etmeýärler.

o) San çalyşmalarynyň käbiri san goşulmasyndan soň ýöňkeme goşulmasyny talap edýär.

Meselem: *Käbir-ler (i), birnäçe-ler (iňiz).*

San çalyşmalarynyň ýöňkeme bilen üýtgeýşi birnäçe aýratynlyklara eýedir:

Birnäçe, käbir, bary, ähli, hemme ýaly san çalyşmalary ýöňkeme bilen üýtgeýärler. Emma bu çalyşmalaryň özleri köplügi aňladýandygy üçin bolsa gerek, I ýöňkemäniň birliginde *birnäçäm, käbirim, hemmäm* görnüşinde ulanylmaýar. Meselem: **Hemmäň geliň! Baryň alyň! Ähliň şu gün ýygnaga baryň. Hemmesi** (*barysy, ählisi*) **geldi. Hemmäňiz** (*baryňyz, ähliňiz*) **gowy okajarsyňyz** we ş.m.

Külli, birneme, бүтин ýaly käbir san çalyşmalarynyň ýöňkeme bilen üýtgän şeklini tapmak kyn.

3. San çalyşmalarynyň düşüm bilen üýtgeýşi hem dürlüçe.

a) *Hemme, bary* ýaly käbirleri düşüm bilen üýtgeýärler.

Meselem: *Bu mälimdir hemmä gadyndan bäri, Oda ýakyn dursa, tutaşar dări* (A. K.).

b) San çalyşmalarynyň köpüsi düşüm bilen şol duruşlaryna üýtgemän, ýöňkeme goşulmalaryny kabul edenden soňra üýtgeýär.

Nämälim çalyşmalary

Nämälim çalyşmalara *neme, otüki, bir, biri, kimse, kimdir biri, nämedir bir zat, pylany (palany), pylankes, pylan* ýaly sözler degişlidir. Bulardan *neme, biri, pylany* ýalylary atlaryň deregine çalşyrylyp ulanylýar. Olar köplenç atlar ýaly *kim?, näme?* diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem:

Sen nemäni gördüňmi (aldyňmy, bildiňmi?) (kimi ýa-da nämäni?—nemäni).

Biri *salam berip, girdi içerik,*

Tanyş däl ol, daşdan gelen bu ýerik.

...Ýadyňdamy biri çykyp öňünden,

Gizlin garap geçipdi oň deňinden (A.K.).

(Kim?—biri).

Atlaryň deregine çalşyrylyp ulanylýan nämälim çalyşmalardan *biri, pylany* sözleriniň köplenç adam atlarynyň deregine, *neme* sözünüň bolsa ähli atlaryň deregine-de gelip bilýändigini aýtmak gerek.

Pylany sözi köplenç ýüz tutma söz bolup gelýär.

Nämälim çalyşmalardan *pylan (palan), bir* sözleriniň atributiwlik häsiýeti güýçlüdir. Bular atlaryň öňünden gelip, sypatlar ýaly aýyrgyç hyzmatynda ulanylýarlar, şonuň üçin hem *nähili, haýsy* diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem: **Pylan** *şäherde bir garry barmyş* (haýsy şäherde?). *Ol oba gezip ýörkä, bir ýurda barypdyr. Bir jeren aldyrsa elden owlagyn...* (M.).

Nämälim çalyşmalara *kimse (kim-se), kimde-kim* sözleri hem goşmak bolar. Bular sorag aňlatman, *biri, kimdir biri, kim hem bolsa bir adam* manysynda gelýärler. Meselem:

Ile jebir etse, azsa kim-de kim

Oňa durmuş çykar şu hili höküm.

Kimse *aydym aydyp, kimseler goşgy...* (N. A.).

Kimse *aglap gitdi, kimseler gülüp,*

Kimse *çekip dürli azap, hoş imdi* (S.).

Nämälim çalyşmalary belli bir ýagdaýda ulanylýar. Bularyň käbirleriniň düşnükli bolmagy ýere we wagta baglydyr. Belli-belli ýagdaýlarda nämälim çalyşmalaryň ulanylmagy zerurlyk bilen baglydyr. Emma *neme* ýaly çalyşmalary gereksiz ýere

ulanmagy käbir adamlar adat edinipdirler. Her bir adyň deregine gaýtalanyp duran bu hili çalyşmalardan gaçmak gerek.

Nämälim çalyşmalaryň käbiri pikiriň düşnükli bolmagyna zyýan berýär.

Nämälim çalyşmalaryndan *neme, pylany, kimse* ýalylary san goşulmasyny kabul edip ulanylýarlar. Meselem:

Nemeler, pylanylar, kimseler.

Neme, pylany sözleri ýöňkeme we düşüm bilen hem üýtgeýärler. Birinji we ikinji ýöňkemäniň birliğinde hem-de köplüğünde bularyň soňky çekimlileri uzalýarlar. Bular düşüm bilen üýtgänlerinde hem, käbir düşümlerde şolar ýaly fonetik özgerişlere sezewar bolýarlar.

Ýokluk çalyşmalary

Ýokluk çalyşmalaryna aşakdaky ýaly sözler degişlidir:

Hiç sözi. Bu sözüň ýeke özi sözlemde ýokluk çalyşmasy hökmünde ulanylýar. Meselem:

Häzir, kaka, hiç kemçilik yok bizde,

Elmydama iki gözümüz sizde (Ç. A.).

Ýokluk çalyşmasy *hiç* sözi bilen *kim, haçan, haýsy* ýaly sorag çalyşmalaryň jeminden hasyl bolýar. Meselem:

Hojalygyň jany sag bolsa, biziň hormatymyzy hiç kim alyp bilmez (B. S.).

Men hiç haçan şeýle aljyramandym.

Meredi olaryň hiç haýsy görmändir.

Hiç kim çalyşmasynyň hiç kes şekilinde ulanylyşyna-da duş gelmek bolýar. Meselem:

Mirap bol—diýp geldim saňa.

Hiç kesin ýanyna barman (Ç. A.).

Ýokluk çalyşmasy *hiç* sözi bilen *hili, zat, wagt, ýer bir* ýaly sözleriň jeminden hasyl bolýar. Meselem:

Bu wakany hiç wagt ýadymdan çykarmaryn.

Men ol dildüwşük hakynda hiç zat bilmeýärdim.

Hawa, Bela Peçorini gören birinji gününden başlap, ony häli-şindi düşüşünde görendigini, hiç bir adamy şonuň ýaly halamandygyny boýnuna alyp, bize aýtdy (L)

Şeýlelik bilen, ýokluk çalyşmalary *hiç* sözüniň özünden we şonuň bilen bilelikde gelen sorag çalyşmalarynyň hem-de atlara, sypatlara, sanlara degişli bolan käbir sözleriň jeminden hasyl bolýar. Ýokluk çalyşmalary ýoklugy aňladýar. Şonuň üçin olar sözlemde habar bolup gelen sözleriň hem ýokluk galypynda gelmegini talap edýärler. Meselem:

*Ony gepde-sözde **hiç kim** ýeňip bilmeyär eken.*

*— Size näme üçin **hiç zat** bolanok.*

*—Maňa **hiç zat** bolmaz.*

Ýokluk çalyşmalarynyň üýtgeýşi. Ýoklyk çalyşmalaryndan *hiç* sözünüň, ähli düşümlerde bolmasa-da, käbir düşümlerde üýtgän şekiline duş gelmek bolýar. Meselem:

Hiçden *giç ýagşy.*

Emma bu hili üýtgän şekili at hyzmatynda gelýär.

Hiç ýokluk çalyşmasy şol durşuna sözlemde isimlere-de, işliklere-de baglanyp biler. Meselem:

Gezipdim men, görüpdim men köp ýeri,

*Beýle täsir etmändi-le **hiç peri!** (A.K).*

Hiç dilegim *bitmedi, diýdim gaşy kemana.*

*Agşam gelip oturdym, **hiç gelmedi** ýanyma,*

Ot gerekmi, suw gerek—diýmedi myhmanyna (K.).

*Hiç we sorag çalyşmalarynyň jeminden hasyl bolan ýokluk çalyşmalary san goşulmasyny kabul etmeýärler. Olardan *hiç haçan* ýöňkeme we düşüm bilen üýtgemýär. *Hiç kim, hiç haýsy* sözleri ýöňkeme we düşüm goşulmalaryny kabul edýärler. Meselem:*

*—Haladyň bolsa, getiriber, tä öňümden adam çykýança, **hiç kime** aýtman- diýýär.* (K.).

*Ol heniz **hiç kimi** söýmändi (B.S.).*

*Toýdan öýkelemäge bolsa **hiç kimiň** haky ýok (B.K.).*

Hiç haýsyzmyz okuwdan galmaýarys.

*Hiç hili, hiç zat, hiç bir çalyşmalary san goşulmasyny kabul etmeýärler. Bu topar çalyşmalaryň käbirleriniň ýöňkeme goşulmalaryndan soň düşüm goşulmalaryny kabul eden şekillerine-de duş gelmek bolýar (hiç birinden). Bulardan *hiç bir, hiç hili* şol duruşlaryna esasan isimlere baglanýarlar (**hiç hili** ýa-da **hiç bir** kynçylykdan gorkma), *hiç zat, hiç wagt* sözleri bolsa işliklere baglanýarlar (*hiç wagt* okuwdan gijä galma).*

Gaýdym çalyşmasy

Gaýdym çalyşmasy sözlemde degişlilik görkezýär. Gaýdym çalyşmasyna *öz* sözi degişlidir. Bu çalyşma aşakdaky ýaly ýagdaýlarda ulanylýar.

a) Şol durşuna, hiç hili goşulma kabul etmän, atlaryň öňünden gelip, olardan aňlanylýan düşünjäniň belli bir şahsa degişlilikini nygtap görkezýär, soňky söz bolsa belli bir ýöňkemede gelýär. Meselem :

Öz eli, öz ýakasy boljak. Ýag iýip, bal ýalajak (B.K.).

Öz obamyzyň toýunda-da adyň tutulmasa, keçäniň üstüne geç diýilmese, adama agyr düşjek ekeni (B. S.).

*Ne boldy **öz** goluňdan berseň maňa piýala* (Mn.).

b) Belli bir ýöňkemedede gelip, atlaşan halda ulanylýar. Meselem:

Özüm geldim. Özüň geldiň. Özi geldi. Özümiz geldik. Özüňiz geldiňiz. Öz(ler)i geldi.

*Meni **özüňiz** tanaýarsynyz* (B. K.).

Ýöňkeme goşulmalaryny kabul eden gaýdym çalyşmasy düşüm bilen hem üýtgäp bilýär. Meselem:

Özüm—özümiň, özüme, özümi, özümde, özümden.

Özi—özüniň, özüne, özüni, özünde, özünden.

w) Eýelik düşümde gelen at çalyşmalary bilen birlikde ulanylýar. Şeýle ýagdaýda **öz** sözi degişli ýöňkeme goşulmalaryny kabul edýär. Meselem :

Meniň özüm, biziň özümiz, seniň özüň, siziň özüňiz, onuň özi, olaryň özi.

g) Eýelik düşümde gelen görkezme çalyşmalary we käbir beýleki sözler bilen birlikde ulanylýar. Şeýle ýagdaýda **öz** sözi III ýöňkemedede gelýär: *munuň özi, şonuň özi, Merediň özi.* Meselem:

*...Eden dokladynyň ýeri dældigine akyly ýetenden soň **başlygyň özi** hem lokguldap güldi* (B. K.).

*...**Munuň özi** aramyzda bolan käbir düşünişmezligiň netijesidir.*

d) Gaýdym çalyşmasy gaýtalanyp, ýöňkemeli we birinjisi ýa-da ikinjisi çykyş düşümiň şekilinde getirilip, tirkeş söz ýasalyp ulanylýar. Meselem:

*Öz-özünden, özünden-özi. Ol işi gaýdan düýnki ýagdaýdan bir zat aňlaýdymyka ýa **özünden-özi** toslaýamyka?* (B. K.)

Öz çalyşmasy özüçe, özüňki ýaly käbir ýasaýjylary hem kabul edýär.

Sypatlyk çalyşmalary

Sypatlyk çalyşmalara aşakdaky ýaly sözler degişlidir:

a)*Her* sözi. Sözlemiň habarynyň üsti bilen aňladylýan wakanyň bir jynsdan bolan köp zadyň ählisi baradadygyny anykleşdirip görkezýär. Meselem:

*—Gep halta gerek bolsa, meniň içmegimi ogurlaýyň, onuň **her** ýamasynyň aşagynda bir gep bardyr...*

Her *tary başga-başga, ot saldy jana zülpuň* (K.)

Her *öýde parlap dur Iliç çyrasy,*

Seyil bagy akar suwuň gyrasy.

Her sözi san goşulmasyny kabul etmeýär, ýöňkemäniň köplügi bilen üýtgeýär (herimiz, heriňiz, hersi). Ýöňkeme bilen üýtgän her sözi düşüm goşulmalaryny hem kabul edip biler (hersine, her-si-niň, her-si-nde we ş.m)

Meselem:

*Emma towuklar dogry ýöremän, **hersi** bir ýana dagap gidýär (K.)*

Dört burç gurlan meýdanyň

Kese gyalary dükan.

Hersinde otyr söwdagär,

Gapylary doly dayhan (Ç. A.)

Her sözüniň ýöňkeme we düşüm bilen üýtgän şekillerini sözlemde başga sözi aýyklamaýar-da, at hyzmatynda gelýär.

Meselem:

Hersi müň adamyň işin bitirýär (N. A.). **Herimiz** bir tarapa gitdik.

Hersine bir goýun sylag berdiler.

g) Sypatlyk çalyşmalarynyň ikinji toparyna gurluşy taýdan goşma çalyşmalar degişlidir. Bu topar sypatlyk çalyşmalar *her* sözüniň gatnaşmagy bilen hasyl bolýar. *Her* sözi köplenç *kim, näçe, haýsy* ýaly çalyşmalar bilen sanlardan *bir* sözi bilen, *hili, tüýsli* ýaly sypatlar, atlar bilen tirkeşip, olaryň birinji bölegi bolup gelýär. *Her* sözi *kes* sözi bilen hem tirkeşip, şu manyda ulanylýar: *her kim, her näçe, her haýsy, her bir, her hili, her tüýsli, her kes*. Many taýdan olar sypatlyk çalyşmalarynyň birinji topary bilen birräk.

Meselem:

Meňzär çaga bagyň gunça gülüne,

Her kim höwes eder alar eline(A.K).

Perzent jandan şirin diýip, ýaşlygynda söýer sen.

Her haýsy bir dünýäm diýip, ýüzün görgeç duýar sen.

*Kemine diýr, **her hil** reňkde öwser sen,*

Kemansyz atar sen, tygsyz keser sen (K.)

*...Oňa **her bir** yzy yzarlamaga ygtyýar berýärdiler, oňa ynanyrdylar (B. K.).*

Sypatlyk çalyşmalarynyň bu toparynyň üýtgeýşi bir hili däl. Bular köplük manyda bolanlary üçin, san goşulmasyny kabul etmeýärler. Bu çalyşmalardan *her haýsy, her bir* ýaly käbirleri birinji ýöňkemäniň birliginden beýlekilerinde üýtgeýär (*Her haýsyň, her biriň, her haýsy(sy) her biri (si), her haýsymyz, her birimiz, her haýsyňyz, her biriňiz*), emma köplük (–lar/–ler) goşulmasyny kabul etmeýär. Bu topar çalyşmalardan *her näçe* ýaly käbiri bolaýmasa, galanlary esasan düşüm bilen üýtgeýärler.

Sypatlyk çalyşmalarynyň bu toparyna deňişliler sözlemde her hili hyzmatda ulanylýarlar.

1) *Her hili, her bir, her tüýsli* ýaly sypatlyk çalyşmalarynyň sypatlyk häsiýeti güýçli.

Meselem:

Her hili kynçylyklary basyp geçen we özüniň düşünjeli durmuşynyň içinde ýeke gezek hem aglamadyk mert türkmen aýaly gynajyň uýy bilen gözünü süpürdi. (B. S.).

Jan, gül yüzli perim, pendim eşitgil.

Her bir sözüim bolar çoh mydar saňa (K.).

2) *Her kim, her haýsy, her kes* ýaly sypatlyk çalyşmalarynyň atlyk hyzmaty güýçli.

Her kes gorkar Çaryar senden (Ç.A.).

Her haýsy bir ýana gitdi.

Her kimi halasaň, tut birin söýüp (K.)

Her näçe sypatlyk çalyşmasynyň hallyk häsiýeti güýçli.

Meselem:

Her näçe okasam, okasym gelyär.

Bu ýeri her näçe gazsak-da, suw çykmany.

Bu çalyşmanyň bir aýratynlygy—onuň goşma sözlem hasyl etmäge gatnaşmagydyr.

Umuman, sypatlyk çalyşmalary san çalyşmalaryna örän ýakyndyr.

Çalyşmalar özboluşly bir söz toparydyr. Adalgadan görnüşi ýaly, bular aýry-aýry söz toparynyň deregine ulanylýarlar. Şonuň üçin olaryň üýtgeýşi, sözlemdäki hyzmaty hem bir hili däl. Hatda çalyşmalaryň şol bir bölümüne deňişli sözler hem özleriniň morfologik we sintaktik häsiýetlerine görä tapawutlanýarlar.

I Ş L I K L E R

Umumy düşünje

Işlikler hereket, ýagdaý görkezýän sözler bolup, bir şahsyň, zadyň hereketini, gymyldysyny, şonuň üstünde bolýan gymyldyny, zadyň bir ýagdaýdan ikinji ýagdaýa geçişini, öz bolşuny saklaýşyny, üýtgeýşini aňladýan söz toparydyr. Işlikler kategoriýasynda **hereket, gymyldy** diýlen düşünjä diňe hereketjeň (dinamiki) häsiýetdäki **almak, gelmek ýygmak, getirmek** ýaly sözler girmän, **ýatmak, uklamak, pikirlenmek, eşitmek, agarmak, garalmak, ulalmak** kimin hereketsiz (statiki) häsiýetdäki sözler hem girýär. Şeýle bolsa, işlikler bir işiň edilip-edilmezlik taýdan gymyldysyny, hereketini, prosesini bildirýärler. Eger atlar zadyň adyny aňladýan bolsalar (*guş, suw, ýagyş, goýun, çörek*), işlikler şol atlar bilen baglanyşykly ýüze çykýan gymyldyny ýa-da şolaryň döredýän gymyldysynyň prosesini görkezýärler. Meselem:

Guş uçýar. Suw akýar. Ýagyş ýagýar. Goýun mäleýär.

Işlikler beýleki söz toparlaryndan ýeke bir leksik manysy taýyndan tapawutlanman, morfologik alamatlary taýyndan hem tapawutlanýar. Işligiň esasy morfologik häsiýetlerinden biri onuň üýtgemeklik ukybynyň giňligidir. Bu kategoriýa degişli sözler morfologiýa taýyndan üýtgände, sözde täze bir leksik many ýüze çykman, hereket bilen baglanyşykly şahs, zaman kimin düşünjeler aňlanylýar. Şonuň bilen birlikde işlikler özüne has bolan ýasaýjy goşulmalara hem baýdyr. Muňa isimlerden işlik ýasaýan, işlikden işlik ýasaýan goşulmalar degişlidirler.

Işliklerde beýleki söz toparlarynda bolmadyk örän köp şekiller hem bar. Muňa mysal edip, buýruk şekilini (al, gel ýaz), zaman şekillerini (aldy, geldi, alýar, gelýär, alar, geler), şert şekilini (alsa, gelse), ortak işlik şekillerini (alan, gelen, alýan, gelýän, aljak, geljek), işligiň barlyk we ýokluk şekillerini (oka—okama, gel—gelme), hal işlik şekillerini (alyp, gelip) görkezmek mümkin. Ýokarda görkezilenlerden başga-da işlikleriň özlerine has bolan dereje ýasaýjy goşulmalary-da bar.

Işlikler sintaktik taýyndan hem aýratyn ähmiýete eýedirler. Düýp işlikleri ýa-da zaman şekillerini alsak, bular esasan sözlemiň habary bolup gelmek hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Käbir halatlarda ýokarky şekillerde gelen ýeke sözün özi hem habar bolup, bir sözlemi-de emele getirip bilýär. Meselem: **Al—Sen al. Geldik—Biz geldik** we ş. m

Şeýlelikde, işlikler köplenç sözlemiň esasyny emele getirýän agzalardan biri (habar) bolup gelmekde uly orun tutýarlar. Hatda habar hyzmatynda gelen işligiň şekili sada sözlemiň görnüşini hem aňladýar. Mysal üçin, habar asyl ýa-da düýp işliklerden bolsa, ol sözlem köplenç ýüzlenme, buýruk sözlemi (Maňa kitabyňy ber), zaman şekillerinde bolsa, köplenç habar sözlemi (Talyplar gezelenje gidýärler) bolýarlar. Şeýle bolsa, işlikler atlar bilen baglanyşykly ýüze çykýan gymyldyny görkezip, sözlem düzmekde iň zerur sözlerden biridir.

Käbir sözler şol duruşlaryna işlik hyzmatynda we many taýdan şol işlik bilen bagly at hyzmatynda gelip hem bilýär. Meselem:

Çiş, goş, köw, ýañra, tanyş we ş. m.

Bu hili omonimler işlikleriň atlar bilen şekil taýdan garyşýandygyna, olaryň differensirlenmek häsiýetiniň pesdigine delil bolmaýar. Bular at manysynda san, yönkeme, düşüm bilen üýtgeýärler (*tanyşlar, tanşymyz, tanyşdan*), emma işlik manysynda bolsa işliklere has bolan goşulmalary kabul edýärler, zaman aňladýarlar (*çişdi, tanyşýar, goşjak*), barlyk-ýokluk aňladýar (*ýañra—ýañrama*) we ş. m.

Işlikler öz düzülişleri taýdan asyl, ýasama we goşma işlik diýen toparlara bölünýärler.

a) Morfologiýa taýyndan böleklere bölmek mümkin bolmaýan işliklere **asyl işlik** diýilýär. Türkmen dilinde asyl işlikler esasan aşakdaky ýaly gurluşda duş gelýär.

Çekimli – çekimsiz: *al, ak, at* we ş. m.

Çekimsiz – çekimli – çekimsiz: *gel, bol, git, böl* we ş. m

b) Işligi asyl söze we goşulma bölmek mümkin bolsa oňa **ýasama işlik** diýilýär: *oýnamak (oýun-a), çaňamak (çaň-a), saralmak (sary-al), agarmak (ak-ar), suwarmak (suw-ar), kirlemek (kir-le), horukmak (hor-uk).*

ç) Her haýsy özbaşdak many aňladýan bir isim we bir işlikden ýa-da iki sany işlikden düzülip, bir many aňladýan işliklere *goşma işlik* diýilýär. Meselem:

Dost bolmak, geň galmak, emele gelmek, kabul etmek, gülüp goýbermek, okap ýörmek we ş.m.

Işlikleriň ýasalýşlary⁶²

Türkmen dilinde işlikler iki hili ýol bilen ýasalýarlar, ýagny morfologik ýol bilen we sintaktik ýol bilen. Morfologik ýol bilen işlik ýasalanda, işliklere has bolan söz ýasaýjy goşulmalar gatnaşyp, olar isimlerden we işlikleriň özlerinden köp sanly işlikleri emele getirýärler. Meselem:

Ýaş-a-mak, san-a-mak, iş-le-mek, sara-l-mak, söz-le-mek

Ýokarky sözleriň hemmesi hem aslynda işlik däl, emma olara goşulma goşmak bilen işlik emele getirmek bolýar. İşlikler sintaktik ýol bilen ýasalanda, iki sany sözüň özara baglanyşmagyndan emele gelýär. Meselem:

Jogap bermek, kabul etmek, emele gelmek, gulak salmak we ş. m.

İşlik ýasaýjy goşulmalar özara iki topara bölünýärler, ýagny isimlerden işlik ýasaýan goşulmalar we işlikden işlik ýasaýan goşulmalar.

Isimden işlik ýasaýan goşulmalar. Türkmen dilindäki isimden işlik ýasaýan goşulmalar diliň leksikasyny baýlaşdyrmakda uly ähmiýete eýedir, ýagny olaryň käbiri täze manyly işlik döretmek prosesine işjeň gatnaşýar. Bu goşulmalaryň käbirleri bolsa (meselem *-la/-le*) türkmen dilinde täze manyly söz ýasamakda ulanylýan goşulmalaryň iň önümlilerinden biridir. Aşakda isimden işlik ýasaýan goşulmalary aýry-aýry derňäp göreliň.

-a/-e. Bu türkmen dilinde işlik ýasaýjy önümliräk goşulmalardan biri bolup, käbir türki dillerde (Meselem: *gumuk*⁶³, *türk*⁶⁴...) hasylsyz goşulmalaryň hataryna goşulýar. Bu goşulma bir bogunly atlara hem sypatlara goşulyp, olardan her hili manydaky işlik ýasaýar. Meselem:

Ýaş—ýaş-a-mak, ot – ot-a-mak, suw—suw-a-mak, san – san-a-mak, kem—kem-e-mek, dil—dil-e-mek, diş – diş-e-mek, deň—deň-e-mek we ş. m.

Ýokarky goşulma birden köp bogunly sözlere hem goşulyp biler, ýöne şeýle bolanda, ol şekili kabul eden söz bir bogunly hala çenli gysgalýar. Meselem:

Oýun—oýn-a-mak, gury—gur-a-mak, tütün—tüt-e-mek, uzyn – uz-a-mak.

Şu goşulmanyň ýek-tük iki bogunly söze goşulyşyna-da mysal tapylýar, Meselem: *ýuwaş—ýuwaş-a-mak.*

–al/-el/-l. Bu goşulmanyň *olmak (bolmak)* işliginden dörän bolmagy mümkin. *Ol, bol* işligi gitdikçe öz baglanyp gelen sözüne goşulyşyp, *–al/-el/-l* şekili häzirki şekiline gelendir diýip oýlamak boljak (*kiçi ol—kiçiol—kiçel; az ol—azol—azal*).

Bu goşulma asyl sypatlardan köplenç täsirini geçirmeýän işlik ýasaýjy önümlü goşulmadyr. Meselem:

⁶² Seret: Azymow P. Türkmen dili (Söz ýasaýjy goşulmalar).

⁶³ Seret: Дмитриев Н.К., Гр. кум. яз., с. 130

⁶⁴ Seret: Кононов А.Н. Гр. Турецкого яз., с.107.

Dar—dar-al-mak,

az—az-al-mak,

giň—giň-el-mek we ş. m.

Ilkinji guramalaryň sany we partiýa çlenleriniň sany köpeldi („S. T.“).

Bu goşulma ikinji bogny dar çekimlä gutaran sypatlara goşulanda, şol sözün soňky çekimlisi düşüp galýar. Meselem: *Sary—sar-al-mak, agyr—ag-ral-mak.*

Giň çekimlä gutaryan sypatlardan soň dine **–l** goşulmasynyň getirilmegi bilen işlik ýasalýar. Meselem: *Gysga—gysga-l-mak, köne—köne-l-mek.*

–ar/–er/–r. Reňk we hal-ýagdaý görkezýän sypatlardan täsirini geçirmeýän, emma atlardan bolsa täsirini geçirýän we geçirmeýän işlik ýasaýan önümsiz goşulmadyr.

Ak—ag-ar-mak, gök—gög-er-mek, çal—çal-ar-mak, suw-ar-mak, at—at-ar-mak, ot—ot-ar-mak, öý – öý-er-mek we ş. m.

Käbir ses we şekil aňladýan sözlerden soň **–ar/–er** goşulma arkaly täsirini geçirmeýän işlik ýasalyşy hem bar. Şeýle bolanda, olaryň soňky çekimsizi goşalandyrylýar. Meselem:

Mys—myss-ar-mak, hüž—hüžž-er-mek, haž—hažž-ar-mak we ş.m

–jar/–jer. Anyk bir düşüňjaniň adyny görkezýän bir bogunly atdan we reňk görkezýän sypatdan täsirini geçirmeýän işlik ýasajy goşulmadyr. Bu goşulma goşulan sözünüň manysyny birneme (meňzeşlik taýdan) kemeldýär. Meselem: *Suw—suw-jar-mak, ýag—ýag-jar-mak, çyg – çyg-jar-mak, öl – öl-jer-mek, kül—kül-jer-mek, köl—köl-jer-mek.*

–la/–le. Türki dillerde ulanylýan in önümlü we köp manyly goşulmalardan biridir. Bu goşulma türkmen dilinde atlardan, sypatlardan, sanlardan, ümlüğe ýakyn sesler toplumyndan (ses we şekil aňladýan sözlerden) işlik ýasaýar we ol sözler aşakdaky manylarda duş gelýärler:

1.Öz baglanýan eýesi niň bu şekil goşulan atdan aňlanylýan düşünje bilen basyrylmagyny, ýasama sözüň manysy bilen baglanyşykly ýagdaýa geçmegi bildirýän söz hasyl bolýar. Şeýle manyda ýasalan işlikler işiň netijesini geçirmeýär. Meselem: *Hassa—hassa-la-mak, der—der-le-mek, kir—kir-le-mek, kesel—kesel-le-mek* we ş. m.

2. Baglanýan subýektde bu şekil goşulan atdan aňlanylýan zadyň köpelendigini bildirýän, täsirini geçirmeýän işlik emele gelýär. Meselem: *Ýaprak—ýaprak-la-mak, goza – goza-la-mak, goňak – goňak-la-mak, gül – gül-le-mek* we ş. m,

3. Tarap görkezýän atlara we sypatlara goşulyp gelende, şol tarapa gönükmegi (gönükdirmegi) bildirýän we täsirini geçirmeýän işlik ýasalýar. Meselem: *Ýakyn —ýakyn-la-mak, ýokary — ýokar-la-mak, çet—çet-le-mek, ileri—iler-le-mek* we ş. m.

4. Goşulan sözünden aňlanylýan zat bilen baglanyşykly täsirini geçirýän işlik ýasaýar. Meselem: *Ýag-ýag-la-mak,*

duz—duz-la-mak,

suw—suw-la-mak,

nagyş—nagyş-la-mak,

keşde—keşde-le-mek,

reňk—reňk-le-mek we ş. m.

5. Pikiriň obýektini bildirýän düşüňjä **-la/-le** goşulan atdan (köplenç gural ady) aňlanylýan düşüňjäniň üsti bilen täsir etmegi bildirýän işlik ýasaýar. Meselem: *Palta—palta-la-mak, tüpeň – tüpeň-le-mek, kesek – le-mek* we ş. m.

6. Hil sypatlaryna we käbir atlara goşulyp, olardan aňlanylýan düşüňjäni ýüze çykarmagy bildirýän işlik ýasalýar. Şu goşulma sypatlara we atlara goşulyp gelende, täsirini geçirýän hem geçirmeýän işlik ýasalýar. Meselem: *Gara—gara-la-mak,*

ak—ak-la-mak,

tämiz—tämiz-le-mek,

täze—täze-le-mek,

göz—göz-le-mek,

soň—soň-la-mak,

dag—dag-la-mak,

ejiz—ejiz-le-mek,

guduz – guduz-la-mak we ş. m.

7. Düýp sanlar bilen getirilende, goşulan sözünden aňladylýan mukdara dogrulamagy bildirýän, täsirini geçirýän işlik ýasaýar. Meselem: *Iki—iki-le-mek, üç—üç-le-mek, baş—baş-le-mek, ýüz – le-mek* we ş. m.

8. Käbir ses we şekil aňladýan sözlere goşulyp, olardan aňlanylýan düşüňjäniň hereketini görkezýän we täsirini geçirmeýän işlik ýasaýar. Meselem:

Par—par-la-mak, pyr—pyr-la-mak, pat—pat-la-mak, şag—şagla-mak, şaň—şaň-la-mak, güř—güř-le-mek, güw – güw-le-mek, hyr—hyr-la-mak, hor – hor-la-mak, haş – haş-la-mak we ş. m.

Bu goşulma türkmen dilinde birnäçe ýerlerde sözüň manysyna täsir etmezden, *etmek* diýen söz bilen çalşyrylyp bilner. Meselem:

Arassa—arassalamak—arassa etmek,

tankyt—tankytlamak—tankyt etmek,

hasap—hasaplamak—hasap etmek,

düz—düzlemek—düz etmek,

tämiz—tämizlemek—tämiz etmek,

berk—berklemek—berk etmek,

ýeke—ýekelemek—ýeke etmek,

iki—ikilemek—iki etmek,

üç—üçlemek—üç etmek we ş. m.

-la/-le goşulmasynyň dissimilýasiýa netijesinde dörän başga bir görnüşi hem **-da/-de** goşulmasydyr diýip çaklamak bolar. Ol käbir **-l** sesine gutarýan atlara goşulyp, olardan täsirini geçirýän işlik ýasaýar.

-da/-de goşulmasynyň kömegi bilen ses we şekil aňladýan sözlerden aňlanylýan düşüňjäniň hereketini görkezýän köp sanly täsirini geçirmeýän işlik ýasamak bolýar, ýöne **-da/-de** goşulmasy **-la/-le** ýaly dogrudan-dogry şol tipdäki sözlere goşulyp bilmeýär. Ol şekiliň önünden ilki bilen **-yl/-il/-ul/-ül**, **-yr/-ir/-ur/-ür** söz ýasaýjy morfemalary getirilýärler. Emma olaryň sesler toplumynyň soňuna goşulmagyndan emele gelen sözler ýekeligine hiç bir düşüňjani görkezip bilmeýärler, başga sözler ýaly ulanylmaýarlar. Diýmek, **-yl/-il...** goşulmanyň sesler toplumynyň özbaşdak söz ýasaýjylyk hyzmaty ýok, şeýle-de **-da/-de** ol sözlerde ýasaýjylyk wezipesini ýerine ýetirip bilmeýär. Olaryň ikisiniň özara birigişmeginden has önümlü goşma goşulma emele gelýär, ýagny **-ylda/-ilde/-ulda/-ülde** görnüşine geçýär. Meselem:

*Pys—pyssyl—pyssyldamak,
mys—myssyl—myssyldamak,
pyz—pyzzyl—pyzzyldamak,
hyr—hyrryl—hyrryldamak,
hor—horrul—horruldamak,
gür—gürrül—gürrüldemek,
hork—horkul—horkuldamak,
gürs—gürsül—gürsüldemek.
tap—tapyr—tapyrdamak,
jyň—jyňňyr—jyňňyrdamak,
wak—wakyr—wakyrdamak,
hys—hysyr—hysyrdamak,
şak—şakyr—şakyrdamak,
lak—lakyr—lakyrdamak,
hok—hokur—hokurdamak,
dük—dükür—dükürdemek,
güp—güpür—güpürdemek we ş. m.*

-in/-n goşulmasy çekimlä gutaran ýek-tük at we sypatlara goşulyp, olardan işligiň özlük derejesiniň manysyna ýakyn, täsirini geçirmeýän işlik ýasaýar. Meselem:

Oýa—oýanmak, awy—awunmak, ýalta—ýaltanmak, dert—derdinmek we ş. m.

-ra/-re. Bu goşulma isimlerden goşulan sözünüň aslyndan aňlanylýan düşüňjäniň döremegini, ýüze çykmagyny bildirýän ýek-tük täsirini geçirmeýän işlik ýasaýar.

Meselem: *Garaňky—garaňky-ra-mak, däli—däli-re-mek we ş. m*

-syra/-sire. Bu goşulma adama degişli bolan isimlere (şu sanda işlikden ýasalanlara hem) goşulyp, olardan aňlanylýan düşüňjä priwatiw many berýär⁶⁵ 1) ol düşüňjä meñzeşräk bolmagy ýa-da ondan aňlanylýan mana mynasypdygyna şübhelenmegi bildirýän we täsirini geçirmeýän işlik ýasaýar. Meselem: *Batyr—batyr-syra-mak, ökde—ökde-sire-mek.*

Ýokarky goşulmanyň goşulan sözünden aňlanylýan zady islemegi bildirýän söz ýasap gelşine hem käbir mysal tapylýar. Meselem: *Nahar—nahar-syra-mak, çilim—çilim-sire-mek.*

⁶⁵Seret: Дмитриев Н.К. Гр. кум. яз., с. 130.

Bu goşulma hut şu manyda türki dilleriň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde hem *gopbamsyradym, ilsiredim* şekilde duş gelýär⁶⁶.

–*yk/-ik/-uk/-ük*. Bu goşulma bir bogunly (eger birden köp bogunly söze goşulsa, onda ol söz bir bogunly halyna çenli gysgalýar) atlara, sypatlara, mukdar sanlaryna goşulyp, olardan aňlanylýan düşüňjäniň ýüze çykarylmagyny görkezýän we täsirini geçirmeýän işlik ýasaýar. Meselem:

Dar—daryk-mak,
ot—otuk-mak,
ugur—ugruk-mak,
göz—gözük-mek,
aç—ajyk-mak,
hor—horuk-mak,
giç-gijik-mek,
göni-gönük-mek,
bir-birik-mek.

–*yrga/-irge/-urga/-ürge* goşulmasy –*yr/-ir/-ur/-ür/-r* we –*ga/-ge* goşulmalarynyň birikmeginden emele gelen, bir bogunly isimlere goşulyp, olardan aňlanylýan düşüňjäni ýerine ýetirmäge meýil etmekligi görkezýän, esasan täsirini geçirmeýän işlik ýasamak hyzmatyny bitirýän önümsiz goşulmalardan biridir. Meselem:

Çyn – çyn-yrga-mak,
Mes – mes-irge-mek,
Diň – diň-irge-mek,
Düýş – düýş-ürge-mek,
Geň – geň-irge-mek we ş. m.

Ýokarky goşulmanyň yzyndan (ähtimal) –*n* getirilip, –*yrgan, irgen, -urgan, –ürgen, –rgan –rgen* görnüşinde gelşi hem bar. Meselem:

Ys – ys-yrga-n-mak,..

Geçirýän we geçirmeýän işlikler

Hemme işlikler geçirýän we geçirmeýän diýen iki topara bölünýär. Sözlemde getirilen predmete—obýekte täsir edýän işliklere **geçirýän işlikler** diýilýär. Eger-de geçirýän işlik bar bolsa, şol sözlemde obýekt görkezýän sözün bolmagy hem zerur şertlerden biridir. Ol söz (obýekt) sözlemiň içinde-de, daşynda-da bolup biler. Meselem: *Men galamy magazinden aldym. Amany şäherde gördüm* we ş. m.

Munuň tersine, sözlemde obýekt kabul etmeýän, ýagny ýeňiş düşümiň soragyny-da berip bolmaýan işliklere **geçirmeýän işlikler** diýilýär. Meselem:

Ýatmak, durmak, gelmek, gitmek we ş. m.

⁶⁶ Seret: Малов С.Е., Памятники древнетюркской письменности, М., 1951

Türkmen dilindäki işlikleri täsirini geçirýän we geçirmeýänlik many aýratynlyklaryna garap, üç topara bölmek mümkin:

1.Hemişe geçirýän işlik hasaplanýanlar. Meselem: *almak, gazmak, bermek, getirmek, düzmek* we ş.m.

2.Hemişe geçirmeýän işlik hasaplanýanlar. Meselem: *ýatmak, durmak, gelmek, gülmek* we ş.m

3.Sözlemde aňladýan manysyna garap, kä geçirýän, kä geçirmeýän işlik hasaplanýanlar. Meselem:

*Çapmak—Orazyň aty gowy **çapýar*** (geçirmeýär).

*Gurban odun **çapýar*** (geçirýär).

*Bolmak—Şu gün ýygnak **boldy*** (geçirmeýär).

*Sapar **işini boldy*** (geçirýär).

*Örmek—Çopanyň sürüsi **ördi*** (geçirmeýär).

*Jeren jorap **ördi*** (geçirýär).

Bu hili işlikleriň kä geçirýän, kä geçirmeýän işlik bolup gelmegi olaryň köp manylylygy bilen baglanyşyklydyr. Oňa görä-de ýokarky işlikleriň geçirýän ýa geçirmeýändiklerini bilmek üçin, olaryň sözlemde aňladýan anyk manylaryna üns bermeli.

Goşma işlikleriň geçirýän ýa geçirmeýän bolmaklary esasy işligiň haýsy topara degişlidigine bagly. Eger esasy işlik öz hakyky manysynda geçirýän bolsa, goşma işlige hem şol ýokundyny berýär. Meselem:

*Ýazyp başlamak. Aman hat **ýazyp başlady*** (geçirýär)

*Gidip oturmak. Gurban **gidip otyr*** (geçirmeýär).

Esasy sözleri işlikden beýleki söz toparlaryndan bolan goşma işligiň geçirýän we geçirmeýän bolmagy kömekçi işlige bagly. Eger kömekçi işlik geçirýän toptan bolsa, atlardan bolan esasy söz kömekçi işligiň obýekti hökmünde baglanyşýar. Meselem:

Jogap bermek, salam bermek we ş.m.

Geçirýän işlik esasan sözlemde ýeňiş düşümde gelen obýekti talap edýär. Şeýle bolanda, geçirýän işlik bilen baglanyşyp gelen ýeňiş düşümdäki söz aşakdaky manylarda gelýär:

Ýeňiş düşümde gelmeli söz has at ýa-da at we görkezme çalyşmalaryndan bolsa, anyk obýekti görkezýär. Meselem: *Men **Atany gördüm. Ol seni çagyrdy*** we ş.m.

Geçirýän işlik bilen baglanyşyp gelen bir jynsdan bolan köp zady görkezýän sözler goşulmaly we goşulmasyz gelip biler. Beýle ýagdaýyň bolmagy sözlemde aýdyljak bolunýan pikirdäki obýektiň umumy ýa-da anyklygine baglydyr. Meselem: *Men **gazeti okadym*** (gepleşýän adamlara öň belli gazet).

*Men **gazet okadym*** (umumy, nähili hem bolsa bir gazet okalypdyr).

Geçirýän we geçirmeýän işlikleri derňemekde şu aşakdakylary hem göz önünde tutmaly:

Geçirýän işlik ýeňiş düşümde gelen obýekti kabul edýär diýipdik. Şeýle bolanda, şol obýekt fiziki täsire sezewar bolýar, ýagny bir ýerden ikinji ýere gozganýar ýa başga bir hili ýagdaýa düşýär. Meselem: *Aman kitap aldy*. Bu mysalda *almak* işliginiň ýüze çykmagy bilen *kitap* diýen obýekt orun taýyndan fiziki täsire sezewar bolupdyr. Emma *Men şu kitaby haladym* diýlen mysalda *kitap* diýen predmete fiziki taýdan hiç hili zat täsir etmändir, ýöne sözleýän adamyň şol kitaba bolan garaýşy aýdylýar.

Käbir geçirýän işlikler anyk bir obýekte täsir etmeýär, şol gymyldynyň ýüze çykmagy bilen pikiriň obýekti döreýär. Meselem: *Jeren jorap ördi*. Şu mysaldan görnüşi ýaly, *örmek* gymyldysy ýüze çykmanka, *jorap* diýen predmet bolman, diňe material bardy.

Geçirýän işlikleriň käbirlerinde çykyş düşümde gelen söz hem pikiriň obýektini görkezip bilýär. Meselem: *Men şu suwdan içdim*.

İşligiň omonimlik ýa-da köp manylylyk häsiýeti bar bolsa, şeýle sözleriň şol sözlemde aňladýan anyk manysyny göz önünde tutup, geçirýän ýa geçirmeýändigini takykklamak bolar. Meselem: *Durdy kitap okaýar* (geçirýär).

Oraz mekdepde okaýar (geçirmeýär).

Käbir geçirmeýän işlikleri goşulmalar arkaly geçirýäne öwürmek mümkin. Meselem:

Çyk – çyk-ar, gaç – gaç-yr, ukla—ukla-t we ş.m.

Munuň tersine, goşulma goşulanda, käbir geçirýän işlikler geçirmeýäne öwrülýär. Meselem:

Oka (geçirýär) – *oka-l-dy* (geçirmeýär).

Al (geçirýär)—*al-yn-dy* (geçirmeýär).

Gör (geçirýär)—*gör-ül-di* (geçirmeýär).

Goşulmalaryň kömegi bilen bir geçirýän işlikden ikinji bir geçirýän işlik ýasamak hem mümkin. Meselem: *Ýaz—ýazdyr, gör—görkez*.

Atdan ýasalan käbir geçirýän işlikleriň asly işligiň obýekti bolup bilýär. Meselem:

Aw—awlamak, iş—işlemek we ş.m.

Geçirmeýän işlige käbir ýagdaýlarda ýeňiş düşümde gelen söz hem baglanyp biler. Meselem: *Ol ýaşajak ömrüni ýaşapdyr*.

GEÇIRMEÝÄN IŞLIKDEN GEÇIRÝÄN IŞLIK ÝASAÝAN GOŞULMALAR

Türkmen dilindäki işlikleriň birnäçeleri geçirýän işlikler hasaplanýar diýip öň aýdypdyk. Emma başga bir topary işiň netijesini geçirmeýär. Olardan aşakdaky goşulmalaryň kömegi bilen geçirýän işlik ýasamak mümkin.

–*ar/ –er*. Bu goşulma, köplenç, bir bogunly sözlere goşulýar. Meselem:

Çyk – çykar, gop—gopar, çök—çöker.

–*dar/ –der*. Bir bogunly sözlere goşulýar. Meselem:

Ag—agdar, dön—dönder.

–*dyr/ –dir/ –dur/ –dür*. Bu goşulma hem bir bogunly sözlere goşulyp, beýlekilere garanda, birneme işjeňräkdir. Meselem:

Dol—dol-dur, gir—gir-dir, gül—gül-dür we ş. m.

Şu goşulmanyň *-yz/-iz* bilen çalşyrylýan ýerine-de duş gelmek bolýar. Meselem: *ak—akdyr—akyz, gir-girdir—gi-riz* we ş. m.

-yr/-ir/-ur/-ür. Bu goşulma hem bir bogunly sözlere goşulyp, geçirýän işlik döretmek hyzmatyny has işeňňir suratda ýerine ýetirip, *-dyr/-dir/-dur/-dür* şekiliniň birinji çekimsiziniň düşüp galmagyndan döräpdir. Meselem:

Ýat—ýat-yr, doý—doý-ur—doýur, öç—öç-ür, uç—uç-ur, geç-geç-ir, düş—düş-ür we ş.m.

-yz/-iz/-uz/-üz. Munuň ýasaýjylyk hyzmaty işeň däl, özi-de bir bogunly sözlere goşulýar. Meselem:

Gork—gorkuz, ürk—ürküz ir—iriz, we ş. m.

-t köp bogunly işliklere goşulyp, geçirýän işlik ýasamakda işeň gatnaşýar. Meselem:

Otur—oturt, tüte—tütet, agar-agart, ýöre—ýöret we ş. m.

-yt. Öli goşulmalardan biridir. Meselem: *ak—akyt*.

İŞLIKDEN İŞLIK ÝASALYŞY

İşlikler diňe beýleki söz toparlaryndan ýasalmak bilen çäklenmän, işligiň özünden, ýagny onuň asyl we ýasama görnüşlerinden hem ýasalýar. Many taýyndan bolsa bu topar ýasama işlikler hereket prosesiniň dürli aýratynlyklaryny (gymyldynyň gaýtalanysyny, dowamlylygyny, gutarmaga ýakynlaşýanyny, habar bolup gelen ýasama işlik bilen eýe arasyndaky gatnaşyklary we ş.m) aňladýar⁶⁷.)

İşlikden işlik ýasaýan goşulmalary ýasalan sözüň manysy boýunça, dürli manyda ulanylýan işlik ýasaýjylar we dereje ýasaýjylar diýen iki topara bölmek bolar.

Dürli manylarda ulanylýan işlik ýasaýjylar

Bu topara degişli ýasaýjy goşulmalar kähalatlarda dereje ýasaýjy goşulmalar bilen hem goşulyşýarlar. Bulary-da özara aşakdaky görnüşlere bölmek mümkin:

1. Gymyldynyň köpçülikleýin ýüze çykýandygyny görkezýänler. Bu hili işlikler esasan geçirmeýän işliklerden *-yş, -iş, -uş, -üş, -ş* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalyp, many taýyndan ýasalan işlik köpçülikleýin ýüze çykarylýan gymyldyny aňladýar. Sözlemde ýokarky goşulmanyň kömegi bilen ýasalan işlikden emele gelen habara baglanýan eýe birden artyk bolýar, habar bolsa köplenç köplük sanda gelýär. Meselem:

Ýygnan—ýygnan-yş-mak. Adamlar ýygnanyşdylar.

Daga—daga-ş-mak. Ýygnakdan soň dagaşdyk.

Gel—gel-iş-mek. Okuwçylar gelişdiler.

Uç-uç-uş-mak. Guşlar uçuşýarlar.

Gül—gül-üş-mek. Çagalar gülüşdiler.

⁶⁷ Seret: H. Baýlyýew, Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysgaça kursy, Aşgabat, 1948.

Ýokarky mysallardan görnüşi ýaly, şu hili ýasama işliklerde köpçülikleýin ýüze çykýan gymyldyny aňlatmak bilen birlikde, şol gymyldynyň bir wagtda, yzly-yzlyrak, birtaba bolmaklyk ýokundysy hem bar.

2.Gymyldynyň köp gezek gaýtalanýanyny gorkezýän işlik ýasaýjylar. Bu topar ýasama işlikler *-yşdyr/-işdir/-uşdyr/-üşdir/-şdyr/-şdir* ýaly çylşyrymly goşulmanyň goşulmagy bilen geçirýän işliklerden ýasalyp, bir işiň ýerine ýetirilmegi üçin hereketiň birnäçe gezek gaýtalanýandygyny aňladýar.

Ýokarky goşulmanyň görnüşlerinden *-yşdyr/-işdir* soňy çekimsiz sese gutaran işliklere, *-şdyr/-şdir* bolsa soňy çekimli bilen gutarýan işliklere, *-uşdyr/-üşdir* hem bir bogunly dodak çekimlili işliklere goşulýar. Meselem:

Ýygna—ýygna-şdyr-mak. Okuwçylaryň depderlerini ýygnaşdyr.

Gaz—gaz-yşdyr-mak. Şu ýerleri gazyşdyr.

Aýt—aýd-yşdyr-mak. Adamlara aýdyşdyr.

Ber—ber-işdir-mek. Şu galamlary berişdir.

Ýuw—ýuw-uşdyr-mak. Tabaklary ýuwuşdyr.

Kes—kes-işdir-mek. Gawuny kesişdir.

Döw—döw-üşdir-mek. Odunlary döwüşdiriň.

Şu goşulmany taşlap, *depderleri ýygna* diýmek hem bolýar, emma şeýle bolanda, ýygnamak gymyldysynyň birtaba bolup gutarjakdygy göz önüne getirilýär. Eger-de biz *depderleri ýygnaşdyr* diýsek, ýygnamak gymyldysynyň birnäçe gezek dowam etjekdigi aňlanylýar.

Bulardan başga-da *-ala, -ele, -la, -le* goşulmalarynyň kömegi bilen *basmak—basalamak, depmek—depelemek, sepmek—sepelemek, gorjamak—gorjalamak* ýaly işlik ýasalýar. Many taýyndan, esasan gymyldynyň köp gezek gaýtalanýandygy aňlanylýar.

3.Gymyldynyň gutarmaga ýakynlaşýanyny görkezýän işlik ýasaýjylar. Bu topar ýasama işlikler köplenç geçirýän we azrak mukdarda hem geçirmeýän işliklere *-aňkyrla, -eňkirle* ýaly çylşyrymly goşulmanyň goşulmagy bilen emele gelýär. Ýokarky goşulma soňy çekimsiz işliklere goşulyp, ýasama işlik bolsa many taýyndan bir gymyldynyň bütinleý gutarmandygyny, soňky nokada ýakynlaşandygyny bildirýär. Meselem:

Gutar-gutar-aňkyrla-mak. Biz işi gutaraňkyrladyk.

Ýet—ýet-eňkirle-mek. Oraz Çarynyň yzyndan ýeteňkirledi.

4.Subýektsiz işlik ýasaýjylar. Subýektsiz işlikler geçirmeýän işlikleriň soňuna *-yl/ -il/-ul/-ül/-l* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Many taýyndan bu hili ýasama işlikler adat, dessur, düzgün boýunça belli bir wagtda, belli bir ýerde umumy bolýan gymyldyny aňladýar. Özüniň morfologik aýratynlygy boýunça sözlemde hemişe üçünji ýöňkemäniň birlik sanynda ulanylýar. Sintaktik aýratynlygy boýunça bolsa eýesiz sözlemiň habaryny emele getirýär. Meselem:

Çyk—çyk-yl-mak. Mart aýynda ekiş meýdanyna çykylýar.

Git—gid-il-mek. Iýun aýynda gezelenje gidilýär.

Tur—tur-ul-mak. Iş günleri ir turulýar.

IŞLIK DEREJELERI

İşlik derejeleri hem işlikden işlik ýasalyşynyň bir görnüşi bolup, gymyldynyň eýesi bilen obýektiniň arasyndaky gatnaşyklary görkezýär. Bu hili gatnaşyklar bolsa işliklere has bolan goşulmalar arkaly ýüze çykarylýar. Meselem: **Jeren kitabý getirdi**. Şu sözlemiň eýesi (Jeren) işlikden emele gelen habardan aňlanylýan gymyldyny işjeň ýerine ýetirýän şahs bolup, gymyldynyň obýektini görkezýän at (kitap) düşüm goşulmasynyň üsti bilen habar bolup gelen işlige baglanýar. Emma **Oraz ýuwundy** diýsek, bu mysalda eýäni görkezýän şahs (Oraz) gymyldyny ýerine ýetirýän şahs bolmak bilen birlikde, obýekt hem şonuň özi bolup çykýar. Egerde **Gurban odun getirdi**—diýsek, bu sözlemiň eýesi bolup gelen şahs (Gurban) *getirmek* gymyldysyny ýüze çykarmaga gatnaşman, şonuň islegi ýa-da buýrugy boýunça bu hereketi başga bir şahs ýerine ýetirýär.

Ine, şu mysallardan görnüşi ýaly, işlik derejelerinden emele gelen habaryň subýekt we obýekt bilen bolan gatnaşyklaryny, ol gatnaşyklaryň häsiýetlerini görkezýän işlik derejeleri sözlemiň işjeň ýa-da passiw gurluşda bolmagyna hem täsir edýär. Meselem:

Çary pagta ýygýar (işjeň gurluş).

Gowaça otalýar (passiw gurluş).

Häzirki zaman türkmen dilinde derejeler *düýp dereje*, *şariklik dereje*, *ýükletme dereje*, *gaýdym dereje*, *özlük dereje* diýen toparlara bölünýär⁶⁸.

Düýp dereje. Hiç hili dereje goşulmalaryny kabul etmedik asyl we ýasama işlikler *düýp dereje* hasap edilýär. Düýp derejä degişli işlikler sözlemiň obýektine bolan gatnaşygynyň esasynda iki topara bölünýär:

1.Geçirýän işlikler. Bu topara degişli düýp derejedäki işlikden aňlanylýan gymyldynyň prosesi işjeň subýekt tarapyndan ýerine ýetirilip, gymyldynyň netijesi bolsa obýekte gönükdirilen bolýar. Meselem:

Ýygmak. Ata üzüň ýygýar.

Okamak. Meret kitap okaýar.

Tutmak. Sapar balyk tutdy.

Içmek. Ol suw içýär.

Süzmek. Jemal ýag süzýär.

Gözlemek. Okuwçylar kömelek gözleýär.

2.Geçirmeýän işlikler. Bu topara degişli düýp derejedäki işlikden aňlanylýan gymyldynyň prosesi diňe subýekt tarapyndan ýerine ýetirilip, obýekte geçmeýär. Meselem:

Barmak. Sen sagat başde ýaşlar ýygnagyna bar.

Turmak. Oraz şu gün ir turdy.

Uklamak. Bibijik uklady.

Gölmek. Çagajyk gülýär.

Begenmek. Biz begendik.

Şariklik dereje. Şariklik dereje esasan geçirýän işliklerden *-yş/ -iş/ -uş/ -üş/ -ş* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalýar.

⁶⁸ Seret: H. Baýlyýew, Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy we B. Çaryýarow, İşlik derejeleri, Aşgabat, 1958.

Ýokarky goşulmanyň görnüşlerinden **-yş/-iş/-uş/-üş**, soňy çekimsiz ses bilen gutarýan işliklere, **-ş** bolsa soňy çekimli ses bilen gutarýan işliklere goşulýar. Meselem:

Ýyg-yş-mak. Men kakama pagta ýygyşdym .

Sep-iş-mek. Biziň mekdebimiziň okuwçylary pagtanyň zyýanly möjeklerini gyrmak üçin, lukmanlara derman sepişdi.

Tut-uş-mak. Oraz guşçulyk fermasynda Durda towuk tutuşdy.

Sür-üş-mek. Berdi Amana ýer sürüşdi.

Çöple-ş-mek. Sülgün ejesine odun çöpleşdi.

Şäriklik dereje aşakdaky manylarda duş gelýär:

1. Sözlemiň eýesini görkezýän şahsyň başga birine kömek berýändigini aňladýar. Şeýle bolanda, kömek berilýän şahs morfologiýa taýyndan ýöneliş düşümde bolup geçirýän işliklerden ýasalýar. Meselem:

Sapar Amana bugday oruşdy.

Biz mekdebe odun getirişdik.

Okuwçylar lukmanlara üzüm ýygyşdylar.

2. Bir gymyldynyň ýaryşmak, güýç synanyşmak maksady bilen edilýändigini görkezilýär. Subýekt bilen güýç synanyşýan şahsyň adynyň yzyndan *bilen* sözi getirilip, gymyldynyň bilelikde ýüze çykýandygy aňlanylýar. Meselem:

Meret Ata bilen ýüzüşdi.

Geldi Anna bilen böküşdi.

Şäriklik derejäniň goşulmasy goşulyp ýasalan käbir işlikler iki taraplaýyn bolýan gymyldyny hem aňladýar. Meselem:

Biz mugallym bilen salamlaşdyk.

Güläle başlyk bilen görüşdi.

Köçede iki sany oglan uruşdy.

Ýükletme dereje. Ýükletme dereje geçirýän işliklerden ýasalýar, many taýyndan gymyldyny pikiriň eýesi bolup gelen şahsyň ýerine ýetirmän, şonuň islegi, buýrugy, ahmal galmagy, osallygy boýunça, başga bir şahsyň ýerine ýetirýändigini aňladýar. Ýükletme dereje **-dyr/-dir/-dur/-dür, -t** goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalyp, bu goşulmalaryň görnüşlerinden **-dyr/ -dir** çekimsiz sese gutarýan sözler goşulýar. Meselem:

Gaz-dyr-mak. Biziň dayhan hojalygymyz gumda iki sany guýy gazdyrды.

Sal-dyr-mak. Mekdebiň bagynyň daşyna haýat saldyrды.

Ek-dir-mek. Juma öýüniň ýanynda üzüm ekdirdi.

-dür goşulmasy dodak çekimlisi bolsa bir bogunly işliklere goşulýar. Meselem:

Goş-dur-mak. Baba sygry sürä goşdurды.

Sür-dür-mek. Direktor mekdebiň tejribe uçastogyny sürdürди.

-t goşulmasy soňy çekimli ses bilen ýa-da **r, l** seslerine gutaran iki bogunly işliklere goşulýar.

Akla-t-mak. Sen jaýyňy aklat.

Topla-t-mak. Okuwçylara halk döredijiligine degişli material toplatды.

İşle-t-mek. Okuwçylary bagda işlet.

Çykar-t-mak. Howludan hapalary çykartdy.

Ýükletme dereje geçirýän işlikden ýasalýar diýipdik. Täsirini geçirmeýän işliklere hem şu goşulmalaryň goşulyp gelýän ýerleri bar. Şeýle bolanda, ol işliklerden geçirýän işlik ýasalýar, ýükletme dereje ýasamak üçin şol goşulma degişli bolan görnüşi ikinji gezek goşulýar. Meselem:

Solmak (geçirmeýän), *sol-dur-mak* (täsirini geçirýän), *sol-dur-t-mak* (yükletme dereje).

Gülmek (geçirmeýän), *gül-dür-mek* (geçirýän), *gül-dür-t-mek* (yükletme dereje).

Eger yükletme dereje işligiň buýruk şeklinde bolup, ikinji şahsa degişli bolsa, gymyldyny ýerine ýetirýän sözleýän we diňleýän şahs bolman, başga biri bolýar. Meselem:

Sen jaýy aklat.

Ýükletme derejesinden aňlanylýan gymyldyny ýerine ýetirýän şahs sözlemde görkezilmeli bolsa, şol söz ýöneliş düşümde gelýär. Meselem:

Kakam Amana üzüm ýygdyrды.

Oraz Sapara kerpiç daşatdy.

Eger yükletme derejede gelen işlik many taýyndan bir ýerden ikinji ýere süýşmegi aňladýan işlik bolup, gymyldyny ýerine ýetirýän şahsy görkezmekden başga-da gymyldynyň gönükdirilen ugry hem görkezilmeli bolsa, bir sözlemde iki sany ýöneliş düşümde gelen söz getirilmeli bolýar. Meselem:

Agam Myrada öýe odun getirtди.

Gaýdym dereje. Gaýdym dereje geçirýän işliklerden *-yl/ -il/ -ul/ -ül/-l; yn/ -yn/ -un/ -un/ -ün/ -n* goşulmalaryň kömegi bilen ýasalýar.

Gaýdym derejede gelen habar bilen baglanyp gelen subýekt gymyldynyň ýüze çykmagyna gatnaşmaýar, ýöne gymyldynyň netijesi şonuň üstüne düşýär. Şeýle bolsa işlige baglanyp, grammatika taýyndan eýe hasaplanýan söz logik taýdan pikiriň obýektini görkezýär. **li-de bu hili işlige obýekt görkezmek üçin ýörite söz aňlanmaýar. Başga hili edip aýtsak, käbir sözlemlerde gymyldynyň real eýesi aýyklaýjy hökmünde getirilýär ýa-da düýbünden görkezilmeýär.** Gymyldynyň real obýekti bolsa sözlemiň grammatik eýesi hasaplanýar.

Gaýdym derejäni ýasaýan goşulmalardan *-yl/-il/-ül/-l* goşulmasy öz soňunda *l* sesi bolmadyk ýa-da soňy çekimlâ gutaryp, şol çekimliden öň *l* sesi bolmadyk sözlere goşulýar. Meselem:

Ýyg-yl-mak. Pagta güýçli depgin bilen ýygylýar.

Ber-il-mek. Lukmanlara awans pul berildi.

Gur-ul-mak. Birleşik posýologynyň ortasynda hammam guruldy,

Sür-ül-mek. Güýzlük bugdaý ekiljek ýerler sürülýär.

Oka-l-mak. Şu okuw ýylynda biziň mekdebimizde köp edebi kitap okaldy.

Gaýdym derejesiniň *-yn/-in/-un/-ün/-n* goşulmasy soňy *l* sesine gutarýan, ýa-da çekimli sese gutaryp, ondan öň *l* sesi gelýän işliklere goşulýar. Meselem:

Al-yn-mak. Hojalygyň okalgasy üçin kitap alyndy.

Dil-in-mek. Şu ýyl biziň obamyzda köp kak **dilindi**

Böl-ün-mek. Hojalygyň maşynlary iki uçastoga **bölündi**.

Barla-n-mak. Mekdebiň okuw-terbiýeçilik işleri **barlandy**

Eger-de şu ýokarda görkezilen gaýdym derejesiniň goşulmasyny aýyrsak, mundaky grammatik eýe bolup gelen sözler sözlemiň obýektine öwrülip, işjeň eýe ýüze çykýar. Meselem: *Mekdebiň okalgasy üçin kitap aldy. Kim aldy?—Ol aldy.* Ýokarky goşulmalaryň geçirmeýän işlige goşulmagy hem mümkin. Şeýle bolanda, ol subýektsiz işlik bolup, eýesiz sözlemiň habaryny emele getirýär. Meselem:

Oturylmak. Ýazyna meýdanda **oturylýar**⁶⁹ we ş. m.

Özlük dereje. Özlük dereje geçirýän işliklere *—yn/-in/-un/-ün/-n* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalyp, aşakdaky manylarda duş gelýär:

1. Gymyldynyň subýektiň özi üçin edilýändigini görkezýänler. Bu topara degişli işlikden aňlanylýan gymylda subýektiň özi gatnaşýar. Gymyldy prosesiniň netijesinde ýüze çykýan obýekt hem subýektiň özüne degişli bolup çykýar. Meselem:

Sal-yn-mak. Gurban jaý **salyndy**.

Ed-in-mek. Jemal jorap **edindi**.

Şeýle bolanda, sözlemde obýekt görkezýän sözüň bolmagy hem şert.

Ýokarky mysallardaky *—yn/—in* goşulmasyny taşlap, onuň deregine ýöneliş düşümde gelen öz sözünü getirsek hem, sözlemiň manysyna zyýan ýetmeýär.

Meselem:

Gözel köýnek **tikindi**.

Gözel özüne köýnek **tikdi**.

2. Gymyldynyň subýektiň öz üstünde, özi tarapyndan bolýandygyny görkezýär.

Özlük derejesinde gelen bu topar işlikler gymyldy prosesiniň eýesiniň özi tarapyndan ýüze çykarylýandygyny we şol gymyldynyň bolsa hut subýektiň öz üstünde bolýandygyny görkezýär.

Bu toparyň birinji topardan tapawudy—munda obýekt görkezýän ýeňiş düşümde söz gelmeýär, çünki munda eýe bolup gelen söz hem subýekti, hem obýekti görkezýär. Başga hili edip aýtsak, gymyldy subýekt tarapyndan ýerine ýetirilýär we şonuň öz üstünde bolup gutarýar.

Bu topara degişli goşulmalar hem birinji topardakylar bilen bir meňzeş bolup, köplenç özi diýen gaýdym çalyşmasynyň manysyna ýakyn bolýar. Şeýle bolanda, gaýdym çalyşmasy ýeňiş düşümde getirilýär. Meselem:

Sakla-n-mak—özüni saklamak.

Beze-n-mek—özüni bezemek.

Silk-in-mek—özüni silkmek.

Öwün-mek—özüni öwmek.

Goşma işlik

⁶⁹ Bu hakda :“Subýektsiz işlik ýasaýjylar” diýen ýere serediň.

Goşma işlik iki ýa-da ondan artyk sözleriň birleşip semantika we grammatika taýyndan bir bütewilik aňlatmagyndan emele gelýär. Goşma işligiň düzümindäki sözleriň her biri aýry-aýry sintaktik hyzmatny ýerine ýetirip bir intonasiýada aýdylýar. Goşma işligiň sözlemde aňladýan manysy onuň düzümindäki sözleriň aýratynlykdaky manylarynyň jemine barabar bolman, şol sözleriň biriniň esasy, ikinjisiniň bolsa kömekçi hyzmatynda gelmeginden aňlanylýan manysyna barabardyr. Meselem:

*Begenjiň sözi başlygy oýlanmaga **mejbur etdi** (B.K., „A”).*

*Aýsoltan kitap okamaga **meýil etdi** (B. K. „A.”)*

*Begenç ýumrugy bilen stoly tyrkyldadyp, Potda **duýduryş berdi** (B. K., „A”).*

*Myrat aladaly pikir bilen Mergeniň gürrüňine **gulak asdy**.(A. G.,”P”).*

*Adamlaryň hemmesi meýdana ýygnanan badyna, Ylýas Töräniň oba aralaşmagy märekäni **geň galdyrdy** (A.G.”P”)*

*Samolýot kem-käs **çaýkap başlady** (B. K., „A”).*

Ine ýokarda görkezilen mysallardaky *mejbur etdi*, *meýil etdi*, *duýduryş berdi*, *gulak asdy*, *geň galdyrdy*, *çaýkap başlady* ýaly söz birikmeleriniň düzümindäki sözleriň ikisi birlikde bir hyzmatny ýerine ýetirýär.

Goşma işligi emele getirýän sözleriň esasy many aňladýanyňa *esasy söz* we ondan soň gelip, köplenç göçme manyda ulanylýanyňa bolsa *kömekçi işlik* diýilýär. Meselem:

*...ol ys ony **beýhuş etdi** (B. K., „A”).*

*Akjagül gamly agyr ýagdaýda **gün geçirýärdi** (A.G.”P”)*

Ýokarky mysallarda getirilen *beýhuş*, *gün* sözleri goşma işlikde esasy söz hasaplansa, *etdi*, *geçirýärdi* sözleri kömekçi işlik hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Şu mysallardan görnüşi ýaly, goşma işligiň esasy sözi atlardan, sypatlardan, işliklerden bolýan bolsa, kömekçi söz azrak mukdardaky işliklerden bolýar we şol sözler işlikler kategoriýasyna degişli bolan dürli goşulmalary kabul etmek bilen, işliklere has bolan aýratynlyklar şol kömekçi sözlerde ýüze çykýar.

Esasy sözüň isimlere ýa-da işliklere degişli bolup gelmeklerine garap, goşma işlikler iki topara bölünýär, ýagny esasy sözi işliklerden bolmadyk goşma işlikler we esasy sözi işliklerden bolan goşma işlikler.

1.Esasy sözi işliklerden bolmadyk goşma işlikler. Bu topar goşma işlikler esasy sözleriniň ýeke özlerini alanda, gymyldy aňlatmaýan sözler bolup, morfologik ýol bilen şolardan işlik ýasamak mümkin bolmadyk ýagdaýda ýüze çykýar.

Meselem:

*... men hem şu töwereklere **garawulçylyk edeýin** (A.D., “S.e”),*

*Ýagdaýy boldukça ýygy-ýygydan görüşmegi Artyk Aýnadan, Aýna Artykdan **haýyş etdi** (B. K., „A. ä.”).*

*Kulynyň bu aýdanlary Näzik ejäniň ýüregine **jüňk boldy**. (A. D., „S. e.”).*

Ýokardaky mysallarda getirilen goşma işlikleriň esasy sözlerini alsak, bularyň hiç birinde hem işlik nyşany ýok, mundan başga-da bu sözlerden morfologik ýol bilen işlik ýasamak mümkin däl. Ine şeýle bolanda, kömekçi işlikleriň getirilmegi bilen bulardan hem işlik ýasamak mümkin.

Şu topara degişli işliklerde has işjeň ulanylýan kömekçi işlikleriň biri-de *etmek* işligidir. Bu işlik öz asyl manysy boýunça *bejermek, ýasamak, ýaratmak* ýaly düşünjeleri aňlatsa-da, kömekçi işlik hyzmatynda örän köp duş gelýär.

XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynyň eserleriniň dilinde *etmek* işligi bilen bir hatarda *eýlemek, kylmak* işlikleri-de edil şu manyda ulanylypdyr. Meselem:

Aşyklyk barçany haýran eýleýir (Mn., „Z. T.”)

Köňül arzuw eýlär, Watanyň seni (Z.).

Yhlas birle doga kyldy goçaklar (S.).

Şa babam, arzymny beýan kylaýyn (Mn., „Z. T.”)

Häzirki zaman türkmen dilinde *eýlemek, kylmak* kömekçi işlikleri arhaizmleşip, köne edebiýatda bolaýmasa başga ýagdaýlarda esasan ulanylmaýar.

Indi şu topar goşma işliklerde ulanylýan kömekçi işlikleriň üstünde aýry-aýry durup geçeliň.

Etmek. Bu işlik öz asyl manysynda geçirýän işlikler toparyna girýär. Şonuň üçin muňa baglanyp gelen atlar sözlemiň obýekti şekilinde duýulýar. **Etmek** kömekçi işligi hakyky türkmen sözlerine we türkmen diliniň sözlük düzümine beýleki dillerden giren sözlere baglanyp, köp sanly goşma işlik emele getirýär. Meselem:

Gozgalaň etmek, galmagal etmek, geleňsizlik etmek, başlyklyk etmek, çak etmek, güman etmek, inkär etmek, esewan etmek, meýil etmek, dowam etmek, habar etmek, hüjüm etmek, çalyň etmek, jar etmek, haýyş etmek, tankyt etmek, synag etmek, kabul etmek, remont etmek we ş.m.

Ýokarky getirilen mysallardan görnüşi ýaly, *etmek* kömekçi işliginiň gerimi örän giňdir. Şu kömekçi işlik bilen bir müňe golaý söz ulanylýar.

Etmek kömekçi işligi bilen emele gelen goşma işlikler aşakdaky manylarda duş gelýär:

1.Kesp-kär bildirýän sözler bilen gelende, at bilen kömekçi işlik ikisi birlikde bir kär bilen meşgullanmagy aňladýar. Meselem:

...Men hem Gurban bilen şu töwereklerde garawulçylyk edeýin (A.D.,S.e.).

Aman köp ýyllardan bäre mugallymçylyk edýär.

2.Gylyk-häsiýet görkezýän sözler bilen gelende, ikisi birlikde sözlemiň eýesi nde şeýle häsiýetiň bardygyny aňladýar. Meselem:

...Wüşi kel batyrlyk edýärdi (A. G., „K. e).

Men ol gelene ýagşylyk etmegiň deregine, näçe ýalbarsa-da, gulak asman naýynsaplyk etdim (A.S., „S.e.”).

Şu topara *ýamanlyk etmek, ýagşylyk etmek, ýeňilkelleklik etmek, garagolluk etmek, bezzatlyk etmek, geleňsizlik etmek* ýaly sözler hem girýär.

3.Bu kömekçi işlik abstrakt many anladýan köp sanly türkmen sözlerine we türkmen diliniň sözlük düzümine beýleki halklaryň dillerinden giren sözlere baglanyp hem goşma işlik emele getirýär. Many taýyndan ýasalan goşma işlik hem abstrakt düşünje aňladýar. Meselem:

Umsagül elinde aýlap oturan käsesini gyssanmaç owurtlap, sözünü dowam etdi (B. K., „A.ä.”).

*Halkyň zähmeti bilen ýaşan, halkyň maly bilen baýan mollalar, işanlar, ahunlar halkyň janyna **kast edýär** (B.K., „A.ä.).*

4.Rus diliniň sözlük düzüminden giren käbir sözlere baglanyp, şolardan hem abstrakt düşünje aňladýan goşma işlik emele gelýär. Meselem:

*Hojalygyň traktorlary **remont edildi**.*

*Tabşyryklaryň wagtynda ýerine ýetirilmegi barada degişli guramalar **kontrollýk edýär**.*

*Mekdebiň direktory täze okuw ýylyndaky wezipeler hakynda **doklad etdi**.*

*Biziň mekdebimiziň gyzlary şu gün hojalygyň klubunda **tans etdiler**.*

Etmek kömekçi işligi tirkeşip gelen sypatlara, hal-ýagdaý görkezýän sözlere baglanyp gelip hem ýagdaý aňladýan işlik ýasaýar. Meselem:

Bölek-bölek etmek, eleme-deşik etmek, heläk etmek, tussag etmek, närazy etmek we ş. m.

Ýokarda görkezilen sözleriň käbirlerinden *etmek* kömekçi işliginiň deregine –la/–le goşulmasy getirmek bilen-de işlik ýasamak mümkin. Şeýle bolanda, goşma işlik bolman, ýönekeý işlik emele gelýär. Meselem:

Hasap etmek—hasaplamak, harç etmek— harçlamak, arassa etmek—arassalamak, tämiz etmek—tämizlemek, nagyş etmek—nagýşlamak.

Ýokarky sözlerden iki hili ýol bilen işlik ýasamak mümkin.

–la/–le goşulmasy bilen *etmek* işligi hemme sözlerde şunuň ýaly manydaş bolup durmaýar. Dilde stil taýyndan şularyň haýsysyny ulanmak mümkindigine ýa-da haýsysyna endik edilendigine hem üns bermeli.

Bolmak. Şu işligiň asyl manysy *bolmak, ýaşamak* ýaly düşüňjeleri aňladyp, kömekçi işlik hyzmatynda gelende, ol göçme manyda ulanylýar. Käbir sözler bilen gelende bolsa, **etmek** işligi bilen manydaş hem bolup biler. Emma *etmek* işliginiň asly geçirýän işlik bolany üçin oňa baglanýan sözler obýekt şekilinde getirilýän bolsa, *bolmak* işliginiň asly geçirmeýän işlik. Şol sebäpli hem muňa baglanýan sözler obýekt şekilinde ulanylmaýar.

Bolmak kömekçi işligi käbir kesp-kär, resmi at aňladýan sözler bilen gelip, ikisi birlikde subýektiň wezipesini, kärini aňladýar. Meselem:

*Biziň dayhan birleşigimiziň öňdebaryjylaryndan iki sanysy **Türkmenistanyň Gahrymany boldy**.*

*Aman Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda **leýtenant boldy**.*

*Oraz orta mekdepde **mugallym boldy**.*

Şu mysallarda kömekçi işlik bilen getirilen atlar entek doly suratda kömekçi işligiň esasy sözi bolup duýulmaýar. Emma şeýle-de bolsa, şol sözleriň ikisi sintaktik taýdan bir düşünje aňladýar.

Bolmak işligi birnäçe abstrakt düşünje aňladýan atlar bilen gelende, doly manyda goşma işlik hasaplanýar. Meselem:

*Men Sapar bilen **dost boldum**.*

*Bu toýa baş müň manat **harç boldy**.*

Bolmak kömekçi işligi käbir sypatlar, sanlar, hallar bilen baglanyşyp gelip, goşma işligi emele getirýär. Meselem: *şat bolmak, gysga bolmak, arassa bolmak, bilimli bolmak, meşgul bolmak, birinji bolmak, jem bolmak, hüşgär bolmak* we ş. m.

Bolmak işligi hakyky öz manysynda gelip, oňa baglanan at sözlemiň eýesi hasaplansa, ol söz esasy söz bolup bilmeýär we goşma işlik hem emele gelmeýär. Meselem:

Şu gün sagat başde ýaşlar ýygnagy boljak.

Düýp sypatlaryň we hal-ýagdaý sözleriniň käbirlerinden *bolmak* işliginiň manysyna dogry gelýän, *-al/-el/-l* goşulmasynyň kömegi bilen işlik ýasamak mümkin. Meselem:

Az bolmak— az-al-mak, köp bolmak— köp-el-mek, gara bolmak—gara-l-mak.

Ýokarky *bolmak* işligi bilen manydaş *olmak* işligi häzirki türkmen dilinde ulanylmaýar. Emma nusgawy edebiýatyň dilinde muňa köp duşmak mümkin.

Görmek. Bu kömekçi işligiň hakyky manysy geçirýän işliklere degişlidir. Şonuň üçin *görmek* kömekçi işliginiň üsti bilen ýasalan goşma işlik hem galapyn ýagdaýlarda geçirýän işlik bolup gelýär. Esasy söz bolup belli bir sypatlar we abstrakt düşünje aňladýan atlar getirilýär. Şeýle bolanda, sözlemde obýekt görkezýän ýörite söz hem bolýar. Meselem:

*Nabat eje häzir sorag üstüne sorag bermekçidi, emma adamsynyň ýüzüni gaty **tukat gördi*** (A.G., „P. we h.).

*Sapar bu meseläni **aňsat gördi.***

*Köpçülik ýaşlar býurosynyň çykaran kararyny **makul gördi.***

Görmek kömekçi işligi özüniň hakyky manysynda gelse, onuň öň ýanyndaky söz goşma işligiň esasy sözi bolup bilmeýär we *görmek* işligi hem kömekçi işlik hasaplanmaýar. Meselem:

*Berdi aganyň gözi gowy **görýär*** (goşma işlik däl).

*Berdi aga çagany **gowy görýär*** (goşma işlik—gowy görýär).

Gelmek. Bu işligiň asyl manysy bir ýerden ikinji ýere süýşmegi, ýagny özüňe, sözleýjä ýakynlaşmagy aňladyp, özi hem geçirmeýän topara degişlidir. **Gelmek** işligi öz asyl manysynda ýöneliş düşümdäki söz bilen baglanyp gelýändigigi sebäpli, goşma işligiň düzüminde gelende hem oňa baglanyp gelen söz ýöneliş düşümde gelýär. Meselem:

*Gelin agşamara **huşuna gelen*** (A. S., „S. e”).

*Seniň sesiňden gulagym **kamata geldi.***

*Pagtadan köp zat **emele gelýär.***

Mundan başga-da *gelmek* kömekçi işligi *-as/-es/-s* goşulmasyny we ýöňkeme goşulmalaryny kabul eden sözlere baglanyp hem goşma işlik emele gelýär. Meselem:

*Myradyň kitap **okasy gelýär.***

*Jumanyň suw **içesi gelýär.***

Bulardan başga-da *gelmek* kömekçi işligi arkaly *duş gelmek, laýyk gelmek* kimin goşma işlikler hem ýasalýar.

Bermek. Bu kömekçi işlik abstrakt düşünjeleri aňladýan sözler bilen gelip, goşma işlik emele getirýär. Meselem:

Göwünlik bermek, jogap bermek, salam bermek, gara bermek we ş. m.

Ýokarky goşma işliklerdäki esasy sözleriň käbirleri belli bir ýagdaýlarda yz ýanlaryndan gelen kömekçi işlige ýeňiş düşüm şekilinde baglanyp gelip biler. Şeýle bolanda, olar goşma işligiň esasy sözi hasaplanmaýar. Meselem:

Men ýoldaşyma berjek kömegimi berdim.

Ata onuň jogabyny berdi we ş. m.

Ýokarda görkezilenlerden başga-da şu aşakda görkezilen sözler hem belli bir ýagdaýlarda goşma işligiň kömekçi işligi bolup gelýärler.

Goýmak—gol goýmak, at goýmak: Duşman üstüne at goýdy.

İçmek—ant, kasam içmek. Kesmek—ara kesmek, ýol kesmek, baha kesmek.⁷⁰⁾

Salmak—gulak salmak, diň salmak, maslahat salmak, nazar salmak, ýada salmak we ş.m.

Sürmek—döwran sürmek, ömür sürmek we ş. m.

Tutmak—ýüz tutmak, habar tutmak, mesgen tutmak we ş. m.

Urmak—azm urmak, çak urmak, möwç urmak we ş.m.

Çekmek—arman çekmek, ayak çekmek, gam çekmek, gol çekmek we ş. m.

Çykmak—üstün çykmak, garşy çykmak, ýüze çykmak.

Egmek—boýun egmek, baş egmek we ş. m.

Galmak—haýran galmak, geň galmak we ş. m.

Atmak—sap atmak, lak atmak, öwşün atmak we ş.m.

Şu hili goşma işlikleri orhon ýazgylarynyň materiallarynda hem tapmak mümkin. Elbetde, ol döwürlerde kömekçi işlikleriň sany az bolupdyr. Türki dilleriň hemmesinde diýen ýaly duş gelýän kömekçi işlikler hem bir meňzeşräk. Türki halklaryň dilleriniň häzirki ýagdaýynda kömekçi işlikleriň sany ep-esli derejede köpelişdir. Morfologik ýol bilen işlik ýasap bolmajak sözlerden köp sanly goşma işlik ýasamakda kömekçi işlikleriň ähmiýeti uludyr.

Esasy sözleri işliklerden bolan goşma işlikler. Çylşyrymly gymyldyny, ýagny gymyldynyň hemme prosesini ýeke işlik bilen görkezmek mümkin bolmadyk ýagdaýda esasy sözi işliklerden bolan sözler ulanylýar. Goşma işligi emele getirýän kömekçi işlikler, umuman, öz hakyky manylaryny ýitirýärler, emma şeýle-de bolsa, käbir kömekçi işliklerde olaryň asyl manylarynyň ýokundysy duýulýar. Ine şeýle ýagdaýda kömekçi işligiň öz hakyky manysynda ýa-da göçme manyda, ýagny kömekçi işlik hyzmatynda gelendigini bilmek hem kyn bolýar. Bu topar goşma işlikleriň esasy sözleri köplenç hal işlik şekilinde bolýar. Şonuň üçin esasy sözi sözlemiň işlikden bolan habaryna baglanyp gelen aýyklaýjylardan tapawutlandyrmak-da çetin bolup durýar. Şeýle bolsa, bu topar işlikleri derňemekde olaryň aňladýan manylaryna pugta üns bermeli.

Esasy sözi işliklerden bolan goşma işlikleri manysy we häsiýeti taýyndan bolan aýratynlyklaryna garap, aşakdaky ýaly toparlara bölmek mümkin:

Gymyldynyň ýüze çykmagynyň hemme prosesini we netijesini görkezýän goşma işlikler,

⁷⁰⁾ Seret: H. Baýlyýew, Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy, 103s.

Çylşyrymly häzirkî zaman aňladýan goşma işlikler,

Modallyk görkezýän goşma işlikler⁷¹.

Esasy sözi işliklerden bolan goşma işliklerden aňlanylýan hereketiň prosesini, netijesini, subýektiň ýüze çykarylýan herekete bolan garaýşyny göz önünde tutup, gymyldynyň ýüze çykmagynyň hemme prosesini we netijesini görkezýän goşma işlikleri aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolýar:

I. Gymyldynyň başlanyşyny görkezýänler. Bu topar goşma işlikleriň hereket prosesiniň başlanyşyny görkezip, *başlamak, durmak, oturmak, ugramak* ýaly kömekçi işlikleriň getirilmeginden emele gelýär.

Başlamak. Bu kömekçi işlige baglanyp gelen esasy söz morfologiýa taýyndan ýa hal işlik şeklinde ýa-da ýöneliş düşümde gelen infinitiw şeklinde bolýar. Esasy söz şu şekilleriniň haýsy birinde gelse-de, goşma işligiň manysynda üýtgeşiklik ýüze çykmaýar. *Şamlan Aý dogup, tegelenip ýokary galyp başlady* (A.G., P. we h.).

Japarguly hanyň goşunyň gopguny peselip başlady (A.G., P. we h.).

Guşuň eýesi toýhanada durup, albaý bulap, öz guşuny nahara çagyrmaga durdy (A.G., P. we h.).

Ugramak. Bu işlik öz hakyky manysy boýunça bir ýerden ikinji ýere süýşmegi aňladýar. Emma goşma işlikde kömekçi işlik bolanda, gymyldynyň prosesiniň ýaňy başlanandygyny görkezýär. Esasy söz morfologiýa taýyndan hal işligi şeklinde bolýar. Meselem:

Annaguly han, meniň-de yzyma düş—diýip, tüpeňiniň gulagyna barmagyny ýetirip, gezmeläp ugrady (A. D., „S.e.“). *Geçen aýyň başyndan bäri Aşyrdan hat gelip ugrady.*

Durmak. Bu kömekçi işlige baglanyp gelen söz şekil taýyndan ýöneliş düşümde gelen infinitiw bolup, geçirmeýän işlikler toparyna degişlidir. *Durmak* özüniň asyl manysy boýunça bir ýerde durmagy, gozganmazdan ýerine ýetirilýän hereketi aňladýar. Şu kömekçi işligiň kömegi bilen ýasalan goşma işlikde hem şeýle häsiýet duýulýar. Meselem:

Annaguly sölpi kellesini hyrt-hyrt gaşamaga durdy (A.D., „S.e.“).

Ol (Annaguly) ... guýynyň gyrasynda iki ädim gaýrada durup, bedresini guýa sallamaga durdy (A. D., „S. e.“).

Oturmak. Esasy söz şekil taýyndan ýöneliş düşümde gelen infinitiw bolsa, emele gelen goşma işlik gymyldy prosesiniň ýagdaýyny, ýagny oturylan halda ýüze çykarylýandygyny aňladýar. Çünki kömekçi işligiň asyl manysynda oturmak gymyldysy bolany üçin, şol häsiýet kömekçi işlige hem täsir edýär.

Meselem:

Berdi aga çäýnegini önüne alyp, çay içmäge oturdy (A. D., S.e.).

Myrat eli hatly çyranyň ýanyna baryp, çöke düşdi-de, bukjany açmaga oturdy (A. D., S.e.).

⁷¹ Seret: H.Baýlyýew, Häzirkî türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy, 105s.

2. Gymyldynyň dowamlylygyny gorkezyänler. Bu hili goşma işlikler many taýyndan dowamly suratda ýüze çykarylýan gymyldyny, käbir predmetler üçin hemişe ýüze çykyp, adat bolup giden gymyldyny aňladýar. Kömekçi işlik bolup *durmak*, *ýöremek*, *gelmek*, *oturmak* işlikleri ulanylýar.

Durmak. Bu kömekçi işlige baglanyp gelen esasy söz hal işligi şekilinde gelýär. Emma şonuň bilen birlikde kömekçi işlik bilen esasy söz birmeňzeş görnüşde, ýagny ikisiniň-de zaman we ýöňkeme taýyndan bir meňzeş bolup gelşi hem bar. Meselem:

Amandan hat gelip dur.

Ýagyş guýup dur. Hemmesi sendendir, ýaşlardyr, gezibersin diýdiň durduň (N.S., S.e.).

Gelin jan, häzir oba sowetiniňkä bararys weli, „özüm halaşyp geldimden“ başga zat diýmegin, bir diýeniňi diýgin durgun (N. S., S.e.).

Ol bize soňky wagtlarda „geliň“ diýip... çagyrdy durdy. (N. S., „S. e.“).

Men hökman gitjek diýer duraryn,

Soňky mysalda esasy söz bilen kömekçi işlik zamanda ylalaşsa-da, ýöňkemedede ylalaşmandyr, ýagny esasy söz üçünji ýöňkemedede, kömekçi söz bolsa birinji ýöňkemedede gelipdir.

Gelmek. Bu kömekçi işlik bilen ýasalan goşma işlik öň bolan dowamly gymyldyny ýa-da özi dogrusynda sözlenen wagta çenli dowam edip, ondan soň bolsa dowam etjegi mälim bolmadyk gymyldyny aňladýar. Esasy söz hal işlik şekilinde bolup, öten we häzirki zaman üçin ulanylýar. Meselem:

Tä oba sowetiniň jaýyna baryp gelyänçäler, garrylar Şirine öz tabşyryklaryny berip geldiler (N.S., S.e.).

Ol şol günden başlap, meniň bilen gepleşip gelýär.

Ýörmek. Esasy söz, umuman, hal işligi şekilinde bolýar. Emma käbir mysallarda kömekçi işlik bilen meňzeş öten we geljek zaman şekilinde hem bolýar. Meselem:

Ol bu garry lukmanlara häliden bäri özüniň zalda görenlerini gürrüň berip, gezmeläp ýöryärdi (N.S., „S.e“). *Meleguş bakjaklap, gazygynyň daşynda aýlanyp ýördi* (B.K., „A.ä.“). *Ol hemişe işiň üstünde gezer ýörerdi.*

Oturmak. Esasy sözi köplenç hal işlik şekilinde bolup käbir mysallarda öten hem geljek zaman şekilinde gelýär. Meselem:

Aýtma sen muny, şu kitaby bilen eňek bermän öwnüp otyr. (N.S., „S. e“).

Olar gidip oturandyrlar.

Ol bir käýinmäge başlasa, käýiner oturar.

3.Ýakynlaşmagy görkezyän goşma işlikler. Bu topar goşma işlikler gymyldynyň gutarmaly çägene ýakynlaşyandygyny aňladýar. Kömekçi söz hyzmatynda *barmak*, *gelmek* işlikleri ulanylýar. Bu kömekçi işliklere baglanyp gelýän esasy sözler hal işlik şekilinde bolýar. Bu kömekçi işliklerden *barmak* işligi gepleýän adamyň duran nokadyndan daşlaşmagy, *gelmek* işligi bolsa onuň tersine, gepleýän adamyň duran nokadyna ýakynlaşmagy aňladýar.

Şu iki işligiň manysyna dürs düşünmek üçin, aşakdaky mysaly shema bilen görkezeliň:

Mekdep bilen çagalar bagynyň arasy 500-600 metr, ikisiniň arasynda bolsa oba geňeşliginiň jaýy ýerleşipdir.

Biz mekdebiň ýanynda durus. Mekdepden bir mugallym oba geňeşliginiň jaýyna tarap ugrapdyr. Çagalar bagyndan hem bir adam oba geňeşliginiň jaýyna tarap ugrapdyr. Emma ikisi hem ýetip bilmändir. Şeýle bolsa, ýanymyzdan oba geňeşliginiň jaýyna tarap ugran mugallymyň hereketine *ýetip barýar* diýip aýtsak, çagalar bagyndan ugran adamyň hereketine *ýetip gelýär* diýip aýdarys, çünki onuň hereketi bize tarap.

Şu herekete anyk düşünmek üçin aşakdaky shema serediň.

Mekdep	oba geňeşliginiň jaýy	Çagalar bagy
Sözleýän adamyň duran ýeri	ýetip barýar	ýetip gelýär

Mekdep	oba geňeşliginiň jaýy	Çagalar bagy
ýetip gelýär	ýetip barýar	Sözleýän adamyň duran ýeri

Mekdep	oba geňeşliginiň jaýy	Çagalar bagy
ýetip gelýär	Sözleýän adamyň duran ýeri	ýetip gelýär

Ýokarky mysaldan görnüşi ýaly, esasy söz bir ýerden ikinji bir ýere süýşmegi aňladýan işliklerden bolsa, kömekçi işlik hem köplenç asyl manysyny saklaýar. Şunuň ýaly kömekçi işlik bir ýerden ikinji bir ýere süýşmegi görkezýän sözler bilen baglanyp gelende, kömekçi işlikleriň biriniň deregine ikinjisini ulanmak mümkin däl. Emma şu kömekçi işlikler *barmak*, *gelmek* bir ýerden ikinji bir ýere süýşmegi görkezmeýän işlikler bilen gelseler, onda olaryň biriniň deregine ikinjisini ulansak-da, goşma işligiň manysy öňkiligine galýar. Meselem:

Ondan hat almadygyma bir aý **bolup barýar** (bolup gelýär).

Ýaňy uklap **barýan ekenim** (uklap gelýän ekenim).

Gün **ýaşyp barýar** (ýaşyp gelýär).

Mundan başga-da, şu topara degişli käbir goşma işlikler gymyldynyň soňky nokada ýakynlaşýanyny däl-de, barha güýçlenýänini, progressiwleşýänini hem aňladýar. Meselem:

Aýnam, men seni janym bilen söýýän, seni görmesem, ýüregim eräp **akyp barýar** (B.K., A.ä).

Altyn gaty zehinli, görkezilen harplary derrew belläp, biri-birine **goşuşdyryp barýar** (A.D., „S.e.w“).

4. Gymyldynyň birnäçe gezek gaýtalanmagyny aňladýan goşma işlikler. Bu topar goşma işlikleriň esasy sözleri köplenç geçirýän işliklerden bolup, gymyldynyň gaýtalanyp, birnäçe obýekt üstünde bolýandygyny aňladýar, emma esasy sözi käbir geçirmeýän işliklerden bolsa, gymyldynyň gaýtalanýandygyny aňladýar. Kömekçi işlik edilip, *çykmak* işligi ulanylýar. Esasy

söz umuman hal işlik şeklinde, käbir ýagdaýlarda bolsa esasy söz bilen kömekçi işlik meňzeş görnüşde hem bolup biler. Meselem:

*Mugallym okuwçylaryň depderlerini **barlap** çykdy.*

*Gelen wekiller hojalygyň pagtalaryny **görüp** çykdy.*

*Amana düşündirip aýtsaň, lukmanlaryň atlaryny **ýazar** çykar,*

5. Çaltlyk we dowamlylyk görkezýän goşma işlikler.

Many taýyndan bu topar goşma işlikler gymyldynyň çaltlygyny we şonuň bilen dowamlylygyny aňladýar. Esasy sözi hal işligiň –y/–i goşulmasyna gutarýan şekilde bolup, kömekçi işlik bilen bile ulanylýar. Eger esasy işlik çekimli sese gutarýan bolsa, şol çekimli ses uzalýar. Esasy işligiň birinji bognunda dodak çekimlilerinden biri bar bolsa, şol sözün soňky çekimlisi hem dodaklanýar. Meselem:

*-Hawwa, hawwa, Annaguly Gyzy Goşundan gelenden soň, perişdesi göterilen ýaly **boldy-da gidiberdi** (A. D., S e.”).*

*Okuw diýseler, aýalu-erkek pişmä çozan ýaly **haýdaşyberýärler**. (A.D., S.e.). Men Gurbany gören badyma **duruberdim**.*

6. Gymyldynyň bolup gutarýanyň aňladýan goşma işlikler. Bu topar goşma işlikler bir gymyldynyň ýüze çykyp, tamam bolanyň aňladýarlar. Şeýle hem bolsa, goşma işligi emele getirýän kömekçi işlikleriň hemmesi many taýyndan bir meňzeş dälidirler. Ine şol sebäpli hem olardan birnäçesi gymyldynyň duýdansyzlyk bilen birbada ýüze çykyp gutaranyň, käbirleri bolsa uzak wagt dowam etmän, derrew gutaranyň, ýene birleri hem gymyldynyň birnäçe gezek gaýtalanandan soň gutaranyň aňladýar. Kömekçi işlik bolup, *bolmak, gutarmak, goýbermek, gitmek, çykmak, goýmak, galmak, geçmek* işlikleri ulanylýar.

Bolmak, gutarmak. Bu kömekçi işlikleriň ikisi hem bir meňzeş manyda ulanylýar. Esasy söz hal işlik şeklinde gelýär. Meselem:

*Han küýli agşam gelipdir-de, Ejegülüň çäginini alyp, ýene bir çägi **gazyp bolupdyr** (A.D., S.e.).*

*Bular bugdaýlaryny **suwaryp boldular** (A. D., S.e).*

*...ol öz aýtjak zadyny **aýdyp gutardy** (N. S.,S.e.).*

Goýbermek. Esasy söz hal işlik şekilindäki geçirmeýän işliklerden bolmaly. Goşma işlik many taýyndan birbada ýüze çykan gymyldynyň şol wagtda hem gutarandygyny aňladýar. Meselem:

*Mama öňküden beter gykylyklap ony **silterläp goýberdi**. (B. K., A.ä.).*

*Onsoň men aljyran, öz dilime getirip oturanymy **aýdyp goýberdim** (N. S., S.e).*

*—Hiç kim hem ol işi erbet görmez, geçirseňiz işläb-ä bereris—diýip, ardylyp, gabaryldy-da, murtlaryny **towlap goýberdi** (A.D., S.e.).*

Gitmek. Bu kömekçi işlik asyl manysynda geçirmeýän topardan bolýar. Esasy söz köplenç hal işlik şeklinde bolýar. Janly gepleşikde şekil taýyndan kömekçi işlik bilen meňzeş gelýän

ýerleri hem bar. Bu hili goşma işlik birbada ýüze çykan gymyldyny, käbir ýagdaýlarda barha güýçlenýän, progressiwleşýän gymyldyny hem aňladýar. Meselem:

*süýem barmak tolkundan sypan balyk ýaly **zyňlyp gitdi*** (B. K., „A. ä.“).

*Aýna daşaryk çykyp, yzyna ýapjak bolanda, warak gapy onuň elinden sypyp, **şarkyldap gitdi*** (B.K “A. ä.“).

Çuňňur guýa daş atsaň,

Çümer gider, ene jan.

Ýat illere gyz satsaň,

Ýiter gider, ene jan („L.“).

Galmak, çykamak. Bu kömekçi işlikler bilen gelýän esasy söz hal işlik şekilinde bolup, emele gelen goşma işlik gymyldynyň bolup gutarandygyny aňladýar. Meselem:

*Berdi aga ogluny tananyndan beýläk, ondan gözüni aýyrman, onuň edýän manyly–manyly gürrüňlerine **aňk bolup galdy*** (A.D., „S.e.“).

*Bu sözleri eşiden Aşyr duran ýerinde **doňup galdy**.* D., „S. e.“).

*Men derrew onuň sahypalaryny **barlap çykdy*** (N.S., (!. e.““).

*Bu jaýda bir günden artyk bolup bilmejegine generalyň gözi takyk ýetip duran bolsa-da, onuň daşky-ıçki otaglaryna **seredişdirip çykdy*** (N.S., S.e.).

Geçmek, goýmak. Bu kömekçi işliklere baglanyp gelen esasy sözler hal işlik şekilinde bolup, emele gelen goşma işlikler gutarylan gymyldyny aňladýar. Meselem:

*Artyk haýran galdy, onuň aýdanlaryny makul bildi, onuň egnine patladyp kakmakçy bolanda, küýüne başga bir zat **gelip geçdi*** (B. K., A.ä.).

*Ol birinji meseläniň üstünde köp **durup geçdi**.*

*Birnäçe aýdan soň Annagulyny üçünji brigadanyň brigadiri **edip goýdular*** (A.D., S.e.).

Çylşyrymly häzirki zaman aňladýan goşma işlikler

Türkmen dilinde umumy ulanylýan häzirki zaman işligi gymyldyny umumy şekilde görkezýär. Gymyldynyň prosesiniň anyk ýagdaýyny görkezmek üçin bolsa goşma işlikleri ulanmaly bolýar. Bu hili goşma işlikler hem dürli manyda gelýän kömekçi işlikleriň getirilmegi bilen emele gelýär.

Ýörmek. Bu kömekçi işlige bir ýerden ikinji ýere süýşmegi görkezmeýän işlikler esasy söz bolup baglanýan bolsalar, emele gelen goşma işlik häzirki zamany görkezmek bilen, şol gymyldynyň ep-esli wagt dowam edýändigini, adat boýunça ýüze çykýandygyny aňladýar. Meselem:

*Okuw ýylyna taýýarlyk **görüp ýörüs**.*

*Çary Amandan **utanyp ýör**.*

Eger-de *yörmek* kömekçi işligine bir ýerden ikinji ýere süýşmegi aňladýan işlikler ýa-da hereketi gymyldamak bilen ýerine ýetirýän işlikler esasy söz bolup baglansalar, emele gelen goşma işlik gymyldynyň özi dogrusynda sözlenip duran wagty ýerine ýetirilýändigini aňladýar. Meselem:

Çagalar oýnap ýörler.

Lukmanlar pagta ýygyp ýörler we ş.m.

Diýmek, *yörmek* kömekçi işligi bilen emele gelen goşma işlikde gymyldynyň prosesi görkezilýär-de, netijesi görkezilmeýär.

Durmak. Bu kömekçi işlik arkaly emele gelen goşma işlik özi dogrusynda sözlenip durka bolup duran gymyldyny, üznüksiz bolup duran gymyldyny aňladýar. Meselem:

Çaý gaýnap dur.

Atadan hat gelipdir we ş.m

Oturmak. Esasy söz bir ýerden ikinji ýere süýşmegi aňladýan işliklerden bolsa, özi dogrusynda gürrüň gidip durka bolup duran gymyldyny aňladýar. Meselem:

Maşyn ilerki ýol bilen gidip otyr.

Ýatmak. Emele gelen goşma işlik many taýyndan häzirki bolup duran gymyldyny aňladýar. Meselem:

Gaýraky ýapdan suw akyp ýatyr.

Modallyk görkezýän goşma işlikler. Bu topar işliklerde sözleýän adamyň şol ýüze çykýan gymylda bolan garaýşy görkezilýär. Modallyk görkezýän goşma işlikler hem aşakdaky toparlara bölünýärler:

a) Gymyldynyň ýüze çykmagynyň mümkin ýa mümkin dälidigini görkezýänler. Bu topar goşma işlikleri emele getirmekde *bolmak*, *bilmek* kömekçi işlikler ulanylýar.

Bolmak. Gymyldyny ýüze çykarýan subýekt görkezilmeýär. Şeýle taýyndan kömekçi işlik häzirki we nämälim geljek zamanyň barlyk we ýokluk galypynda bolýar. Esasy söz bolsa, umuman, hal işlik şekilinde bolýar. Meselem:

Indi bu soraga jogap berip bolýar.

Bu gün oba gidip bolmaz.

Mundan başga-da esasy sözüň şert şekilinde hem gelşi bar. Meselem:

Şu gün oba gitse bolar.

Bilmek. Goşma işlikden aňlanýan düşüňjäniň subýekt tarapyndan ýerine ýetirilip boljagyny, bolmajagyny aňladýar. Meselem:

Aman bu kitaby okap biler.

Sapar indi gidip biler.

b) Gymyldynyň synag ýoly bilen edilýänini görkezýän işlikler. Bu topar goşma işliklerde kömekçi işlik *görmek* işligi bolup, esasy söz hem hal işlik şeklinde gelýär. Meselem:

Seniň aýdýan kitabyňy sorap gördüm.

Mugallym Jereniň bilşini barlap gördi.

w) Göwnüetmezçiligi anladýan goşma işlikler. Bu topara girýän goşma işlikler many taýyndan göwnüetmezligi, göwün bilen edilmezligi, bilmezlige salmaklygy aňladýar. Kömekçi işlik hyzmatynda *bolmak* işligi ulanylýar. Esasy söz bolsa ortak işligiň öten zaman şeklinde bolýar. Meselem:

Gurban hat ýazan bolýar.

Anna bilmejek bolan bolýar.

g) Hyýallanmagy aňladýan goşma işlikler. Bu toparda hem kömekçi işlik edilip *bolmak* işligi ulanylýar. Esasy söz geljek zamanyň *-jak/-jek* şeklinde gelýär. Meselem:

Men şu ýyl okuwa girjek bolaryn.

Durdy meniň aýdanlarymy eşitmejek bolýar.

Işlikleriň üýtgeýişleri

Ýüze çykýan gymyldynyň belli bir şahsa bolan gatnaşygyny görkezmek üçin işlikler goşulmalar arkaly üýtgeýärler. Diýmek, goşulmalaryň getirilmegi bilen işliklerden şahs, zaman, san aňlanylýar. Şeýle işliklerde şahs, zaman, san we buýruk, şert kimin şekilleriň emele gelmegine ***işlikleriň üýtgeýişleri*** diýilýär. Meselem: *oka-dy-m*. Şu mysalda getirilen goşulmalar (–dy, –m) zaman we şahs görkezýärler.

Işliklerdäki üýtgediji goşulmalaryň atlardaky üýtgediji goşulmalar bilen şekil we mazmun taýyndan meňzeşligi hem bar. Mysal üçin, *Men magazinden kitap aldym* diýlen sözlemdäki *aldym* sözünüň yzyna goşulan **-m** goşulmasy *almak* gymyldysynyň birinji şahs tarapyndan ýüze çykarylandygyny, şoňa degişlidigini görkezýär. Eger biz *meniň ruçkam* diýsek, munda hem *–m* goşulmasy zadyň birinji şahsa degişlidigini aňladýar. Diýmek, atlarda gelýän ýöňkeme goşulmalary zadyň belli bir şahsa degişlidigini görkezse, işliklerdäki ýöňkeme goşulmalary hem edil şonuň ýaly, ýüze çykýan gymyldy-hereketiň belli bir şahsa degişlidigini görkezýär. Ine beýle ýagdaý taryhy taýdan sereden wagtymyzda, aslynda bu goşulmalaryň bir-birleri bilen baglanyşykly bolandygyna delil bolup biler.

Şahs görkezýän goşulmalaryň käbir düşüm goşulmalary bilen bolan ýakynlygy hem bar. Meselem: *Siz sygyrlaryňyzy sürä goşuň* diýsek, sözlemiň habary bolup gelen işlikdäki *–uň* goşulmasy basymsyz aýdylýp, gymyldynyň ikinji şahsa degişlidigini bildýrýär. Emma *goşuň gapdalynda otur* diýsek, *goş* sözündäki eýelik düşümiň goşulmasy bolan *–uň* hem *gapdal* diýen sözden aňlanylýan orun düşünjesiniň *goşa* degişlidigini görkezýär we bu sözde basym soňky bogna düşýär. Bularyň asyllary bir bolan hem bolsalar, diliň grammatik ösüş prosesinde basym goýluş taýyndan bular üýtgäp gidipdirler.

Işlik şekilleriniň käbirlerine üýtgediji goşulma goşulmasa-da, şol düýp işligiň leksik manyşyndan hem işlik şekili ýüze çykýar. Meselem:

Sen oka, ýaz, işle.

Bu mysallarda getirilen *oka, ýaz, işle* sözlerinde üýtgediji goşulma bolmasa-da, şol sözleriň leksik manysynda işligiň buýruk şekiliniň ikinji ýöňkemesiniň birlik sanyny aňlatmaklyk bar.

Türkmen dilindäki işlikleriň üýtgeýişlerine garap, olaryň şekillerini şahs görkezýänler, şahs görkezmeýänler we şahs görkezýän çylşyrymly şekiller diýen toparlara bölmek mümkin. İşligiň şahs görkezýän ýönekeý şekillerine zaman, buýruk, şert, isleg şekillerini girýär. Şahs görkezmeýän şekiline bolsa infinitiw, hökmanlyk, ortak işlikler, hal işlikler girýär. Şahs görkezýän çylşyrymly şekil bolsa ýokarky şekilleriniň soňuna habarlyk kategoriýasynyň goşulmalarynyň goşulmagy we eken sözüniň getirilmegi bilen üýtgän işlikler girýär.

Işliklerde zaman aňladylyşy

Zaman aňlatmaklyk işlikleriň beýleki söz toparlaryndan uly aýratynlyklaryndan biridir. Sözlemdäki hereket bilen subýekt arasyndaky gatnaşyk hem zaman aňlatmaklyk bilen baglanyşyklydyr. Çünki real durmuşda ýüze çykýan her bir hereketiň ýa-da şol hereketi ýüze çykarýan materiýanyň diňe orun we wagt giňişliginde ýaşap bilýändigini **W. I. Lenin şeýle görkezýär: „... zatlaryň ýa-da jisimleriň ýönekeý hadysalar bolman, ten duýgularynyň kompleksleri bolman, belki, biziň duýgularymyza täsir edýän obýektiw reallyklar bolşy ýaly, giňişlik bilen wagt hem—hadysalaryň ýönekeý şekillerini däl-de, belki, barlygyň obýektiw-real şekillerinidir. Dünýäde hereketlenýän materiýadan başga hiç bir zat ýokdur we hereketlenýän materiýa diňe giňişlikde we wagtda hereket biler1)“** Diýmek, nähili hereket bolsa-da, ol orun we wagt giňişliklerinde ýüze çykýar.

Işliklerde zaman ýa-da wagt düşüňjesi örän giň manyda ulanylýar. Käbir işliklerde zaman aňlatmaklyk anyk görkezilýän bolsa, käbir işliklerde anyk bolmadyk wagt hem görkezilýär.

Işliklerde zaman aňlatmagyň başlangyjy gymyldynyň özi dogrusynda geplenilen wagtdan hasaplanylýar. Eger gymyldy özi dogrusynda geplenilýärkä ýüze çykan bolsa, *häzirki zaman*, özi dogrusynda geplenilenden soň ýüze çykýan bolsa, *geljek zaman* diýilýär. Her bir zamanyň özüne has bolan goşulmalary bar. Türkmen dilinde işlik zamanlary esasan üç zamana (häzirki, öten, geljek) bölünýär.

Häzirki zaman

Häzirki zaman özi dogrusynda sözlenýärkä ýüze çykýan gymyldyny, entek gutarmadyk gymyldyny anladýar. Häzirki zamanyň morfologik belligi *–ýar/–ýär* goşulmasydyr. Bulardan *–ýar* ýogyn çekimlili söze, *–ýär* bolsa inçe çekimlili söze goşulýar. Meselem:

Al-ýar, gel-ýär.

Häzirki zaman işligi umumy bolýan gymyldyny, adat boýunça gaýtalanyp duran gymyldyny, bir zadyň gymyldy taýdan tebigy aýratynlygyny hem görkezýär. Meselem: *gar ýagýar, suw akýar—ýagmak, akmak* hereketleri şol zatlarda umumy bolýan zat, *birinji sentýabrda okuw başlanýar, ýazyna daşarda köp gezilýär* diýende, gaýtalanyp durýan gymyldyny, *sygyr molaýar*—tebigy aýratynlyk görkezýän gymyldyny bildirýär. Eger biz *sygyr molady* diýsek, onda sygyrlarda molamak gymyldysynyň umumy bardygy görkezilmän, anyk bir sygryň molandygyny görkezen bolardy. Emma şol *molamak* işligini häzirki zaman şekilinde (molaýar) aýtsak, anyk bir sygryň molamagyny aňlatmak bilen birlikde, sygyrda umuman molamak gymyldysynyň bardygyny hem görkezýäris. Şeýle bolsa özüniň manysy boýunça, häzirki zaman işligini umumy häzirki zaman anladýanlar we anyk häzirki zaman aňladýanlar diýen iki topara bölmek mümkin.

Umumy häzirki zaman aňladýan işlikler anyk häzirki zamana garanda, has köp ulanylýar. Bu topar häzirki zaman işligi bir zadyň tebigatynda bolýan hereketi ýa-da adat boýunça gaýtalanýan hereketi aňladýar. Meselem:

*Düýe **bozlaýar**, goýun **mäleýär**, buz **ereýär**. Sentyabr aýynda pagta köp **açylýar**. Okuw sagat dokuzda **başlanýar**.*

Eger sözlemde wagty anykleşdirýän söz bar bolsa, umumy häzirki zaman geljekde, ýagny özi dogrusynda geplenilenden soň boljak gymyldyny hem aňladýar. Meselem:

*Biz **ýene bir aýdan tejribelige gidýäris**. Ertir mekdepde ata-eneler ýygnagy **bolýar**.*

*Çary Daşoguzdan **aýyň onunda gelýär**.*

Ýokarky mysallarda getirilen *ýene bir aýdan, ertir, aýyň onunda* kimin sözler gymyldynyň wagtyny görkezýärler.

Käbir işliklerden häzirki zaman iki hili ýol bilen ýasalýar. Meselem:

I   II

Durýar—duur

oturýar—otyyr,

ýatýar—ýatyыр,

ýöryär—ýöör.

Maşyn duralgada durýar—maşyn duralgada duur.

Şu mysallardan birinji topar umumy häzirki zamany aňladýar. Ikinji topar bolsa anyk ýüze çykýan gymyldyny aňladýar. Ýokarky anyk häzirki zamany aňladýan işlikler goşma işlikde kömekçi işlik şekilinde hem ulanylýar.

Işligiň häzirki zaman şekiliniň türkmen diliniň şiwelerinde hem aýratynlyklary bar. Anyk häzirki zamany aňladýan işlikleriň birnäçesi käbir şiwelerde häzirki zamany aňladýan goşulma ýa-da kömekçi işlik hökmünde ulanylýar. Mysal üçin, çowdur şiwesinde *-dyr/-dir* (asly *durmak* işligi) arkaly häzirki zaman aňladylyar: *baradyr, geledir* we ş.m. Saryk şiwesinde *durmak* işligi anyk häzirki zamany görkezip, umumy häzirki zaman üçin bolsa *-or* goşulmasy ulanylýar. Meselem:

Ol şäheriň patyşasynyň ýanyna baryp, ondan bir işe salmagyny sooryy duur⁷².

...gulpagyny darmaga başlyy duur⁷³.

Ýeri, tilki dost, näme aaglyy duursyň⁷⁴.

Ýaňky oglan awa diýen bolup, şir beççelerini goýan çopanyňka gidoor. Baryp şir beççelerine aw tutup gelmegu buýroor⁷⁵.

⁷² Seret: N.Nartyýew, Türkmen diliniň saryk dialekti, Çärjew, 1959, 130s.

⁷³ Şol ýerde.

⁷⁴ Şol ýerde.

Umumy häzirki zamany görkezmek üçin ýomut şiwesinde azrak ýagdaýlarda *ýatmak* kömekçi işligi ulanylýar. Meselem:

Aman okap ýatyr (okapatyr).

Umumy häzirki zamanyň goşulmalary şiwelerde şu aşakdaky ýalydyr:

Teke şiwesi –*ýaa/–ýä*,

ýomut şiwesi –*ýaar/–ýär*,

alili şiwesi –*ýa/–ýe*,

gökleň şiwesi –*ýa/–ýe*,

salyr şiwesi –*ýa/–ýe*,

ärsary şiwesi –*ýoor, –ýo*,

saryk şiwesi –*oor*

sakar şiwesi –*ýe* we ş.m.

Häzirki zaman üçin ulanylýan –*ýar/–ýär* goşulmasynyň aslynyň *ýöremek, ýörmek* işliginden bolandygyny käbir türkşynaslar çak edýärler. Ikinji bir çaklama görä, bu şekil *ýatmak* işliginden döräpdir. Üçünji çaklamada bolsa *durmak* işliginden dörän diýilýär.

Nähili hem bolsa, –*ýar/–ýär* şekili işligiň beýleki zaman şekillerinden soňrak ýüze çykan, çünki şu şekiliň häzirki görnüşi türkmen nusgawy edebiýatynda duş gelmeýär. Häzirki zamany görkezmek üçin bolsa –*ar/-er* goşulmasy ulanylyp, şol hem umumy häzirki zamany, hem geljek zamany görkezipdir, ýagny sözüň haýsy zamana degişlidigi şekil taýdan tapawutlanman, mazmun taýdan tapawutlanypdyr⁷⁵.

Häzirki zaman işliginiň ýokluk galypy umumy kada boýunça düýp işlikden soň –*ma/–me* goşulmasynyň getirilmegi bilen emele gelýär. Meselem:

Men *al-ma-ýar-yn*, Biz *al-ma-ýar-ys*,

sen *al-ma-ýar-syň*, siz *al-ma-ýar-syňyz*,

ol *al-ma-ýar*, olar *al-ma-ýar-lar*.

Eger häzirki zaman şekilindäki işlige sorag goşulmasy goşulsa, sorag goşulmasy umumy kada boýunça ýöňkeme goşulmasyndan soň getirilýär. Meselem:

Sen okaýar-syň-my?

Ikinji ýöňkemedede sorag goşulmasy ýöňkeme goşulmasyndan ön hem gelýär:

Sen gelyär-mi-siň?—sen gelyär-mi-ň? Birinji we ikinji ýöňkeme üçin aýratyn ýöňkeme goşulmalary bar bolsa-da, üçünji ýöňkeme üçin ýöňkeme goşulmasy ýok.

⁷⁵ Şol ýerde.

⁷⁶ Seret: А.П. Поцелуевский, К вопросу о происхождении формы настоящего времени в тюркских языках западной группы.

Tertip boýunça asyl ýa ýasama düýp işlikden soň ýokluk, zaman, ýöňkeme goşulmalary goşulýar. Meselem:

Barlyk galypy

Men *al-ýar-yn*,   *gel-ýär-in*,
sen *al-ýar-syň*,   *gel-ýär-siň*
ol *al-ýar*,   *gel-ýär*.
Biz *al-ýar-ys*,   *gel-ýär-is*,
Siz *al-ýar-syňyz*,   *gel-ýär-siňiz*,
olar *al-ýar-lar*   *gel-ýär-ler*.

Ýokluk galypy

Men *al-ma-ýar-yn*,   *gel-me-ýär-in*,
sen *al-ma-ýar-syň*,   *gel-me-ýär-siň*,
ol *al-ma-ýar*,   *gel-me-ýär*.
Biz *al-ma-ýar-ys*,   *gel-me-ýär-is*,
siz *al-ma-ýar-syňyz*, *gel-me-ýär-siňiz*,
olar *al-ma-ýar-lar*, *gel-me-ýär-ler*.

Öten zaman

Öten zaman işligi özi dogrusynda sözlenen wagtdan öň bolup gutaran gymyldyny aňladyp, asyl we ýasama işlikleriň soňuna –dy/-di goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Bulardan –dy ýogyn çekimlili sözlere, –di inçe çekimlili sözlere goşulýar. Meselem:

Men *al-dy-m*, *gel-di-m*,
sen *al-dy-ň*,   *gel-di-ň*,
ol *al-dy*,   *gel-di*.

Köplügi

Biz *al-dy-k*,   *gel-di-k*,
siz *al-dy-ňyz*,   *gel-di-ňiz*,
olar *al-dy-lar*,   *gel-di-ler*.

Dodak çekimlisi bolan işliklere goşulyşy

Men *dur-du-m*,   *gör-dü-m*,
Sen *dur-du-ň*,   *gör-dü-ň*,
Ol *dur-dy*,   *gör-di*.

Köplügi

Biz *dur-du-k*,   *gör-dü-k*,
siz *dur-du-ňyz*,   *gör-dü-ňuz*,
olar *dur-du-lar*,   *gör-dü-ler*.

Öten zaman işliginiň ýokluk galypy asyl ýa-da ýasama işlikleriň soňuna –ma/–me goşulmasy goşulyp ýasalýar. Meselem:

Men *al-ma-dym*,
sen *al-ma-dyň*
ol *al-ma-dy*.

Öten zaman işliginiň şu şekili aslynda at-gymyldy aňladýan işlikleriň bir görnüşi diýip çak edilýär. Çünki öten zaman işliginiň ýöňkeme goşulmalary atlaryňka has ýakyndyr, ýagny atlardaky ýöňkeme bileň işliklerdäki ýöňkeme goşulmalarynyň aslynda atlar we işlikler üçin bir goşulma bolandygyna köp mysallar getirmek bolar. Meselem:

Men <i>al-dy-m</i> ,	meniň <i>galam-ym</i> ,
sen <i>al-dy-ň</i> ,	seniň <i>depder-iň</i>
ol <i>al-dy</i> ,	onuň <i>kitab-y</i> .

Köplügi üçin

Biz <i>al-dy-k</i> ,	biziň <i>galam-ymyz</i> ,
Siz <i>al-dyň-yz</i> ,	siziň <i>galam-yňyz</i> ,
Olar <i>al-dy-lar</i> , olaryň <i>galam-y</i> .	

Öten zamanyň bu şekili, P.M. Melioranskiniň görkezmegine görä, aslynda *alyt*, *gelit* görnüşindäki iş atlaryndan emele gelen. Diliň grammatik gurluşynyň ösüp, barha kämilleşmegi netijesinde *i* sesi düşüp, *gelt*, *t* bolsa açyga öwrülipdir. –dy/–di goşulmasynyň dymyk görnüşine häzirki türkmen şiwelerinde köp duşmak mümkin. Meselem:

Gopty.

Ötti we ş.m.

P.M. Melioranskiý öten zaman işliginiň birinji şu şekiliniň aslynda at-gymyldy aňladýan sözden emele gelendigine delil edip, *geçit* sözünü getirýär. Şu *geçit* sözi *geçelge* manysynda häzirki azərbayjan dilinde hem ulanylyar.

Häzirki türkmen dilinde öten zaman işliginiň birinji ýöňkemesiniň köplük sany üçin –k goşulmasy ulanylyar, emma birinji ýöňkemedä gelen atlaryň köplüğünde bolsa –yz goşulmasy getirilýär. Meselem: *Galam-ym-yz*.

Şu ýöňkeme goşulmasynyň atlarda we işiklerde bir meňzeş bolandygyna türki ýazgylaryň gadymy ýadygärliklerinden köp mysallar tapmak mümkin. Meselem:

Sunuşdimiz—*söweşdik*,

Bertimiz —*berdik*,

Başlygyg jukunturtimiz⁷⁷ —*baş egdirdik*.

Diýmek, öten zaman işliginiň ýöňkeme goşulmalarynda atlar bilen meňzeş bolup gelýän ýeri köp. Hatda häzirki zaman türkmen dilinde öten zamanyň üçünji ýöňkemesinde gelen birnäçe işlikler has at hökmünde ulanylýar. Meselem:

Durdy, Ýagdy (Garyagdy), Berdi, Geldi, Boldy (Ogulboldy), Döndi (Oguldöndi) we ş. m.

Öten zaman işligi özüniň şekili we manysy taýyndan aşadaky toparlara bölünýär.

Sada öten zaman. Asyl we yasama işlikleriň soňuna *-dy/-di* goşulmasynyň goşulmagy bilen anyk suratda bolup gutaran gymyldyny aňladýan sada öten zaman şekili emele gelýär. Meselem:

Men *oka-dy-m, bil-di-m*,

Sen *oka-dy-ň, bil-di-ň*,

Ol *oka-dy, bil-di*.

Habarlyk kategoriýasynyň kömegi bilen yasalan öten zaman şekilleri. Habarlyk kategoriýasyndan bolan *-dy/-di* goşulmasy käbir işlik şekillerine ya-da başga sözlere goşulyp, şolara predikatlyk nyşanyny beryar we dürli manylarda duş gelyan öten zaman işlik şekillerini ýasaýar.

1. Häzirki zaman üçin ulanylýan *-ýar/-ýär* goşulmasyny kabul eden işlige goşulyp, gymyldy prosesiniň ep-esli wagt dowam edendigini aňladýan öten zaman işligini emele getirýär. Meselem:

Biz şu obada ýaşaýardyk.

Gurban bize gezmäge gelýärdi.

Bu mysallarda *ýaşamak, gelmek* hereketiň birnäçe wagtlap dowam edendigini aňladýar.

Ýokarda görkezilen *-dy/-di* goşulmasy anyk gymyldynyň dowam edendigini, sözleýjiniň bolsa ony öz gözi bilen görendigini aňladýar. Meselem:

It agajyň saýasynda ýatyyrды.

Maşyn köpriniň aňyrsynda duurdy.

Mundan başga-da *-dy/-di* goşulmasy umumy we anyk häzirki zaman işlik şekillerine goşulyp, many taýyndan gymyldynyň birnäçe gezek gaytalanyp durandygy däl-de, sözlemiň subyektiniň gören wagtynda gymyldy prosesiniň ýüze çykyp durandygy, şol gymyldyny döredijiniň hereketdedigi görkezilýär. Meselem:

Aman şähre barýardy.

Mugallym mekdebe gelýärdi.

⁷⁷ Seret: С.Е.Малов, Памятники древнетюркской письменности, с.30

2. Ýokarky –dy/ –di goşulmasy nämälim geljek zaman işligine goşulyp, has öňräk ýüze çykan we birnäçe gezek gaýtalanyp, ep-esli wagt dowam eden öten zaman şekilini emele getirýär. Meselem:

*Biz ýaş wagtymyz ilerki meýdanda mal **bakardyk**.*

*Kakam tazylaryny alyp, awa **giderdi**.*

3. Bu –dy/–di goşulmasy nämälim geljek zaman işlik şekiline goşulanda, ýokarky manysyndan başga-da bir hereketiň ýüze çykyp-çykmazlygyna başga hereketiň ya zadyň sebäp bolýandygyna we şol gymyldynyň bolup–bolmazlygyna başga biriniň ökünýändigini, gynanýandygyny aňladýan şekil ýasaýar. Meselem:

*Eger sen düýn aýdan bolsaň, men hem seniň bilen bile gezelenje **giderdim**.*

*Şu kitaby düýn tapan bolsam, ekzamen bermäge şu gün **barardym**.*

Şeýle bolanda, başga bir işlik şert şekilinde gelip, şert eýerjeň sözlemiň habary bolup gelýär. Ýokarky goşulma goşulan söz bolsa baş sözlemiň habary bolýar. Meselem:

*Eger sen irräk gelen bolsaň, ikimiz teatra **giderdik**.*

Şu hili sözlemlerde –dy/–di goşulmasy goşulan söz barlyk şekilinde bolsa, ýüze çykmadyk hereket, eger şol işlik ýokluk şekilinde bolsa, ýüze çykan hereket görkezilýär. Meselem:

*Şu kitap tapylan bolsa, **okardym** – okamak gymyldysy ýüze çykmadyr.*

*Şu kitap tapylmadyk bolsa, **okamazdym** – okamak gymyldysy ýüze çykypdyr.*

4. Öten zamanyň –dy/–di goşulmasy mälüm geljek zaman işliginiň soňuna goşulyp, hereketiň ýüze çykyp-çykmazlygy dogrusynda hyýal-meýil edilendigini we onuň başga bir hereketiň ýa zadyň sebäp bolmagy bilen ýüze çykyp ýa çykmadygyny aňladýan öten zaman şekilini emele getirýär. Meselem:

*Şu kitaby men hem **okajakdym**, emma muny kitaphanadan tapmadym.*

Ýokarky mysalda şol kitaby okamaga hyýal edilipdir, emma kitabyň bolmandygy sebäpli, ol gymyldy ýüze çykmadyr. Munda hem şu şekili kabul eden söz barlyk galypynda bolsa, ýüze çykmadyk gymyldyny, ýokluk galypynda bolsa hem, ýüze çykan gymyldyny aňladýar. Ýoklyk galypyny emele getirmek üçin mälüm geljek zaman şekilinde gelen sözden soň *däl* sözi getirilýär we –di goşulmasy şol *däl* sözüne goşulýar. Meselem:

*Men şu kitaby **okajakdym**, emma ony tapmadym—ýüze çykmadyk gymyldy.*

*Men Amanlara **gitjek däldim**, emma çagyrdylar—ýüze çykan gymyldy.*

5.-dy/-di goşulmasy işligiň hökmanlyk şekilinde gelen söze goşulyp, borçlulyk aňladýan öten zamany emele getirýär. Meselem:

*Hojalygyň meýdan düşelgesiniň ýanynda okalga **açmalydyk**.*

*Bäşinji mekdebiň okuwçylary lagere düýn **gelmelidi**.*

Munda hem şol görnüşde gelen işlik barlyk galypynda gelen bolsa, ýüze çykadyk gymyldy, ýokluk galypynda gelen bolsa hem, ýüze çykýan gymyldy aňlanylýar.

6. Öz soňuna *-çy/-çi* goşulmasyny kabul eden işligiň infinitiw şekiline hem *-dy/-di* goşulmasy goşulyp, edil 5-nji punktda görkezilen manyda öten zaman işligi ýasalýar. Meselem:

Gurban maňa hat ýazmakçydy.

Çary ýygnaga gelmekçidi.

7. Bu *-dy/-di* goşulmasy *-yp/-ip/-up/-üp/-p* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalan hal işligiň soňuna goşulyp, dowamsyz öten zaman şeklini emele getirýär. Many taýdan bu hili öten zaman sözleýjiniň gözi bilen gören ya-da şol wagtda onuň ýanynda bolan gymyldyny aňladýar. Meselem:

Biz oba gidipdik.

Berdiden hat gelipdi.

Şu hili öten zaman, bir tarapdan, dowamsyz bolup gutaran gymyldyny aňlatsa, ikinji tarapdan, sözleýjiniň ynanç bilen aýdýandygyny aňladýar.

8. *-dy/-di* goşulmasy ortak işligiň öten zaman şekiline goşulyp, many taýyndan ynançlyrak bolan hereket dogrusynda sözleýjiniň habar berýändigini aňladýar. Bu şekil köplenç gepleşik dilinde we geçen wakalar hakynda gürrüň berlende duş gelýär. Meselem:

Oraz bu wezipede köp işlände.

Gurban aga köpi göreñdi (A.D., „S.e.).

9. *-dy/-di* goşulmasy işligiň şert şekliniň soňuna goşulyp, many taýyndan şol goşulan sözünden aňlanylýan düşüňjäniň bolup-bolmazlygy dogrusynda sözleýjiniň arzuw edýändigini görkezýär. Meselem:

Men hem maşyn alsadym.

Oraz şu ýyl okuwa girsedi.

Bu hili öten zaman many taýyndan arzuw etmekligi aňladýar.

Ýöñkeme goşulmasy köplenç ýagdaýda *-dy/-di* goşulmasynyň öňünden hem yzyndan (*alsam-dy-m*) getirilýär. Munuň beýle bolmagy şert şekliniň hemişe ýöñkemeli ulanylmagyndan bolmagy mümkin. Emma janly gepleşikde *bolsa-dy-m* şeklinde aýdylyşy hem bar.

10. Bu *-dy/-di* goşulmasy häzirki zaman ortak işligiň soňuna goşulyp, öň bolup geçen waka hakynda habar berilýändigini aňladýar. Meselem:

Bibi eje öý saklaýandy.

Ol şu obada pul ýygnaýandy.

Işligiň öten zaman şekliniň käbir görnüşleri habarlyk kategoriýasynyň beýleki goşulmalarynyň getirilmegi bilen ýasalýar. Olar aşakdakylardan ybaratdyr:

1. –mys/-miş goşulmasy öten zaman ortak işlige goşulmak bilen gümansyratmagy aňladýan öten zaman işligini emele getirýär. Meselem:

*Kimi diýýär: ok **degenmiş**,*

Ýaralyka tutulypdyr (Ç. A., „G.s.“).

*-Aýu, adamlar, ak patyşa **ýykylanmysyn**, eşitdiňizmi!?* (B.K., „A.ä.“).

Şu şekiliň ýoklugy bolsa –an/–en goşulmasynyň gereğine –man/–män goşulmasynyň we onuň yzyndan bolsa –mys/-miş goşulmasynyň getirilmegi bilen ýasalýar. –mys/-miş goşulmasy käbir düýp işligiň soňuna goşulyp, öň bolup geçen hekaýa görnüşindäki öten zamany emele getirýär. Bu hili mysallarda –mys/-miş goşulmasy köplenç –an/–en goşulmasyna deň gelýär. Meselem:

*Hup **çekilmiş** (çekilen) kamatyň, nurdan **bitilmiş** (bitilen) lebleriň* (M.).

Mundan başga-da, şu –mys/-miş goşulmasy düýp işlikleriň soňuna goşulyp, sada öten zaman aňladýan işlik yasayar. Meselem:

*Men bu gün **düşmüsem** yşkyň ýoluna. Ene, mende ne ygtyýar bar indi?* (Mn., „3.-T.).
Tirmişem alma-naryndan... (Mn., 3.-T.).

–mys/-miş goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalan öten zaman işliginiň soňky iki görnüşi (*çekilmiş, düşmüsem*) türkmen nusgawy edebiýatynyň dilinde köp duş gelýär.

2. Bu –mys/-miş hal işlik şekilindäki sözüň soňuna goşulyp, sözeleýjiniň hen başga birinden eşitmegi bilen aňladylan anyk däl öten zaman işligini ýasaýar. Meselem:

*-Aý heleý, sen sorama, men aýtmaýyn, urşujylar Üçajy diyen yere **gelipmişler*** (A.D., „S.e.“).

*Oňa bolsa hökman biziň öýümüzäki kitaplar gerek **bolupmys*** (B.S., „G.g.“).

3. Öten zaman ortak işligiň soňuna –dyr/–dir goşulmasynyň goşulmagy bilen, bolup gutaran gymyldy hakynda çak etmekligi aňladýan öten zaman işligi ýasalýar. Meselem:

*Dursunjemal şu wagtlar ýa klubdadyr ýa-da Annabukelere **gelendir*** (N.S.,S.e.).

4. Bu –dyr/–dir goşulmasy hal işligiň soňuna goşulyp, bolup gutaran gymyldyny sözleýjiniň sol wagt görmän, soň bilendigini ýa-da başga birinden eşitmek arkaly bilendigini aňladýan öten zamany ýasaýar. Meselem:

*Aman şäherden **gelipdir**.*

*Gurban kitap **alypdyr**.*

Munuň yokluk galypy düýp işligiň soňuna –man/–män goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem:

*Oraz hat **ýazmandyr**.*

Eger-de şu –dyr/–dir goşulmasy goşulan söz birinji we ikinji ýöňkemedede bolsa, sözlemiň öz subykti ýüze çykan gymyldyny öň bilmän, indi duýup galan ýaly bolýar. Meselem:

*Şol ýygnaşda men hem **bolupdyryn**, Meret hem **bolupdyr**.*

5. *Eken* sözi hem öten zaman işligini emele getirmekde gatnaşýar. Munuň asly *emek*, *ermek* kömekçi işliginden ýasalan öten zaman ortak işlikdir. Aslynda bu söz *eken*, *erken* görnüşlerinde ulanylypdyr. Häzirki türkmen dilinde bolsa ol diňe *eken* görnüşinde ulanylýar. Munuň *e* ýa-da *er* bölegi *emek*, *ermek* işliginiň düýbi bolup, *ken* bölegi bolsa türki dillerde ortak işligiň görkezijisi hasaplanýan *-gan/-gen*, *-kan/-ken* goşulmasynyň bir görnüşidir.

Eken sözünüň getirilmegi bilen aşakdaky görnüşlerde öten zaman işligi ýasalýar.

a) Öten zaman ortak işlikden soň gelip, many taýyndan ýüze çykan gymyldyny gepleýän adamyň soň duýup galandygyny aňladýar. Meselem:

Aman kitap alan eken.

Maňa hat gelen eken.

b) İşligiň nämälim geljek zaman şekilinde gelen sözden soň gelip, dowamly öten zamanyň hekaýa şekilini emele getirýär. Meselem:

Ol şaly ekse, gurakçylyk бүтин hasylyny zaýalar eken; nohut ekse, ony guşlar çöplär eken; balyk tutmaga gitse, gaýygy agdarylar eken (M.t.).

ç) *Eken* sözi işligiň hökmanlyk şekilindäki söz bilen ulanylanda, öň ýüze çykmany gymyldyny sözleýän adamyň ýaňy duýup galandygy aňlanylýar. Eger şu şekil barlyk galypynda gelse, öň bolmaly hereketiň ýüze çykman galandygy, ýokluk galypynda gelse, öň ýüze çykmany däl hereketiň bolup gutarandygy bildirilýär. Meselem:

Durdy düýn etrap merkezine ýygnaga gitmeli eken (*gitmek* gymyldysy ýüze çykmandyr, gitmelidigini sözleýän adam indi duýýar).

Sen obadan gaýtmaly däl ekeniň (*gaýtmak* gymyldysy ýüze çykmandyr, emma gaýtmaly däldigi indi duýulýar).

Geljek zaman

Özi dogrusynda geplenilenden soň ýüze çykjak gymyldy-hereketi aňladýan işliklere *geljek zaman işlikler* diýilýär. Geljek zaman işliginiň özüne has bolan aýratyn goşulmasy ýok. Ýöne sözlemde aýyrgyç bolup gelmedik, ýagny habar bolup gelen ortak işligiň geljek zaman şekillerini işligiň geljek zamany üçin hem ulanylýar. Şeýle bolanda, geljek zaman şekilinde gelen işlik sözlemde diňe habar bolmak hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Geljek zaman işligi özüniň şekili we aňladýan manysy taýyndan nämälim geljek zaman we mälim geljek zaman diýen iki topara bölünýär.

Nämälim geljek zaman. Nämälim geljek zaman işligi, ýokarda görkezilişi ýaly, geljek zaman ortak işligiň *-ar/-er* goşulmasy goşulan işligiň habar hyzmatynda gelmeginden ýasalýar. Şu goşulmanyň görnüşlerinden *-ar* soňy çekimsiz sese gutarýan ýogyn çekimlili işliklere we *-er* bolsa soňy çekimsi sese gutarýan inçe çekimlili işliklere goşulýar. Soňy *-a* sesi bilen gutarýan işlikleriň şol soňky çekimli sesi uzalyp, zaman görkezmek üçin *-r* goşulmasy ulanylýar. Emma *-e* sesine gutarýan işliklerde bolsa şol soňky çekimli ses *-ä* sesine öwürülýär. Meselem:

Aman maňa hat ýazar.

Durdy ýygnaga geler.

Men şu ýyl tapawutlanyp okaaryn.

Çary institutyň okalgasynda işlär.

Munuň ýöňkeme goşulmalary hem häzirki zamanyň ýöňkeme goşulmalary bilen bir meňzeşdir. Meselem:

Men ýaz-ar-yn,   gel-er-in,
sen ýaz-ar-syň   gel-er-siň,
ol ýaz-ar,   gel-er.
biz ýaz-ar-ys,   gel-er-is,
siz ýaz-ar-syňyz,   gel-er-siňiz,
olar ýaz-ar-lar,   gel-er-ler.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň dilinde ýöňkeme goşulmalarynyň deregine at çalyşmalarynyň ulanylandygyna hem duş gelmek mümkin. Meselem:

Zöhre diýer, saňa syrym aýar men,
Ýüzüm ýyrtyp, syýa saçym ýaýar men,
Haýsy bir derdime ýanyp-köýer men,
Bir zalym soltanly jaýdyr bu jaýlar (Mn., „Z.-T.).
Sen gidersen Zöhre munda galar duýp (Mn., „Z.-T.“).

Köne edebiýata degişli eserleriň dilinde zaman görkezýän -ar/-er goşulmasynyň *r* sesi düşüp, diňe *a* sesiniň getirilmegi bilen ulanylýan görnüşi-de bar. Meselem:

Kadyr kysmat etse, maňa bara-sen (M. G.). Neçün ola sen gamgyn, bir türpe jenan sen-sen (Mn., Z.-T.)

Nämälim geljek zaman işliginde ýokluk goşulmasynyň getirilişi hemme ýöňkemedä birmeňzeş däl, ýöne nähili hem bolsa, işlikde umumy ýokluk aňladýan –ma/-me goşulmasynyň elementi (–*m* sesi) saklanýar. Meselem:

Birlik sany

Men *al – ma – r - yn*,   *gel – me- r - in*
sen *al - ma – r - syň*,   *gel – me – r - siň*
ol *al - maz*,   *gel - mez*

Köplük sany

Biz *al – ma – r – ys*   *gel – me – r - is*
siz *al - ma – r – syňyz*   *gel - me – r - siňiz*
olar *al - maz – lar*   *gel - mez - ler*

Nämälim geljek zamanyň ýokluk galypynyň ýokardaky görnüşinden başga-da birinji ýöňkemäniň gysgalyp ulanyşy hem bar. Meselem:

*Dikdir serim, **düşmen** duşman astyna (S.).*

Türkmen nusgawy poeziýasynyň dilinde geljek zaman işliginiň ýokluk galypynda deňişli ýöňkemelerden soň *-m* sesiniň getirilip ulanylyşy hem bar. Şeýle bolanda, *-m* sesinden öň sözün inçe-ýogynlygyna garap, *-e, a-* seslerinden biri getirilýär. Şeýlelikde, bu bir hili çylşyrymly şekil ýaly duýulýar. Şu şekiliň emele gelşinde *hem* sözünüň gatnaşmagy bardyr diýip çaklamak bolar. Meselem:

*Oda urarlar, men hem **ýanmanam**, begler (S.).*

Mahym diýer, ýandym bu gün.

Synamdadyr dagy–dügün,

Örtär hijran bogun-bogun,

Galmanam, senden **galmanam** (Mn., „Z.-T.“).

Nämälim geljek zamanyň goşulmasy *–ar/–er* bolsa-da, üçünji ýöňkemäniň ýoklugynda ol goşulmanyň soňundaky *r* sesi *z* sesine öwrülýär-de, *–maz/–mez* görnüşine eýe bolýar. I, II ýöňkemelerde şol şekiliň asly saklanyp, *men almarn, sen almarsyň, biz almarns, siz almarsyňyz* şekilde ulanylýar. Ýöne käbir türkmen şiwelerinde III ýöňkemede hem ol şekiliň ýoklugy *almar, gelmer* şeklinde duş gelýär.

Häzirki türkmen edebi diliniň kadasy hökmünde ikinji ýöňkemede *z* yerine *r* getirilýän bolsa-da (*al – ma – r –syň, al – ma – r –syňyz*), şu şekil sorag goşulmasy goşulanda, *z* sesiniň saklanýan görnüşü hem bar. Meselem:

Sen almazmyň? almazmysyň?

Siz almazmysyňyz?...

Işligiň nämälim geljek zamany many taýyndan belli bir wagtda adaty, dessur, düzgün boýunça ýüze çykyp duran gymyldyny aňladýar. Meselem:

Sentýabrda pagta **açylar**.

*Ody gozgasaň **öçer**, goňşyny gozgasaň **göçer** („N“).*

*Galamy şeýdip **tutarlar**.*

*Jüýjäni güýz **sanarlar**.*

Mundan başga-da bu şekil çak etmegi hem aňladýar. Meselem:

*Oraz ertir **geler**.*

*Şu gije ýagyş **ýagar**.*

*Şu ýyl Awaza gezelenje **giderin**.*

Ýokarda görkezilen mysallaryň birinji toparyna mälim geljek zaman aňladýan *-jak/-jek* goşulmasyny goşmak mümkin däl. Emma ikinji topardaky görkezilýän hereketleriň ýüze çykjakdygy anyk bolsa, olarda *-ar/-er* goşulmasynyň deregine *-jak/-jek* goşulmasyny ulanmak mümkin. Meselem:

Şu gije ýagyş ýagjak.

Şu ýyl men Awaza gezelenje gitjek.

Nämälim geljek zaman ýüze çykmalý gymyldynyň wezipe bolup durşuny, şonuň amala aşyrylmagynyň borç bolup durandygyny hem aňladýar. Meselem:

*Biz borçnamamyzy artygy bilen **doldurarys.***

Duşmany ýeňeris.

Ýokardakylardan başga-da bu şekil anyklyga ýakyn gymyldyny hem aňladýar. Meselem:

*Men sagat üçde **bararyn.***

Bulardan başga-da nämälim geljek zaman işligi *r* sesi bilen gutarýan birnäçe işliklerde şol sözlerdäki soňky çekimli sesiň uzalmagy bilen hem aňladylýar. Meselem:

Ber—ber-er—beer—biir,

aşyr—aşyr-ar—aşyyr,

çişir—çişir-er—çişiir,

gutar—gutar-ar—gutaar,

göter—göter-er—götär.

Bu şekil edebi dilde, aýratyn-da gepleşikde köp ulanylýar.

Mundan başga-da *al, bol, gel* ýaly *l* sesi bilen gutarýan käbir işliklere nämälim geljek zaman goşulmasy *-ar/-er* goşulanda, ol sözlerden *l* sesi düşürilýär, netijede çekimli uzalyp, geljek zaman aňladylýar. Meselem:

Bol—bol-ar—boor,

gel—gel-er—geer we ş.m.

Anyk geljek zaman

Işligiň anyk geljek zaman şekili *-jak/-jek* goşulmasynyň getirilmegi bilen ýasalýar.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, bu goşulma ortak işlige degişli, emma sözlemde habar bolup gelende, anyk geljek zaman hasaplanýar. Many taýyndan anyk ýüze çykmalý ya-da bir sebäbe görä ýüze çykmajak gymyldyny anladýar. Bu topar geljek zamanyň özüne degişli ýöňkeme goşulmalary ýok. Şol sebäpli-de gymyldynyň haýsy şahsa degişlidigini anyklamaly bolsa, at çalyşmalaryny şol gymyldyny ýerine ýetirýän şahsyň adyny getirmeli bolýar. Meselem:

Men ýazjak, geljek,

sen ýazjak, geljek,

ol ýazjak, geljek.

Köplük sany hem edil şunuň ýaly. Ýokluk galypy üçin bolsa *däl* sözi ulanylýar. Meselem:

Men barjak däl

sen barjak däl

ol barjak däl.

Köplügi hem edil birlik ýöňkemesinde görkezilişi ýaly.

Işligiň buýruk şekili

Işligiň buýruk şekili gymyldy-hereket arkaly buýurmagy, tabşyrmagy, haýyş etmegi aňladýar.

Buýruk şekiliniň şu ýokarky manylary ikinji ýöňkemä degişlidir. Belli bir zamanda gelen işlikler düyp işlik, zaman goşulmasy we ýöňkeme goşulmasy diýen böleklere bölünýän bolsa, buýruk şekilinde gelen işlik düyp işlik we ýöňkeme goşulmalary diýen iki bölege bölünýär.

Diýmek, buýruk şekilini görkezýän aýratyn goşulma bolman, ol düyp işligiň özünden aňlanylýar. Emma her bir düyp işligi alsaň, ondan buýruk şekil bolup bilmez. Seýle bolsa, buýruk şekil bolmak üçin intonasiýa meselesi we işligiň sintaktik hyzmaty hem göz önünde tutulmalydyr.

Işligiň buýruk şekilinde görkezilen gymyldy umuman ikinji ýöňkemä, ýagny diňleýjä degişlidir. Meselem:

Al—sen al,

oka—sen oka,

ýazyň—siz ýazyň,

geliň—siz geliň.

Eger buýrulyan, tabşyrylýan hereket üçünji şahsa degişli bolsa, şonda hem diňleýjiniň üsti bilen aýdylýar, ýagny sözleýän adam üçünji ýöňkemedäki şahsyň bitirmeli işini diňleýän adama aýdýar. Meselem:

Alsın—ol alsın,

Gelsin—ol gelsin

Diýmek, işligiň buýruk şekilindäki gymyldy-hereket ikinji we üçünji ýöňkemelere degişli. Ikinji ýöňkemäniň birlik sany aşakdaky görnüşlerde ulanylýar:

1. Düyp işligiň soňuna hiç hili goşulma goşulman, many taýyndan hakyky buýrugy, aýratyn şahsa tabşyrmagy, maslahat bermegi, anyk bir adamdan bir zady haýyş etmegi aňladýan buýruk şekil emele gelýär. Meselem:

Oka—sen oka,

gel—sen gel.

Bu hili işlikler sintaktik taýdan ýönekeý sözlemiň habary bolup gelýär we basym bilen áýdylýar. Meselem:

Sen şu gün Amana hat ýaz.

Okuwdan soň şähere git.

2. Düýp işligiň soňuna –gyn/–gin/–gun/–gün goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelýär. Bu goşulma basymsyz áýdylýar. Şu goşulmanyň görnüşlerinden –gyn soňy çekimli we çekimsiz ýogyn çekimlili isliklere, –gin bolsa soňy çekimli we çekimsiz inçe çekimlili işliklere goşulýar. –gun/–gün görnüşi bolsa dodak çekimlisi bolan bir bogunly işliklere goşulýar.

Bu goşulma many taýyndan gymyldyny bitirmek ýa bitirmezlik üçin ikinji ýöňkemedäki şahsa berk tabşyrygy, haýyş etmegi aňladýar. Meselem:

Maňa-da bir kitap **algyn**.

Ýaşlar ýygnagyna wagtynda **gelgin**.

Maşyna ýetişmek üçin ir sagat altyda **turgun**.

Okuwynyň tertibini tizräk **düzgün**.

Şu –gyn/–gin goşulmasynyň goşulan käbir işlikleri häzir ýasama ada, sypata hem öwrülüp gidipdirler. Şeýle bolanda, edil atlardaky ýaly, basym sözün soňky bognuna, ýagny şu goşulmanyň bir görnüşine düşýär. Meselem:

Häzir **gyzgyn** nahar iýdik.

Klubda **ýangyna** garşy doklad boldy.

Obada pagta ýygymynyň **depgini** güýçlendi.

Köçede ýöremegiň **düzgünini** bozmaly däl.

Oraz obada **gurgun** gezip ýör.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň we halk döredijiliginiň dilinde şu –gyn/–gin goşulmasynyň –gyl/–gil görnüşi hem ulanylyp, haýyş etmek, öwüt-nesihat bermek ýaly düşüňjeleri aňladýar. Meselem:

*Tahyr jan, bu ýolda merdana **bolgul** (Mn., Z.-T.).*

*Zöhre jan, **aglagyl** aýralyk tüni (Mn. Z.-T.).*

Sen meniň Tahyrym azat eýlegil (Mn., Z.-T).

Ikinji ýöňkemäniň birliginde –aý/–äý goşulmasy ähli derejelerden soň goşulyp, bir hili rugsat bermek kimin manyda duş gelýän buýruk şekilini emele getirýar. Meselem:

Al-aý, ýaz-aý, gör-äý we ş.m.

Bu şekil aslynda esasy işlik, hal işligi we *goýmak* diýen kömekçi işlikden emele gelen bolmagy mümkin. Meselem:

Al-a-goý, gel-e-goý we ş.m.

Diliň ösüş prosesinde assimiýasiýa we şuna menzes zatlaryň täsiri netijesinde içki özgerişmeler ýüze çykyp häzirki ýagdaýyna ýeten bolsa gerek. Meselem:

Al-a-goý—> al-a-gaý—>al-a-ga—> al-a—al-aý

Gel-e-goý—> gel-e-gaý—>gel-a-ga —> gel-a —gel-aý -----gel-äý.

Şunuň ýokluk galypy umumy kada boýunça *—ma/—me* goşulmasynyň getirilmegi bilen emele gelip, rugsat bermegi däl-de, bir işi etmezlik üçin berk tabşyrygy aňladýar. Meselem:

Sen *al-aý-ma, gel-äý-me* we ş.m.

Eger buýruk bir hili gyssanmaçlyk bilen aňladylsa, ikinji ýöňkemäniň birliginde düýp işligiň soňuna *—sana/—sene* goşulmasy goşulýar we basym şu goşulmanyň birinji bognunda bolýar. Meselem:

Sen *şu kitaby oka-sana.*

Sen *şu gün kluba gel-sene.*

Işligiň buýruk şekili diňleýjä ygtyýar bermek manysyny aňlatsa, düýp işlige *—y/ —i/ —u/—ü* goşulmasy we *bermek* kömekçi işligi getirilýär. Meselem:

Sen *al-y-ber, gel-i-ber, oka-ber, iş-lä-ber, dur-u—ber, goş-u-ber, gör-ü-ber, düz-ü-ber* we ş.m.

Bir işiň bitmegi üçin diňleýjiden haýyş edilse, şondan kömek soralsa, buýruk şekili düýp işlik *—a/—e* goşulmasy we *görmek* kömekçi işliginiň getirilmegi bilen emele gelýär. Bu şekil häzirki türkmen dilinde assimiýasiýanyň netijesinde *görmek* işliginiň başky *g* sesiniň *w* sesine öwrülmegi bilen emele gelipdir. Meselem:

Al-a-wer, oka-wer, gel-e-wer we ş.m.

Munuň ýokluk galypy umumy kada boýunça düýp işlikden soň *—ma/—me* goşulmasynyň getirilmegi bilen emele gelýär, ýokluk galypynyň çekimli sesi bolsa uzyn aýdylýar. Meselem:

Al-ma-wer, gel-mä-wer we ş.m.

Ikinji ýöňkemäniň köplüğünde sypaýyçylyk bilen haýyş etmegi aňlatmak üçin düýp işligiň soňuna *-sa-ňyz-laň/-se-ňiz-läň* goşulmalary goşulýar. Meselem:

Siz *al-sa-ňyz-la-ň.*

Siz *gel-se-ňiz-lä-ň.*

Ýokluk galypy üçin şu goşulmalardan öň *—ma/—me* getirilýär. Meselem:

Siz *al-ma-sa-ňyz-la-ň.*

Siz *gel-me-se-ňiz-lä-ň.*

Buýruk şkiliniň ikinji ýöňkemesiniň köplük sanynda düýp işliklere *yň/—iň/—uň/—üň/—ň* kimin ýöňkeme goşulmasy goşulýar. Şol goşulmanyň görnüşlerinden *—yň* soňy çekimsiz gutaran ýogyn çekimlili işliklere, *—iň* soňy çekimsiz gutaran inçe çekimlili işliklere, *—uň/—üň* özünde dodak

çekimlisi bolan bir bogunly işliklere we –ñ soňy çekimli ses bilen gutaran işliklere goşulýar. Meselem:

Siz *baryň*,
siz *geziň*,
siz *okaň*,
siz *boluň*,
siz *görüň*.

Bu ýöňkeme goşulmasy goşulan işlik buýruk, tabşyryk, haýyş kimin düşüňjeleri aňlatmakdan başga-da ula hormat etmek ýaly düşüňjeleri hem aňladýar. Meselem:

Ýoldaş mugallym, siz biziň ýygnagymyza geliň.

Üçünji ýöňkeme üçin –syn/-sin, köplük san üçin şol goşulmanyň yzyndan –lar/-ler goşulmasy getirilýär. Meselem:

Durdy sagat başde mekdebe barsyn.

Ata maňa dört sany depder getirsin.

Gezelenje gitjek okuwçylar ertir sagat sekizde ugrasynlar.

Işligiň buýruk şekiliniň ýokluk galypy üçin hemme ýöňkemede –ma/–me goşulmasy ulanylýar. Meselem:

Sen al-ma, gel-me, siz al-maa-ň, gel-mä-ň, ol al-ma-syn, gel-me-sin, olar al-ma-syn-lar, gel-me-sin-ler.

Işligiň isleg şekili

Bu görnüşde gelen işlikler, köplenç, birinji ýöňkemede bolup, sözleýjiniň bir işi etmäge islegini, meýil etmegini, göwnüne düwmegini aňladyp, birinji ýöňkemäniň birlik sany üçin –aý-yn/-eý-in/-ý-yn/-ý-in goşulmasy goşulýar. Şulardan –aýyn soňy çekimsiz sese gutaran ýogyn çekimlili işliklere, –eýin soňy çekimsiz sese gutaran inçe çekimlili işliklere, –ýyn soňy çekimli sese gutaran ýogyn çekimlili işliklere, –ýin bolsa soňy çekimli sese gutaran inçe çekimlili işliklere goşulýar. Meselem:

Men hat ýazaýyn, geleýin,
Men kitap okaýyn, sözläýin.

Şu şekiliň köplük sany üçin bolsa –al-yň/-el-iň goşulmasy ulanylýar. Bu goşulmanyň soňky çekimlisi uzyn aýdylýar. Many taýyndan bolsa bir işi bitirmek isleýän adamlaryň sanynyň ikiden artykdygyny görkezýär. Meselem:

Biz bar-al-yyň, gel-el-iň.

Eger-de şol işi bitirmek isleýän adamlaryň sany ikiden artyk bolmasa, onda –aly/–eli goşulmasy ulanylýar. Meselem:

Turaly, gaýdaly, gideli we ş.m.

Isleg şekilinde ýokluk aňlatmak üçin umumy kada boýunça –*ma/–me* goşulmasy getirilýär. Meselem:

Men ýaz-ma-ýyn, gel-mä-ýin.

Ýokluk galypynyň goşulmasy goşulanda, şu şekili emele getirýän goşulmanyň başyndaky çekimli bilen ýokluk galypynyň soňundaky çekimli goşulyşyp, netijede uzyn aýdylýar.

Eger isleg şekiline sorag goşulmasy hem goşulsa ýa-da sorag çalyşmasy getirilse, sözleminň eýesi bolup gelen şahsyň rugsat soradygyny aňladýar. Meselem:

Men kluba barayynmy?

Men nirä gideýin?

Isleg şekiliniň ikinji we üçünji ýöňkemesi üçin düýp işligiň yzyndan şu şekili emele getirýän goşulmanyň ilki çekimlisi uzyn aýdylýar. Meselem:

Sen ýaz-aa,   ýaz-aaý,

Siz ýaz-aaň,   ýaz-aaýyň,

Olar ýaz-aasynlar,   ýaz-aaýsynlar.

Şu görkezilen mysallarda ýöňkeme goşulmalary buýruk şekiliniň ýöňkeme goşulmalary bilen bir meňzeş, emma muny buýrukdan tapawutlandyryan zat mazmuny bilen birlikde düýp işligiň soňundan gelýän çekimli sesiň uzyn aýdylmagydyr.

Isleg şekiliniň ikinji ýöňkemesiniň birlik sanynda –*gaý/–geý* goşulmasy getirilip, sözleýjiniň mysapyrlyk bilen bir işiň bitmegini ikinji şahsdan isleýändigini aňladýan şekil emele gelýär. Ýöňkeme üçin şol şekiliň yzyndan at çalyşmalary getirilýär. Meselem:

Al-gaý sen,

diý-geý sen,

gel-geý sen.

Eger şu görnüşden soň at çalyşmalary ýa-da ýöňkeme goşulmasy getirilmese, aňlanylýan düşünje üçünji şahsa degişli bolup, *gargamak, alkyş etmek* ýaly manyda ulanylýar. Meselem:

Meniň adym molla torgaý,

*Birje agyz etim **bolgaý**,*

Meniň etim iýen adam,

*Ýedi gapa ýetim **bolgaý** („H. d.“).*

Ýokarda görkezilenlerden başga-da, düýp işligiň soňuna –*aýaýyn/–äýeyin* goşulmasy goşulyp, bir işi etmekligi hakykatdan hem göwnüne düwendigini aňladýan isleg şekili emele gelýär. Meselem:

Men al-aýaýyn, gel-äýeyin.

Köplügi üçin bolsa –*aýalyň/äýeliň* goşulmasy goşulýar. Meselem:

Biz *al-aýalyň, gel-äýeliň*.

Ýokluk galypy umumy kada boýunça emele gelýär.

Işligiň şert şekili

Işligiň şert şekili-da şahs görkezýän işlik şekillerinden biri bolup, düýp işligiň soňuna –*sa/–se* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Munuň ýöňkeme goşulmalary öten zaman ýöňkemelerine dogry gelýär. Meselem:

Birlik sany

Men *al-sa-m, gör-se-m,*

Sen *al-saň, gör-se-ň,*

ol *al-sa, gör-se.*

Köplük sany

Biz *al-sa-k, gör-se-k,*

Siz *al-sa-ňyz, gör-se-ňiz,*

Olar *al-sa-lar, gör-se-ler.*

Ýokarky mysallarda görnüşi ýaly, üçünji ýöňkemäniň özüne has bolan ýöňkeme goşulmasy bolman, şert şekiliniň özüne barabar bolýar. Şert şekiliniň ýokluk galypy –*ma/–me* goşulmasynyň getirilmegi bilen ýasalýar. Meselem:

Men *al-ma-sa-m, gel-me-se-m,*

sen *al-ma-saň, gel-me-seň,*

ol *al-ma-sa, gel-me-se.*

Işligiň şert şekili many taýyndan soň ýüze çykmaly gymyldynyň şertini görkezýär. Özünüň sintaktik häsiýeti boýunça eýerjeň sözlemiň habary bolup gelýär. Şeýle bolanda, baş sözlemiň habary bolup gelen işlik, köplenç, geljek zaman şekilinde, käbir ýagdaýlarda bolsa häzirki zaman şekilinde duş gelýär. Meselem:

Howa maýlasa, gezmäge bararys.

Okuw gutarsa, teatra bilet almaga gitjek.

Maşyn tapylsa, meýdana gezelenje gidýäris.

Diýmek, ýüze çykýan gymyldynyň haýsy zamana degişlidigi baş sözlemiň işlikden bolan habaryna bagly.

Eger zaman düşüňjesi şert şekiliniň özi bilen görkezilmeli bolsa, onda iki işlik getirilip, sonuň biri (esasy işlik) ortak işligiň zaman şekilleriniň birinde gelip, *bolmak* kömekçi işlik bolsa şert şekilinde bolýar. Meselem:

Maşyn gelen bolsa, şähre ugrardym.

Oraz öten ýyldan bäri obada işleýän bolsa, durmuş ýagdaýyny düzedendir.

Eger Gurban okuwa gitjek bolsa, hojalygyň umumy ýygnagy oňa garşy bolmaz.

İşligiň şert şekili aşakdaky manylarda hem ulanylýar.

1.Şert şekilindäki işlik gerek sözünden öň gelip, çak etmegi aňladýar. Meselem:

Oraz öýde bolsa gerek.

Ýene ýarym sagatdan ýygnak gutarsa gerek.

2. Belli bir ýöňkemedede gelen şert işlikden soň öten zaman ortak işliginiň getirilmegi bilen gümansyratmak ýokundysyny görkezýän işlik emele gelýär. Meselem:

Bu mesele hakynda sen maňa aýtsaň aýdansyň.

Şert şekiliniň şu hili görnüşinde mundan soň ýüze çykmalý gymyldy aňladylmalý bolsa, soňky şlik nämälim geljek zaman şekilinde gelýär. Meselem:

Berdi şu gün ugrasa ugrar.

Abdydan hat ertir gelse geler.

3.Ökünmegi, arman çekmegi aňladýar. Meselem:

Sen dogman geçseň bolmadymy?

Şu hili işlikler gymyldynyň ýüze çykmagyny arzuw etmegi hem bildirýär. Meselem:

Sen oba gitseň bolmaýarmy?

4.Gymyldynyň ýüze çykman galmajagyny aňladýar. Meselem:

Indiki ýygnakda geplemesem bolmaz.

Şert işligi belli bir ýöňkemedede gelen –myka/–mikä goşulmasynyň getirilmegi bilen käbir ýagdaýlarda ikigöwünlilik ýaly düşüňjeleri hem aňladýar. Meselem: *Men magazine gitsemmikäm.*

İşligiň hökmanlyk şekili

Bu şekil düýp işligiň soňuna –maly/–meli goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelip, many taýyndan bitirilmegi zerur bolan gymyldyny aňladýar. Eger-de hökmanlyk görnüşde gelen işlik sözlemde habar bolup gelse, gymyldyny ýüze çykarýan şahsy görkezmek üçin at çalyşmalary ýa-da şol şahsyň adyny görkezýän söz bolmalý. Meselem:

Birlik

Men bar-maly, gel-meli,

sen bar-maly, gel-meli,

ol bar-maly, gel-meli.

Biz *barmaly, gel-meli*,
 siz *barmaly, gel-meli*,
 olar *barmaly, gel-meli*.

Eger-de şu görnüşde gelen işliklere degişli at çalyşmalary getirilmejek bolsa, onda –*maly/-meli* goşulmasynyň yzyndan habarlyk goşulmalary getirilmeli, ondan soň ýöňkeme goşulmalaryny ulanmaly bolýar we şonuň netijesinde hem gymyldyny ýüze çykarýan şahs mälim bolýar. Meselem:

	<i>dy-m, dy-k,</i>
	<i>dyr-yn, dyr-ys,</i>
<i>Al-maly</i>	<i>myş-ym, myş-yk,</i>
	<i>ka-m, ka-k,</i>
	<i>ekenim, ekenimiz (ekenik),</i>
	<i>dy-ň, dy-ňyz,</i>
<i>Al-maly</i>	<i>(dyr)-syň, (dyr)-syňyz,</i>
	<i>myş-yň, myş-yňyz,</i>
	<i>ka-ň, ka-ňyz,</i>
	<i>ekeniň, ekeniňiz.</i>

Hökmanlyk şekiliniň bu goşulmasy aslynda *-ma-ly/-me-li* ýaly iki elementden ybaratdyr. Şolardan birinjisi (–*ma/-me*) işlikden at ýasaýan goşulma. Meselem:

Gura-ma, süz-me, düz-me we ş.m.

Soňky –*ly/-li* goşulmasy bolsa, esasan, atlardan sypat ýasaýan goşulma. Meselem: *At-ly* (adam), *kitap-ly* (oglan), *çöpli* (bugdaý) we ş.m.

Işligiň hökmanlyk şekilini emele getirmekde bu iki goşulma birleşip, ýokarky şekili ýasaýar. Şu şekil goşulyp ýasalan işliklerde hem isimleriň, hem işlikleriň häsiýetini tapmak mümkin. Birinjiden, munuň ýokluk galypy, köplenç, isimlerde ulanylýan *däl* diýen sözüň üsti bilen emele gelýär. Meselem:

Bu ot orulmaly däl.

Bu ýer sürülmeli däl.

Eger şu görnüşde gelen işlik aýyrgyç ýa-da doldurgyç hyzmatynda gelse, ýoklugy görkezmek üçin *däl* sözi bilen bir hatarda –*syz/-siz* goşulmasy-da ulanylýar. Meselem:

Men size şu temanyň okamasyzdygyny (okamaly däldigini) öň hem aýdypdym.

Ýöne şeýle bolanda, ýokarky şekiliň –ly bölegi düşüp, –syz/–siz goşulmasy şonuň –ma/–me böleginden soň goşulýar. Emma özünde şu şekil bar bolan käbir türki dillerde (azerbaýjan, türk) munuň ýokluk galypy-da edil işliklerdäki ýaly umumy kada eýerip, düýp işlikden soň –ma/–me goşulmasy getirilýär:

Inkar şäkilçilärini fe'li isim şäkilçiläri ilä **garyşdyrmamaly** (türkmençe-garyşdyrmaly däl⁷⁸).

Ikinjiden bolsa, bu görnüşde gelen işlik özüniň sintaktik hyzmaty boýunça edil atlar ýaly sözlemiň her hili agzasy bolup gelýär. Meselem:

*Ýygnakda **geplemeli**—başlyk* (geplemeli—eýe).

*Men şu kitaplary **okamaly*** (okamaly—habar).

***Suwarylmaly** ýerler taýýar edildi* (suwarylmaly—aýyrgyç).

*Gawunlaryň tiz **satylmalysyny** aýry goý* (satylmalysyny-doldurgyç).

Diýmek, –maly/–meli goşulmasy atlar bilen işlikler arasynda bolan bir şekili emele getirýär. İşligiň hökmanlyk şekili umuman geljekde edilmegi zerur bolan gymyldyny aňladýar.

Eger-de şu görnüşde gelen söz bilen öten zaman aňladylmaly bolsa, onda öten zaman aňladýan habarlyk goşulmasy getirilýär. Meselem: *men şähere **gitmelidim***. (Seret: öten zamanyň her hili görnüşde gelşi).

Işligiň infinitiw şekili

Işligiň infinitiw şekili düýp işligiň soňuna –mak/–mek goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelýär. Meselem:

Al-mak, ýaz-mak, söz-le-mek, bil-mek we ş.m.

Bu infinitiw işlik bilen at arasyndaky bir şekil bolup, sözlemde işlik hyzmatynda-da, at hyzmatynda-da gelip bilýär. Infinitiwiň işlik hyzmatynda gelmegi onuň aslynda gymyldy-hereket aňladýan sözüň, ýagny işligiň bolmagydyr. Infinitiwiň goşulmasy goşulanda-da, düýp işlik özüniň öňki işlige degişli käbir aýratynlyklaryny ýitirmeýär. Mysal üçin, şol işlik öň geçirýän ýa geçirmeýän bolsa, infinitiw şekiline öwrülende hem öňküligine galýar, dereje aňlatmak taýyndan hem edil şunuň ýaly, öň düýp işlik nähili derejede bolan bolsa, ýene-de şol derejesini saklaýar (ýaz-mak, ýaz-yş-mak, ýaz-yl-mak, ýaz-dyr-mak we ş.m.). Sözlemiň bir agzasy bolup gelende, edil işlikden bolan agza ýaly doldurgyç kabul edýär. Meselem:

*Men şu kitaby **almak** üçin gelipdim.*

*Irden **turmak** peýdaly.*

Eger atlara aýyklaýjy baglanýan bolsa, infinitiw şekilinde gelen işlige işlikleri aýyklaýan hallar baglanýar. Meselem:

*Buýrulan işi tiz **bitirmek** gerek.*

Infinitiw şekilinde gelen işligiň atlara degişli häsiýetlerinden şulary bellemek mümkin:

⁷⁸ Seret: Ä.Abasow, Azärbäýjan dilinin grammatikasy, Baky, 1954, 91s.

1. Many taýyndan bu şekil ymyldynyň prosesini, wagtyňy görkezmän, diňe hereketiň adyny aňladýar.

2. Edil atlar ýaly düşüm bilen üýtgeýän bilýär.

3. Düşüm bilen üýtgeýänligi sebäpli, sözlemiň her hili agzasy hem bolup bilýär.

4. Infinitiw şekilinde gelen käbir işlikler hiç hili morfologik özgerişe sezewar bolmazdan, şol durşuna atlar kategoriýasyna geçip gidýär. Meselem:

Bulamak, barmak, ýaşmak, tokmak, gaýmak, guýmak we ş.m.

5. Infinitiw şekilinde gelen işliklere isimlerde ulanylýan *-lyk/-lik*, *-çy/-çi*, *-çyl/-çil* goşulmalaryny hem goşmak mümkin. Meselem:

Ýaz-mak-lyk, ýaz-mak-çy, ýaz-mak-çyl, işle-mek-lik, iş-le-mek-çi, işle-mek-çil we ş.m.

Diýmek, işligiň infinitiw şekilinde hem işliklere, hem isimlere degişli häsiýetleri tapmak bolýar.

Infinitiw şekili şahs görkezmeýär diýipdik. Emma infinitiw atlaryň ýöňkeme goşulmalaryny kabul edýär. Şeýle bolanda hem, gymyldynyň prosesi, ýagny kimiň ýerine ýetirýändigini görkezilmän, gymyldynyň kime degişlidigini aňladýar.

Infinitiwiniň ýokluk galypy üçin *-maz-lyk/-mez-lik* goşulmasy ulanylýar. Bu goşulmanyň *-maz/-mez* bölegi ýoklugy, umumy zamany we ýöňkemäni görkezýän goşulma bolup, *-lyk/-lik* bolsa isim ýasaýjy goşulmadyr. Türkmen dilinde infinitiwiniň barlyk we ýokluk galypy birmeňzeş däl. Emma türki dilleriň käbirlerinde *-mak/-mek* barlyk we ýokluk galypalarynyň ikisinde hem saklanýar. Meselem:

Ýazmak, ýaz-ma-mak

gelmek, gel-me-mek⁷⁹.

...wurmamaga çalyşdy⁸⁰.

Häzirki türkmen dilinde infinitiwiniň *-mak/-mek* şekiliniň soňuna *-lyk/-lik* goşulmasyny goşup hem ulanýarlar. Şeýle bolanda, infinitiw şekilindäki işlik at kategoriýasyna has ýakynlaşýar. Meselem:

Al-mak-lyk, bar-mak-lyk, gel-mek-lik we ş.m.

Infinitiw şekiliniň soňuna *-çy/-çi* goşulmasy goşulanda, hyýallanmagy aňladýan şekil emele gelýär. Meselem:

Men mekdebe barmakçy.

Oraz bize gelmekçi.

Eger-de zaman, ýöňkeme ýaly düşüňjeler aňladylmaly bolsa, onda infinitiw şekilinde gelen işlikden soň, *bolmak* kömekçi işligi getirilip, häzirki we geljek zamany, ýöňkemäni aňladýan goşulmalar şol kömekçi işlige goşulýar. Meselem:

⁷⁹ Seret: А.Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, с.191.

⁸⁰ Seret: Ä. Abaýew, Azärbäýçan dilinin grammatikasy, Baký, 1954, 101s.

*Şu ýol bilen **gitmek bolýar**.*

*Oňa arz **etmek bolar**.*

Işligiň infinitiw şekiliniň gysgalan görnüşinde düýp işligiň soňuna *–ma/–me* goşulmasy goşulýar. Eger şu goşulma sözüň iň soňky bognuny emele getirse, basym hem şu goşulma düşýär. Infinitiwiň bu gysgalan görnüşü isimlere has ýakyn bolup, şu görnüşde gelen köp sözler indi bütinleý atlar kategoriýasyna geçipdir. Meselem:

*Biziň mekdebimizde ýaşlar **guramasy oňat işleyär**.*

*Okuwçylar düýn **düzme** ýazdylar.*

*Bazarda **süzme** satylýar.*

Işligiň infinitiw şekili iş atlaryndan prosessiz, jansyz, umuman bolmagy mümkin gymyldyny aňlatmak bilen tapawutlanýar. Mysal üçin, mugallym bir okuwçyny ýanyna çagyryp, kitap okatsa, mugallym oňa *seniň kitap okaýşyň oňat* diýip aýdar, çünki bu ýerde okuwçynyň okamak gymyldysynyň prosesine baha berilýär.

Iş atlary

Iş atlary iki hili görnüşde ýasalýar. Şolardan birinjisi düýp işligiň soňuna *–yş/–iş/–uş/–üş/–ş* goşulmasyň goşulmagy bilen emele gelyär. Bu goşulmanyň görnüşlerinden *–yş* soňy çekimsiz sese gutaran ýogyn çekimlili işliklere, *–iş* soňy çekimsiz gutaran inçe çekimlili işliklere, *–uş/–üş* özünde dodak çekimlisi bolan bir bogunly işliklere we *–ş* soňy çekimli sese gutaran işliklere goşulýar. Meselem:

*Dayhanlaryň pagta **ýygşy** kanagatlanarly.*

*Merediň sapagyny **bilşi** erbet däl.*

*Küştdä Berdiniň bu gezekki **utuşy** nädogry.*

*Saparyň **gülşi** bir täsin.*

Soňy çekimlä gutaran işliklerde *–ş* dogrudan-dogry şol düýp işlige goşulýar ýa-da düýp işlik bilen şu goşulmanyň arasynda *–ý* sesi artdyrylýar. Meselem:

*Çarynyň **okaşy** (oka-ý-ş-y) oňat.*

*Atyň **ýöreşi** (ýöre-ý-ş-i) ýaman däl.*

Iş atlarynyň bu görnüşü many taýyndan prosesli gymyldyny, hereketdäki gymyldyny aňladýar. Iş atlary bilen görkezilen gymyldy nähili hem bolsa, hereketde bolýar. Şunuň ýaly hereketdäki gymyldyny görkezmegi bilen iş atlary infinitiwden tapawutlanýar. Infinitiwde gymyldy fakt şekilinde duýulýan bolsa, iş atlarynda şol fakt janly herekete öwrülýär. Şol sebäpli hem infinitiw bilen iş atlary bir-birleriniň ýerine gelip bilmeýärler. Iş atlarynyň bu görnüşü hemme wagt ýöňkeme bilen ulanylýar.

Sözlemde iş atlary eýe, aýyrgyç, doldurgyç we sintetik sözlemiň habary bolup gelip bilýär. Meselem:

*Pagtanyň **açylyşy** haýal (açylyşy—eýe).*

Babanyň işleýşiniň ugry bolmady (işleýşiniň—aýyrgyç).

Maşynyň pagta ýygyşyny gördük (ýygyşyny – doldurgyç).

Bu atyň çapaýşyny (çapaýşyny – sintetik sözlemiň habary).

Eger –ş goşulmasy soňuna –aý/–äý goşulmasy goşulan işliklere goşulyp gelende, şol işlik haýran galmagy, tolgunmany aňladyp, düýp işligiň soňundaky çekimli ses hem uzyn aýdylýar. Meselem:

Durdyňyň okaýşyny.

Ýygnakda Jereniň sözläýşini.

Iş atlarynyň ikinji görnüşi –as/–es/ –s goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Soňky çekimli gutaran işliklerde soňky çekimli uzalýar-da, ýeke –s goşulýar. Bu şekil hem hemişe ýöňkemeli ulanylýp, many taýyndan bir gymyldyny ýüze çykarmaga meýil etmegi aňladýar. Mundan başga-da, şu şekili kabul eden işligiň sözlemde ýeke özi gelmän, kömekçi işlik hökmünde *gelmek* işliginiň getirilmegini talap edýär. Meselem: *Meniň hat ýazasym gelyär. Çarynyň okasy gelyär. Illiniň ýatasy gelyär. Sähediň seni göresi gelyär. Jereniň mekdepde işläsi gelyär.*

Şu *gelmek* işliginiň getirilmegi sebäpli, adamyň aňynda ýokarky goşulma goşulan sözden aňlanýan düşüňjede *gelmek— gitmek* ukyby bar bolup duýulýar. Meselem:

Meniň ukласym gelyär diýsek, *uklamak* düşüňjesi belli bir wagtda maňa gelýän ýaly bolup çykýar. Eger-de *men uklamak isleýärin* diýsek, onda *uklamak* düşüňjesi sözleýän adamyň öz ygtyýarynda ýaly bolýar. Ýokluk galypyny görkezmek üçin –ma/–me goşulmasy, köplenç, *gelmek* işligine goşulýar. Meselem: *Maralyň ýatasy gelmeýär.* Eger –ma/–me goşulmasy şu şekili kabul eden söze goşulsa, ýokluk goşulmasynyň çekimlisi uzyn aýdylýar. Meselem: *Meniň şony görmäsim gelyär.*

Iş atlarynyň bu görnüşi isleg, meýil etmeklik aňlatmakdan başga-da, aşakdaky manylarda duş gelýär.

1. *Ýok* sözi bilen gelende, çak etmekligi aňladýar. Meselem: *Indi ol gelesi ýok.*

Ýok sözi bilen iş adynyň şekilinde gelen sözüň arasyndan *iş* sözi getirilip, bir iş etmegiň gerek dälidigini aňladýar. Meselem:

Şu gün şähre gidesi iş ýok.

Eger-de şahs görkezilmeli bolsa, onda iş sözüne ýöňkeme goşulmasy goşulýar. Meselem:

Meniň olara barasy işim ýok.

Ortak işlik

Käbir işlerde ortak işlikler özbaşdak söz topary hem hasaplanýarlar. Onuň özbaşdak söz topary hasaplanmagy tötänden bolmasa gerek. Olary söz toparlarynyň biri hasaplaýanlar, gürrüňsiz, şolary ýasaýan sözüň yzyndan goşulýan goşulmalare we olaryň (ortak işlikleriň) emele gelenden soňky manylaryna hem-de sözlemdäki hyzmatlaryna seretmek netijesinde şol pikire gelendirler.

Ortak işlikleri özbaşdak bir söz topary hasaplamak gadymy Gresiýada döredilen grammatikalarda hem duş gelýär; Meselem: Aleksandriýa grammatistleri sözleri sekiz topara bölüp, şolaryň biri edip-de ortak işlikleri hem görkezýärler⁸¹.

Ortak işlikleriň rus we beýleki hindi-ýewropa dillerinde aýratyn bir söz topary bolup bölünip biljekdiklerini akademik I. I. Meşşaninow belläp geçýär⁸². Olara özbaşdak söz topary hökmünde garamaklygy akademik A. A. Şahmatowyň (причастие является глагольным прилагательным; это такая форма (часть речи), которая совмещает грамматические свойства глагола и прилагательного⁸³) işinde hem görmek bolýar. Tungus dillerinde ortak işlikleriň özbaşdak söz toparydygyny prof. W. I. Sinsius belläp geçýär⁸⁴.

Türki dillere degişli ýazyylan käbir işlerde hem olary özbaşdak bir söz topary hasaplamaklyga ýa şol pikiriň tarapdarlaryna duş gelmek bolýar. Meselem: 1776-njy ýylda çykarylan Holdermanyň kitabynda⁸⁵, 1801-nji ýylda çykan G. Giganowyň grammatikasynda⁸⁶ ortak işlikler özbaşdak söz topary hasaplanýarlar. Akademik I.I. Meşşaninow-da türki dillerde şolaryň aýratyn söz topar bolup bölünmek meýli bar diýip görkezýär⁸⁷.

Türkmen dilinde ýagdaý nähili? Bu dilde olar işlikler bilen isimler arasynda duran sözlerdir.

Türkmen dilindäki doly manyly ähli sözleri iki topara, ýagny isimler⁸⁸ we işlikler toparyna bölenimizde, ortak işliklere şolaryň aralygyndan ýer bermeli bolýar. Dogry, olary ýasaýan goşulmalaryň düýp işligiň soňuna goşulmagy bilen emele gelen sözleriň üç sany esasy zamany aňlatmak häsiýetiniň bardygy, türkmen dilinde diňe işliklere has bolan *-ma/-me* ýokluk şekiliniň düýp işligiň yzyndan we ortak işligi hasyl edýän degişli goşulmalaryň-da önünden getirilmegi bu sözleri işlige ýakyn ýaly edip görkezýär. Emma şolara oňatja syn etsek, onda olaryň-da doly suratda işlik alamatyny saklamaýandyklaryny görüp bileris.

Ortak işliklikleriň isimlere ýakyn tarapy-da güýçlüdir. Olara işlikden ýasalan sypata ýakyn sözler — sypatdaş sözler diýip garamak bolar, çünki bular hem sypatlar ýaly belli bir adyň önünden gelip, hiç hili goşulmany kabul etmän, baglanan sözünüň aýyklaýjysy bolup gelýärler, şeýle bolanda, ol adyň önünden gelen ortak işlik hemişe üýtgemedik şekilde bolýar. Meselem:

Täze kitap —	okalan kitap;
uly öý—	ýykylan öý;
ýyrtyk köýnek—	ýyrtylan köýnek;
zehinli çaga —	oýnajak çaga;
dury suw—	akar suw...
Täze kitabyň—	okalan kitabyň;
uly öýüň—	ýykylan öýüň;
ýyrtyk köýnekden —	ýyrtylan köýnekden,
zehinli çagada—	oýnajak çagada;

⁸¹ Seret: Античные теории языка и стиля, М.- Л.,1936, стр. 118-132.

⁸² Seret: И.И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М.-Л., 1945, 239с.

⁸³ Seret: А.А.Шахматов, Синтаксис русского языка, М., 1941, с.470.

⁸⁴ Seret: ("...причастие в современных тунгусских языках – это отдельная самостоятельная часть речи, отличная и от глагола, в собственном смысле слова, и от имени"), тезисы докладов по секции востоковедения. Научная сессия ЛГУ, 1946 г., ("причастие в тунгусских языках), с.61.

⁸⁵ Seret: Турецкая грамматика или краткий и легчайший способ к изучению турецкого языка, СПб, 1776, с.4.

⁸⁶ Seret: Грамматика татарского языка, СПб, 1801, с.13.

⁸⁷ Seret: Члены предложения и части речи, М.-Л., 1945, 239с.

⁸⁸ *Isim diýen düşüňjä at, sypat, san, çalyşma, hal diýen söz toparlaryny goşýarys.*

Ýokarda getirilen mysallardan görnüşi ýaly, ilki hatarda getirilen sözler sypat bolyp, soňky hatardaky sözler-de düýp işligiň yzyna degişli goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalan ortak işliklerdir. 2 bilen bellenen mysallarda *kitabyň, öýüň, köýnekden, çagada, suwy* ýaly sözler üýtgediji goşulmalary kabul edip gelen bolsalar, olaryň önlerinden getirilen *täze—okalan, uly—ýykylan, ýyrtyk—ýyrtylan, zehinli — oýnajak, dury – akar* ýaly sözleriň bolsa birinjisi sypat, ikinjisi ortak işlik bolup, hiç hili goşulmany özüne kabul etmän, şol duruşlaryna, ýagny üýtgedilmedik şekilde özünden soňky gelen sözleri aýyklap geldiler.

Şu ýerde alnan mysallar ortak işlikleriň sypatlara diňe ýakynlygyny görkezmeýärler. Ortak işlikler sypat hyzmatynda gelseler-de, olar heniz doly sypatda sypat dälidirlər, çünki sypatlaryň käbir häsiýetlerini olarda görmek bolmaýar, Meselem: hil, birnäçe-de otnositel sypatlardan ön sypatlara has bolan dürli goşulmalary getirmek bolar. Meselem:

Ýagşy—iň ýagşy,

uly— iň uly,

kiçi—juda kiçi,

zehinli—örän zehinli,

sary—sap-sary,

edepli—örän edepli we ş. m.

Ýene-de käbir goşulmalary hil sypatlaryň yzyndan ulanyp bileris.

Meselem: *Ak- agymtyl, gara- garamtyl, şor -şorumtyk, süýji- süýjümtik, goýy — goýurak, kiçi—kiçiräk, sary—saryja, mele—meleje, aglak—aglaýyk, gülek — gülejik we ş. m.*

Ortak işlikleriň önünden hem hil we otnositel sypatlary getirmek bolar. Meselem:

Täze ýazylan kitap,

hapa ýyglan pagta,

sürlen ýer,

owadanja edilen oýunjak,

täzeje getirilen zatlar we ş.m.

Ýokarkylar kimin sypatlara has bolan käbir häsiýetleri ortak işliklerde görmek bolmaz, ýagny olaryň önlerinden we yzlaryndan ýaňky sypatlar bilen getirilen goşulmalary getirip bilmeris. Ýa-da ortak işlikleriň öz önlerinden sypat aýyklaýjylaryny kabul edişleri ýaly, sypatlaryň hut öz önlerinden ortak işliklerden bolan aýyklaýjylary kabul ediş häsiýetlerini görüp bilmeris, ýagny sypatlar ortak işliklerden bolan aýyrgyçlary kabul edip bilmeýärler, emma ortak işlikler bolsa, ýokarda görşümüz ýaly, sypatlardan bolan aýyrgyçlary kabul edip bilýärler.

Bu ýagdaý işlikler ulgamyna girýän ortak işlikleriň hyzmat we manylary taýyndan hem sypatlara ýakynlaşýandygyny görkezýär. Ýöne nähili-de bolsa, birinjiden, ortak işlikleriň işlik häsiýetini özünde saklap, işlik halynda galmaklyk we, ikinjiden, hyzmat we manylary taýyndan

sypatlara ýakynlaşyp, belli derejede sypatlara öwrülmeň meýilleriniň bardygyny görkezmek gerek.

Şu ýokarky aýdanlarymyzdan başga-da ortak işligiň ondan aňlanylýan hereketi ýerine ýetiriji şahs atlaryna öwrülmeň meýli hem bar. Meselem:

Giden getirer, **oturan** nyrh sorar.

Şeýlelikde, ortak işliklerde diňe bir işliklik häsiýeti bolman, olar birnäçe söz toparyna deňişli aýratynlyklary özülerinde saklaýarlar. Ortak işliklerdäki beýle häsiýet diňe bir türkmen diline deňişli bolman, başga türki dillere-de deňişlidir.

Ortak işliklerde aşakdaky ýaly işliklik häsiýeti bar:

1. Hereket we zaman düşüňjesini bildirmeklik. Meselem:

Ýazylan hat, ýazylyýan hat, ýazyljak hat;

işläň işçi, işleýän işçi, işlejek işçi we ş.m.

2. Ýokluk galypa eýe bolup bilmeklik. Meselem:

Örülen saç—örülmedik saç;

gutarylan iş—gutarylmadyk iş;

işleýän lukman—işlemeyän maşyn;

saýraýan guş—saýramadyk guş;

akýan suw—akmaýan suw;

semrejek mal—semremejek mal;

okajak okuwçy—okamajak okuwçy we ş.m.

3. İşlik derejeleriniň hemmesini-de kabul edip bilmeklik. Meselem: *Goýny ýuwan adam; goýny ýuwşan adam; goýny ýuwduran adam; ýuwan goýun; ýuwnan oglan we ş.m.*

4. Sözlemde işlikleri aýyklaýan hemme doldyrgyçlar ortak işlikleri-de aýyklar bilýärler, ýagny işlikleriň hemme aýyklaýjylaryny ortak işlikler hem kabul edip bilýärler. Meselem:

Goýna giden adam;

goýny gören oglan;

goýunda gezen it; **goýundan** gelen çoluk;

oňat işleýän maşyn;

Bäşim üçin alnan kitap we ş.m.

Ortak işlikler ýokarky aýdanlarymyza garamazdan, semantik we funksional aýratynlyklary boýunça işliklerden tapawutlanýarlar. Ol tapawutlar hem esasan şulardan ybaratdyr:

1. İşlikleriň esasy hyzmatlary sözlemde habar bolup gelmek bolsa, ortak işlikleriň wezipesi sözlemde diňe bir habar bolup gelmek bolman, sözlemiň beýleki agzalary-da bolup bilýär. Meselem:

Ýatan öküze iým ýok („N.“). **Okaýan** il ozar, **okamaýan** il tozar („N.“). **Bilmez** mebip jan alar („N.“). **Giden** getirer, **oturan** nyrh sorar („N.“). **Saýany** **ekmedik** salkynda. ýatmaz („N.“).

2. İşlikler sözlemde şol duruşlaryna at bolup bilmeseler-de, ortak işlikler şol duruşlaryna hem at hyzmatynda gelip, adyň soragyna jogap bolýarlar. Meselem:

Senem el ýuwulýany (nämäni?) alyp, eýwanyň öňüni syryp gidýän kiçijik salmajykdan akyp ýatan suwuň üstüne egildi („O. ý.“). Bir okana (kime?) bar, bir hem dokana (kime?) (N.).

3. İşlikler semantik taýdan zadyň hereketini höküm arkaly we habar bermek arkaly ýüze çykarsalar, ortak işlikler aýyklamak arkaly ýüze çykarýarlar. Şeýle faktlar bolsa aýratyn ýagdaýlarda ortak işlikleriň sypatlara hem öwrülip gitmegine sebäp bolýar. Meselem:

Ýanar dag (nähili dag?),

akar suw (nähili suw?),

görer göz (nähili göz?),

ölmez eser (nähili eser?) we ş.m.

Ortak işlikleriň şunuň ýaly iki hili häsiýetiniň bolmagy olaryň birnäçe türki dillerde işlik toparynyň içinde öwrenilip, käbir türki dillerde bolsa sypatlar toparynyň içinde öwrenilmegine sebäp bolupdyr⁸⁹.

Türkmen diline gelenimizde bolsa, olar henize çenli işlikler toparynyň içinde öwrenilip gelinýär. Ortak işlikleriň şeýle öwrenilmegi aslynda işlik bilen aýrylmaz suratda baglydygyndan gelip çykýar. Sebäbi türkmen dilinde ortak işliklerde işliklik häsiýeti agdyklyk edýär. Şonuň üçin hem ortak işlikleri häsiýetleri we hyzmatlary boýunça işlikleriň içinde öwrenmek beýleki söz toparlarynyň içinde öwrenmekden has amatly bolup çykýar.

Professor N.K. Dmitriýew ortak işliklere şeýle kesgitleme berýär: „Причастием называется такая форма глагола, которая одновременно обладает признаками глагола и прилагательного, иначе говоря, является отглагольным прилагательным⁹⁰“.

Ortak işliklere her hiliräk kesgitleme berlip gelinse-de, olaryň hemmesinde hem esasy aýratynlyk hökmünde sypatlara ýakynlyk, ýagny ortak işlikleriň sypatlar ýaly zady aýyklap gelmek häsiýeti nazarda tutulýar. Bu esasan dogrudyr. Emma ortak işlikleri has anykräk kesgitleänimizde bolsa, ony şeýle kesgitlemeli boljak: **gymyldy-hereketiň belli bir zamandagyyny aňladyp, esasan özüniň baglanýan adynyň hereket aýratynlygyny bildirmäge hyzmat edýän işlik şekiline ortak işlik diýilýär.**

Bu kesgitlemede-de ortak işlikleriň eýerjeň sözlemiň habary, at hyzmatynda gelişleri ýaly birnäçe hyzmatlary görkezilmeýär, şonuň üçin hem onuň esasan edýän hyzmaty nazarda tutulmaly bolýar.

⁸⁹ Seret: Azerbaýjan diliniň grammatikasy, Baky, 1951, 128, 192 s.

⁹⁰ Seret: Н.К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948, 189с.

Türkmen dilinde, şeýle-de beýleki türk dillerde ortak işlikleriň sözlemde ornunyň üýtgemegi bilen olaryň grammatik hyzmaty, manysy hem üýtgeýär.

Meselem:

Okajak oglan — oglan okajak;

Akar suw—suw akar;

okan oglan- oglan okan...

Ortak işlikleriň adyna gelenimizde, henize çenli türk dillerde ýazylan ortak işliklere degişli işlerde her hili adalga ulanylyp gelinýär, ýagny türk dilleriň her birinde bir hili adalga ulanylyp gelipdir. Mysal üçin, Alymjan Ibrahimow „Tatar sarfy“⁹¹ diýen kitabynda „türdeşler“ diýen bolsa, I. Alparow „Tatar grammatikasy“⁹² diýen kitabynda „isim feýiller ýa-da ortak feýiller“ diýipdir. A.N. Batyrmurzaýew we E.A. Kurtmollaýew „Krym tatar diliniň grammatikasy“ diýen kitabynda „Syfat feýiller“⁹³ diýen bolsa, professor N. Saurenbaýew „Kazak tili“ diýen kitabynda „ýesimşe“ diýip görkezýär⁹⁴. Özbek dilinde ortak işliklere „sifatdoş“ diýilse, azerbaýjan diliniň grammatikasynda bolsa ortak işlikler işlik kategoriýasynyň içinde öwrenilmän, işlikden ýasalýan sypatlar hökmünde ýasama sypatlar, „fe’li sifät“ diýen bölümde öwrenilýär⁹⁵.5)

Ine, ýokardakylardan görnüşi ýaly, türk dillerde ortak işlikler „türdeşler, isim işlikler, sypat işlikler, feýli sypatlar (işlik sypatlar), sypatdaşlar, isimçeler, ortak işlikler, isimdeş işlikler“ diýen adalgalaryň üsti bilen aňlanylyp gelipdir. Mundan bolsa türk dillerdäki ortak işlikleriň ady—adalgasy hakynda entek doly bir pikire gelinmändigini aňlanylýar.

Bu dogruda türkmen diline gelenimizde-de, ortak işlikler üçin iki hili adalganyň ulanylandygyny görmek bolýar⁹⁶. Emma şeýle bolsa-da, *ortak işlik* adalgasy 1929-njy ýyldan bäri ulanylyp, häzir okuwçylar tarapyndan özleşdirilen adalgadyr. Şonuň üçin bu adalganyň deregine başga bir adalgany ulanmaga zerurlyk döremeýär. Şol sebäpli hem bu işde köpden bäri okyjylara belli bolan **ortak işlik** diýen adalga ulanyldy.

Ortak işlikleriň tutýan orny

Ortak işlikleriň türkmen dilinde tutýan orny uludyr. Olar, ýokarda aýdylyşy ýaly, özüne has bolan uly hyzmaty ýerine ýetirýärler, sözlemde her hili agza bolup ulanylýarlar. Emma ortak işlikler sypatlar ýaly sypatlandyrylan zatlaryndaky ýönekeý, umumy aýratynlygy bildirmän, olaryň hereket aýratynlyklaryny bildirmäge hyzmat edýärler. Şonuň üçin hem ol hereketleriň belli bir zamanda bolandygyny bildirmäge-de ortak işlikler ukyplydyrlar. Sypatlarda bolsa beýle häsiýet ýok.

Ortak işlikler bilen sypatlaryň zady aýyklar gelendäki häsiýeti bir-birine deň däl. Sypatlar hemme zadyň önünden gelip, önünden soňky gelen predmetleri aýyklar bilýän bolsalar, gaýdym derejesindäki ortak işliklerden başgasy ortak işlikler bilen aýyklanýan predmet ortak işligiň eýesi bolup bilmedik wagtynda ony aýyklar bilmeýärler. Beýle ýagdaýda ortak işlik bilen aýyklanýan

⁹¹ A.Ibrahimow, Tatar sarfy, Kazan, 1918, 48s.

⁹² Ibad Alparow, Tatar grammatikasy, Kazan, 1926, 97s.

⁹³ Seret: A.N. Batyrmurzaýew we E.A. Kurtmollaýew, Krym tatar diliniň grammatikasy, Krym ASSR, 1938, 91s.

⁹⁴ Seret: N.Saurenbaýew, Kazak tili, Almaty, 1953, 123s.

⁹⁵ Seret: Azerbaýjan diliniň grammatikasy, Baky, 1951, 128-130s.

⁹⁶ Seret: P. Azymow, Türkmen dili (Söz ýasaýjy goşulmalar).

predmet belli bir at ýöňkemesini kabul edip, şony aýyklaýan ortak işlikden aňlanýan hereketiň kim tarapyndan ýüze çykanlygyny, eýesini bildirmäge hyzmat edýärler. Meselem:

Okan kitap, işlän iş, geplejek gep... kimin ulanmak bolman, *okan kitabym, işlän işiň, geplejek gepi...* kimin ulanylýar.

Ortak işlikleriň sözlemde diňe bir hyzmatny ýerine ýetirmän, köp funksýany ýerine ýetirmegi-de (aýyrgyç, doldyrgyç, eýe, habar) onuň türkmen dilinde tytýan ornunyň uludygynyň şaýadydyr. Bu hyzmatlaryň içinde ortak işlikleriň arasynda tapawutlandyrylan aýratynlyk olaryň sözlemde aýyrgyç bolup gelendäki hyzmatydyr.

Ortak işlikler köp hyzmaty ýerine ýetirseler-de, olaryň esasy hyzmatlarynyň sözlemde aýyrgyç bolup gelmekdigini bellemek gerek. Şeýle bolsa, ortak işlik aýyrgyjynyň hemmesi üçin umumy bolan many aýratynlygyny has anyrak duýmak üçin, olary sypat aýyrgyçlary bilen deňeşdirip göreliň.

Sypat aýyrgyçlary sözlemde zatdaky bolan sypaty —aýratynlygy (giň, dar, ajy, gowy, aglak, gülek) üýtgetmän, predmetde nähili emele gelen bolsa, şol bolşuna görkezýärler. Meselem:

Uly şäher, giň ýap, ýagşy oylan, edepli gyz, ürkek mal, semiz goýun, ýykyk haýat, döwürik galam we ş.m.

Zatlarda diňe bir beýle üýtgeşmeýän aýratynlyk bolman, olarda hereket aýratynlygy, bir haldan ikinji hala geçýän, üýtgeşme ukyply bolan aýratynlyk hem bolýar. Ortak işlikleriň sözlemde aýyrgyç bolup gelendäki hyzmatlary bolsa öz aýyklaýan zadyndaky ýüze çykýan hereket aýratynlygyny, ýagny üýtgeşmäge ukyply bolan aýratynlygy anyklap görkezmekden ybaratdyr. Meselem:

Okan oylan, gelen myhman, suwarylan ýer, işleýän adam, okalmadyk eser, işlenmedik iş, uçar guş, güler ýüz, ýygyljak gowaça, sürüljek meýdan, kütelmeýän päki, bozulmaýan sagat, okamajak oylan, edilmejek iş, aýrylmaz ýoldaş, öçmez ot we ş. m.

Zatlardaky beýle aýratynlyklar öz hereketlerine görä zatlara bagly, öz gezeginde bolsa predmetleri işjeňleşdiriji aýratynlyklardyr. Ortak işlikler sözlemde aýyrgyç bolup gelende, olaryň şeýle wezipäni ýerine ýetirmekleri bolsa hatda jansyz zady hem *janly* şekilde ony hereket etmäge ukyply edip, görkezip bilýär. Muny bolsa sypat aýyrgyjyny ortak işlik aýyrgyjyna öwürüp görelinde, has oňat duýmak bolar. Şonuň üçin-de birnäçe mysal getirip göreliň:

Abat şäher—gülleýän, güllän şäher;

berk gala—sarsmaz gala;

aýrylmaz dostluk—hemişelik dostluk...

Ine, bu getiren mysallarymyzdan ortak işlik aýyrgyçlarynyň sypat aýyrgyçlaryndan nähili tapawudynyň bardygyny anyk görmek bolýar.

Diýmek, sypatlar arkaly görkezilen aýratynlyklar hil we tebigy aýratynlyklar bolup, ortak işlikler arkaly aýyklandyran aýratynlyklar dinamika eýe bolan (üýtgeşýän) işjeň aýratynlyklardyr.

Zatlaryň ýaşaýyş formasyny duýmaga mümkinlik beriji, mukdar özgerişini sypat özgerişine öwürüji, zatlaryň esasy häsiýetlerini tapawutlandyryjy zat olardaky şu hereket aýratynlyklardyr. Ýokarda görkezip geçişimiz ýaly, sypat bilen ortak işlikleriň arasyndaky manylary taýdan bolan

áýratynlyklar bolsa iki grammatik kategoriýanyň ortasyndaky birnäçe ýakynlyk we meňzeşlikleri tapawutlandyryp görkezmäge päsgel bermeýär.

Sypatlaryň ortak işlikler bilen ýakyn we meňzeş ýerleri şulardan ybaratdyrlar:

1. Iki grammatik kategoriýa hem sözlemde esasan aýyrgyç bolup ulanylýarlar. Beýle ulanylanlarynda bolsa, olaryň ikisi-de köplenç meňzeş soraga jogap bolýarlar. Meselem:

Nähili oňlan?—*zehinli oňlan*. Nähili oňlan? — *okajak oňlan...* kimin. Ine, by bolsa bularyň bir-birleri bilen hyzmatdaşdyklaryndandyr.

2. Bularyň ikisi hem zatlara baglanyp, olary aýyklarap gelenlerinde, olardan öňürti gelip, sözlemde özleri hiç bir üýtgediji goşulma bilen üýtgeşmeýärler. Meselem:

Owadan haly, owadan halynyň, owadan hala, owadan halyny, owadan halyda, owadan halydan.

Dokalan haly, dokalan halynyň, dokalan hala, dokalan halyny, dokalan halyda, dokalan halydan kimin.

Emma bularyň ikisi-de (sypat we ortak işlikler) tutuş zadyň belli bir bölegini ýa belli bir ýerini aýyklarap gelenlerinde, öz aýyklaýan predmetlerinden soň gelip, olaryň aýyklaýan predmetleri bolsa üçünji ýöňkemedde ulanylýar. Şeýle bolanlarynda, bular öz aýyklaýan predmetleri bilen birlikde tutuş zady aýyklarap gelýärler. Meselem:

Aýagy agsak mal—aýagy agsaýan mal;

Eli ýaraly adam — eli ýaralanan adam;

işigi gulply tam—işigi gulplanan tam;

aýagy nally at—aýagy nallanan at... kimin.

Beýle ýagdaýlar birnäçe türki dillerde sypat we ortak işlik bilen olaryň sypatlandyryp gelýän sözleri bir soraga jogap bolýar diýip (nähili mal?—*aýagy agsak mal, aýagy agsaýan mal*), olary goşma söz hasap etseler, birnäçe türki dillerde bolsa aýyrgyç eýerjeň sözlemi hasap edýärler⁹⁷. Goşma sözlem hasaplaýanlar: *Aýagy agsak mal geldi. Aýagy agsaýan mal geldi* ýaly sözlemleri goşma sözlem hasap edip, baş sözlem *mal geldi* diýip, aýyrgyç eýerjeň sözlemi bolsa *aýagy agsak* we *agsaýan* sözlemleri hasaplaýarlar-da, olaryň eýelerini *aýagy*, habaryny bolsa *agsak* we *agsaýan* sözleri diýýärler. Biziň pikirimizçe, sypat we ortak işlikleriň beýle häsiýeti sözlemlikden goşma sözlüğe has ýakyn durýarlar. Emma nähili bolsa-da, beýle häsiýet sypat we ortak işlikleriň ikisine meňzeş bolany üçin, biz olaryň meňzeşlik taýy diýip görkezýäris.

3. Iki grammatik kategoriýa hem sypatlandyrylan atlary galdyrylyp ulanylanlarynda, galdyrylan atlaryna degişli üýtgediji goşulmaları kabul edip, öz aňladýan manylarynyň daşyndan şol galdyrylan atlarynyň manylaryny hem aňladyp bilýärler we şol galdyrylan atlary(sözleri) nähili soraga jogap bolsa, bular-da şeýle soraga jogap bolup, çylşyrymly düşüňjani bildirmäge hyzmat edýärler, ýagny öz esasy manysyny we öz aýyklaýan sözünden aňlanylýan manyny bildirmäge hyzmat edýärler. Meselem:

Ýagşy adamdan at galar — Ýagşydan at galar. Kimden? ýagşydan.

⁹⁷ Seret: Azerbaýjan diliniň grammatikasy, 1951, 132 s.

Şu galamy şähere gitjek talypdan aldym—Şu galamy şähere gitjekden aldym. Kimden?—gitjekden.

Tapan adam begener, tanan adam alar—Tapan (kim?) begener, tanan (kim?) alar.

Gorkan adama goşa görner—Gorkana (kime?) goşa görner.

Ine beýle ulanylanlarynda, aýyklaýan atlary galdyrylman ulanylanlaryndaky ýaly anyk bolman, umumylaşýarlar, ýagny: *Şu galamy şähere gitjek talypdan aldym* diýende, şähere gitjegiň talypdygy aýdyň, anyk bolýar. Emma: *Şu galamy şähere gitjekden aldym* diýende bolsa, şähere gitjegiň oglanmy, gyzmy, işçimi, lukmanmy, talypmy — kimdigi birinji sözlemdäki ýaly anyk bolmaýar.

Ortak işlik we sypatlaryň ikisiniň hem degişli sözleri (predmetleri) özlerinden öň eýelik düşümde gelenlerinde, olar atlaryň üçünji ýöňkemesini kabul edip ulanylýarlar. Meselem:

Gawunyň sarysy — gawunyň saralany,

Goýnuň hory—goýnuň horlanany... kimin.

Bulara derek: *sary gawun, saralan gawun, hor goýun, horlanan goýun* diýip-de ulanmak bolýar. Emma beýle iki hili ulanyşyň arasynda tapawut duýulýar. Nähili-de bolsa, ortak işlikler bilen sypatlaryň beýle ulanylyş tertibi meňzeşdir. Bularyň ikisi hem degişli atlardan soň ýöňkemeli ulanylanlarynda, atlaryň hemme üýtgediji goşulmalary bilen üýtgeşip bilýärler. Meselem:

Her kim güýçli bolsa, oňa pir diýrler,

Dertli guluň dermanyny biýr diýrler,

Gawunyň gowusyny şagal iýr diýrler,

Ykbally bendäniň paýy gözel sen! (M., S.e.)

Goýnuň guzlanlaryny aýry bakmaly.

Ine ýokardaky *Gawunyň gowusyny şagal iýr diýrler* deregine *Gowy gawuny şagal iýr diýrler* diýseň-de, sözlemiň gurluşy aýratyn bolaýmasa, başga tapawut duýulmaýar. Sypatlaryň beýle ulanylyş häsiýeti ortak işliklere hem degişli bolany üçin, *Goýnuň guzlanlaryny aýry bakmaly* diýlen sözleme derek *Guzlan goýunlary aýry bakmaly* diýsek-de, gurluşlary üýtgeşik bolmagyna garamazdan, pikir aňladyşynda tapawut duýulmaýar.

Ortak işlikler bilen sypatlaryň arasyndaky bu ýakynlyk we meňzeşlikler bolsa ortak işlikleriň belli bir ýagdaýlarda sypata öwrülip gitmekligine sebäp bolýar. Aýyrgyç bolup gelen ortak işlikleriň many taýyndan sypatlara öwrülmegine bolsa olaryň diňe zaman düşünjesini aňlatmakdan aýrylmagy ýeterlikdir. Şonda zatlaryň üýtgeşýän aýratynlygy üýtgeşmeýän hemişelik aýratynlyga öwrülip gidýär. Beýle ýagdaý bolsa köplenç nämälim geljek zaman ortak işliklerde duş gelýär. Meselem:

Akar suw, ýanar dag, ölmez eser, bitmez ýara, uçar guş.

Şuny hem aýdyp geçmek gerek. Sypatlaşan ortak işlikler bilen sypatlaryň arasynda hiç hili tapawut ýok, olar manylary taýdan bir-birlerine deňdir diýmek bolmaz. Olaryň ortasynda, her

niçik-de bolsa, tapawut bolýar. Olaryň arasynda deňlik alamatyny goýmak bolmaz. Onuň üçin şu aşakdaky mysallary görkezip geçmek zerur bolýar.

*Şonda-da sen sarsmandyň, **sarsmaz polat gala!***

*Ýüregiň **daraltmandyň**, sowuldy näçe bela* (A.N., “Ş”).

Sarsmaz beýik ýurduň sen aýrylmaz pudagy,

Saýa salýar üstüne dostlugyň al baýdagy (A. K., „W”).

Gyz-gelinler içinde ýygymçy Ogulbossan,

Güler ýüzli mylaýym janana doglan jan (A.N., “Ş”).

Ýokarky mysallardaky *sarsmaz polat gala* deregine *berk polat gala*, *sarsmaz beýik ýurduň sen aýrylmaz pudagy* deregine *berk beýik ýurduň sen ebedi (hemişelik) pudagy*, *güler ýüzli* deregine hem *owadan hoşroý ýüzli* diýmek-de mümkin. Emma şeýle-de bolsa, ortak işlikleriň aňladýan manylarynyň efektini sypatlar doly berip bilmeýärler. Çünki sypata öwrülen ortak işlikleriň her hili görnüşlerinde-de birnäçe ortak işlik aýratynlygy saklanýar, ýagny:

a) ortak işlik şekiliniň bolmagy we

b) ortak işlikleriň düýp işlikden ýasalmagyna görä, olarda, her niçik-de bolsa, hereket aňladýş aýratynlygynyň saklanyp galmagy bolýar.

Ortak işliklerin hyzmaty diňe ýokarky aýdanlarymyz bilen çäklenmeýär. Olaryň üýtgeşmedik şekili köplenç sözlemde aýyrgyç bolup gelyän bolsa. atlaşan ortak işlikler bolsa at üýtgedijileri bilen üýtgeşip ýa-da üýtgeşmän, sözlemde eýe, aýyrgyç, doldurgyç, habar hem bolup bilýär. Bulardan başga-da ortak işlikler goşma işligiň esasy sözi bolup gelende, bir hili many bildirmäge hyzmat etse, eýerjeň sözlemiň habary bolup gelenlerinde bolsa, ýene başga hili hyzmaty ýerine ýetirýärler.

Ine ýokardaky aýdanlarymyzdan ortak işlikleriň tutýan ornunyň türkmen dilinde gaty uludygy mälim bolýar.

Ortak işlikleriň atlaşmagy

(substantiwasiýa)

Ortak işlikleriň bir topary türkmen dilinde halys at bolup öwrülipdir. Düzgün boýunça şeýle sözler köplenç folklor materiýallaryna: nakyllara, atalar sözüne... degişli sözlemlerde getirilýärler. Ol hili sözlemlerde getirilen sözler (by sanda ortak işlik) özara berk birleşip-durugysyp gidipdirler. Olaryň öňki düzülişlerini üýtgetmeklik stiliň bozulmagyna alyp barýar. Mysal üçin, aşakdaky sözlemlerde getirilen ortak işliklere seredip geçeliň.

Azaşan (azaş-an) yzyny tapsa, aýyby ýok.

Suw getirenem (getir-en) bir, küýze döwenem (döw-en).

Serçeden gorkan (gork-an) dary ekmez.

Gorkana (gork-an) goşa görner.

Işlemedik (işle-medik) dişlemez.

Nahar iýjegiňuz (iý-jek) eliňizi ýuwuň.

Etjegiň (et-jek) şumy?

Durara (dur-ar) kararym ýok.

Ýokarky mysallarda *azaş, getir, döw, gork, işle, iý, et, dur* sözleriniň soňundan getirilen –*an/–en, –jek, –ar* goşulmalary sözün doly manysynda işlik bolup duran sözlerden atlaşan sözler ýasap geldi. Ýöne nähili bolsa-da, bu hili sözleriň heniz doly suratda işliklerden arasyny üzmedigi belli bolýar.

Ýokarky sözün yzyndan goşulýan goşulmalardan –*an/–en* kömegi bilen ýasalan käbir (esasan) durmuşy sözleriň işlikden bütinleý arasyny üzüp, halys at bolyp gideni-de bar, Meselem: *syçan, towşan, tozan, sogan, aýran, gazan, gapan* ýaly sözleri alyp görsek, olaryň kökleri (*towus, toz, soý (sog), aýyr, gaz, gap*) ýaly işlik bolup, –*an* goşulmasyny kabul etmek bilen bäs-bütün atlaşyp gidipdirler, hatda beýle sözler häzir türkmen dilinde şol duruşlaryna sözün köki ýaly duýlup, olaryň ýasamadygy asla belli-de bolmaýar. Şunuň ýaly halys atlaşan sözler hataryna –*maz/–mez* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalan (Meselem: *sol+maz—Solmaz*) ýek-tük adam atlaryny bildirýän sözleri-de goşmak boljak.

Ortak işliklerden halys ada öwrülen sözler şu wagt köp däl. Emma olaryň häzirki türkmen dilinde köpelmek meýli bar.

Ortak işliklerin ýokarkylar kimin atlaşmak ýagdaýy, soňlukça dörän we döräp barýan dil mysallaryndan hasap edilmelidir.

Ortak işlikleri sözün doly manysynda isim diyip tanamak bolmaz. Olar hakyky isim däldirler. Olarda diňe şoňa ýakynlyk bardyr.

Häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan ortak işlikleriň içinde sypatlaşmak we atlaşmak häsiýeti öten, nämälim, geljek zaman ortak işliklerde güýçlüdir. Olar sözlemde habar işligi ibolup gelmedik ýagdaýlarynda köplenç sypat ýa iş ady bolup ulanylýarlar diýmek bolar. Meselem:

Mertlik, gahrymanlyk hem sarsmaz ýürek,

Ýeke söweşde däl, işde-de gerek (A.K., „S”).

Gurban, özüňe gurban,

Gara gözüňe gurban,

Begenjime keşp edýän, Güler ýüzüňe gurban (A.K., „S”).

Aý, alsa näme, hemişekisi ýaly tüsse çykardan alar-da (A.G., “P. we h.”).

Gulman baý eýýämden Garly ussanyň gelerine garaşýardy (A.G., „P. we h.”).

Ýyldyz görnerine garaşyp durmalyň, hasabyňyzy edip, puluňyzy alyň! (A.G., “P. we h.”).

...Garly ussa üçin oturara orun görkezdi (A.G., “P. we h.”).

7. Garly başga aýdara gürrüň hem tapman sagyndy (A.G., P. we h.”).

Ine, ýokarky mysallaryň 1-2-njilerinde gelen *sarsmaz, güler* diýen nämälim geljek zaman ortak işlikleri sypatlaşyp, sypata has ýakyn manyda ulanylan bolsalar, beýleki mysallardaky gelen *tüsse çykar, geler, görner, oturar, aýdar* ortak işlikleri hem atlaşyp, infinitiw hyzmatynda ulanylypdyrlar. Sözlemde bolsa atlar ýaly *tüsse çykardan, gelerine, görnerine, oturara, aýdara* bolup, düşüm we ýöňkeme goşulmalary bilen-de üýtgeşipdirler. Bularyň atlaşmalary hem deň däl, birnäçesi halys ada-da öwrülip bilýärler, beýle bolanda, bular prosesi ýerine ýetiriji, zady ýa-da ýagdaý netijesinde ýüze çykýan düşünjäni bildirmäge hyzmat edýärler: *Gulman arçyn açary jübüsine saldy...* diýen sözlemdäki *açar* sözüniň aňladýan manysy kimin.

Birnäçe ortak işlikler ada öwrülende-de, özünde hereket aňlatmak düşünjesini saklaýarlar, prosesiň (işin–hereketiň) adyny bildirmäge hyzmat edýärler. Beýle bolanda, olar işligiň nämälim şekili bilen çalşyrylyp ulanylanda-da, manyda üýtgeşiklik duýulmaýar. Meselem:

Gulman baý eýýämden Garly ussanyň gelerine garaşýardy — Gulman baý eýýämden Garly ussanyň gelmegine garaşýardy.

Ýyllyz görnerine garaşyp durmalyň– Ýyllyz görünmegine garaşyp durmalyň.

Garly ussa üçin oturara orun görkezdi - Garly ussa üçin oturmaga orun görkezdi.

Garly başga aýdara gürrüň hem tapman sägyndi—Garly başga aýtmaga gürrüň hem tapman sagyndy.

Ortak işliklerde zaman meselesi

Ortak işlikler türkmen dilinde üç zamany aňladyp gelýärler. Emma bularda ulanylýan *zaman aňladyş* diýen düşünjämiz bilen *verbum finitum*—daky zaman aňladyş düşünjesi deň däl. Mysal üçin, *Ýola çykan ýoldan gaýtmaz, atylan ok daşdan* diýen sözlemiň *çykan, atylan* sözlerindäki *–an* goşulmasy ortak işliklere degişli dowam edip gelýän döp boýunça, geçen zamany görkezmeli bolsa-da, şol sözleriň manylaryna dykgat bilen syn etsek, onda ol sözlerde geçen zamany görmeýäris. Bu ýerde umumy, anyk bolmadyk geljek zaman aňladylýar. Umuman, türkmen dilinde ortak işlikleriň anyk zamanyny *verbum finitum* görkezýär diýip bellemelidiris. Meselem:

Hat ýazan geldi (anyk öten zaman).

Hat ýazan gelýär (aýdylyşynda tapawutlanmak bilen hem anyk, hem umumy häzirki zamany aňladyp biler).

Hat ýazan geler (gümansyratma geljek zaman)... diýen sözlemlerden görnüşi ýaly, zaman aňlatmakda *–an* şekiliniň hyzmaty az ekeni.

Ýa bolmasa *üzüm satan, mal bakan, gawun getiren, ýüp üzen* ýaly mysallardaky *–an/–en* arkaly emele gelen ortak işliklere syn etsek, onda olar şekil taýyndan geçen zaman görkezip, özüleriniň manylary taýyndan häzirki zamana–da degişli bolup bilerler. Emma ortak işlikleriň zaman meselesinde şular ýaly käbir umumylyklar bilen birlikde, olaryň her biriniň özüne has bolan aýratynlygynyň bardygyny bellemek gerek.

Aýry-aýry zamanlary alyp görelin.

Öten zaman

Ortak işligiň öten zamanyny ýasamak üçin:

1. *-an/-en, -dyk/-dik/-duk/-dük; -myş/-miş/-muş/-müş;*

2. *-madyk/-medik; -man/-mân* ýaly goşulmalar ulanylýarlar. Şulardan birinji belgide görkezilenler barlyk üçin ulanylyp, ikinjide görkezilenler-de ortak işlikleriň öten zamanynyň ýokluk şeklini ýasamak üçin ulanylýarlar. Bu goşulmalaryň-da ýene many taýyndan özara tapawutlary bar. Barlyk üçin ulanylýan goşulmalardan häzirki zaman türkmen dilinde köp ulanylýany *-an/-en* bolup, *-dyk/-dik/-duk/-dük, -myş/-miş/-muş/-müş* bolsa onçakly ulanylmaýarlar. Şolardan iň soňkusy (*-myş/-miş...*) ortak işligiň görkezijisi hyzmatynda ulanylmaýar diýip bellemek-de mümkin. Ol häzirki *oka, dur, bil, düş, sürtül, saýlan...* kimin sözleriň soňunda gelmek bilen *okumyş* (ученый), *durmuş* (жизнь, быть, бытие), *bilmiş* (знающий, знаток), *düşmüş* (понятливый), *sürtülmiş* (протертый), *saýlanmyş* (выбранный) diýen ýaly işlikden arasyny üzen—ondan daşlaşan sözleri emele getirýär. Bu şekiliň türki dilleriň günbatar toparyna degişli azerbaýjan, türk dillerindäki ýaly ýokluk şekliniň (Meselem: *ýazmyş—ýazmamyş, gezmiş—gezmemiş...*) türkmen dilinde ýitip gidendigini-de, onun ulanylmaýandygynyň delili edip görkezmek bolýar.

Häzirki wagtda düýp işliklerden *-an/-en* kömegi bilen ýasalan sözler özlerinde işlige ýakynlygy güýçli görkezip, *-dyk/-dik* bilen ýasalanlar isime ýakynlygy aňladyp durýarlar. Soňky şekiliň kömegi bilen ýasalan sözleriň köplenç üýtgeşen şekilde gelmegini-de şondandyr diýip pikir etmek bolar. Ýene-de şu goşulmanyň üsti bilen ýasalan sözler ýöňkeme goşulmalaryny köplenç özleri kabul edip, olaryň dogrudan-dogry baglanýan, ýagny olaryň aýyklaýan sözleri bolsa ýöňkeme goşulmasyz ulanylýarlar. Emma *-an/-en* bilen ýasalan sözler at ýöňkemelerini özleri kabul etmän, olaryň aýyklaýan sözleriniň şolary kabul etmeklerini isleýärler. Meselem: *Çandybilde besledigim gyr at, gel* diýen sözlemede *besle (mek)* işligiň geçen zamanyny (*besledik*) emele getirdi we ol söz hem öz yzyndan isimlere has bolan birinji ýöňkemäniň birlik sanynyň goşulmasyny kabul edip geldi. Şol sözlemi *Çandybilde besledik gyr at, gel* diýib-ä asla ulanmak bolmaýar, emma *Çandybilde besledik gyr atym, gel* diýip ulanmak bilen sözlemiň aňlatjak manysyny berip bolsa-da, şeýle sözlemiň ýasama (искусственный) şekili mese-mälim bolup durýar. Onuň üçin-de şo tipde baglanyşan sözlemlerde ýöňkeme goşulmasy esasan ortak işlik tarapyndan aýyklandyran söze goşulmaýar. Dogry, käýerlerde, esasan-da baglanyşyk taýdan özara berk birleşen sözler toplumynda, *-dyk...* bilen ýasalan ortak işlik hiç hili goşulmany kabul etmän-de gelip biler. Meselem: *towşana dogduk depe*.

Türki dilleriň gadymy ýazgy ýadygärliklerinde bu şekil (*-dyk/-dik*), *-tyg/-tig, -dyg/-dig, tuk/-tük* görnüşinde öten we häzirki zaman ortak işligi hem-de öten zaman işligi aňladyp, hem ortak işlik, hem işlik hyzmatynda gelipdir.

Ortak işligiň ýokluk şeklini ýasaýan *-madyk/-medik* we *-man/-mân* morfemler iki elementden emele gelipdirler. Şolaryň ilkinde işliklerden ýoklugy ýasamak üçin ulanylýan suffiks *-ma/-me* bolup, onyň yzyndan ýokarda ýatlanan *-dyk/-dik* goşulmasy getirilen; *-man/-mân* (*-ma:n/-mä:n*) şeklinde göwne bolmasa, *-ma/-me* goşulmasynyň yzyndan diňe *n* getirilen ýaly bolup görünýär. Emma ol şeýle däl. Aslynda ol *-gan/-gen* (*-kan/-ken*) diýen gadymy görnüşden gysgalyp emele gelen diýip bellemek gerek. Bu şekil türki dilleriň birnäçesinde (özbek, tatar, şor...) häzir hem işjeň ulanylýar. Türkmen dilinde-de käbir nakyllarda, atalar sözünde belli bir derejede saklanypdyr. Meselem:

Ekkende ýok, dikkende...

Ýokluk üçin ulanylýan şu iki şekiliň *-madyk/-medik* şekili düýp işlikleriň soňundan gelmek bilen, *-man/-mân* şekiline garanda, aýyrgyç bolup köp ulanylýar. Meselem:

Ekilmedik ýer köp.

Wagtynda **suwarylmadyk** ekin ýok.

Öýlenmedik ýigitler armandadyr, ýar-ýar (H.d).

–*man/–män* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalan ortak işlikler özleriniň manylary taýyndan işliklere has ýakyn bolmagyna görä, –*madyk/–medik* ýaly aýyrgyç bolup köp ulanylmaýar.

–*man/–män* bilen ýasalan sözler işlige has ýakyndyrlar. Şonuň üçin-de köp ýerlerde bularyň biriniň ýerine ikinjisini ulanmak bolmaýar. Meselem: ýokarda getirilen *ekilmedik ýer*, *suwarylmadyk ekin*, *öýlenmedik ýigit* ýaly sözlerde bolan –*madyk/–medik* goşulmasynyň ýerine –*man/–män* goşulmasyny getirmek, ýagny *ekilmän ýer*, *suwarylman ekin*, *öýlenmän ýigit* diýip ulanmak bolmaz.

–*madyk/–medik* goşulmasy bilen ýasalan ýokluk şekili käwagtlar –*man/–män* bilen çalşyrmak bolar, şeýle ýagdaýlarda olaryň kömegi bilen ýasalan sözler-de at hyzmatynda gelýär diýmek mümkin. Meselem: *Seniň şähere barmadygyňy eşitdim* diýen sözlemi *seniň şähere barmanyňy eşitdim* diýen görnüşde getirip, *barmadygyňy* diýen sözi *barmanyňy* diýen söz bilen çalşyryp bileris. Häzirki türkmen dilinde bolsa olaryň soňky görnüşi köp ulanylýar.

Ortak işlikleriň öten zamanyndan ýasalan dürli şekilleriniň ortak işlikleri isimlerden daşlaşdyrýandyklaryny we olary *verbum finitum*-a ýakynlaşdyrýandyklaryny-da şu ýerde ýatlap geçmek gerek. Meselem: öten zaman ortak işlikden soň *ýok* diýen sözüň getirilmegi bilen öten-häzirki zamana degişli bolan umumy ýokluk anladýan habar işligi peýda bolýar. At çalyşmalarynyň elementleri işlik ýöňkemelerine (личные окончания) öwrülýär we, şeýlelik bilen, *verbum finitum*-yň döremegine alyp barýar.

At ýöňkemesi bilen getirilýän degişli ortak işligiň we *ýok* diýen sözüň tirkeşdirilip ulanylmagy bilen, birnäçe fonetik üýtgeşmeleriň ýüze çykmagy netijesinde, ortak işlik we *ýok* diýen söz özleriniň asyl şekillerini ýitirýärler. Meselem:

Birinji ýöňkemäniň birliги:

Al+an+ym ýok (üok)—alamok,

Oka+an+ym ýok (ýok)—okamok,

Gel+en+im ýok (ýok) — gelemok,

Beze+en+im ýok (ýok)—bezämok...

Ikinji ýöňkemäniň birliги:

Al+an+yň ýok—alaňok,

oka+an+yň ýok – okaňok,

gel+en+iň ýok—geleňok,

beze+en+iň ýok – bezäňok...

Üçünji ýöňkemäniň birliги:

Al+an-/y ýok—alanok,

oka+a-/ny ýok—okanok,

gel+en-/i ýok—gelenok,

beze+en-/i ýok — bezänok...

Birinji we ikinji ýöňkemäniň köplügi ýokarda getirilen birlik sanyň yzyndan *-yz/-iz* peýdalanylmak arkaly emele gelýär.

Birinji ýöňkemä mysallar:

Al+an+ym+yz ýok — alamzok,

Gel+en+im+iz ýok — gelemzok,

Ikinji ýöňkemä mysallar:

Al+an+yň+yz ýok - alaňzok,

Gel+en+iň+iz ýok — geleňzok...

Öten zaman ortak işlikden soň *ýok* diýen sözüň *-ok* bölegi we *-lar/-ler* goşulmasy getirilmek bilen üçünji ýöňkemäniň köplügi hasyl bolýar. Meselem: *Okanoklar, gelenoklar*.

Eger ýokarky mysallarda *-lar/-ler* goşulmasyny *okan, gelen* sözlerinden soň getirsek, *okanlar, gelenler* bolup, öňki pikir üýtgemeli bolýar, ýagny ýokarda alnan mysallar *okanlar ýok* we *gelenler ýok* diýen şekillerde getirilip, *ýok* sözünüň öňündäki ortak işlik at hökmünde duýlup, ol sözlemiň eýesi bolýar we *ýok* sözi-de habar bolýar. *-lar/-ler* goşulmasy *ýok* sözünden son getirilse, ol özünden öňki gelen ortak işlik bilen birlikde habar bolup gelýär. Şonuň üçin-de şeýle ýagdaýlarda üçünji ýöňkemedäki köplük goşulmasy bolan *-lar/-ler* hemişe *ýok* sözünden soň getirilýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde ortak işligiň *ýok* sözi bilen tirkeşip gelşine, ýokarky kimin iki elementiň (degişli goşulmalar bilen gelen ortak işlik we *ýok* sözi) doly suratda öz görnüşini saklan şekilinde gepleşik dilinde örän az duş gelip, ýazuw dilinde bolsa ulanylmaýar diýip aýtmak mümkin. Olar hem gepleşik dilinde, hem ýazuw dilinde birnäçe fonetik üýtgeşmelere sezewar bolup, ortak işlik we şeýle-de *ýok* sözi asyl şekillerini esasan ýitiripdirler. Meselem: ýokarda getiren *alanym ýok, alanymyz ýok, gelenim ýok, gelenimiz ýok, alanyň ýok, alanyňyz ýok, geleniň ýok, geleniňiz ýok, alany ýoklar, geleni ýoklar* diýen mysallarymyz *alamok, alamzok, gelemok, gelemzok, alaňok, alaňzok, geleňok, geleňzok, alanok, alanoklar, gelenok, gelenoklar* kimin ulanylýarlar. Ýokarkylardan başga-da ýene sözüň *in* yzyndan getirilýän *k* sesinden öň getirilen *o* ähli yönkemelerde *o* eşidilip, birinji we ikinji ýöňkemeleriň görkezgiji *-m* ýa *-ň* bilen köplük alamaty bolup gelen *z* sesiniň arasynda bir redusirlenen *i* ýa *y* sesi getirilýär (*alamyzok, alaňyzok, gelemizok, geleňizok*). *Alamok, geleňok* diýen sözleri alyp görsek, olarda düýp işligi *al, gel* diýip bellänimizden soň, *-amok/-eňok* diýen bölekler galýarlar. Ol bölekleriň *-a/-e* elementleri ortak işligiň nyşany, *-m, -ň* bölekleriň-de her haýsy bir ýöňkemäni, ýagny *-m* birinji ýöňkemäniň birligini we *-ň* hem ikinji ýöňkemäniň birligini aňladyp gelýär. *Ýok* diýen sözden bolsa bir ses (*y*) düşüp, onuň *-ok* elementi galypdyr. Diýmek, ol söz özüniň asyl şekilini ýitiren we, şeýlelik bilen-de, goşulma halyna geçip başlapdyr diýip bellemek bolar.

Şunluk bilen, prof. A.P. Poseluýewskiniň görkezmegine⁹⁸ görä, *alamok, alaňok, gelemok, geleňok...* ýaly mysallarda biz iki sözüň birleşmegine we goşma sözüň döremegine duş gelmän, flektiw dilleriň gurluşyna has bolan we bir goşulmanyň birnäçe hyzmat aňladyş faktyna gabat gelýäris. Ýokarky sözleriň köki hökmünde getirilen *al, gel* sözleriniň yzyna goşulan elementleriň hem zaman (häzirki-öten zaman), hem ýöňkeme, hem san, hem ýokluk aňladyp gelýändigini bolsa ýokarda alnan mysallardan görmek bolýar.

Ortak işligiň *ýok* sözi bilen tirkeşip gelmegi netijesinde ýokarda aýdylan fonetik üýtgeşmelerden başga-da ýene bir esasy üýtgeşmäni bellemeli bolýar. Ol-da bolsa, olaryň tirkeşip gelmeginde *ýok* sözi özüniň asyl şekilini ýitirýän bolsa-da, onuň heniz doly suratda goşulma öwrülmezligi we şonuň diňe ýogyn görnüşiniň bolmagydyr. *Ýok* sözüniň galyndysy *-ok* (onuň *-ak* görnüşi hem bar) nähili söze goşulsa-da, ol hemişe özüniň şol görnüşiniň saklaýar-da, singarmonizm kadasyna boýun egmeýär.

Ýokarky ýaly mysallar bolsa türkmen dilinde flektiw dillere has bolan goşulmalaryň (bir şekiliň köp hyzmatlylygynyň) bardygyny görkezýär. Köp hyzmaty ýerine ýetirýän goşulma mysal *edip, -sa/-se, -maz/-mez, -man/-mân* goşulmalaryny-da görkezip bileris. Düýp işligiň soňuna *-sa/-se* getirilmek bilen emele gelen söz bir işiň ýüze çykmagy ýa çykmazlygy üçin nähili şert bardygyny aňladyp gelýär. Mysal hökmünde *oka* (читай)—*okasa* (если будет читать), *bil* (знай)—*bilse* (если будет знать) sözlerini alalyň. Şolardan görnüşi ýaly, *-sa/-se* goşulmasynyň kömegi bilen, birinjiden, önki buýrugy bildirip duran işlikden bir işiň ýüze çykmagy üçin bolan şerti görkezýän söz ýasalan bolsa, ikinjiden, önki ikinji ýöňkemäni aňladýan söz ol goşulmany kabul edenden soň, üçünji ýöňkemäni bildirip geldi, üçünjiden-de, *-sa/-se* goşulmasynyň goşulmagy netijesinde geljek zaman bilen baglanyşykly söze eýe bolduk. Diýmek, *-sa/-se* üç hyzmaty ýerine ýetirip geldi.

Ortak işligiň *-man/-mân* bilen ýasalan şekili degişli at ýöňkemelerini kabul edenden soň çykyş düşümde gelip, öz zyzndan-da *soň* sözsoňusynyň getirilmegi arkaly bir hereketiň ýerine ýetmegi ýa ýetmezligi üçin zerur bolan sebäbi görkezip gelýär. Özi-de eýerjen sözlemiň habary bolup ulanylýar. Meselem:

Tut/-man/-ym/-dan soň – tutmanymdan soň,

tut/-man/-yň/-dan soň—tutmanyňdan soň,

tut/-man/-y/-ndan soň—tutmanyndan soň,

gel/-mân/-im/-den soň – gelmänimden soň,

gel/-mân/-iň/-den soň—gelmäniňden soň,

gel/-mân/-i/-n den soň—gelmäninden soň we ş.m.

Gepleşik dilinde bolsa ýokarky kimin ulanylyşy az duş gelip, köplenç şol manyny anlatmak üçin olaryň gysgalan şekili ulanylýar. Meselem: ýokarky ýaly şekilleriniň *ýerine tutmamsoň, tutmaňsoň, tutmansoň, gelmämsöň, gelmäňsoň, gelmänsoň* ulanylýar. Bularyň köplüğünde esasan çykyş düşümiň goşulmasy galdyrylmak bilen, olaryň galan elementleri doly suratda getirilmeli bolýar. Meselem:

⁹⁸Seret: Поцелуевский А.П. Диалекты туркменского языка, Ашхабад, 1936, с. 62-63.

Tut-/man-/ym-/yz-/dan soň ýerine *tut-/man-/m-/yz* soň, *tut-\man-\yň-\yz-\dan* soň ýerine *tut-\man-\ň-\yz* soň we ş. m.

Ortak işligiň ýokarky ýaly şekiliniň birligi onuň köplüğine garanda işjeň ulanylýar diýip bellemek gerek, çünki onuň köplüginu ulanmakda stil taýdan gelşiksizlik emele gelýär. By iki şekiliň (*tutmanyndan* soň we *tutmamsoň*) taryhyna gelenimizde bolsa, ilki doly şekili ulanylyp, gysgalan şekili diliň ösmegi netijesinde ýüze çykypany diýmek bolar.

Öten zaman ortak işligiň –an/–en şekilinden soň habarlyk goşulmasy ulanylanda, –lar/–ler san goşulmasy habarlyk goşulmasynyň önünden hem, soňundan hem gelip bilýär. Meselem:

Oturandyrlar,

Gelendirler

ýa-da:

Oturanlardyr,

Gelenlerdir.

Şeýle bolanda, san goşulmasy habarlyk goşulmasyndan soň getirilse, olaryň işliklik häsiýeti güýçli, san goşulmasy habarlyk goşulmasyndan öň getirilse, onda olaryň atlyk häsiýeti güýçli bolýar:

*Bular üstünlik **gazanandyrlar*** (işlik häsiýeti güýçli).

*Bular üstünlik **gazananlardyr*** (atlyk häsiýeti güýçli).

Geljek zaman

Ortak işligiň geljek zamanynyň barlyk şekili üçin –ar/–er, –jak/–jek we onuň ýoklugy üçin de –maz/–mez, –majak/–mejek goşulmalary ulanylýarlar.

Ýokarda görkezilen sözüň yzyndan goşulýan goşulmalar bilen getirilen işlikleri hemme wagt ortak işlik hasaplamak bolmaz, çünki ol şekiller öz hyzmatlaryny giňeldip, habar işlikleriniň geljek zamanyny-da bildirýärler. Diýmek, –ar/–er, –jak/–jek, –maz/–mez goşulmalaryniň düýp işligiň soňundan getirilmegi bilen emele gelen sözüň sözlemiň niresinde we haýsy agza bolup gelýändigine seretmek arkaly, onuň ortak işlikdigini ýa habar işlikdigini bilmek boljak. Muňa delil edip, *bol-jak*, *gel-jek*, *oka-jak*, *işle-jek*, *bol-ar* — *bol-ma-z*, *gel-er* — *gel-me-z*, *bil-er* — *bil-me-z* kimin sözleri alyp göreliň.

Ýokarky ýaly sözler aýrallykda ortak işlik dälendirler. Haçan-da olary degişli adyň önünden getirsek, ol wagt şol sözler doly suratda ortak işlige degişli bolup, sözlemiň ahyrynda getirilende bolsa, habar işligi bolýar. Meselem:

Okajak gyz –okamajak gyz (gyz *okajak...*),

bolar iş—bolmaz iş... (iş bolar...).

Türkmen dilinde işlikleriň geljek zamanyny ýasamak üçin aýratyn şekiliň ýoklugy sebäpli, aslynda ortak işlik bolan söz sözlemiň habary hyzmatynda gelmek bilen, halys habar işligi bolup öwrülmäge başlapdyr diýmek bolar. –jak/–jek goşulmasynyň kömegi bilen ýasalan sözleriň habary

bolup gelende, hiç hili söz üýtgediji goşulmasy (ýöňkeme goşulmasyny) kabul etmän gelmegi⁹⁹ we sözlemde hereketiň kim ýa näme tarapyndan ýerine ýetiriljegini görkezmek üçin subýektiň deňişli çalyşmalar ýa üçünji ýöňkemä deňişli sözleriň üsti bilen getirilmegi geljek zaman ortak işligiň (–jak/–jek şekiliniň) halys habar işligi bolup öwrülmändigini görkezýär. İşligiň ýokluk şekili ýokarky ýagdaýlarda köplenç –jak/–jek goşulmasy arkaly ýasalan işliklerden soň *däl* kömekçisini getirmek bilen emele gelýär. Bu hakda aýdylanlaryň subutnamasyny aşakdakylardan görmek mümkin.

Men (sen, ol, biz, siz, olar) häzir öýe barjak.

Biz (men, sen, siz, ol, olar) ertir gezelenje gitjek.

Sen (siz, men, biz, ol, olar) şu gün nirede okajak?

Ol (olar, men, biz, sen, siz) billiard oýnajak.

Jeren tiz mekdebe gitjek.

Biz (men, sen, siz, ol, olar) ertir okajak däl...

Ortak işligiň geljek zamanyny hasyl edýän sözüň yzyndan goşulýan goşulmalar özleriniň hyzmaty we ulanylyşlary taýyndan deň däldirler; olaryň biri ikinjisinden tapawutlydyr.

–jak/–jek goşulmasy düýp işlikleriň soňuna goşulyp, anyk, mälim geljek zaman bilen baglanyşykly bolan düşünjäni aňladýan söz ýasap gelýär. Meselem:

Oýnajak çaga,

Ýygyljak pagta,

Otaljak ýer,

ediljek iş,

gitjek ýigit we ş. m.

–ar/–er goşulmasy işliklerden anyk bolmadyk, gümana, nämälim geljek zamany aňladýan söz ýasaýar. Meselem:

Uçar guş,

Görer göz,

Güler ýüz,

akar suw we ş. m.

---

⁹⁹ –jak/–jek arkaly ýasalan işlikler habarlyk kategoriýasynyň goşulmalaryny kabul edensoň, deňişli ýöňkeme goşulmasyny hem kabul edýär. Meselem:

Al + jak + dyr + yn, al + jak + syň, al + jak + dyrys, al + jak + syňyz,
gel + jek + dirin. gel + jek + siň, gel + jek + diris, gel + jek + siňiz.

Türk we azerbaýjan dillerinde bolsa onuň kömegi bilen ýasalan sözler işlik ýöňkemeleriniň başgalaryny hem kabul edýärler.

Ortak işligiň geljek zamanynyň ýokarky iki görnüşiniň barlyk galybynyň ulanylyşy hem bir hili däl. Olardan anyk, mälim geljek zaman ortak işlik hyzmatynda gelenleri köp ulanylyp, nämälim geljek zaman (–ar/–er) şekilindäki bolsa, oňa garanda, az ulanylýar. Ol halys ortak işlik hyzmatynda beden agzalarynyň atlarynyň we käbir durmuşy sözleriň öňünden şolaryň gylyk-häsiýet, ýagdaý aýyrgyly bolup gelende, üýtgeşmedik şekilde (Meselem: *güler ýüz, görer göz...*) duş gelýär diýmek boljak.

Geljek zaman ortak işligiň ýokluk galyby düýp işligiň soňundan we ortak işligi hasyl edýän degişli formanyň-da öňünden –ma/–me goşulmasyny getirmek bilen ýasalýar. Meselem:

Ýazjak — ýazmajak oglan,

biljek—bilmejek adam,

dolar—dolmaz gap,

biler —bilmez iş...

Soňky iki mysalda ortak işligiň nämälim geljek zamanyndan onuň ýokluk galyby ýasalanda, –ma/–me goşulmanyň yzyndan getirilýän –ar/–er goşulmasynyň *r* sesi *z* sesine öwrülýär. Şeýlelik bilen, häzir ortak işligiň nämälim geljek zamanynyň ýokluk galyby –maz/–mez goşulmasy bolup galypdyr. By şekil bolsa häzirki zaman türkmen dilinde özara berk birleşen we aýrylmaz derejä gelen sada goşulmalar hataryna geçip barýar.

Giň çekimlilere gutarýan işliklerden ortak işligiň nämälim geljek zamany ýasalanda, düýp işligiň soňky çekimlisi bilen goşulmanyň-da ilki çekimlisi birleşýär-de, *e* sesi uzyn *ä* sesine öwrülýär, *a* bolsa öňkä görä has uzyn aýdylýar. Meselem:

Ölsem halym soraar kişim ýok meniň („G").

Ýitirdim agzymdan sözlär sözümi (H. H.).

Beýle şekil häzirki zaman türkmen dilinde örän az ulanylýar. Muňa derek mälim geljek zaman ortak işlik ulanylýar. Meselem:

Sorajak kişim,

Sözlejek sözüm we ş. m.

Geljek zaman ortak işligiň iki görnüşi-de at ýerine gelip we onuň ähli kada-kanunlaryna eýerip, sözlemiň dürli agzasynyň ornuny tutup biler¹⁰⁰. Ýöne ortak işligiň –ar/–er bilen ýasalan görnüşi köplenç üýtgeşen görnüşde at hyzmatynda gelip, –jak/–jek bilen ýasalan şekilinden aşakdaky ýaly ýagdaýlarda tapawutlanýar.

1. Ortak işligiň nämälim geljek zaman şekiliniň barlygyndan soň –lyk/–lik goşulmasy getirilip, atlara ýakyn bolan söz emele gelýär; ol söz degişli at ýöňkemelerini kabul etmek bilen, *bar*, *ýok* sözleriniň öňünden ulanylyp, dogrudan-dogry özüne baglanýan eýelik düşümdäki sözün ortak işlikden aňlanýan hereketi etmäge ýa başarnygynyň bardygyny, ýa-da ýokdugyny görkezýär. Meselem:

Durdyynyň bu ýerlerde durarlygy (dur-ar-lyk-y) ýokdur.

¹⁰⁰ Seret: Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка, Ашхабад, 1943., Azymow P., Baýlyýew H.M., Sintaksis, Aşgabat, 1959.

Aşyryň köp gezerligi (gez-er-lik-i) *ýok*.

Ol eşegiň münlerligi (mün-er-lik-i) *bar*.

Bu paltonyň geýerligi (geý-er-lik-i) *bar*.

Biziň köp gezerligimiz (gez-er-lik-im-iz) *ýok*.

2. Ortak işligiň *–ar/–er* we *–maz/–mez* bilen ýasalan görnüşiniň yzyna *–ça/–çe* goşulmasy goşulyp we ondan soň barlygyndan soň *bar* we ýoklugynyň yzyndan-da *däl* kömekçisi ulanylmak bilen, ýokarky (birinji punktdaky ýaly) bilen manydaş söz emele gelýär. Meselem:

Bu ýerler dynç alarça (al-ar-ça) *bar*.

Bu ýerler gezmezçe (gez-me-z-çe) *däl*.

Don geýerçe (geý-er-çe) *bar*.

Don geýmezçe (geý-me-z-çe) *däl...*

3. Nämälim geljek zaman ortak işligiň barlyk şekiliniň ýöňkeme goşulmasyny kabul edip ýöneliş düşümde ulanylyşy başga düşümlere garanda känräk duş gelýär. Meselem:

Okara (oka-ar-a) *kitap köp*.

Häzir edere (ed-er-e) *iş galmady*.

Barara ýer, görere göz, gidere ýol, ýazara kitap...

Bu şekil many taýyndan ýöneliş düşümde gelen infitiw bilen meňzeş. Oňa görä-de ýokardaky ýaly ýagdaýda olary çalşyrsaň-da, many onçakly üýtgemeyär.

4. Nämälim geljek zaman ortak işligiň barlyk we ýokluk (ilki birinji) şekilleriniň tirkeşip gelmegi bilen, täze leksik mana eýe bolan söz ýasalýar. Meselem:

Bolar-bolmaz iş,

biter-bitmez dileg,

ýarar-ýaramaz adam,

ýeter-ýetmez owkat we ş. m.

Häzirki zaman

Häzirki zaman ortak işligiň barlyk şekili düýp işligiň yzyna *–ýan/–ýän* goşulmasy goşulmak bilen emele gelýär. Meselem:

Al-/ýan—alýan adam,

oka-/ýan – okaýan okuwçy,

gel-/ýän—gelyän maşyn,

işle-/ýän – işleyän işçi...

Onuň ýoklugy düýp işlik bilen ortak işligiň häzirki zamanyny hasyl edýän şekiliň arasyndan işlikleriň ýokluk şekilini ýasamak üçin hyzmat edýän –*ma/-me* goşulmasynyň getirilmegi bilen ýasalýar. Diýmek, ortak işligiň häzirki zamanynyň ýokluk şekili –*ma/-ýan*, –*me/-ýän* diýen iki elementden düzülýär eken. Meselem:

Al/-ma/-ýan—almaýan adam,
gel/-me/-ýän—gelmeýän mal,
oka/-ma/-ýan – okamaýan çaga,
işle/-me/-ýän — işlemeýän maşyn...

Ortak işligiň häzirki zamanyny hasyl edýän goşulmanyň manysyny öten zamanyň şekili bolan –*an/-en* hem aňladyp biler. Meselem:

Ýyglyp duran pagta,
okap oturan oglan,
oýnap ýören çaga,
uklap ýatan garry.

By mysallardaky *duran*, *oturan*, *ýören*, *ýatan* sözlerine syn etsek, onda olaryň şekil taýyndan öten zaman bolup, özläriniň manylary boýunça öňlerindäki hal işlikde getirilen söz bilen dowamly häzirki zamany bildirip gelýändiglerini görýäris.

Ortak işligiň öten zamanynyň häzirki zamana degişli gymyldy-hereketi aňlatmagy köplenç öz öňünden hal işligiň getirilmegi bilen bolýar, ýagny hal işlik bilen ortak işlik ikisi sintaktik taýdan tutuşlygyna bir many aňladýar; şu ýagdaýda olary bir-birinden aýyrmak bolmaýar.

Käbir türkmen şiwelerinde (Meselem: saryklarda) hal işligiň gysgalan (emma şekil taýyndan düýp işlik ýaly) şekiliniň ortak işligiň öten zamanyn-da getirilen *durmak* diýen işlikden öň ulanylmak bilen, onuň häzirki zamanyny görkezmeçligi hem bar. Meselem: *alduran gyz* (alýan gyz), *gelduran ýigit* (gelýän ýigit) we ş. m.

Şeýle işlikleriň ýokluk goşulmasy hal işlige goşulyp, giň çekimliler dar çekimlä öwürlip, özi hem uzyn aýdylýar. Meselem:

Gorkmyy duran adam,
Bilmii duran zadym ýok.

Ortak işligiň häzirki zamany onuň öten we geljek zamanlary bilen deňeşdirilende, adyň hyzmatyny beýle bir bitirip barmaýar, käbir ýagdaýlarda bolaýmasa, onuň atlaşan şekili ýokdur diýmek-de bolar. Ol hemişe diýen ýaly başga bir adyň (ýa atlaşan sözün) öňünden gelmek bilen, sypatyň wezipesini ýerine ýetirip gelýär.

Ortak işlikleriň häzirki zamanyny hasyl edýän –*ýan/-ýän* goşulmasy soňrak ýüze çykyp, heniz özüniň esasy wezipesinden daşlaşmandyr. Ilki wagtlarda onuň hyzmatyny öten, kä ýagdaýlarda hem geljek zamanlar ýerine ýetiripdirler. Ortak işligiň häzirki zamanynyň atlaşan şekiliniň ýoklugynyň we bu zamanyň öten we geljek zamanlaryň ýerine ulanylyp bilmeýändiginiň sebäbini hem şondan gözlemek gerek.

Häzirki zaman ortak işligiň ýek-tük at hyzmatynda gelenleri bolsa adyň hemme kadakanunlaryna eýerip, sözlemiň ähli agzasy¹⁰¹ bolup bilerler.

Ortak işlikler beýleki türki dillerde-de işjeň ulanylýan sözlerdendirler. Emma bularyň ulanylyşynda, türkmen dili bilen deňeşdirilende, käbir aýratynlyklar hem görünýärler. Mysal üçin, türkmen dilini türk we azerbaýjan dilleri bilen deňeşdirip göreliň.

1. Türkmen dilinde öten zamanyň şekili bolan *–an/–en* käbir türki dillerde esasan häzirki zamanyň görkezgijidir¹⁰².

2. *–myş/–miş/–muş/–müş* türkmen dilinde ortak işlikleriň öten zamanynyň görkezgiji hökmünde has önümsiz suffiks bolup, birnäçe dillerde önümlü şekildir¹⁰³.

Türkmen dilinde ortak işliklerden birnäçe şekiller ýasalýar. Oňa mysal edip aşakdakylary görkezmek bolar:

1. Häzirki zaman ortak işligiň soňuna basymsyz aýdylýan *–ça/–çe* goşulmasy goşulyp, wagt aňladýan söz ýasalýar. Bular hemişe öten zaman işligine degişli ýöňkeme goşulmalaryny kabul edip, wagt eýerjeň sözlemiň habary bolup ulanylýarlar. Meselem:

Alýançam, alýançaň, alýança,
gelyänçäm, gelyänçäň, gelyänçä,
alýançak, alýançaňyz, alýançalar,
gelyänçäk, gelyänçäňiz, gelyänçäler...

Many taýyndan beýle sözler özünden aňlanýan gymyldy-hereket ýerine ýetirilýänçä, başga bir hereketiň hem dowam edýändigini aňladýar. Meselem: *sen gelyänçäň, men kitap okajak* diýenimizde, *gelmek* hereketi ýerine ýetirilýänçä, *okamak* hereketiniň hem dowam edýändigini aňladyşy kimin.

Gepleşikde we köne türkmen edebiýatynyň dilinde bu şekiliň *–ynça/–inçä* goşulmasy arkaly ýasalýan görnüşine hem köp duş gelmek bolýar. Oňa görä-de türkmen dilinde *alýança –alyynça, gelyänçä-geliinçä* ýaly şekilleriniň ikisi hem bilelikde ulanylýar diýmek bolar.

2. Öten zaman ortak işligiň soňuna *–da/–de* goşulmasy goşulyp, wagt aňladýan söz ýasalýar. Ol sözler haçan? diýen soraga jogap bolýarlar. Meselem:

Okanda, alanda, gelende, görende we ş. m.

Beýle sözler many taýyndan özünden aňlanylýan gymyldy-hereket ýüze çykanda, başga bir hereketiň-de ýüze çykyandygyny aňladýar. Özleri hem sözlemde köplenç wagt eýerjeň sözlemiň habary bolup gelýärler. Meselem:

Öwez gelende, men size barjak.

Men gelende ukuda, eý husny bimarym, oýan (Mn., „Z.-T.“).

¹⁰¹ Ýokarda ýatlanan sintaksislere serediň.

¹⁰² Seret: A.Н. Кононов, Грамматика турецкого языка, с. 218

¹⁰³ Seret: Дмитриев Н.К., К вопросу о значении османской глагольной формы на “мыш”, ЗКВ II, вып. I, Л., 1926, 91-96 с. Кононов А.Н., Турецкая глагольная форма на “мыш”, Ученые записки ЛГУ, №20, Серия филологических наук, вып.1, Л. 1939, с. 34-49

Bu şekil häzir üç hili görnüşde ulanylýar:

Men gelenimde, alanymda, sen geleniňde, alanyňda, ol geleninde, alanynda;

Biz gelenimizde, alanymyzda, siz geleniňizde, alanyňyzda, olar gelenlerinde, alanlarynda.

Men gelemde, alamda, sen geleňde, alaňda, ol gelende, alanda;

Biz gelemizde, alamyзда, siz geleňizde, alaňyzda, olar gelende, alanda.

Men gelende, alanda, sen gelende, alanda, ol gelende, alanda;

Biz gelende, alanda, siz gelende, alanda, olar gelende, alanda.

Ine ýokarky mysallardan görnüşi ýaly, bu şekiliň ilki ýöňkeme we düşüm goşulmalary doly ulanylsa-da, soňabaka olar özara birleşip, goşulyşan çylşyrymly goşulma öwrüldigiçe, olaryň belli bir sesleriniň düşmek meýli ýüze çykypdyr. Şonuň üçin hem ikinji görnüşinde ortak işlikleriň soňky n sesi we ýöňkeme goşulmalarynyň ilki çekimli sesi düşürilip ulanylan bolsa, üçünji görnüşinde hem hemme ýöňkeme goşulmalary düşürilip ulanylypdyr. Şeýlelikde, bular özlerinde belli bir şekili berkleşdiripdirler. Häzirki wagtda bularyň ikinji we üçünji görnüşleri köp ulanylýar diýmek bolar. Bu şekiliň wagt aňladyşyna gelenimizde, onuň wagt sözünden aňlanyan düşünje bilen baglanyşyklydygyny görýäris. Ortak işlikleriň esasy häsiýetinden biri onuň (ortak işlikleriň) öz aýyklaýan sözleriniň ornuny tutup bilmegidir. Meselem: giden adam getirer—giden getirer, okan wagtymda—okanymda, baran wagtynda — baranynda... kimin.

Ortak işlikler aýyklaýan zadynyň bildirýän manysyny aňladyp biljek wagtynda, ol söz galdyrylyp, oňa goşulýan ähli goşulmalary ortak işlikleriň özüniň kabul etmek häsiýeti bar. Şonuň üçin-de beýle görnüşdäki ortak işliklere goşulýan ýöňkeme we düşüm goşulmalarynyň ortak işligiň aýyklarap gelen *wagt* sözünüň soňuna goşulan goşulmalardygyny duýmak bolýar. Ol goşulmalar *wagt* sözünüň hyzmaty ortak işliklere geçenden soň, ol (*wagt* sözi) galdyrylyp ulanylmak bilen, onuň kabul edýän goşulmasy bolsa ortak işliklere geçipdir. Bu goşulmalar ortak işliklerde berkleşenden soňra bolsa, gysgalmak prosesi ýüze çykandyr diýmek bolar.

3. Öten zaman ortak işligiň belli bir ýöňkeme we çykyş düşüm goşulmalaryny kabul edenleriniň yzyndan *soň* sözsoňy y getirilmek bilen, wagt aňlanylyan söz ýasalýar. Munuň hem doly we gysgalan görnüşleri ulanylýar. Meselem:

Men gelenimden soň – gelemsoň,

sen gutaranyňdan soň— gutaraňsoň,

ol göreninden soň—görensoň;

biz gelenimizden soň —gelemizsoň,

siz bolanyňyzdan soň – bolaňyzsoň,

olar gutaranyndan soň—gutaransoň.

Many taýyndan bolsa ortak işlikden aňlanylyan gymyldy-hereket ýüze çykandan soňra, ikinji bir hereketiň başlanýandygyny aňladýar we esasan wagt eýerjeň sözlemiň habary bolup ulanylýar.

Ortak işlikden aňlanylyan hereket gutaran badyna, ikinji bir hereketiň çaltlyk bilen başlanýandygyny anlatmak üçin, öten zaman ortak işligiň *-an/-en* goşulmasy bilen ýasalan şekiliniň soňuna çykyş düşüm goşulmasy goşulyp hem ulanylýar. Meselem:

Oraz **gelenden**, men işime başladym. Awtobus **durandan**, adamlar münüp başladylar.

Beýle şekili ortak işlikleriň soňundan *badyna* diýen sözi getirmek bilen ulananyňda hem, sözlemde üýtgeşiklik duýulmaýar. Meselem:

Oraz **gelen badyna**, men işe başladym. Awtobus **duran badyna**, adamlar münüp başladylar.

Mundan başga-da bu görnüşden aňlanylýan many –*dyk*–*dik* goşulmasy bilen ýasalýan ortak işlikleriň belli bir ýöňkemedede getirilmegi bilen hem berilýär. Meselem:

Men şu işi **gutardygym**, gezmäge giderin. Men şu işi **gutaran badyma**, gezmäge giderin. Senden salam hat **aldygy**, ol saňa jogap ýazar. Senden salam hat **alan badyna**, ol saňa jogap ýazar we ş.m.

4. Öten we mälim geljek zaman ortak işlikleriň soňuna –*ka*–*kä* habarlyk kategoriýasynyň goşulmagy bilen hem wagt aňladýan söz ýasalýar. Beýle sözler öten zaman işligine degişli ýöňkeme goşulmalaryny kabul edip, sözlemde eýerjeň sözlemiň habary bolup gelýärler. Meselem:

Okankam, okankaň, okanka,

okankak, okankaňyz, okankalar;

bilenkäm, bilenkäň, bilenkä,

bilenkäk, bilenkäňiz, bilenkäler;

ýazjakkam, ýazjakkaň, ýazjakka,

ýazjakkak, ýazjakkaňyz, ýazjakkalar we ş.m.

Bularyň manylary menzeş däldir, öten zaman ortak işliklerden ýasalanlaryndan aňlanylýan many gaýdym işligine ýakynrak bolsa (*olar bilenkäler ýalňyşdylar, olar bilseler-de ýalňyşdylar*), mälim geljek zaman ortak işlige goşulyp ýasalanlar edilmegi islenilen bir işiň edilmändigini ýa-da edilmegi islenilmedik bir işiň edilendigini aňladýar. Meselem:

Men kino **gitmejekkäm**, Myrat dagy äkitdi.

Jeren Awaza **gitjekkä**, kakasy ibermedi.

Bu kitaby **okajakkam**, Bäşim okatmady.

5. –*dyk*–*dik* goşulmasy arkaly ýasalýan ortak işlikleriň soňuna –*ça*–*çe* goşulmasynyň getirilmegi bilen, ýasalan ortak işlikden aňlanylýan gymyldy-hereketiň gitdigiçe progressiwleşýändigini bildirýän söz ýasalýar. Meselem:

Ýazdygymça, ýazdygyňça, ýazdygyça,

ýazmadygymyzça, ýazmadygyňyzça, ýazmadygyça;

bildigimçe, bildigiňçe, bildigiçe,

bilmedigimizçe, bilmedigiňizçe, bilmedigiçe .

Beýle ortak işlikleriň soňuna goşulýan –*ça*–*çe* goşulmasyna derek *saýyn* sözünüň ulanylyşy hem bar. Meselem :

*Gözüm rōwşen tapar **gordüгим saýyn - gördüгимçe** göziüm rōwşen tapar...*

By şekiliň ýöňkeme goşulmalary galdyrylyp, ortak işligiň soňuna dine –ça/–çe goşulyp ulanylyşy hem bar. Meselem:

*Biziň obamyz **bardykça** (bar-dykça) owadanlaşýar.*

*Çary sapagyny **gitdikçe** (git-dikçe) ýagşy bilýär.*

*Ol köp **okadykça** (oka-dykça) okuwa höweslenýär.*

Hal işlik

Türkmen dilinde köp ulanylýan we grammatik taýdan ençeme hyzmaty ýerine ýetirýän sözlerden biri hem hal işliklerdir. Bularda hem işlikler ýaly gymyldy-hereket aňlatmak häsiýeti bar. Ol bolsa bulary söz toparlary boýunça işliklere goşup, şolaryň arasynda belli bir işlik şekili (kategoriýasy) hökmünde öwrenmäge mümkinçilik berýär. Beýleki işlik kategoriýalarynda bolşy ýaly, hal işlikleriň-de özüne has bolan ýörite goşulmalar bolup, şolaryň üsti bilen munuň barlyk, ýokluk galyplary ýasalýar.

Hal işlikleriň ulanylyşyna gelenimizde, grammatik, aýratyn hem sintaktik taýdan olarda hal sözlerine ýakynlyk bar. Ol ýakynlyk-da başga bir işlige baglanyp, ony hereket taýyndan aýyklar, doldurgyç bolup gelmeginden we üýtgediji goşulmalar bilen üýtgemezliginden ybaratdyr.

Hal işlikler özbaşlaryna anyk bir zamany görkezmeýärler; olaryň zaman anladyşy dogrudan–dogry baglanýan işliklerinden asylyly bolýar; bulardan hiç hili işlik derejesi ýasalmaýar, emma işlik derejeleriniň hemmesinden olary hasyl etmek mümkin. İşliklerden ýasalýan her hili şekillerini-da hal işliklerden döretmek bolmaýar.

Türkmen dilindäki hal işlikler dürli (ýönekeý we goşma) söz ýasaýjy goşulmalaryň üsti bilen emele getirilýärler. Hal işlikleri ýasaýan goşulmalar aşakdakylardan ybarat:

–yp/–ip/–up/–üp/–p. Bu şekil asyl we ýasama işlikleriň hemmesine goşulyp, hereketiň halyny, ýagdaýyny görkezip gelýän iň önümlü söz ýasaýjy we köp ulanylýan goşulmadyr. Bu şekil köplenç goşulan sözleriniň baglanýan hereketiniň ýerine ýetmeginden öňürti şu goşulmaly sözden bildirilýän düşüňjaniň amala aşyrylmalydygyny görkezýär. Meselem:

*Bar-baryp — Tut agajyň astyna **baryp** oturardy (G. g., „Ý. b.“).*

*Gur-gurup — Köpçüligiň önünde aýbogdaşjygyny **gurup** oturdy (G. G., „G. b.“).*

*Kökle-kökläp — Garly gök çaydan keýpini **kökläp**, dutaryna elini uzatdy (G.G., „Ý. b.“)*

*Gujakla-gujaklap –ýatan ýaralylary... **gujaklap** ogşayardy (K. I., „E.“)*

*Elt -eltip – Ol derýalar özleriniň suwlaryny uzak ýollara äkidýärler we **eltip**, köllere, deňizlere dökýärler (A. N. M.; „T. s.“).*

*Gül-gülüp—**Gülüp** bakýarsyň... (Ç. E., „M.“).*

–yp... goşulyp ýasalan käbir sözlerden aňsyrylýan düşüňje özüniň baglanýan işliklerinden bildirilýän düşüňje bilen bir wagtda amala aşyrylýan hereketi görkezip hem gelýär. Meselem:

*Gürrünleş-gürrünleşip - Senem onuň bilen **gürrünleşip** baryardy.*

Ýet-ýetip—Poezd Aşgabada ýetip gelyär.

Ylgaş-ylgaşyp—Olar ylgaşyp gitdiler... we ş.m.

–*p* goşulmasy –*la/–le* goşulmasyny kabul eden düýp sanlardan soň getirilmek bilen, ol hallaryň we hal işligi öwürşegini berip, bir zadyň mukdaryny çen bilen görkezip gelyär. Meselem:

On-onlap,

otuz-otuzlap,

kyrk-kyrklap,

ýüz-ýüzläp,

müň-müňläp we ş.m.

Häzirki zaman türkmen dilinde soňlary çekimli seslere gutaran sözler üçin ulanylýan hal işligiň –*p* goşulmasy bilen birlikde nusgawy edebiýatda –*ýyp/–ýip* goşulmasy hem ulanylypdyr. Meselem:

Kimdir rehm eýleýip soran halymny?

Bozuk könlüm erkin ýykyp baradyr... (M., „S. e.“).

Ýa-da:

Jan huruja gelip, gaýnaýyp joşdum (M., „S. e.“)

Hal işligiň bu şekili häzir hem türkmen şiwelerinde we halk aýdymlarynda duş gelyär.

Bu goşulma (–*p*) *et* işligine goşulyp, ol söz-de *şeyle, beýle, eýle* ýaly görkezme-tassyklama hallaryndan soň getirilýär-de, öňki görkezme-tassyklama hallarynyň manysy hereket bilen baglanyşykda güýçlendirip gelyär. Şunuň kimin ýagdaýda *şeyle, beýle, eýle (öýle)* diýen söz bilen özara berk birleşmegine we şonuň netijesinde-de birnäçe fonetik üýtgeşmeleriň ýüze çykmagyna gabat gelinýär. Meselem:

Şeyle edip—şeydip,

beýle edip— beýdip,

eýle edip (öýle edip) — eýdip (öýdip).

Görnüş-i ýaly, edebi dilde-de ulanylýan we ýokarky sözlerden düzülen *şeydip, beýdip, eýdip* sözlerinde bulary hasyl eden sözleriň asyl görnüşi ýitipdir. Birinji elementden *şey, beý, eý*, ikinji sözden-de diňe *d (t)* sesi we hal işlik ýasaýjy şekil –*ip* bütinleý saklanýar. Şolar ýaly sözlerde –*ip* goşulmasynyň hiç hili zamany, ylaýta-da geçeni, gutaran hereketi görkezmek häsiýeti ýokdur.

–*ip* arkaly *diý* işliginden ýasalan *diýip* sözünüň birnäçe mana¹⁰⁴) eýe bolmagyny, Meselem: *Men sen diýip (sebäpli), okuwdan galdym. Eý şazada, näme diýip (üçin), menden gaçýaň... (“T.h.e”) Ýoldaşym biziňkä geler diýip, ertirden bäre garaşýaryn. Ondan soň „näme üçün towuklaryň kellesi ketekde” diýip sorapdyr... we ş.m. –ip* goşulmasynyň bu söze goşulanda-da, zaman görkezip bilmeýändigini ýatlamalydyrys. Beýle ýagdaýlarda *diýip* sözi kömekçilik hyzmatyny ýerine ýetirýär.

¹⁰⁴ Seret: X.M.Байлыев, К семантике форм «дийип» и «диен» и в связи с этим вопрос о передаче косвенной речи в туркменском языке. Ашхабад, 1944.

–yp/–ip/–up/–üp/–p bilen ýasalan hal işlikleriň häzirki dilde –p sesiniň düşüp galýan görnüşi hemme işlikler bilen ulanylmaýar, ol *bermek* (belki, *ibermek*) işliginiň öňünden şonuň bilen goşulyşyp ulanylýar-da, goşma işligi emele getirýär. Şunuň ýaly ýasalan sözleriň ikinji bölegi geçen zamanyň –dy/–di goşulmasyny kabul edip gelende, many taýyndan hereketiň birdenkä bolýandygyny bildirmäge hyzmat edýär. Meselem:

*Oka – okap/– ber – okaber — Durdy kitap **okaberdi**.*

*Ýaz - ýazyp/– ber – ýazyber — Ol hat **ýazyberdi**.*

*Dur – durup/–ber—duruber – Awtobus **duruberdi**.*

*Gül – gülüp/–ber – gülüber – Ol birden **gülüberdi**.*

*Ýöre — ýöräp/–ber – ýöräber – Çary **ýöräberdi** we ş.m.*

Ýokarkylar ýaly emele gelen goşma işlikler işligiň buýruk şekilinde, geljek hem häzirki zamanlarda gelende, köplenç hereketiň dowam etdirilýändigini bildirmäge hem hyzmat edýär. Meselem:

Okaber – okaberjek - okaberyär,

işläber — işläberjek— işläberyär,

ýazyber - ýazyberjek - ýazyberyär,

duruber – duruberjek - duruberýär,

geliber - geliberjek - geliberýär,

görüber—görüberjek - görüberyär .

...geliberiň, giriberiň - diýip,ýerinden turup, gelni getirip, öz garşysynda oturtdy („T. h. e.”).

–yp/–ip/–up/–üp/–p arkaly ýasalan hal işlikleriň ýokluk galypy düýp işligiň soňuna –man/–män/(–maan/–män) goşulmasy goşulmak bilen emele gelýär. Many taýyndan bu şekil köplenç barlygyň antonimi bolup ulanylýar. Meselem:

*Gutar—gutarman—Instituty **gutarman** gaytma.*

*Bar—barman—Meretlere **barman**, dolanyp gelipdir.*

*Bil—bilmän—Geçilen sapaklary **bilmän**, täze geçilýänlere gowy düşünip bolmaz... we ş.m.*

–man/–män şekiliniň manysyny käýerlerde türk dilinde hal işlikleriň ýoklugyny aňladýan –madan/–meden şekili bilen dogry gelýän¹⁰⁵ –mazdan/–mezden(–ma-z-dan/–me-z-den) hem aňladyp gelýär. Meselem:

*Bar — barmazdan—Şähere **barmazdan (barman)** gaydypdyr.*

*Oka—okamazdan—Kitaby **okamazdan (okaman)** getiräýipdir.*

*Bil — bilmezden—Sapagyňy gowy **bilmezden (bilmän)** ekzamen bermäge barma.*

*Gör — görmezden—Berdi kinony **görmezden (görmän)**, ol hakda gürrüň edýär.*

*işle—işlemezden — **Işlemezden (işlemän)**, hak talap edýär... we ş.m.*

¹⁰⁵ Seret: A.H.КОНОНОВ, Ýatlanan grammatika, 156 s.

Türkmen nusgawy edebiýatynda hal işligiň –*maý/-meý*, –*maýyn/-meýin* şekilleri hem duş gelýär. Bu hal işligiň häzirki edebi dilde ulanylýan –*man/ –män* şekiliniň manysynda ulanylýar. Meselem:

Eý ýaranlar, ýyglamaýyn neýläýin (M., „S.e. ").

Gam dumany basyp, garyp könlümi,

Göz ýaşyn saklamaý döküp baradyr (M., „S. e.”).

Hal işligiň –*a/-e*, –*ý* goşulmalary arkaly ýasalan şekili köplenç tirkeşip gelip, hereketiň hal-ýagdaýyny görkezýär we şunuň bilen birlikde bu goşulmalar arkaly ýasalan sözler hereketiň dowamlylygyny, onuň birnäçe gezek gaýtalanýandygyny hem bildirip gelýärler. Meselem:

Dur— dura-dura – Dura-dura janyň çykdy;

bar—bara-bara – Bara-bara barjak ýerine ýetdiler;

ýaz—ýaza-ýaza—Hat ýaza-ýaza ellerim agyrdy;

gülüş—gülşe-gülşe—Nuryýew onuň bilen gülşe-gülşe gürrüň edişýärdi;

agla — aglaý-aglaý—Aglaý-aglaý gözleri çişip gidipdir;

işle—işleý-işleý—Işleý-işleý ýadadym we ş.m.

Görnüşi ýaly, ýokarky mysallarda iki gezek gaýtalanýan söze –*a/-e*, –*ý* goşulmalaryndan biri goşulyp geldi. Emma bu goşulmalary aýry-aýry sözleriň tirkeşip gelmeginde hem käwagt görmek bolar. Meselem:

Göre-bile (gör, bil) kast etmek sag goludyr zorlaryň (“E.a”).

Ýata-tura (ýat, tur) işläp ýör.

Hal işligiň –*a/-e* goşulmasy bilen ýasalan barlyk we –*man/-män* bilen ýasalan ýokluk şekili tirkeşdirilip ulanylýar. Şeýle bolanda, ýokluk şekiliniň soňuna –*a/-e* goşulýar. Bu hili sözler öňki hereket heniz bütinleý gutarmanka, şonuň yzysüre ikinji bir hereketiň başlanýandygyny görkezýärler. Meselem:

Gel — gele-gelmäne—Durdy gele-gelmäne işe başlady.

Dur—dura—durmana — Awtobus dura-durmana ýolagçylar oňa münmäge synanyşdylar.

Bar – bara-barmana — Öýe bara-barmana „Durdy" diýip gygyrdy... we ş.m.

Mysallardan görnüşi ýaly, hal işlikler goşalandyrylyp ulanylanda, olar köplenç hal sözlerine manydaş gelýärler diýip bellemek boljak.

Köne türkmen edebiýatynyň dilinde tirkeşip gelmeýän işliklerden –*a/-e* bilen hal işlikleriň ýasalyşy köp duş gelýär. Meselem:

Dam— dama — Gamçysyndan ganlar dama başlady (M., „S.e. ").

Geç — geçe — Dünýä üçin dinden geçe başlady...(M.,”S.e.”).

Çyk— çyka – Dür derýadan çyka bilmez...

Ýak — ýaka—Dowzah meni ýaka bilmez... (Mn., „L“-).

Saklan — saklana—Aşygam, saklana bilmen...

Ukla—uklaýa—Bilbilem, uklaýa bilmen (K., “S.e.”).

Tut — tuta—ikewin bir jayda tuta bilmes men (Mn., ...Z.- T. ”).

Ýet —ýete—Biri aý, biri gün, ýete bilmes men (Mn., „Z.-T.”).

Bu goşulma (–a/–e) hal işligiň hyzmatynda hemme türk dillerde-de duş gelýär¹⁰⁶.

Häzirki zaman türkmen dilinde ýokarky ýaly mysallarda hal işlikleri ýasamak üçin –yp/–ip... goşulmasy ulanylýar.

Käbir ýagdaýlarda –a/–e bilen ýasalan sözler **bilmek**, **görmek** işlikleri bilen baglanyşyp gelip, goşma işligi hasyl edýärler. Şeýle ulanylanda, hal işligiň özbaşdaklyk häsiýeti hem öňküsinden birneme gowşaýar. Bu şekiliň şeýle ýagdaýda hem barlygynyň, hem ýoklugynyň bolmagy ony goşalandyryp ulanylýanlaryndan tapawutlandyrýar, çünki –a/–e, –ý bilen ýasalan sözler tirkeşip ulanylanlarynda, diňe barlykda getirilip, ýokluk şekile eýe bolmaýarlar.

Bilmek işligi hemişe şert işligi şekilinde gelip, ondan soňky gelen söz bolsa kem işlik bilen ýa onsuz getirilýär. Şeýle şekiliň ýoklugy edebi dilde –ma/–me görnüşinde duş gelýär. Ýöne bu ýoklugy görkezýän şekil özbaşdak suratda duş gelmän, haçan-da iki söz bile ulanylanda, ilkisiniň soňuna goşulyp gelýär. Meselem:

Bol—bola—bolma bilse — Gurban öýünde bola (bolmaa) bilse ýagşydyr;

dur—dura—durma bilse—Ol bu ýerde dura (durmaa) bilse ýagşydyr;

gel—gele—gelmä bilse— Çary şu gün gele (gelmä) bilse ýagşydyr... we ş.m.

Häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan *wer* (weri) diýen sözüň asly görmek işliginden bolup, ol diňe hal işligiň –a/–e goşulmasy arkaly ýasalan şekili bilen ulanylýar. Many taýyndan bolsa bir hili buýrugy aňladyp, hemişe hal işligiň şu şekiliniň soňundan gelip, ikisi birlikde goşma işlik emele getirýär. Meselem:

Al-ala-beri - alaweri — Şol sandykdadyr, geçdäni alaweri... („T. h. e ");

al—alma-weri—almaweri — Ol kitaplardan almaweriň;

gel — gele—weri—geleweri — Ertir biziňkä geleweri;

git—gideweri—gideweri—Wagtynda öýe gideweri;

git—gitmä-weri—gitmäweri—Sen häzir gitmäweri... we ş.m.

Hal işligiň –yp/–ip goşulmasy iki hili aýdylýar, ýagny käbir ýagdaýlarda ol goşulmadaky çekimli sesler gysga aýdylýan bolsa, käbir ýagdaýlarda uzyn aýdylýar. Şolaryň iki hili aýdylmagy netijesinde şu hili hal işlikleriň semantikasynynda hem üýtgeşiklik döreýär. Meselem:

Alyp gaytdy—**alyyp** gaytdy,

¹⁰⁶ Материалы по грамматике современного чувашского языка, часть первая, Морфология, Чебоксары, 1957, с. 251.

geziip geldi – geziip geldi we ş. m.

Şu mysallaryň ikinjisindäki hal işlikleri *–agada/–ägede* goşulmasy arkaly ýasalýan hal işlikleri bilen çalşyrsaň-da, manysy onçakly üýtgemeyär. Meselem:

Alyyp gaýtdy—alagada gaýtdy,

geziip geldi—gezägede geldi we ş. m.

*–yban/–ibän/–uban/–übän/–ban/–bän, (–pan/–pän)*¹⁰⁷). Bu goşulmalar XVIII-XIX asyr türkmen nusgawy edebiýatynda-da ulanylypdyr. Beýle şekiller asyl we ýasama işlikleriň soňuna goşulyp gelmek bilen, hal işligi emele getiripdirler. Meselem:

*Ýüregim möwç urup, **doluban** daşdym,*

Bir yşarat boldy, aňa hem düşdüm (M., „S. e.“).

–agada/–ägede (–agadan/–ägeden). Bu goşulma häzirki türkmen edebi we gepleşik dilinde köp ulanylýar. Türkmen dilinde hal işlikler barada ýazylan ýörite monografiýada bu şekil (*–agada/–ägede*) goşma goşulma diýlip bellenyär¹⁰⁸.

Häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan *–agada/–ägede* goşulmasyny, ýokarda aýdylyşy ýaly, hal işligiň *–yp/–ip* şekili bilen çalşyrmak hem mümkin. Meselem:

*Oraz mekdepden **gelägede** (geliip), gazet okamaga başlady.*

*Onsoň kitaby partanyň içinden **çykaragada** (çykaryyp) görkezdim.*

Görşümüz ýaly, hal işligiň bu şekilinden aňlanylýan hereket gutaran badyna, başga bir hereketiň ýüze çykyandygy duýulýar.

Hal işlikleriň dereje ýasaýjy goşulmalary kabul edişi. Hal işlikleriň birnäçe şekili sypatlara degişli bolan dereje ýasaýjy goşulmalardan käbirini kabul edip bilýärler. Meselem:

Görüp gel—görüpjik gel,

alyp gel — alypjyk gel,

baragada işläber—baragadajyk işläber,

gülmän otur —gülmänräk otur, gülmänjik otur we ş.m.

Hal işlikleriň dereje ýasaýjy goşulmany kabul edişleri esasan aşakdaky ýalydyr.

–yp/–ip/–p, –man/–män goşulmalary arkaly ýasalan hal işlikler *–rak/–räk* we *–jyk/–jik* dereje ýasaýjy goşulmalarynyň ikisini-de kabul edip bilýärler. Meselem:

*Oraz **ylgabrak** gitdi.*

*Çagalar oýunda **galmagallaşmanrak** otyrdylar.*

*Seniň geleriňe **garaşybrak** otyrды.*

¹⁰⁷ Gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde hal işligiň *–pan/–pän* görnüşi hem duş gelýär. Seret: С.Е.Малов, Памятники древнетюркской письменности, с. 48

¹⁰⁸ Seret: Hosrowy A.M. Türkmen dilinde hal işlikler. Çärjew, 1957, 18s.

Maral surata gülübräk düşüpdür.

Meret okuwdan ýadapjyk gelipdir.

Bujagaz çaga seret, emedekläpjik ýör we ş.m.

–rak/–räk goşulmasyny kabul eden hal işligiň soňuna hem –jyk/–jik goşulyp bilýär. –rak/–räk goşulmasyny kabul eden hal işliklere –jyk/–jik goşulmasy goşulanda, olaryň soňundaky k sesi düşürilip geplenýär. Meselem:

Gülübräk – gülübräjik,

Pyşyrdaşmanrak – pyşyrdaşmanrajyk we ş. m.

–agada/–ägede goşulmasy bilen ýasalan hal işlikleriň soňuna hem –jyk/–jik goşulmasy goşulyp ulanylýar. Meselem:

Sen okalga baragadajyk, sapaklaryňa oňatja taýýarlan.

Döndi okuwdan gelägedejik, ejesine kömekleşmäge başlaýar we ş.m.

Habarlyk kategoriýasy

Häzirki zaman türkmen dilinde leksik taýdan özbaşdaklygyny ýitiren, käbirleri hem goşulma şekiline öwürülen, ençeme sözler bilen birlikde ulanylýan, her hili kategoriýalary ýasamaga hyzmat edýän dil elementleri (sözler, şekiller) bar. Olara mekdep grammatikasynda *kem işlikler* diýilýär. Olar özlerinde predikatlyk häsiýetini saklaýandygy sebäpli, goşulan sözlerine habarlyk ýokundusyny berip, şol söz bilen birlikde sözlemiň habary bolup gelýärler. Oňa görä-de bulara *habarlyk kategoriýasy* diýilýär. Habarlyk kategoriýasy sözlemde habar bolup bilýän söz hem şekillere goşulýan goşulmalardan ýa şolar bilen bile ulanylýan sözlerden ybaratdyr.

Habarlyk kategoriýasynyň kömegi bilen ýasalýan dürli şekiller. 1.**Habarlyk kategoriýasynyň -dy/-di goşulmasy.** Bu many taýyndan öz goşulyp gelen sözünden aňlanylýan düşünjäniň esasan oň şeýledigini aňladýar. Şol sebäpli-de muňa umuman öten zaman üçin ulanylýar diýip aýtmak bolar. Ol goşulma haýsy görnüşde, nähili manyda gelse-de, hemişe ýöňkeme goşulmalary bilen birlikde ulanylýar. Ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda gelşini aşakdaky tablisadan görmek bolar.

Ýöňkemeler	Birlik	Köplük
1	-dy-m – okuwçydym, -di-m – işçidim,	-dy-k – okuwçydyk, -di-k – işçidik,
2	-dy-ň – okuwçydyň, -di-ň – işçidiň,	-dy-ňyz – okuwçydyňyz, -di-ňiz – işçidiňiz,
3	-dy – okuwçydy, -di – işçidi,	-dy-lar – okuwçydylar, -di-ler – işçidiler.

–dy/–di habarlyk goşulmasy isimlere, işliklere, käbir kömekçi we modal sözlere goşulyp ulanylýar.

Şol goşulyp ulanylýan sözleriniň birnäçelerine işlik nyşanyny berip, olary sözlemiň doly habary etmäge hyzmat edýän bolsa, birnäçelerinde ýönekeý sözlemde predikat bolmak ukybyny döredýär we birnäçelerinden bolsa dürli işlik şekillerini ýasamaga gatnaşýar.

–dy/–di habarlyk goşulmasynyň isimlere goşulyşy -

1. Atlara goşulyp gelşi:

*Hojalygyň ökde sagymçysy Jemal orta boýly, ak ýürekli, etli-ganly, babyr bilek **gelindi**.*

Gara keçä meňzeýän

*Goýy gara **ýagdy** şol (B.K., „S.d.“).*

*Ata **Gyzylsuwdandy**,*

***Balykçydy** kakasy (B.K., „S.d.“).*

2. Sypatlara goşulyp gelşi:

*Şar **garady** saçlary,*

Daýawlygy belliräk (B.K., „S. d.“).

*Howa **durudy**, sapdy*

Güneş başak aganda (B.K., „S. d.“).

3. Sanlara goşulyp gelşi:

Pawel Kuzmiç Mironow

*Burawlarda **bellidi**;*

Özi daýawlaç, guraw,

*Ýaşy, belki, **ellidi** (B.K., „S.d.“).*

*Mekdebe ugranymda, sagat göni **sekizdi**.*

4. Çalyşmalara goşulyp gelşi:

*-Gurban, ýañky size gelen myhman **kimdi**?*

*Çarynyň maňa beren puly **näçedi**?*

5. Hallara goşulyp gelşi:

*Amanyň iş smenasy **agşamynady**.*

*Annanyň hat ýazyşy **tizdi**.*

*Wagt entek **irräkd**i.*

Ýokardaky mysallardan belli bolşy ýaly, –dy/–di habarlyk goşulmasy isimlere goşulanda, many taýyndan aňladyjak bolunýan düşünjäni öten zamana degişliräk edip görkezýär. Olara habarlyk nyşanyny berip, olary sözlemiň doly habary etmäge hyzmat edýär.

–dy/–di habarlyk goşulmasy isimleriň soňundan *däl* sözi gelende, olara goşulman, *däl* sözüne goşulýar. Meselem:

1949-njy ýylda men **talyp däldim**. Sen, men görenimde, **işçi däldiň**. Şähre göçmänkä, Amanyň çagasynyň sany **bäs däldi**.

Habarlyk kategoriýasynyň *-dy/-di* goşulmasy işliklere goşulyp ulanylanda, olardan her hili manylarda bolan şekiller ýasalýarlar. Käbir işlik şekillerine goşulanda, olarda ýönekeý sözlemiň habary bolmak ukybyny hem döredýär.

-dy/-di habarlyk goşulmasynyň işlikler bilen ulanylyşy “Öten zaman” diýen bölümde görkezildi.

-dy/-di habarlyk goşulmasy diňe bir isimlere, işliklere goşulman, kömekçi we modal sözleriň käbirlerine-de goşulyp ulanylýar. Meselem:

Şu wagt bolup öz gyzynyň öýlerine gelmänligine onuň göwnüniň bir ýalylygy hem edil şunuň üçindi (N.S., „S.e.“).

Amanyň kellesiniň agyrmagy-da sowuk sebäplidi.

Mekdep müdiri Aýdogdy we hojalygyň kätibi Alty-da bardy (N.S., „S.e.“).

Häzir Ogulgerege diňe bir aşak ýapyrylyp, gözlerini tüsseden saklamak gerekdi (N.S., „S.e.“).

Ýokardaky mysallardan belli bolşy ýaly, *-dy/-di* habarlyk goşulmasy kömekçi we modal sözleriň käbirlerine goşulyp ulanylanda, bulara hem azda-kände işlik nyşanyny berýär. Many taýyndan bolsa anladylýan düşüňjani öten zamana degişlik edip görkezýär.

2. Habarlyk kategoriýasynyň *-myş/-miş* goşulmasy

Hekaýa aňladýan habarlyk kategoriýasy *-myş/-miş* böleginden we öten zaman üçin ulanylýan degişli ýöňkeme goşulmalaryndan ybaratdyr. *-myş/-miş* öz goşulan sözüne işlik nyşanyny berip, ony sözlemiň doly habary etmeklige hyzmat edýär. *-myş/-miş* bölegi many taýyndan öz goşulyp ulanylýan sözünden aňlanylýan düşüňjani birekden eşitmek bilen habar berilmegini bildirýär. Eger başgaça aýtsak, onda sözleýjiniň *-myş/-miş* goşulan habar arkaly aňladylýan wakany öz gözi bilen görmän, töwerekdäki adamlaryň gürrüňinden eşitmegi esasynda beýan edýändigini anladýar.

-myş/-miş bölegi ýönekeý we goşma sözlemlerde predikat bolup gelýän sözleriň haýsy şekiline goşulsa-da, many taýyndan esasan birinden eşitmek bilen gürrüň bermegi aňladýar.

-myş/-miş habarlyk goşulmasy goşulan sözler aşakdaky ýaly üýtgeşýär. Meselem: Ol talypmyşyn, sen ökdemişiň, biz ussamyşymyz, ussamyşyk... diýen ýaly üýtgäp, menlik ýöňkemesiniň köplük sanynda *-yk/-ik* goşulmasyndan başga *-ymyz/-imiz* goşulmasy-da ulanylýar.

-myş/-miş bir bogunly yzy çekimsiz sese gutarýan, içinde hem dodak çekimli sesi bolan sözlere goşulanda, *-muş/-müş* şekilli hem geplenýär, ýazuwda hem geplenilişi ýaly ýazylýar. Meselem:

Müňmüş, dormuş... kimin.

Bu *-myş/-miş* goşulyp gelen söz öz yzyndan san goşulmasyny-da kabul edip bilýär. Meselem:

Meret dagy şäherdemişler. Olar geljekmişler.

–*myş/–miş* habarlyk goşulmasy her hili işlik şekillerine goşulsa-da, şolardan täze many berýän üýtgeşik şekil esasan ýasamaýar, ýöne goşulan sözüne öz ýokundysyny berýär. Emma şol şekilleriň zaman anlatmak taýyndan bolan aýratynlyklary, öňki manylary saklanýar¹⁰⁹. Emma şu ýagdaýdan azda-kände çykylýan ýerleri hem bolýar.

Habarlyk kategoriýasynyň –*myş/–miş* bölegi aşakdaky ýaly işlik şekillerine goşulyp ulanylýar:

a. –*myş/–miş* habarlyk goşulmasy ortak işligiň her hili zamanlaryna goşulyp ulanylýar. Many taýyndan olardan aňlanylýan ýagdaýy sözleýjiniň öz gözi bilen görmän, kim-de bolsa birinden eşidip, hekaýa ýa-da ýönekeý görnüşde habar berýändigini aňlanylýar. Meselem:

Meret toýa gitmän, öý sakçy galanmyş.

Aşyr düýn kitap okanmyş.

Bu şekiliň ýoklugy –*ma/–me* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalýar.

b) –*myş/–miş* habarlyk goşulmasy işligiň nämälim şekiliniň soňuna goşulyp-da ulanylýar. Meselem: *Amanyň şu işleýşi hem öz ýanyndan işlemekmiş* diýende, many taýyndan edilýän işe bolan garaýyş görkezilýär

b) İşligiň hökmanlyk şekiliniň soňuna goşulyp ulanylýar. Meselem:

Näme üçin gelni oglumyzyň özi alman, biz alyp bermelimişik.

Bu şekiliň ýokluk galypy *däl* sözüniň kömegi bilen ýasalýar. Şeýle ýagdaýda –*myş/–miş däl* sözüniň soňuna goşulyp gelýär.

g) –*myş/–miş* hal işligiň –*yp/–ip...* bilen ýasalýan şekiliniň soňuna goşulyp gelip bilýär we goşulan sözüde ýönekeý sözlemiň habary bolmak ukybyny döredýär. Meselem:

Mämmet—Aý heleý, sen sorama, men aýtmaýyn, urşujylar Üçajy diýen ýere gelipmişler (A.D., „S.e.“).

Oňa bolsa hökman biziň öýümüzäki kitaplar gerek bolupmyş (B.S., „G. g.“).

Habarlyk kategoriýasynyň –*myş/–miş* bölegi predikat hyzmatynda gelýän isimlere-de goşulyp bilýär. Goşulan sözlerine bolsa işliklik nyşanyny berip, bularyň sözlemde doly habar bolmaklaryna hyzmat edýär. Meselem:

Çary aganyň oglunyň ady Durdumyş (B.K., „A.ä.“).

—Bijesini tutan, özüne görkezmän zyňan Halnazar baýmyş (B. K., „A. ä.“).

Çarynyň galamy gyzylymyş.

Jemi talyplaryň sany bizde dört müňmüş.

Eýsem, kimmiş günäkär? („S. e.“).

Başlygyň aýtmagyna görä, gowaça ekişine başlamaga wagt entek irräkmiş.

¹⁰⁹ Seret: H. Baýlyýew, Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy, 97s.

–*myş/-miş* habarlyk goşulmasy käbir sözsoňulara we *bar, gerek...* ýaly modallyk görkezýän sözlere-de goşulyp ulanylýar. Many taýyndan bolsa goşulan sözlerine öz ýokundysyny berýär. Meselem:

Merediň giden ugry şäher tarapamyş.

Ýalan sözläp, meniň ogullarymy aldatmaga onuň nä haky barmyş? (H. Y., „M.g.“).

Ýok, oglum, patyşanyň nökerlerine gerekmişin (B.K., „A.ä.“).

–*myş/-miş* habarlyk goşulmasy nusgawy edebiýatda gümansyratmagy aňlatmakdan başga-da aşakdaky ýaly manylarda hem gelýär. Meselem:

Gara gözüň gabagynyň çetinden,

Pelek turup, kast eýlemiş, dilberim.

Aly böküp, gidip, düşüp, atyndan,

Salam berip durmuş saňa, dilberim.

Ýüz görüp doýmaz gözüň, bir görmäge zar olmuşam,

Dal boýuňga, zülpleriňge men giriftar olmuşam (Mn.).

Basyp girse, bag içinde har edip,

Ýar oturmyş, gara saçyn mar edip (Mr.).

3. Eken habarlyk kategoriýasy. *Eken* habarlyk kategoriýasy sözlemiň habary bolup gelýän her hili söz bilen ulanylanda, ol sözüň sözlemde doly habar bolmagyna hyzmat edýär. Many taýyndan bolsa şol sözden (eken sözüniň baglanyp gelýän sözünden) anlanylýan düşüňjäniň şeýledigini ýa-da dälidigini sözleýjiniň ozal bilmän, indi bilip galandygyny görkezýär. Meselem:

Siz azat Watanyňy duşmandan goramaga gaty yhlasly ekeniňiz (A.D., „S.e.“).

Eken sözi ýöňkemeler bilen üýtgände, aşakdaky ýaly görnüşde gelýär we ýöňkeme goşulmalary *eken* sözüniň baglanyp gelen sözüne goşulman, ol *eken* sözüniň özüne goşulýar¹¹⁰. Meselem:

Ýöňkemeler	Birlik	Köplük
1	<i>talyp ekenim</i>	<i>talyp ekenik (-miz)</i>
2	<i>talyp ekeniň</i>	<i>talyp ekeniňiz</i>
3	<i>talyp ekeni</i>	<i>talyp ekenler</i>

Ýokarda ýöňkeme goşulmany *eken* sözi kabul edip geldi. Emma şony hem *eken* sözi, hem öňünden gelýän sözüň kabul edip gelşi-de bar. Meselem:

Çary biziň talybymyz eken(i).

¹¹⁰ “Eken” sözi ýöňkemede gelende, III ýöňkemäniň birliginde “n” sesi hem getirilýär, hem getirilmeýär. I ýöňkemäniň köplüğünde bolsa, “-ik, imiz” diýen iki hili goşulma-da ulanylýar.

*Sen onuň ýoldaşy **eken**ň.*

Köplük san goşulmasyny hem *eken* sözi, hem öňünden gelýän söz kabul edip bilýär. Meselem:

*Ol gelenler okuwçylar **eken**i. Ol gelenler okuwçy **eken**ler.*

San goşulmasyny *eken* we onuň öňünden gelýän sözün ikisiniň bir wagtda kabul edip gelşinde düş gelmek bolýar. Meselem:

*Ol gelenler okuwçylar **eken**ler.*

Eken sözi diňe bir işlikleriň yzyndan gelmän, predikat we habaryň bir bölegi bolmaga ukyby bolan başga sözlerden soň hem gelip bilýär we bu sözlere işliklik nyşanyny berip, onuň sözlemde doly habar bolmagyna hyzmat edýär.

Eýelik we ýeňiş düşümlerden beýleki düşümlerde gelen atlar sözlemiň habary bolup gelende, şeýle habarlaryň yzyndan *eken* habarlyk kategoriýasy gelýär. Meselem:

*Bähliili Dananyň inisi Harun Reşit uly **patyşa eken** (A.S., „S.e.“). Ol adamynyň özi tütjar **baý eken** (A.S. „S.e.“). Bu depder **Çara**, ol depder hem **maňa ekeni**. Aman **Maryda ekeni**. Gurban **şäherde eken**.*

Sypatlardan bolan habaryň yzyndan hem *eken* sözi gelip bilýär. Meselem:

*Bu kitap **gyzykly ekeni**. Biriniň ogly **samsyk ekeni** (A.S. „S.e.“)*

Eken sözi baş, ýöneliş, wagt-orun we çykyş düşümlerde gelip, habar bolup bilýän çalyşmalaryň yzyndan hem gelip bilýär:

*Ýaňky depder **näçe eken?***

*Seniň kitabyň **kimde ekeni?***

*Seniň ol diýýäniň **pylany ekeni**.*

Sanlardan bolan habaryň yzyndan-da gelip biler:

*Ikinji klasyň okuwçysy **ýigrimi ekeni**.*

*Biziň klasymyz mekdepde **birinji ekeni**.*

Hal sözleri habar bolup gelende hem olaryň yzyndan *eken* habarlyk kategoriýasy gelip biler:

*Wagt entek **irräk ekeni**.*

*Amanyň ot ýygyşy ýoldaşlarynyňkydan **tiz ekeni**.*

Şu ýokarda sanalyp geçilen sözleriň ýokluk şekilleriniň yzyndan hem *eken* sözi gelip biler. Meselem:

*Gurban şäherde **däl ekeni**. Bu oýun gyzyksyz **ekeni**. Seniň ol diýýäniň neme **däl ekeni...***

Eken sözi häzirki zaman ortak işligiň soňundan gelende, gürrüň edilýän gymyldy birden duýlup galynandygyny bildirýär. Käte bolsa hekaýa şekilini-de aňladýar. Meselem:

*Bir kör bar **eken**. Ol öz körlüğini hiç boýun **almaýan eken**. Ol meýdana çykmakçy bolup, tärimi sermeläp, yzarlap **barýan eken**... (A. S. „S. e.”).*

Eken sözi häzirki zaman işliginiň doly we gysgalan şekilinden soň gelip, many taýyndan aňladyljak bolunýan düşünjäniň-de ozal bilinmän, indi bilnenini aňladýar. Käte bolsa öten zaman hekaýa şeklini aňladýar. Meselem:

*Aman häzir **okaýar ekeni**.*

*Gurban ýolda **otyr ekeni**.*

Eken sözi işligiň arzuw-ökünç şekilinden soň gelip biler. Many taýyndan gepleýjiniň, haýsy-da bolsa, bir gymyldy- hereketiň ýerine ýetip-ýetmezligi hakynda edýän ökünjini aňladýar. Meselem:

Çary:

-Aman, sen menden alanja kitabyňy getirsene!

*-Wah, Çary, men seniň şol kitabyňy käşge alan **bolsam eken**, onda getirerdimem weli, alamok ahyry! diýen sözlemi alyp görsek, mundan Amanyň şol gymyldy-hereketi özüniň gatnaşmanyny düşündirjek bolşy aňlanýar. Şu ýerde *eken* sözünü –dy goşulmasy bilen çalşyryp ulanmak hem bolar: ...alan **bolsam eken**,... alan **bolsa(m)dym**.*

Eken habarlyk kategoriýasy hal işlik bilen ulanylanda, hal işligiň diňe –yp, –ip goşulmasy goşulan söze eýerip gelýär we käwagt bolsa şol goşulmanyň yzyndan–dyr/-dir goşulmasynyň getirilmegi-de talap edilýär. Many taýyndan gepleýjiniň şol gymyldy-hereket hakynda düşünjesiniň ýaňy ýüze çykandygy aňlanýar. Meselem:

*Men okalgadan jemi 15 kitap **alypdyryn ekenim**.*

*Şu şekiliň ...alan **ekenim** şekilde ulanylyşy-da bar.*

Bu şekiliň ýoklugy bolsa –man/–män goşulmasy arkaly ýasalýar. Meselem:

*Emma Çarynyň kitabyňyň sany häzir 20-ä **ýetmändir eken** diýende, aňlanyljak bolunýan düşünjäniň göz önünde tutulýan ýagdaýa baryp ýetmändigi duýulýar.*

*Eken habarlyk kategoriýasy bar, ýok ýaly modallyk görkezýän sözler bilen-de gelýär. Many taýyndan, köplenç, **öten zaman hekaýa şekili** aňlanýar. Meselem:*

*Bir **bar eken**, bir **ýok eken**, bir garyp adam **bar eken** (“M. t.”).*

*Gadym wagtda bir döwletli garrynyň üç sany ogly **bar ekeni**. Bir pukara adam we onuň bir ogly **bar eken**.(A. S., “S.e.”).*

*Eken sözi şu ýokarda ýatlanan sözler bilen gelende, hemme wagt öten zaman hekaýa şeklini aňlatman, gymyldy-hereket ýa-da iş hakynda gepleýäniň häzirki duýýan, gürrüň berýän ýagdaýyny-da aňladýar. Meselem: *Gurban öýünde **ýok eken**, ýöne ogly **bar eken** diýende, sözleýjiniň häzirki habar berýän ýagdaýyny aňladýar.**

Eken sözi öz yzyna–çy/–çi goşulmasyny kabul edip gelen infinitiw bilen ulanylyp bilýär. Many taýyndan kim-de bolsa biriniň öz ýanyndan edýän hyýaly hereketini gepleýän adamyň ýaňy duýup galandygyny aňladýar. Meselem:

Talyplaryň bir topary şu ýyl tomus dynç alşy döwründe Awaza gezelenje gitmekçi ekenler.

Eken sözi şeýle şekiliň däl sözi arkaly aňladylýan ýokluk galypy bilen-de (Çary şu ýyl kurorta gitmekçi däl eken) gelýär. Eken sözi işligiň nämälim şekiliniň halys özi bilen hem gelip bilýär. Meselem:

-Diýmek, seniň maksadyň şol ýerde işlemek eken-dä?

Eken sözi sözsoňularyň käbirleri bilen-de gelýär. Meselem:

Amanyň şol mekdepde okamagy öýleriniň Puşkin köçesine göçmegi sebäpli eken. Ine, Nediriň „doktor geler” diýmegi hem şonuň üçin eken („M. t.“). Ýoklugy bolsa däl sözünüň getirilmegi bilen: Gurbanyň getiren kitaby meniň üçin däl ekeni diýen şekilde ýasalýar.

4. **–dyk/–dik habarlyk goşulmasy.**–dyk/–dik habarlyk goşulmasy käbir ýerlerde –lyk/–lik goşulmasy bilen manydaş gelip bilýär. Meselem: *Men kynlygy duýmaýaryn* diýende,–lyk goşulmasynyň ýerine –dyk goşulmasyny getirseň, mana üýtgeşiklik düşýän bolsa, *Men bu işiň şeýle kynlygyny näbileýin* diýende bolsa, –lyk goşulmasynyň ýerine –dyk goşulmasyny getirip, *Men bu işiň kyndygyny näbileýin* diýseň-de, manyda onçakly üýtgeşiklik bolmaýar.

Eger-de –lyk/–lik... habarlyk kategoriýasy hyzmatynda geljek bolsa, oňa derek *eken* sözi hem ulanylyp bilinmeli. Meselem: *Ol gelyäniň Orazdygyny (Oraz ekenini)* tanadym.

–dyk/–dik habarlyk goşulmasy eýerjeň sözlemi, söz düzümlerini doldurgyç şekilinde baş sözleme baglamakda aşakdaky ýaly sözler bilen gelýär.

Atlara goşulyp gelşi. Meselem:

Aýyklaýjy sözleriň bolsa haýsy söz toparyndandygyny aýdyp bermelidim („M. t.“).

Sypatlara goşulyp gelşi. Meselem:

Täzelikçi balykçylar täze enjamyň köne usuldan has artykmaçdygyny Hazar deňziniň ähli balykçylarynyň önünde subut etdiler („M. t.“).

Çalyşmalaryň, sanlaryň we hallaryň yzyna goşulyp gelşi. Meselem:

Orazyň ýaşynyň dogry ýigrimi bäsdigini soramasam-da bilýärim. Gurbanyň hat ýazyşynyň çaltdygyny öňden bilýärim.

–dyk/–dik habarlyk goşulmasynyň dürli işlik şekillerine we zamanlaryna goşulyp gelşi hem bar. Meselem:

Ol öz gürrüňinde sessiýanyň döwlet býujetini tassyk edendigini, býujetiň bolsa biziň halkymyzyň durmuşyny mundan beýläk-de gowulandyrmak üçin edilyän aladadygyny anyk faktlar bilen aýtdy („M. t.“). Ine siziň ýüzügiňiz. Onuň jadyldygyny we bagt getirýändigini bilin—diýipdir. Suratnyň dörtburç kagyza çekilýändigini hemmäňiz bilýärsiňiz („M. t. "). Gije-gündiziň geljekde nähili boljakdygyny hasaplamak bolar („M. t.“). Emma ýokardaky hasaplamlaryň özi işiň oňa baryp ýetmejekdigini görkezýärler („M. t.“). Çarynyň maksadynyň tüýs okamakdygyna oňat düşündi. Merediň şu ýyl Awaza okuwa gitmekçidigini mugallym aýtdy. Şu şekiliň düýp işligiň soňuna –ar/–er goşulmasynyň we onuň yzyna-da –man/–men goşulmasynyň goşulyp gelmeginden ýasalyşy-da bar. Meselem:

Çary ýaşlar ýygnaýynda özüniň boz we tarp ýerleri özleşdirmäge Gazagystana **gidermendigini** aýtdy.

–dyk/–dik habarlyk goşulmasy işligiň hökmanlyk şekiliniň soňuna hem goşulyp bilýär. Meselem:

*Bulary oňat **ýerleşdirmelidigini** özüň pikir edip gör.*

–dyk/–dik habarlyk goşulmasy käbir sözsoňularyň soňuna goşulyp gelende-de, esasan isimlere we dürli işlik şekillerine goşulyp gelendäki hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem:

*Doktor Amanyň keseliniň **üşemek sebäplidigini** aýtdy.*

–dyk/–dik habarlyk goşulmasy *bar, ýok, gerek...* diýen ýaly modallyk görkezýän sözler bilen-de ulanylýar. Meselem:

*Ökdelemek üçin bolsa (surat çekmäge) yzygiderli işlemek **gerekdigini** ýatdan çykarmaň („M. t.“). Ol ajaýyp ýurduň **bardygy** hakynda gürrüň berdi.*

5. **Habarlyk kategoriýasynyň –ka/–kä goşulmasy.** Habarlyk kategoriýasynyň goşulmalaryndan biri-de –ka/–kä goşulmasydyr. Bu, köplenç, sözlemde habarlyk häsiýeti duýulýan sözlere goşulýar. Şol sebäpli-de bu goşulma goşulandan soň, sözlemiň intonasiýasy ýa gutarýar, ýa-da peselýär-de, ondan soňky sözlem we söz düzümleri başga intonasiýa bilen başlanýar. Meselem:

*Meret **mugallymka**, men okuwçydym. Sen **talypkañ**, Meret şäherde ýaşaýardy we ş.m.*

Habarlyk kategoriýasynyň –ka/–kä goşulmasy öz soňuna degişli ýöňkeme goşulmalaryny kabul edip, aşakdaky ýaly görnüşde üýtgeýär:

–ka-k—gullukçykak, –ke-k — işçikäk, –ka-ňyz—gullukçykaňyz, –kä-ňiz—işçikäňiz, –ka-lar—gullukçykalar, –kä-ler— işçikäler.

–ka-m—gullukçykam, –kä-m—işçikäm, –ka-ň—gullukçy – ka-ň/-kä-ň— işçikäň, –ka/-kä, gullukçyka, –kä—işçikä,

–ka/ –kä işliklere, isimlere, sözsoňularyň käbirlerine we modal sözlere goşulyp ulanylýar. Sözlem agzalaryndan bolsa ýönekeý sözlemiň habaryna we eýerjeňli goşma sözlemde eýerjeň sözlemiň habaryna goşulyp gelýär. Eýerjeň sözlemiň habaryny baş sözlemiň habaryna baglaýar. Goşma sözlemlerde ulanylanda, şu bölek goşulyp gelmek bilen öňki ýönekeý sözlem wagt eýerjeň sözlemiň bir hili görnüşine geçýär we *haçan?, näwagt?* diýen ýaly soraglara jogap berýär. Şeýle manyny isimleriň käbirlerine goşulanda-da aňladýar. Meselem:

*Emma 40 ýyla golaý wagt mundan ozal, men **oglankam**, meniň obamyň hem ähli baýlyklary pomeşşikleriňkidi. Men **10 ýaşymdakam**, açlyk kakamy mazara eltdi („M. t.“). Myrat gawuny **çigkä** ýolupdyr.*

–Çara gerekli adam **şolka**, ol başgasyny gözleýär. Gurbanyň hat ýazyşy **tizkä**, başgasyny gözlemek nämä gerek?

–ka/–kä bölegi, köplenç, wagt eýerjeň sözlemiň habaryna goşulyp gelýär.

Häzirki zaman işlik şekiline goşulyp gelende, ol söz wagt eýerjeň sözlemiň habaryna öwrülýär, many taýyndan wagt aňladýar.

Häzirki zaman işligine goşulyp gelşine mysal:

*Gurban şeýle zeyrenip **otyrka**, Mämmet baý hem gelip, diňläp durdy (A.D., „S.e.“). Çerkez ýolda **barýarka**, tamyň güneşinde oýnaşyp ýören bir topar uşajyk oglanlary gördi (A.D., „S.e.“). Iki garryň göwni öňe **gidýärkä**, Gijäniň agramy eýýäm ötüpdi (N.P. „A.“).*

–ka/–kä işligiň ýokluk galypyna goşulyp gelende hem wagt aňladýar. Meselem:

*Kuly aýalyňa „Hany how, arteliňe **gitmäňkäň**, bize çay goýup git ahyry” diýdi (A.D. „S.e.“). Mämmet — Sen, öýe adam **gelmäňkä**, tizräk sandygyňy aç, muny sandyga salaly (A.D., „S.e.“).*

Hal işligiň ýokluk şekiliniň soňuna goşulyp gelende-de, –ka/–kä bölegi wagt aňladýar. Ýöne munda, köplenç, hal işligiň barlyk we ýokluk şekiliniň ikisi tirkeşip gelmeli bolýar. Meselem:

*Aman güzerden **ugrap-ugramanka**, ýabysyny çapdyryp başlady.*

–ka/–kä bölegi işligiň mälim geljek zaman, hökmanlyk şekillerine goşulyp gelende-de wagt aňladýar.

Gurban şähre gitjekkä, Aman ony ýolundan saklady diýen sözlemi alyp görsek, mundan sözleýjiniň şol herekete bolan garaýşy arkaly wagt aňlanýar.

Şeýle ýagdaý –ka/–kä böleginiň işligiň hökmanlyk şekiline goşulyp gelen wagtynda hem ýüze çykýar. Meselem:

*Kurorta ol **gitmelikä**, Aman gidipdir.*

Öten zaman ortak işlik şekiliniň soňuna –ka/–kä bölegi goşulyp getirilende-de, edil ýokardaky 3-nji punktdaky ýaly many aňlanýar. Meselem:

*Hemme geljekler **gelenkä**, ýygnagy başlaman oturasy iş ýok.*

–ka/–kä bölegi bar, gerek... ýaly modal sözlere goşulyp gelende hem, many taýyndan wagt aňlanýar. Meselem:

*Öýde ýakara odun **barka**, oduna gitmek nämä gerek.*

–ka/–kä bölegi –my/–mi soraglyk goşulma bilen hem getirilýär.

–ka/–kä şeýle ulanylanda, sorag sözleminiň habaryna goşulyp, many taýyndan şübhelýagdaýy hem aňladyp biler. Meselem:

*Gurban **mekdepdemikä**?*

Eger sorag çalyşmalaryndan, haýsy-da bolsa, biri sözlemde getirilse, onda –ka/–kä böleginiň önünden –my/–mi sorag goşulmasy getirilmeýär. –ka/–kä bölegi goşulyp getirilen söz sözlemiň habary bolýar, şol ýerde hem sözlemiň intonasiýasy tamam bolýar. Meselem:

*Wiý, Annaguly **oýamyka**? (A.D. „S.e.“).*

Sorag goşulmasy (–my/–mi) bilen birlikde –ka/–kä bölegi isimlere, işliklere, modal sözlere we sözsoňulara goşulyp gelse, sorag aňladýar.

Isimlerden *–myka/–mikä* goşulmasy arkaly soragyň aňlanylyşyna degişli käbir mysallar.

1) Atlardan:

*Ýaňky telefonda geplän **Orazmyka?** Bu satylýan zat matamyka?* (N. S. „S. e.“).

2) Sypatlardan:

Çarynyň elindäki galam gyzylmyka ?

3) Sanlardan *–myka/–mikä* goşulmasynyň üsti bilen sorag *Gurbanyň alýan bahasy hemişe bäsmitä?* diýen şekilde ýasalýar.

4) Çalyşmalaryň köpüsinden *–myka/–mikä* goşulmasy arkaly sorag aňlanýar. Emma sorag çalyşmasyndan *–ka/ –kä* böleginiň üsti bilen sorag aňladyljak bolnanda, *–my/–mi* sorag goşulmasy getirilmeýär. Meselem:

*...Munuň howsala düşüp ýörmegi **nämedenkä?*** (N.S. „S.e.“).

5) Hallardan *–ka/–kä* böleginiň üsti bilen sorag aňladyljak bolnanda, *–my/–mi* sorag goşulmasy-da getirilýär. Meselem:

*Wagt entek **irmikä?***

Işliklerden *–myka/–mikä* goşulma arkaly soragyň aňlanylyşy.

Öten zaman işliginden sorag iki hili görnüşde, ýagny *–my/–mi* sorag goşulmasynyň getirilmegi we getirilmezligi arkaly aňlanýar. Emma sorag goşulmasy getirilmese, belli bir sorag çalyşmasy getirilýär. Meselem:

*Aman düýn mekdebe **gitdimikä?** Nurtäç—Şu wagt kakaň **nirä gitdikä?** Munuň aýdýan zatlaryny kim **oýlap tapdyka**, sözleri nähili beýle **düzüp bildikä?*** (N.S. „S.e.“).

Şeýle sorag öten zaman ortak işlik şekilinden hem aňlanýar. Meselem:

*Ol şähere **gidenmikä?***

Häzirki zaman işliginden *–ka/–kä* arkaly soragyň aňlanylyşyna degişli mysallar:

Bu nähili bolup ***bilýärkä?*** (N.S. „S.e.“). Krowatda ýatanynda nähili ***bolýarka?*** Teatryň artistleri şu gün lukmanlara oýun görkezmäge ***gelyärmikäler?*** Şäheriň garry adamlary şeýle bolanda ***nädýärkä?*** (N.S., „S.e.“).

Şeýle sorag häzirki zaman ortak işligi şekilinden hem aňlanylýar. Meselem:

*Biziň mugallymymyz şol **gelyänmikä?***

Geljek zaman işliginden *–ka/–kä* arkaly soragyň aňladylyşyna degişli käbir mysallar:

*Ol eline aýna alyp, ýüzüne seretse, ýüzünden özi **gorkarmyka** diýýäris—diýdi* (A.D., „S. e.“). *Men olara näme jogap **bererkäm?*** (N.S. „S.e.“). *Nurtäç— Toba! Kakasy, dünýä neneňsi **bolarka?** Be, walla, Gurban nähili edip açary **alyp biljekkä?*** (A.D., „S.e.“).

Işlik şekillerinde *–ka/–kä* bölegi arkaly soragyň aňlanylyşyna degişli mysal:

*Gurbanyň oglunyň maksady täze ýyl Aşgabada okuwa **gitmekmikä?***

Infinitiwe goşulan –çy/–çi goşulmasyndan soň –myka/–mikä goşulyp hem sorag aňladýar. Meselem:

Ol okuwa gitmekçimikä?

Hal işligiň –yp/–ip şekilinden –myka/–mikä arkaly sorag *Sapar düýn oba gidende, hiý bir zat getiripmikä?* diýen şekilde ýasalýar.

–ka/–kä bölegiň üsti bilen sözsoňularyň we modal sözleriň käbirlerinden hem sorag aňlanýar. Şeýle bolanda, olardan öň sorag çalyşmalardan biri ulanylýar. Meselem:

Mergen aganyň awdan basym gaýdyp gelmegi näme sebäplikä? Ak tama göçüp barjak bolup duran wagtynda, bu çagşap ýatan gara öýüň hakynda gürrüň etmek nämä gerekkä? (N.S. „S.e.”).

6. **Habarlyk kategoriýasynyň –dyr/–dir/(–dur/–dür) goşulmasy.** Habarlyk kategoriýasynyň bu goşulmasy käbir sözlere goşulanda, olara işlik nyşanyny bermek bilen birlikde, şol sözlerden aňlanylýan düşüňjäniň, esasan, häzir şeýledigini ýa şeýle dældigini (özünden öň däl ýokluk sözünüň barlygyna ýa ýoklugyna garap) aňladýar. Şonuň üçin –de muny häzirki zaman habarlyk goşulmasy hökmünde kabul etmeklik käbir ýagdaýlarda mümkin. Sebäbi munda azda–kände häzirki zamany aňladyjylyk häsiýet bar. Bu habarlyk kategoriýasy häzirki zamany aňlatmak bilen barabar, käbir ýagdaýlarda öz goşulan sözüne gümansyratma ýokundysyny hem berýär. Meselem: *Çary zawodyň işçisidir* diýende, gepleýän adamyň *Çarynyň*, dogrudan-da, zawodyň işçisidigini anyk bilmän, ýöne çak bilen aýdýan bolmagyny–da aňladyp biler. Eger-de *Çarynyň* hakykatdan hem zawodyň işçisidigini gepleýän adam anyk bilse, onda ol *Çary zawodyň işçisi* diýip aýtmaly bolýar.

Habarlyk kategoriýasynyň –dyr/–dir bölegi öz yzyna häzirki zaman işlik ýöňkemelerini kabul etmek bilen, degişli ýöňkemeler üçin şeýle nusgada ulanylýar.

Birlik

Köplük

lukmandyr, uuiçudurus,

lukman {dyr} syňyz, işçi (dir) siňiz, mugallymdyrlar, deňizçidirler.

H. M. Baýlyýewiň görkezmegine görä, –dyr/–dir habarlyk kategoriýasy çowdur gepleşiginde işligiň häzirki zaman görkezijisi bolup-da gelýär¹¹¹. Meselem:

Geledirin — gelyärin, baradyrsyň - baryarsyň.

–dyr/–dir habarlyk goşulmasy söz toparlarynyň köpüsine diýen ýaly goşulyp ulanylýar. Ýöne her söz toparyna goşulyp ulanylanda, özünde käbir aýratyn ýagdaýlary saklaýar:

Eger isimler bilen gelse, onda olara, birinjiden-ä, işlik nyşanyny berýär, ikinjiden hem, olaryň habarlygynyň häzirki zamana degişlidigini aňladýar.

Işlikleriň dürli şekil we zamanlaryna goşulyp gelende bolsa, ýönekeý sözlemiň habary bolup bilmeýän käbir şekilleriniň ýönekeý sözlemde predikat bolmagyna sebäp bolýar we käbir işliklere goşulanda, onuň haýsy zamana degişlidigi şol işligiň öz häsiýeti bilen baglanyşykly bolýar, emma ýokarda görkezilişi ýaly, isimlere goşulanda, köplenç, şol sözlerden aňlanylýan zatlaryň häzir şeýledigini aňladýar.

¹¹¹ H.M. Baýlyýew, Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy, 15s.

Habarlyk kategoriýasynyň *–dyr/–dir* (*–dur/–dür*) böleginiň dürli söz toparyna goşulyşyna mysallar:

Türkmen dili beýik we kuwwatly dildir. Diýmek, girdeji çykdaýydan 26,7 milliard manat artykdyr. Baş başyň ýigrimi başdır. Üç üçüň dokuzdyr. Biziň brigadamyz obada birinjidir. Mugallymyň getirýän kitaby maňadyr. Amanyň okuw smenasy ertirinedir. Näme, sen indi gün irdir öýdüp otyrmyň? Wagty indi giçdir. Bu adam bize mugallym bolup geljekdir. Gazetiň esasy wezipeleriniň biri-de gündelik täzelikleri halk köpçüligine habar bermekdir. Biz şu gün agşam öýüň toýuny hem etmekçidiris (N.S. „S.e.“). *Men häzir gidip, dükany açmalydyryn* (A.D. „S.e.“).

–dyr/–dir habarlyk goşulmasy diňe bir isimlere ýa-da işliklere goşulman, sözsoňularyň we modal sözleriň käbirlerine-de goşulýar. Meselem:

Ol, näme üçindir, eglendi (N.S. „S.e.“). — *Menden sorasaňyz, men Durdumyrady tanamok, belki, ol hem edil meniň özüm ýalydyr. Munuň özi Ýer şarynyň dowam edip gelýän wagtyndan birnäçe esse köpdür* („M. t.“).

HALLAR

Häzirki zaman türkmen dilinde hallar özbaşdak söz topary bolup, olar, köplenç, gymyldy aňladýan sözler baglanýarlar we hereketiň ýagdaýyny, hilini, wagtyňy, nirä gönükdirilendigini we ş.m. aňladýarlar.

Hallar beýleki söz toparlaryndan goşulmalaryň we sözleriň tirkeşip-gaýtalanyp, goşulyp, düzülip gelmegi bilen ýasalýarlar ýa-da asyl görnüşinde hal hasaplanýarlar. Şeýlelikde, olar asyl, ýasama, goşma we tirkeş görnüşinde bolup bilýärler. Meselem:

Indi onuň döşüni „Gyzyl ýyldyz” ordeni bilen “Batyrlýgy üçin” diýen medal bezeýärdi (H.Y. „P“). *Tokar bilen Nöker oňa dostlarça garadylar* (B.K. „Ç.b.“). *Ýylbaýyldan meniň müflisim çykar, Garybyň ýüzüne kim gülüp bakar?* (K. „S. e.“).

Hallar, bir tarapdan, özbaşdak söz toparlarynyň biri hasaplanyp, sözlem içinde beýleki söz toparlaryndan tapawutlanýan bolsa, ikinji tarapdan, beýleki söz toparlary (atlar, işlikler, sanlar, sypatlar, çalyşmalar...) ýaly sözlemde belli bir grammatik hyzmaty ýerine ýetirýärler. Olary öz aňladýan manysy, ýerine ýetirýän hyzmaty boýunça beýleki söz toparlaryndan tapawutlandyrmak bolýar.

Hallaryň morfologik we sintaktik aýratynlygy

Türkmen dilinde hallar üýtgediji goşulmalar bilen üýtgemeyän söz toparlarynyň biridir. Olaryň özüne has bolan aýratynlygy, birinjiden, üýtgediji goşulmalar bilen üýtgemezligi, ikinjiden, morfologik taýdan beýleki söz toparlaryndan ýasalmaklygy, üçünjiden bolsa, sintaktik ýol bilen baglanyşmagy netijesinde hallyk hyzmatyny ýerine ýetirýänliginden ybaratdyr. Hallar sözlemde sypatlar ýaly dogrudan-dogry atlara baglanman, işliklere ýa-da käwagtlarda işlikden başga sözlere-de baglanýarlar. Mysal üçin, *Ol hemişe görelde*li diýsek, şu ýerdäki asyl hal (*hemiş*e) gymyldy aňladýan söze baglanman, habar ornunda gelen sypata baglandy.

Hallar sözlemde orun taýyndan baglanýan sözünden, köplenç, öňde gelip, hereketiň umumy ýa-da anyk ýagdaýyny bildirýärler. Olar morfologik jähetden hal hasaplanyp, sintaktik taýdan bolsa hal-ýagdaý ýa-da wagtdoldurgyjy bolup gelýärler.

Häzire çenli käbir ylmy işlerde¹¹² we mekdep grammatikasynda²¹¹³ türkmen dilindäki *gowy*, *oňat*, *ýagşy* ýaly hil sypatlar işlige baglanyp gelenlerinde, hal sözleri hasaplanýar diýlip görkezilýärdi. Emma hallar hakynda ýazylan monografiýada³¹¹⁴ bolsa, munuň tersine, olar şeýle ýagdaýda hal hasaplanmaýar diýlip görkezilýär. Ýöne sypatlar sintaktik taýdan aýyrgyç bolmak bilen birlikde, käwagtlarda olaryň işliklere baglanyp, hal-ýagdaý doldurgyjy hyzmatyny hem ýerine ýetirýändigini bellemek gerek. Meselem:

Oraz **gowy** okaýar.

Oraz **gowy** mata aldy.

Bu sözlemleriň birinjisinde gelen *gowy* diýen söz morfologik taýdan hil sypaty, emma sintaktik taýdan bolsa *okamak* işligine baglanyp, hal-ýagdaý doldurgyjy bolup geldi. Ikinji sözlemdäki *gowy* diýen söz morfologik taýdan hil sypaty bolup, sözlem içinde gelende hem *mata* diýen ada baglanyp, sypat aýyrgyjy boldy. Şoňa görä-de bu hili sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini anyklamakda olaryň leksik-semantik tarapy hem göz önünde tutulmalydyr.

Hallaryň emele gelşi dürli-dürli bolýar, ýagny olar morfologik we sintaktik ýol bilen ýasalýarlar. Dürli söz toparlaryndan diňe goşulmalaryň kömegi bilen ýasalýan hallara *morfologik (ýasama) hallar* diýilýär. Sözleriň tirkeşip, goşulyp hem düzülip gelmegi bilen ýasalýan hallara *sintaktik (goşma-tirkeş) hallar* diýilýär.

Hallary aşakdaky ýaly üç topara bölmek bolar:

1) asyl hallar, 2) ýasama hallar, 3) goşma-tirkeş hallar.

1. **Asyl hallar.** Türkmen dilinde hiç hili goşulma kabul etmezden, düýp görnüşinde hereketiň belli bir alamatyny (wagtyny, ýagdaýyny, ugruny we ş.m.) bildirýän sözlere *asyl hallar* diýilýär. Meselem:

Häzir, hemişe, indi, şindi, derrew, ir, giç, tiz, şindiz, mydama, basym, bejit, ýaňy, ilki we ş.m.. Dogry, käbir sözler taryhy taýdan ýasama bolsa-da, şu ýagdaýda asyl söz şekilinde duýulýar. Meselem: *basym, elmydama, şindi* we ş.m.

Türkmen dilinde morfologik taýdan asyl hal hasaplanýan sözler azdyr.

Asyl hallaryň taryhy gelip çykyşyna seredenimizde, olaryň käbirleriniň (*bildir-bir ýyldyr; öňün—öňki gün*) birden artyk sözden emele gelendigini²¹¹⁵ hem görýäris.

2. **Ýasama hallar.** Türkmen dilindäki her hili ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen beýleki söz toparlaryndan ýa-da hallaryň özlerinden ýasalan hallara *ýasama hallar* diýilýär. Olaryň ýasalýş häsiýeti iki hili bolýar. Meselem:

¹¹² H.M. Baýlyýew, Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy, 118 s.

¹¹³ Seret: Gurbanow A. Kürräýew N. Türkmen diliniň grammatikasy, Aşgabat, 1959, 151-152s.

¹¹⁴ Seret: Gafurowa H., Häzirki zaman türkmen dilinde hallar, Aşgabat, 1959, 17 s.

¹¹⁵ Seret: H. Gafurowa, Ýatlanan iş, 28s.

Ekiş inedördül gämikläp we dar hatar aralaryna atanaklaýyn ekmek usullary bilen geçirildi („S. T. "). Iki ýoldaş salkyn çägäniň üstünde arkan ýatyp, içlerindäki pikirlerini biri-birinden gizläp, ýüzleý gürrüňe girişdiler (B. S. „S. e,").

b) Ýasaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýän üýtgediji goşulmalaryň kömegi bilen. Meselem:

Ol gündizine tä agşama çenli dynman ussaçylyk ederdi (H. Y., „P. "). ...öýüň ýeňsesi bilen ylganda, çöwşi gazyga бүдүрәп, şarpyldap, ýüzinligine ýykyldy (A.G. P. "). Şular bilen birlikde, bir wagtky gurallyk düşümiň –yn/ –in/–n goşulmasy hem häzirki wagtda düşümlük hyzmatyny ýitirip, hal sözlerini ýasaýan goşulmanyň hyzmatynda ulanylýar. Meselem:

Günin, gyşyn, ýazyn, gidişin, gaýdyşyn, ýüzin, arkan, ogryn, ikindin we ş.m.

Ýasama hallar asyl hallara garanda, möçber taýyndan has köpdür we her taraplydyr, sebäbi birnäçe sözler köp ýagdaýlarda düşüm goşulmasyň kabul edip, şol ýerde düşümiň hyzmatyny ýitirip, ýasama hal hyzmatynda gelýärler. Olar görnüş taýyndan belli bir düşüm şekilinde gelseler-de, sözlem içinde ýasama hal bolýarlar.

Häzirki zaman türkmen dilinde hallar aşakdaky ýaly ýasalýarlar:

–ça/–çe. Bu goşulma ýöňkemeli we ýöňkemesiz gelen asyl we ýasama atlara goşulýar. Käwagtlarda san bilen üýtgän sözlere-de goşulyp hal ýasaýar. Meselem:

Başlygyň rusça gepleýşine Anton aga hem düşündi, Atanazar aga hem (H. Y. „P. "). Şeker eje aýagy jorap we tuflili, egni ak ýüpek köýnekli şäherlilerçe geýnen uzyn boýly, syratly gyza syn edip, begenjinden aglaýandyр diýip pikir etdi („S.e. ")

–yn/–in/–n, –yna/–ine, –syna/–sine. Bu goşulmalar wagt aňladýan atlaryň we iş atlarynyň soňuna goşulyp, hal ýasamaga hyzmat edýärler. Meselem:

Rejep öýläň okaýar. Ol bize gaýdyşyn gelip gitdi. Ol Gurtgeldiniňkiden çykyp, çuňňur pikirleriň içinde ýüzüp barşyna mekdebe geldi (B. S. „S.e. "). Ertirine bolsa süýji ukusyndan turasy gelmeýärdi (B. S. „S. e. "). Gijesine bolsa Mikolanyň ady bilen uklap, Mikolanyň ady bilen hem oýanyardy (H.Y. „P. ").

Bellik. Käwagtlarda bu goşulmanyň yzyna –ça/–çe goşulmasy goşulanda-da, öňküsi ýaly hal ýasalýar. Meselem: *Atanazar aganyň arkasynda bukulyp, şo taýdan geň galyp, ogrynça seretmäge başlady (H. Y. „P. ").*

–yna/–ine goşulmasy –lar/–ler goşulmasyndan soň hem gelýär. Meselem:

Şäherçäniň köçeleri hem agşamlaryna köp adamly bolýar („Ý. K. "). Gyş aýlary gijelerine gyraw düşýär.

Ýokardaky –yna/–ine, –syna/–sine goşulmalarynyň esasy hyzmatlary söz üýtgedijilik bolsa-da, söz ýasaýjylyk hyzmatynda gelendigini görýäris. Emma käbir ýagdaýlarda olaryň ýasaýjylyk ýa-da üýtgedijilik hyzmatyny ýerine ýetirýändigini diňe sözlem içinde takykklamak bolýar.

Deňeşdirin:

*Şu ýylyň **gyşyna** düşüner ýaly däl.*

*Men bu ýyl **gyşyna** dynç alýaryn.*

Şu mysallardaky *gyşyna* diýen söz iki ýerde hem bir görnüşde gelse-de, onuň sözlemdäki hyzmaty deň däl, çünki birinji sözlemdäki *gyşyna* diýen söze *nämesine?* (düşüner ýaly däl) diýen soragy bermek bolýan bolsa, ikinji sözlemdäki *gyşyna* diýen söze ýokardaky soragy bermek mümkin bolman, *haçan?* diýen soragy bermeli bolýar. Şeýlelikde, ikinji sözlemdäki *gyşyna* diýen söz goşulmanyň kömegi bilen atlardan ýasalan haldyr.

–lygyna/–ligine. Bu goşulmanyň asly üç sany elementden bolup, olaryň birinjisi söz ýasaýjy *–lyk/–lik* goşulmasy, ikinjisi çekimsiz ses bilen gutarýan sözlere goşulyp, üçünji ýöňkemäni aňladýan *–y/–i* goşulmasydyr. Üçünjisi bolsa, olluk ýöňkemesi bilen gutarýan sözleriň yzyndan ulanylýan ýöneliş düşümiň goşulmasydyr. Netijede, şol üç goşulmanyň birikmegi bilen, *–lygyna/–ligine* goşulmasy emele gelýär hem-de onuň sözlere goşulmagy bilen hal ýasalýar:

a. Predmet aňladýan atlaryň soňuna goşulmak bilen. Meselem:

matalygyna, baganalygyna, köýnekligine we ş.m.

b) Tarap-ugur görkezýän sözleriň soňuna goşulmak bilen. Meselem:

Ilerligine, gaýralygyna, ýokarlygyna, aşaklygyna we ş.m.

ç) Asyl we ýasama hallaryň soňuna goşulmak bilen. Meselem:

*Ol obada işlän zähmet gününü hasaplaşyp, ýaşlar guramasyndan hasapdan çykyp, **arkanlygyna** gyşaran, çürrük gara öýlerine gelende, Gün dagyň kertini ýaňy eňekläpdi* (N. S. „S.e.“). *Meret **ýüzinligine** ýykyldy.*

Şu sözlemlerdäki *arkanlygyna, ýüzinligine* diýen sözleriň asly *arka, ýüz* bolup, olaryň birinjisine *–n* goşulmasy, ikinjisine *–in* goşulmasy goşulyp, hal sözi emele gelýär, ondan soň bolsa şol sözleriň soňundan *–lygyna/–ligine* goşulmasy gelip, ýene-de many taýyndan öňküsinden onçakly üýtgeşikligi bolmadyk hal ýasalýar.

–k. Bu goşulma tarap-ugur görkezýän sözleriň soňuna goşulyp gelmek bilen hal ýasaýar. Şeýle ýagdaýda hal ýasalanda, şol goşulmanyň öň ýanyndan gelýän çekimli *–a, –i, –y* sesleri uzyn aýdylýarlar. Meselem:

*Gün **ilerik** agypdy* (A.D. „S. e.“). *Gözel **gaýrak** gitdi.*

Beýle, şeýle ýaly sözleriň soňuna *–k* goşulmasynyň goşulmagy arkaly hal ýasalýar we şu sözleriň soňuna *–k* goşulmasy goşulanda, şol sözleriň soňunda gelen *e* sesi uzyn aýdylyp, *ä* sesine öwrülýär. Meselem:

Annaguly ýabynyň üstünde oturyp bilmän, aşagy ýumakly ýaly, bir gezek *eýläk* agyp, bir gezek *beýläk* agyp barýardy (A. D. „S. e.“).

–laýyn/–leýin. Bu goşulmanyň hem asly üç elementden ybarat bolup, olaryň birinjisi işlik ýasaýjy *–la/–le*, ikinjisi gaýtalanýan işliklerden hal işlik ýasaýan *ý*, üçünjisi bolsa hal ýasaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirip gelýän *–yn/–in* goşulmasydyr. Şeýlelikde, *–laýyn/–*

leýin goşulmasy tutuşlygyna atlaryň dürli görnüşlerine goşulmak bilen hal ýasamaga hyzmat edýär:

a) Wagt aňladýan sözleriň soňuna goşulmak bilen. Meselem:

Wagtlaýyn, ýyllaýyn, aýlaýyn, sagatlaýyn we ş.m.

b) Mukdar bildirýän sözleriň soňuna goşulmak bilen. Meselem:

Putlaýyn, kilolaýyn, tonnalaýyn we ş.m.

ç) Her hili atlaryň yzyna goşulmak bilen. Meselem:

Halkalaýyn, heykelleyin, atlaýyn, artlaýyn, atanaklaýyn, töwerekleýin we ş.m.

d) Atlaryň, iş atlarynyň we käbir işlikleriň soňuna goşulmak bilen. Meselem:
Düýpleýin, giňişleýin, köpçülikleýin, ýatyrlaýyn we ş.m.

Bulardan başga-da, käbir atlaryň yzyna *-laýyn/ -leýin* goşulmasyndan soň *-ça/-çe* goşulanda-da, wagt görkezýän hal ýasalýar. Meselem:

Öýsüzler wagtlaýynça kümejik gazyndylar (H. Y. „P.“).

–**an**. Bu goşulma türkmen dilinde önümsiz hal ýasaýjy goşulma hyzmatynda bir-iki sany söze goşulýar. Meselem:

Ol oglan takmynan baş ýaşandyr.

–*ba/-be, -ga/-ge, -da/-de*. Bu goşulmalar ses aňladýan sözleriň soňuna goşulmak bilen, olar hal ýasamak üçin hyzmat edýärler. Meselem:

Lapba, şapba, güpbe, takga, şakga, patda we ş.m.

Şu görkezilenlerden başga-da käbir sözleriň yzyna *-leý, -lakaý* ýaly goşulmalaryň goşulmagy bilen hal ýasalýşyna duş gelinýär. Meselem:

Bu ýagdaý has çynlakaý işe girişilse, indiki aýyň başyna çenli döwlete pagta tabşyrmak borçnamasyny dolduryp boljakdygyny görkezýärdi („S. T. a“). Emma **ýüzleý garanda, miraplaryň hem göwnünden turdy**¹¹¹⁶

Käbir sypatlaryň soňuna hal ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen hem hallar ýasalýarlar:

1) Asyl sypatlaryň yzyna çykyş düşüm goşulmasy (*-dan/-den*) ýasaýjylyk hyzmatynda goşulyp, hal ýasamaga hyzmat edýär. Meselem:

Syýasy ýolbaşçy esgerleriň öýlerine hat ýazmaklarynyň ýollaryny we ähmiýetini giňden düşündirdi (N. S.“S.e.“). *Goýunlary hiç bolmasa birje gezek aýak üstüne turzup, täzeden ýatyrmak gerekdi* (B. S. “S. e.“).

2) Sypatlaryň yzyna *-lygyna/-ligine* goşulmasy goşulyp, hal ýasalýar. Meselem:

Men bu köýnegi täzeligine aldym.

¹¹⁶ Seret: H. Gafurowa, Ýatlanan iş, 33s.

Käwagtlarda bu goşulmanyň (–lygyna/–ligine) sypatlaryň dereje ýasaýjy –ja/–je goşulmasy goşulan özlere goşulyp gelşi hem bar. Meselem:

Täzejeligine, könejeligine, oňatjalygyna we ş.m.

3) Käbir sypatlaryň yzyna –lap/–läp goşulmasynyň goşulmagy bilen hal ýasalýar.

Anton agany zorlap äkidiň welin, äkidiň, ol muny hökman görsün—diýip, berk sargapdyr (H.Y. „P.“).

Çalyşmalardan hem ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen dürli şekillerde hal ýasalýar:

1) Nire diýen sorag çalyşmasyna –k goşulmasy goşulyp hal ýasalanda, şol sözdäki soňky çekimli *e* sesi uzyn aýdylyp, *ä* sesine öwrülýär. Meselem:

Eýsem indi onça puly niräk harçlarsyň? (B. K. „A.“)

2. –ça/–çe goşulmasynyň kömegi bilen çalyşmalardan aşakdaky ýaly hallar ýasalýar:

a) Eýelik düşüm bilen üýtgän we üýtgemedik çalyşmalaryň soňuna goşulmak bilen¹¹⁷. Meselem:

Mençe, sençe, biziňçe, siziňçe, onuňça, onça, şunça, munça, munuňça, sonuňça, özüçe, özüňçe. Durdy sizçe işleýär. Gözel sençe okaýar. Meret munça işledi. Men bolsa şunça işledim.

b) Köplük sanyň goşulmasy goşulan we goşulmadyk käbir çalyşmalaryň soňuna goşulmak bilen. Meselem:

Kimçe, nämeçe, kimlerçe, nämelerçe, bularça, olarça. Oraz sapagyny kimçe bilýär? Men bularça işlärin.

3) Käbir görkezme çalyşmalaryň soňundan wagt-orun düşümiň goşulmasy gelip, hal ýasalýar. Meselem:

Biziň şonda kömegimiz köp deger (H.Y. „P“).

Aýaklary doňup, murty gyrawlap,

Ýykylypdy şunda, epilep bili (B. S., „S. e.“).

4. San çalyşmasyndan bütin sözünüň soňuna –leý ýa-da –leýin goşulmasy goşulyp, hal emele gelýär. Meselem:

Bütünleý başga zatlar görnüp başlady (H. Y., „P“).

Men oňa bütünleý garşy boldum („S. T.“).

Hallar sanlardan morfologik ýol bilen, ýagny goşulmalar arkaly örän az mukdarda ýasalýar. Sanlardan –den, –denkä, –lenç ýaly goşulmalaryň kömegi bilen az sanly hal ýasalyp, olar, köplenç, sanlardan iki sözün tirkeşdirilip getirilmegi bilen ýasalýarlar¹¹⁸. Ýokarky görkezilen goşulmalaryň hem ulanylýan sözleri örän azdyr. Olardan –den, –

¹¹⁷ Seret: Hozirgi zamon uzbek tili, Toşkent, 1957, 470s.

¹¹⁸ Goşma-tirkeş hallar diýen bölüme seret.

denkä diňe bir diýen sana goşulyp, baglanýan işliginden aňlanylýan gymyldy-hereketiň duýdansyz, birden ýüze çykyandygyny aňladýan hal ýasaýar. Meselem:

*Noýabr aýynyň girmegi bilen, howa hem **birden** gaty sowap başlady* (H. Y., „P.“).

*Artygyň sykylygy **birdenkä** kesildi* (B.K., „A.ä.“)

Bu goşulmalardan –*denkä* goşulmasy çykyş düşümiň goşulmasy bilen ýöneliş düşümde gelen *iki* sözünüň goşulyşmagyndan fonetik özgerişe sezewar bolup, çylşyrymly goşulma öwrülen goşulmadyr.

Munuň ilki ulanylyşy çykyş düşümde gelen *bir* sözi bilen ýöneliş düşümde gelen *iki* sözünüň tirkeşdirilip ulanylmagyndan hasyl bolan-da bolsa (*birden-ikä – birdenkä*), munda tirkeş sözlük häsiýeti ýitip, goşulma öwrüleni üçin, –*denkä* bölegi goşulma hökmünde görkezildi.

Iki sözünüň yzyna –*lenç* goşulmasy goşulmak arkaly baglanýan işliginden aňlanylýan gymyldy-hereketiň ikinji gezek gaýtalanmagynyň ýa-da gaýtalanmazlygynyň zerurdygyny bildirýän hal ýasalýar. Meselem:

*Kakasy **ikilenç** eline taýak alyp, Altynyň daşyna geçdi* (A.D., „P.“).

*Sen şeýle işi **ikilenç** etmegin.*

Görşümüz ýaly, atlardan, sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan, işliklerden, hallardan, kömekçi sözlerden, ses hem şekil aňladýan sözlerden goşulmalaryň kömegi bilen ýönekeý hallar ýasalýarlar. Şu ýokardaky söz toparlarynyň hemmesinden goşulmaly we goşulmasyz, gaýtalanyp, tirkeşip we käbir ýagdaýlarda goşulyp, hal ýasalyşy hem bar. Olary *goşma-tirkeş hallar* diýen adalga bilen bermegi makul bildik.

3. Goşma-tirkeş hallar. Iki sany sözün tirkeşmegi we goşulmagy, logik taýdan berk baglanyşykly iki, üç sözün birigip, belli bir düşüňjani aňlatmagy bilen hal bolýan sözlere goşma– tirkeş hallar diýilýär. Meselem:

*Dursunyň **birbada** ýüregi gysdy* (H.Y., “P.“).

*Gowaça ekişiniň depgini **gün-günden** güýçlenýär* („S.T.“).

Ýagtygözün öýlerine ýetmäge gyssanýan Maýa oba tarap gitjek arabalara we maşynlara hem garaşman, ýola düşüp ugrady („S.e.“).

*Mämmet hem **ýüzüniň** ugruna gitdi* (A.D., “S.e.“).

Bu hili tirkeşip-gaýtalanyp (*gün-günden*) gelýän sözlere öz manysynda bolmadyk düşüm goşulmalary goşulsa-da, olar hem goşma-tirkeş hal hasaplanýarlar. Çünki ol goşulmalar tirkeşip, gaýtalanyp gelen sözleri biri-birine baglaşdyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Mysal üçin, *Howanyň ýüzündäki bulutlar kem-kemden azalýarlar* ýa-da *Howanyň ýüzündäki bulutlar kem-kem azalýarlar* diýen sözlemleriň ikisinde-de gaýtalanyp gelen kem-kem sözi gymyldynyň ýagdaýyny aňladýan goşma-tirkeş hal bolup geldi. Mundan başga-da, tirkeşip, gaýtalanyp gelen sözlere baglaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýän käbir beýleki goşulmalar (–*ma/–me*, –*ba/–be*...) goşulanda-da, olar goşma-tirkeş hal hasaplanýarlar. Meselem:

Ýowuz ýerde ganyym ýüzbe-ýüz gelse,

Yzyn dönmez, namart gaçar, mert galar (Z., „E.“).

Ilki Hoşgeldiniň baryp Wüşi kel hakynda aýtjak taryply sözlerini jikme-jik maslahatlaşdylar (A.G. „K.e.“).

Bu topar hallar, ýokarda görkezip geçişimiz ýaly, bir sözüň iki gezek gaýtalanmagyndan, antonimleriň, sinonimleriň tirkeşip gelmeginden ýa-da logik taýdan özara berk baglanyşykly sözleriň birigip, bir düşünjäni aňlatmagyndan hasyl bolýarlar.

Goşma we tirkeş hallar sintaktik ýol bilen her hili görnüşde ýasalýar.

a) Atlaryň we hallaryň tirkeşip, gaýtalanyp gelmegi bilen hallaryň ýasalýşy:

1) Birmeňzeş sözleriň iki gezek gaýtalanmagy bilen. Meselem:

Ogryn-ogryn gözleýişň,

Ot saldy jana söwdügam (K., „S.e.“).

Gaýra-gaýra bakar men,

Dokma darak kakar men („T.h.ş.d.“).

2) Birmeňzeş düýp sözler iki gezek gaýtalanyp, şolaryň birinji bölegine *–ly/–li* goşulmasy goşulýar, ikinji bölegi bolsa olluk ýöňkemesi bilen üýtgäp, onuň ýöneliş, wagtorun ýa-da çykyş düşüm şekilinde gelmegi bilen. Meselem:

*Ol ýene-de hälkisi ýaly ýüzüni ýokary galdyrdy we mugallymanyň ýüzüne garaja gözlerini **yzly-yzyna** gyrpyldadyp seretdi (N.S., „S. e.“).*

*Ol hemişe öz işleýşi, saglygy hakynda **wagtly-wagtynda** öýlerine hat ýazyp durýardy („S.T. a.“).*

3) Wagat aňladýan düýp sözler iki gezek gaýtalanyp, ikinjisiniň çykyş düşüm şekilinde gelmegi bilen. Meselem:

Agyr senagatlar, täze gurallar,

Gün-günden güýçlenip ösüşin görüň (A.S., „S.e.“).

Gaýtalanyp gelyän wagat aňladýan sözleriň birinji bölegine *–ba/–be, –ma/–me* goşulmasy goşulyp, wagat hallary ýasalýar. Emma beýle iki hili ulanylyşynyň many taýyndan biri-birinden onçakly tapawudy ýok. Meselem:

Ýylba-ýyldan meniň müflisim çykar,

Garybyň ýüzüne kim gülüp bakar? (K., „S.e.“).

Günbe-günden halk hojalygymyz ösýär.

Mundan başga-da, beýle sözleriň birinjisi çykyş düşüm şekilinde, ikinji bölegi ýöneliş düşüm şekilinde gelip, olaryň ýokardaky ýaly hal ýasamak ukyby bar. Meselem:

Ýyldan-ýyla, günden-güne, aýdan-aýa...

*Biziň daýhan hojalygymyz **günden-güne** ösüp, öňe gidýär.*

4) Atlar iki gezek gaýtalanyp, olaryň birinji bölegine *–ba/–be* ýa-da *–ma/–me* goşulmalarynyň goşulmagy bilen. Meselem:

*Emma ýygnaklarda **ýüzbe-ýüz** oturylan wagtynda welin, Ýelli bir agyz hem söz aýtmazdy* (A.G., „K.e.“).

*Harby işlerini **ýerbe-ýer** biliň,*

Etmeli işleri ýadyňyza salyň (A.S., „S.e.“).

5)Wagt bildirýän sözler iki gezek gaýtalanyp, ikisiniň hem wagt-orun düşüm şekilinde gelmegi arkaly. Meselem:

*Gözel bardyr, **günde-günde** görmeli,*

Şol gözeliň syýa zülpün örmeli (M., „S.e.“).

6) Wagt bildirýän hallaryň tirkeşip gelmegi bilen. Meselem:

Erte-birigün söwda kerwenimiz ugraýar, senem şolar bilen gidersiň (A.S., „S.e.“).

*Ony **ir-ertir, giç-agşam** göresi gelyärdi* (B.K., „A.ä.“).

7) Käbir iki sany meňzeş atlaryň gaýtalanyp, olaryň birinji böleginiň ýöneliş düşüm şekilinde gelmegi arkaly. Meselem:

*Myrat gazygy ýere **boýa-boý** kakdy.*

8)Sinonimleriň tirkeşip gelmegi bilen. Meselem:

—Hoşgeldi, sag-aman geldiňmi?—diýdi (A.G., „K. e.“).

*Siziň halkyňyz hakynda köp oňat ýatlamalar **ömürbaky** biziň ýadymyzda galar* („S.T.“).

9)Antonimleriň tirkeşip gelmegi bilen. Meselem:

Her kişiniň iki bolsa aýaly,

Gije-gündiz işi kylu-kal bolar (M., „S. e.“).

10) Logik taýdan özara berk baglanyşykly sözleriň (söz düzümleriniň) tirkeşip gelmegi bilen, olar hal hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Şeýle ýagdaýda tirkeşip gelen sözleriň soňkusy, köplenç, ýöneliş ýa-da çykyş düşüm şekilinde gelýär. Meselem:

*Mämmet hem **ýüzüniň ugruna** gitdi* (A.D., „S.e.“).

b)Syptlaryň gaýtalanyp, tirkeşip gelmegi bilen hallaryň ýasalyşy:

1)Birmeňzeş syptlaryň gaýtalanyp gelmegi bilen. Meselem:

Maýor bularyň ikisiniň hem ýüzünden pugta-pugta, gaýta-gaýta ogşady (H.Y., „P.“).

*Ol öýlerine **gaty-gaty** ädimläp barýardy.*

2) Sypatlaryň gaýtalanmagy netijesinde, olaryň haýsy hem bolsa biriniň çykyş düşüm şekilinde gelmegi bilen. Meselem:

Güýç bilen omurdyk duşmanyň bilin,

Berkden-berk tutýas partiýaň ýolun (A. S., „S. e.“).

Her kim kem-kemden öňküsinden hem gowy öý edinip ugrady (H.Y., „P.“).

3) Tirkeşip ýasalýan sypatlaryň önündäki leksik many aňlatmaýan böleginiň özünden soňky gelýän sypaty güýçlendirmegi bilen. Meselem:

Torba sakgaly çalaran ussa bolsa käte döwür äýneginiň üstünden, käte hem dopba-dogry äýneginden syn edip, gysajynyň agzyndaky demri taýly tarapyna agdaryardy (A.G., „P. we h.“).

4) Tirkeşip ýa-da goşulyp gelen sözleriň birinji bölegi özbaşdak many aňladyp, beýlekisi bolsa özbaşdak many aňlatman, ikisiniň bilelikde belli bir manyny aňlatmagy bilen. Meselem:

Olar ömür ylla bolmadyk ýalydy (B.S., „S.e.“).

ç) Sanlaryň tirkeşip, gaýtalanyp gelmegi bilen hallaryň ýasalýşy:

1) Düşp sanlaryň gaýtalanmagy bilen, olaryň soňkusy çykyş düşüm şekilinde gelýär. Meselem:

Inžener, tehnikler ýetişdi bizden,

Alymlar, wraçlar ösüp ýüz-ýüzden (A.S., „S.e.“).

Aýsoltan şol güllerden birini alyp, onuň ýapraklaryny ýeke-ýekeden ýoluşdyrды (B.K., „A.“).

2) Tirkeşip gelen sanlaryň soňlaryna *-lan/-län, -lap/-läp* goşulmalary goşulýar. Meselem:

Onuň içinde lukman köp bolmasa-da, her ýerde ikilän-üçlän işläp ýörenleri göze ilýärdi (B.K., „A.“).

Okuwçylaryň arasynda birlän-ikilän okuwa gijä galyp gelýänleri hem bar.

Biziň ýokary okuw jaýlarymyzda aýal-gyzlar ýüzläp–müňläp okaýarlar.

3) Bir sözünüň yzyndan agyz diýen söz çykyş düşüm şekilinde gelýär. Meselem:

Lokomotiwçiler täze karar bilen ruhlanyň, ýyllyk plany möhletinden öň ýerine ýetirmäge biragyzdan söz berdiler („S.T.“).

4) Bir sözünüň yzyndan *bada, salym, mahal, hili, meñzeş, syhly, tüýsli, geňsi* ýaly sözleriň goşulmagy ýa-da gelmegi bilen hal ýasalýar. Meselem:

Pökgen aýakgabyňy çykaryp, birsalym dymyp oturandan soň, hümmür-hümmür edip, aýalyňa bir zatlar diýdi (A.G., „K. e.“).

*Gurban kelew **birbada** jogap bermedi* („S. T.”).

*...**birtüýsli** saklanyp durdy* (H.Y., „P.”).

5) *Bir* sözünüň sinonimi *ýeke* (*ýek*) sözünüň iki gezek gaýtalanmagy bilen, olaryň birinji bölegine –*me* goşulmasy goşulýar. Meselem:

Ýekme-ýek, ýekeme-ýeke.

*Okuwçylar sport meýdançasynda **ýekeme-ýeke** göreşdiler.*

d) Çalyşmalaryň tirkeşip, gaýtalanyp gelmegi bilen hallaryň ýasalyşy:

1) Antonim bolup gelen görkezme çalyşmalarynyň ikisi hem wagt-orun düşüm şekilinde gelende. Meselem:

*Eger-de aýbyny boýun alman, dürli sapalaklar bilen özüni **onda-munda** ursam, onda şol barada biraz saklan diýýärler* (B. K., „N.”).

2) *Bu, şu* görkezme çalyşmalar özleriniň yzlaryndan wagt görkezýän sözler bilen gelende. Meselem:

*Men ekinlere göz gezdirmek niýeti bilen, **bu gün** irräk gaýtdym* (B. K., „A.”).

***Şu ýyl** mekdebiň okuw-tejribe uçastogunda dürli ekinleriň 15-si ekiljek.* („Ý. K.”).

3) Öz diýen gaýdym çalyşmasynyň iki gezek gaýtalanmagy bilen, onuň ikinji bölegi ilki ýöňkeme goşulmasyny, soň bolsa belli bir düşüm goşulmasyny kabul edip gelende. Meselem:

*Mugallyma **öz-özünden** şeýle diýip, keýpsizlik bilen okuwa başlady* (N.S., „S.e.”).

4) *Her* diýen sypatlyk we *hiç* diýen ýokluk çalyşmalaryndan soň *wagt, haçan, mahal* ýaly sözler gelende. Meselem:

*Biz **hiç wagt** okuwdan gijä galmarys.*

*Olar pagta ýygymynda **her mahal** hem biziň yzymyzdan ýetip bilerler.*

5) *Şol, ol, bu, şu* çalyşmalaryndan soň **wagt, mahal, pille** ýaly sözler gelende. Meselem:

*Şol wagt Aýnanyň **gürpüdiň-gürpüdiň** kakýan darak sesi ony ýene janlandyrdy* (B.K., „A.ä.”).

*Wah, näme üçin **şu mahal** mugallymyň gyzy ýok* (H.Y., „P”).

Gepleşikde *şu wagt* deregine *şuwat-şumat*; *şu pille* deregine bolsa *şüpille* ýaly aýdylyşy hem käbir şiwelerde duş gelýär.

e) Kömekçi sözleriň tirkeşip, gaýtalanyp gelmegi bilen hallaryň ýasalyşy. Şeýle bolanda, sözsoňy kömekçi bolup ulanylýan soň sözi iki gezek gaýtalanyp, olaryň ikinjisi san goşulmasyny kabul edip gelende, hal emele gelýär. Meselem:

***Soň-soňlar** öýüne gelmegini-de kesdi* (B.S., „S.e.”).

ä) Birnäçe sözler ýazuw taýyndan bir-birinden aýry ýazylyp, tutuşlygyna hal sözüne degişli belli bir düşünjäni aňladýarlar we olar hallaryň frazeologik¹¹⁹ häsiýetli tiplerini emele getirýärler. Meselem:

Günlerde bir gün *ol adam hem gyzyny Esene berip, toý-tomaşalar etdi* („E. ")

...**birnäçe wagt bäri** *hiç bir iş etmese—de, näme üçindir birleşik başlygy oňa zähmet günü ýazýar* („S.T.").

Beýle hallar, esasan, aşakdaky ýaly bolýarlar:

1) Iki sözüň utgaşyp gelmegi bilen hal ýasalýar. Bu topar hallar bir söz şekilinde aňlanylýp, ýazuwda hem goşulyp ýazylyýar. Meselem:

Günaşa, günuzyn, gijara, ýagtygözin, günübirin, ýylsaýyn, günsaýyn, birigün we ş.m.

Ýagtygözin *öýlerine ýetmäge gyssanýan Maýa oba tarap gitjek arabalara we maşynlara hem garaşman, ýola düşüp ugrady* („S.e.").

Obada arassalanýan körekler pagta guradylýan jaýlarda guradylyp, döwlete günübirin tabşyrylýar („S.T.,").

Cilimkeşlige garşy göreşi günsaýyn güýçlendirmek türkmen adamsyna mahsus bolan yokary ahlak sypaty terbiýeleýär („S. T.").

2)Sözleriň tirkeşip ýa-da düzülip gelmegi bilen, olardan anyk bolmadyk wagt bildirýän hal emele gelýär. Meselem:

Ýaňy-ýakynda *Annaberdiniň obalaryna ýazan hatyny okap gördüm* (N.S., „S.e.")

Ýakyn günlerde *döwlet uniwersitetinde ýubileýe bagyşlanan ylmy sessiýa we ylmy konferensiýa boljakdyr* („S.T.").

Hallaryň semantik taýdan bölünişleri

Hallar özleriniň manylary boýunça dürli-dürli bolýarlar. Hal hyzmatynda gelen käbir sözler bir sözlemde hereketiň wagtyny görkezip gelse, ikinji bir sözlemde gymyldynyň ugruny-ornuny aňladýarlar. Mysal üçin, *Oraz onda (şonda, şol wagt) jany bilen işläpdi* (haçan?). *Oraz onda (ol ýerde) oturyp, düýnki wakany gürrüň ber* (niredede?) diýen sözlemlerimizdäki hal bolup gelen *onda* diýen polisemantik söz birinji sözlemde wagt aňladýan bolsa, ol (*onda*) ikinji sözlemde ugur-orun aňladyp geldi. Şeýlelikde, birnäçe sözleriň (hallaryň) sözlem içinde semantik taýdan dürli-dürli hyzmaty ýerine ýetirýändigini görmek bolýar.

Türkmen dilinde hallary semantikasyna görä, *hal-ýagdaý, mukdar-ölçeg, wagt, sebäp-maksat, ugur-orun, meňzetme-deňeşdirme, tassyklama, inkär etme, gümansyratma* diýen ýaly toparlara bölmek bolar.

1. **Hal-ýagdaý görkezýän hallar.** Bu topar hallar atlardan, sypatlardan, işliklerden sözleriň tirkeşip we gaýtalanyp gelmeklerinden hem-de asyl hallardan bolmak bilen,

¹¹⁹ Seret: Hozirgi zamon uzbek tili, Toşkent, 1957, 477s.

nähili?, neneñsi?, niçik? diýen soraglara jogap bolýarlar; many taýyndan hereketiň hal-ýagdaýyny we neneñsi ýüze çykyşyny aňladýarlar. Meselem:

Lukmanlar ýuwaş-ýuwaşdan oba ýygnanyşdylar (H.Y., „P“).

Saparly gidip barşyna Garagumuň eşegarka gerişlerine seredýärdi (B.S., „S.e.“).

Gezek-gezegine çaryklaryny çykaryp, dolaklaryny çözüp, arassalap geýdi. (N.S., „S.e.“).

Ýowuz ýerde ganyym ýüzbe-ýüz gelse,

Yzyn dönmez, namart gaçar, mert galar (Z., „E.“).

2. Mukdar-ölçeg görkezýän hallar. Bu topar hallar sanlardan ýasalyp, *näçeden?, näçeläp?, neneñsi?* diýen soraglara jogap bolýarlar we hereketiň mukdar-ölçeg taýdan bolan ýagdaýyny aňladýarlar. Olar, esasan, *-lap/-läp, -län, -lenç* ýaly goşulmalar bilen hem-de wagt-orun we çykyş düşüm şekilinde gelýärler. Meselem:

Ana, emay bilen üzülip alnan üzümler, ýeke-ýekeden ýolnan almalar, armytlar uzak ýol üçin taýýarlanylýan ýaşşyklere gaplanýarlar (B. K., „A.“).

Okuwçylar mekdebe dört-dörtdeň ýöreşip baryardylar.

3.Wagt görkezýän hallar. Bu topar hallar wagt bildirýän atlardan we şolar bilen gelen görkezme çalyşmalaryndan, kömekçi sözlerden, asyl hallardan bolmak bilen, *haçan?, näwagt?, haçandan?, haçana çenli?, neneñsi?* diýen soraglara jogap berýärler we hereketiň umumy hem anyk wagtyny aňladýarlar. Meselem:

Wadasyz şum ölüm bergi-borç bilen,

Ýylba-ýyldan gaýym tutar garyplyk (K., „S. e.“).

Dursun şindiz hem oglanlaryň in akyllyragy Oratydyr diýip hasaplaýardy (H.Y., „P.“).

Ol öňki bolşuna öküdi, indi başgalara-da görelde bolaryn diýip düşündi (B. K., „Ç. b.“).

Ol gündizine tä agşama çenli dynman ussaçylyk ederdi (H. Y., „P.“).

4.Sebäp-maksat görkezýän hallar. Bir zadyň-düşünjäniň sebäbini ýa-da maksadyny bildirýän hallar beýleki hal-ýagdaý, mukdar-ölçeg, wagt görkezýän hallara garanda seýrek ulanylýar. Olar, esasan, atlardan, hallaryň özlerinden we käbir beýleki söz toparlaryndan bolmak bilen, *näme üçin?, kim üçin?, haýsy maksat üçin?* diýen ýaly soraglara jogap bolýarlar we hereketiň sebäbini we maksadyny aňladýarlar. Meselem:

Oraz gaharyna näme edýänini-de bilmedi (B. S., „S. e.“).

Ilat şähre giren otrýada keýpine seredişip, köçä döküldi (N. 0., „P. n. b.“).

Klimke gorkusyna tisginip gitdi (N. 0., „P. n. b.“).

5.Ugur-orun görkezýän hallar. Bu topar hallar, esasan, atlardan we käbir görkezme çalyşmalaryndan ýasalmak bilen, *niräk?*, *nirede?*, *neneňsi?*, *nireligine?* diýen soraglara jogap bolýarlar we hereketiň gönükdirilen ugruny-tarapyny ýa-da ornuny aňladýarlar. Meselem:

Olar howlynyň içinde eýläk-beýläk ýörediler (B.K., „Ç.b.).

Onuň her demde oýana-buýana tovlanyp ýatmasy-da şundandy (B.S., „S.e. ").

6. Meňzetme-deňeşdirmegi görkezýän hallar. Bu topar hallar bir zadyň ikinji bir predmet bilen deňeşdirilmegini ýa-da şol iki zadyň biri-birine meňzedilmegini bildirip, *neneňsi?*, *kimçe?*, *nämeçe?* diýen soraglara jogap bolýarlar. Olar atlardan, asyl hallardan, çalyşmalardan bolmak bilen, bir hereketiň ikinji bir herekete meňzedilmegini ýa-da deňeşdirilmegini aňladýarlar. Beýle hallar käwagtlar belli bir pikire daýanmagy hem aňladýarlar.

Meselem:

Myrat Durduça okaýar.

Oturanlar ilki bada gulaklaryny gerip diňirgendiler we bu mojuk çykan sesden her haýsy özüçe¹²⁰ many çykardy (A. G., „K. e.").

7.Tassyklamagy görkezýän hallar¹²¹. Bu topar hallar möçber taýyndan az bolup, asyl hallardan bolmak bilen, hereketiň sözleýji ýa-da diňleýji tarapyndan tassyklanmagyny aňladýar.

Meselem:

Elbetde, şübhesiz, hökman, hakykatdan-da...

8. Gümansyratmagy görkezýän hallar. Hereketiň gümansyradylmagyny bildirýän hallar möçber taýyndan hallaryň beýleki semantik toparlaryndan az bolup, sözleýji ýa-da diňleýji tarapyndan bolýan gymyldy hakynda anyk bir netije çykarylman, diňe şonuň çak edilmegini-gümansyradylmagyny aňladýar.

Meselem:

Belki, ol onuň hatyny görmek üçin bolsa gerek, Altynyň ýanyna geçdi (N.S., „S.e.").

Şu gün, meger, ýagyş ýagar.

Ol, ähtimal, gelendir.

Megerem, gaýraky ýol bilen giden bolsalar gerek (A.D., „S.e.").

Hal derejeleri

¹²⁰ Polisemantik häsiýetli –ça/-çe öz konkret hyzmaty boýunça işiň birnäçe ýerinde görkezildi.

¹²¹ Seret: H.M. Baýlyýew, Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy, 124s.

Türkmen dilinde hallar hem sypatlar ýaly derejä mynasypdyr. Ýöne hallarda dereje ýasalyşy sypatlardakydan tapawutlanýar, çünki hallaryň derejesi gymyldy-hereketiň belli bir ýagdaýyny kesgitleýär. Sypat derejeleri zadyň belli bir alamatynyň haýsy derejededigini görkezýän bolsa, hal derejeleri gymyldy-hereketiň düýp derejedäki ýagdaýyndan artykdygyny ýa-da kemdigini we ş.m. bildirýär.

Türkmen dilinde hallaryň aşakdaky ýaly derejelerini görkezmek bolar: 1) düýp dereje; 2) kemlik dereje; 3) artyklyk dereje; 4) söýgülik dereje; 5) söýgülik-kemlik (garyşyk) dereje.

1. Hallaryň düýp derejesi. Hallaryň düýp derejesine hiç hili dereje ýasaýjy goşulmalar goşulman, olar şol durşuna gymyldy-hereketiň ýagdaýyny, wagtyny we ş.m. görkezýärler. Düýp derejedäki hallar ýokardaky aýratynlygyň (hereketiň wagty, ýagdaýy...) kadaly ýagdaýyny aňladýar we hallaryň beýleki derejeleriniň ýasalmagyna esas bolýar. Emma hemme wagtda düýp derejedäki hallardan beýleki derejeler ýasalyp durmaýar. Hatda käbir düýp derejedäki haldan hiç hili dereje ýasap bolmaýanlary hem gabat gelýär. Olaryň birnäçesinden hallaryň hemme derejesi ýasalýar. Hallaryň düýp derejesiniň ýene bir toparyndan bolsa bir dereje ýasalsa, ikinji bir dereje ýasalyp bilmeýär (bu barada shema serediň). Hallaryň düýp derejesi beýleki derejelerden dereje ýasaýjy goşulmanyň goşulmazlygy we gymyldy-hereketiň kadaly ýagdaýyny bildirmegi bilen tapawutlanýar.

*Annagulylaň kärende toparynda pagtanyň ilki ýüzüni **ýaňy** ýygмага başlapdyrlar* (A.D., „S.e.“).

*Aý bolsa **giç** dogýardy* (A. D., „S. e.“).

*Ondan soň bolsa mugallymasynyň ýanyndan **derrew** aýrylyp ötägidesi geldi* (N. S., „S. e.“).

2. Hallaryň kemlik derejesi. Düýp derejedäki hallara -rak,-räk goşulmasy goşulmak bilen, olardan hallaryň kemlik derejesi ýasalýar. Şu ýokardaky goşulmany kabul eden hallar düýp dereje bilen deňeşdirilende, olaryň şondan (düýp derejedäki haldan) kemligini aňlamak bolýar.

Meselem:

*...özi hem **gaýrarak** çekilip oturdy* (H. N., „Y.“).

*Ýok, ussa jan, men gaty dok, ýöne meniň kätmenimi **tizräk** bejerip ber* (A.D., „S.e“).

*Men ekinlere göz gezdirmek niýeti bilen, bu gün **irräk** gaýtdym* (B. K., „A.“).

3. Hallaryň artyklyk derejesi. Bu hem düýp derejedäki sözlerden bolup, olaryň öňlerinden *örän, juda, iňňän* ýaly güýçlendiriji kömekçileriň gelmegi ýa-da hallaryň goşulyp, tirkeşip gelmegi bilen aňlanylýar. Hallaryň artyklyk derejesi kadaly derejeden (düýp derejeden) hereket aýratynlygynyň artykdygyny, güýçludigini bildirýär. Bu ýagdaýda hallaryň artyklyk derejesi her hili ýol bilen aňladylýar.

Meselem:

*Samolýot **örän tiz** uçýar.*

Güýç bilen omurdyk duşmanyň bilin,

Berkden-berk tutýas partiýaň ýolun (A.S., „S. e“).

Soň öýleriniň gözenegi bilen ýüzlerini garaňka tutup, çalt-çalt ýöräp gitdiler.

4. Hallaryň söýgülik derejesi. Hallaryň söýgülik derejesi düýp derejedäki hallaryň soňuna, köplenç, *–ja/–je* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Meselem:

Eje, bir sowuk suwuň ýokmy? — diýdi.

Ejesi:

Bar, oglum, ýaňyja guýy suwundan bir bedre getirdim (A. D., „S. e.“).

Ikimiz bileje işläris ýöreris.

Sen hatyňy arkaýynja ýazyber.

Käbir ýagdaýlarda sypatlardan hallar ýasalanda, söýgülik derejesiniň *–ja/–je* goşulmasy hal ýasaýjy goşulmadan öňde–de gelip biler.

Meselem:

Oraz bu maşyny täzejeligine aldy.

5. Hallaryň söýgülik-kemlik (garyşyk) derejesi.

Bu dereje çylşyrymly görnüşde ýasalýar, ýagny ilki kemlik derejäniň *–rak/–rāk* (bu ýerde *–k* sesi düşüp, *–ra/–rā* görnüşinde gelýär) goşulmasy, ondan soň bolsa *–jyk/–jik* goşulmasy goşulyp, hallaryň garyşyk derejesini ýasaýar. Bu derejede söýgülik hem kemlik derejesiniň ýokundysy duýulýar.

Meselem:

Çaltrajyk, tizräjik, basymrajyk, irräjik, häzirräjik, ýaňyrajyk...

Sen bize basymrajyk gel.

Oraz şähre tizräjik gitsin.

Hallaryň düýp derejesinden beýleki derejeleriň ýasalysyna käbir mysallar

Dü ýp dereje	Keml ik dereje	Artyklyk dereje	Söyg ülik dereje	Gary şyk dereje
Ýa ňy	Ýaňy rak	ýap-ýaňy	Ýaňy ja	ýaňy rajyk
Der rew	-	-	Derr ewjik	-

Ir	Irräk	juda ir	Irden jik	irräji k
Giç	Gijrä k	has giç	-	gijräj ik
Ho wulkmaç	howl uajrak	örän howlukmaç	-	Howl ukmajrajy k
Tiz	Tizrä k	tiz- tizden, örän tiz	-	Tizrä jik
Bas ym	Basy mrak	iññän basym	Basy mjak	Basy mrajykk
Ýo karyk	Ýoka rrak	iññän basym	Basy mjak	Basy mrajykk
Des sine	-	-	Dessi nejik	-

Ýokardaky mysallardan görnüşi ýaly, hallaryň düýp derejesinden hemişe beýleki derejeleriň bary ýasalmaýar. Hallaryň özbaşdak dereje ýasaýjy goşulmalary bolman, olar sypatlaryň dereje ýasaýjy goşulmalaryny kabul edýärler.

SÖZSOŇY LAR

Özi bilen mynasybetde bolan sözleriň soňundan gelip, ol sözleriň belli bir görnüşde gelmegini talap etmek bilen birlikde, öz önündäki sözün sözlemde başga bir söz bilen bolan grammatik gatnaşygyny görkezmäge hyzmat edýän sözlere (dil elementlerine) **sözsoňy** diýilýär. Meselem: —*Allo, laboratoriýa, 728-nji bilen 516-njy skwažinalaryň synag üçin nebitini iberýäris* (“S. T. a.”).

Möjek deýin uwlap aýazly şemal („S. T.“) diýen sözlemlerde *bilen, üçin, deýin* sözleri 728-nji, *synag, möjek* sözlerinden soň gelip, şol sözlemlerde ol sözleriň başga sözler bilen bolan grammatik gatnaşyklaryny görkezip geldiler.

Sözsoňularyň hyzmaty onuň bilen grammatik taýdan mynasybetdäki söz bilen birlikde belli bolýar. Ol sözsüz, özbaşyna belli bolmaýar, diňe şol söz bilen baglanyşandan soň, onuň hyzmaty açyk bolýar. Oňa görä-de ol ýa başga bir sözsoňy y öz önündäki söz bilen baglanyşykly seretmeli bolýar. Öz önündäki sözler bilen birlikde alanyňda, sözsoňulara degişli, esasan, aşakdaky ýaly aýratynlyklary görkezmek mümkin:

1. Sözsoňy lar öz öňünden gelen sözleriň grammatik gatnaşygyny görkezýänligi sebäpli, olaryň belli bir görnüşde gelmegini talap edýärler.

Meselem:

Howa maglumatlaryna görä, şu gije-gündiz az bulutly, ýuwaşdan arama çenli şemally, maýyl howanyň bolmagyna garaşylýar. Howa maglumatlary boýunça, şu gije-gündiz az bulutly, ýuwaşdan arama çenli şemally, maýyl howanyň bolmagyna garaşylýar.

Bu sözlemleriň ikisinde hem esasan bir düşünje aňlanylýan bolsa-da, *maglumat* sözi soňundan gelen sözsoňularyň talabyna görä, birinde ýöneliş düşümde, beýlekisinde nämälim düşümde geldi.

2.Sözsoňy lar özi bilen gatnaşykdaky söz bilen birlikde sözlemde bir agza hasaplanýarlar.

Meselem:

Meret üçin kitap getirdim.

Oglanlaryň hemmesi Eseniň aýtjak meselesi bilen gyzyklandy („P.“).

3.Sözsoňy lar öz öňündäki sözler bilen birlikde her hili doldurgyç we azrak ýerde hem aýyrgyç bolýar.

Meselem:

Esenguly köpçülikleýin işçiler hereketini ylmy sosializm bilen birleşdirmegiň ähmiýetini bütin güýji bilen nygtap görkezdi („T. K.“) (doldurgyç). Okuwdan soň ýygnaç boldy (doldurgyç). Tehnika hakynda sapak alypdy, üýtgeşik bolansoň maşynyň hersi („S. e.“) (doldurgyç). Kelle ýaly gawun getirdi (aýyrgyç).

4.Sözsoňy lar sözlemde öz hyzmatlary taýyndan deň bolan sözleri däl-de, grammatik taýdan biri beýlekisine garaşly bolan söz we söz düzümlerini bir-biri bilen baglaşdyrýarlar.

Meselem:

Ol çeper edebiyaty höwes bilen okaýar. Kakasy gyzy üçin kitap aldy diýen sözlemlerde sözsoňy lar üsti bilen baglanyşan *höwes*, *gyzy* sözleri öz soňundaky sözsoňy lar bilen birlikde *okaýar*, *aldy* sözlerine garaşly bolup, şolary aýyklar geldiler.

5.Sözlemde sözleri baglaşdyrmak taýyndan sözsoňularyň hyzmaty, esasan, düşüm goşulmalarynyň hyzmaty bilen deň bolýar; olaryň ikisi-de sözleriň grammatik görkezijisi hökmünde hyzmat edýär.

6.Düşüm goşulmalary sözlemde sözleri umumy halda baglaşdyrýarlar, emma sözsoňy lar sözlemdäki sözleri özara baglaşdyrmak bilen birlikde, olar arkaly aňladylýan düşüňjeleri has anykleşdirmäge hem hyzmat edýärler. Bu tarapdan, ýagny özleri arkaly baglanyşýan sözlerinden aňlanylýan düşüňjeleri anykleşdirmek taýyndan sözsoňularyň hyzmaty düşüm goşulmalarynyň hyzmatyndan tapawutlanýar. Mysal üçin, *kitap stolda* diýen sözlem bilen *kitap stoluň üstünde* diýen sözlemi deňeşdirip görüň.

7.Sözsoňy lar öz öňündäki söz bilen birlikde sözlemde ýüze çykarylýan düşünjeleriň sebäbini, maksadyny,wagtyny, ornuny, ugruny we başgalary hem aňladyp bilýärler.

Meselem:

Okuwdan soň sapak taýýarlady (wagtyny görkezdi)

Galam bilen ýazdym (işni guralyny görkezdi).

8. Sözsoňy lar biri beýlekisine grammatik taýdan garaşly bolan sözleri baglaşdyranlygy sebäpli, käbir sözsoňy lar öz öňündäki söz bilen birlikde eýerjeň sözlemiň habary bolup biler.

Meselem:

Okuw gutarandan soň, sapak taýýarlaýaryn. Howa maýyl bolmagyna görä, eýýäm baýyrdan ot gögeripdir.

Şeýle bolsa-da, sözsoňy öz öňündäki sözüň grammatik şekili bilen içki taýdan bolan gatnaşygyny saklaýar.

9. Sözsoňularyň soňuna kem işlik goşulanda, ol sözsoňy öz öňündäki söz bilen birlikde ýönekeý sözlemiň habary hem bolup biler.

Meselem:

Bu gawun bal ýalydyr. Kitap stoluň üstündedi.

10.Türkmen diliniň öz aýratynlyklary boýunça, sözsoňy lar öz öňündäki söz bilen bolan ähli gatnaşyklaryny, aýratyn hem ol sözüň grammatik şekillerini bilen içki taýdan bolan gatnaşygyny saklamak bilen birlikde, sözlemiň manysyna görä, käbir sözsoňy lar öz soňlaryna düşüm goşulmalaryny hem kabul edip bilerler¹¹²².

Meselem:

Senden özge, senden özgäniň, senden özgäni, senden özgä, senden özgede, senden özgeden.

11.Sözlemde sözleriň tertibi üýtgedilse, sözsoňy y öňki ýerinde galdyryp, onuň tarapyndan aragatnaşygy görkezilýän sözi başga ýere geçirip, ol sözlemi öňki manysynda ulanmak bolmaýar. Meselem: *Oraz üçin kitap aldym* diýen sözlemi *üçin kitap Oraz aldym* şeklinde ulanmak bolmaýar. Munuň şeýle bolmagynyň sebäbini şu diliň öz aýratynlygy we sözsoňularyň sözlemde sözleriň obýektiw aragatnaşygyny görkezýänligi bilen düşündirmek bolar.

Ýokarda görkezilen aýratynlyklar, esasan, sözsoňulara degişli bolup, ol aýratynlyklar, bir tarapdan, sözsoňy lary özbaşdak manyly sözlerden tapawutlandyrsa, ikinji tarapdan, beýleki kömekçi sözlerden hem tapawutlandyrylar.

Sözsoňy lar görnüş taýyndan beýleki (at, sypat, san, çalyşma, işlik, hal ýaly) söz toparlaryndan onçakly tapawutlanmasalar-da, leksik düşünjeleri aňladyp-aňlatmazlyk,

¹²² Şu punktada görkezilenler esasan, sözsoňylaşan sözlere degişlidir.

sözleriň ýasalyş we üýtgeýiş prosesine gatnaşyp–gatnaşmazlyk we sözlemde her hili agza bolup gelmek we gelmezlik taýyndan tapawutlanýarlar. Beýleki söz toparlary (at, san, çalyşma, sypat, işlikler) leksik düşüňjeleri aňlatmak bilen barabar, sözleriň ýasalyş we üýtgeýiş ýagdaýlerine gatnaşyp, sözlemde her hili formlarda ulanmakda hem özlere deňişli aýratyn häsiýete eýedirler. Emma hakyky sözsoňy larda bolsa bu aýratynlyklar ýokdur. Çünki olar (*üçin, ötri, çenli, kimin, dek, deňeç* ...ýaly sözsoňy lar) her hili şekillerde ulanylyp bilmeýärler. Bu hili sözler hem öň material manysy bolan sözlerden ybaratdyr. Emma bardykça ol sözler material manylaryny ýitirmek bilen birlikde, olardaky -da güýçsüzlenip, asly sözden aýrylmaz derejä ýetipdirler, hatda ol sözlerden käbirleri goşulma şekiline geçipdir. Şonuň üçin hem olar leksik manyly sözlerde bolan her hili aýratynlyklary-da özlere saklap bilmändikleri sebäpli, sözlemde her hili agza bolup gelmek ýaly häsiýetlerini hem esasan ýitiripdirler. Ol hili hakyky sözsoňularyň öň nähili söz bolandygyny, haýsy düşüňjeleri aňladandygyny, özlere leksik aýratynlygyny haçan ýitirendigini, şu hyzmatda haýsy döwürlerden bäri ulanylýandygyny görkezmek kyn. Biziň elimizde bolsa türki dilleriň VII-VIII asyrlardan ozalky ýagdaýyny görkezýän material heniz doly suratda ýok.

Sözsoňy lardan käbirleri bolsa VIII asyrlarda hem esasan şu görnüşinde we häzirki hyzmatynda ulanylypdyr¹²³.

Häzirki zaman dillerinde ulanylýan sözsoňularyň zerurlyk netijesinde kem-kemden döräp, öz üstünden köp döwürleri geçirip gelýändigini, dilde täze aňlatmalaryň ýüze çykmagy, sözleriň köpelmegi, goşmaça hyzmatlary ýerine ýetirmegi ýaly zatlar bilen başga sözlerden döreýändigini we umuman ol ýa başga bir diliň ösüş prosesinde hasyl bolýandygyny şol diliň taryhy açyk suratda görkezýär.

Türkmen dilindäki sözsoňy lardan bir toparynyň, ýokarda aýdyşymyz ýaly, asyllarynyň nähili sözlerden bolup, neneňsi düşüňjeleri aňladandyklaryny görkezmek mümkin bolmasa-da, bir toparynyň asyllarynyň nähili sözlerdendigini görkezmek mümkin. Meselem: *aýry*—asly *aýyrmak* sözünden, *başga*—asly *baş* sözünden, *özge* – asly *öz* sözünden, *baka*—asly *bakmak* sözünden, *boýunça*- asly *boý* sözünden, *göra* – asly *görmek* sözünden, *üzre*—asly *üz* (ýüz) sözünden, *çenli*— asly *çak, çen*, sözünden bolup, olaryň soňundakylar bolsa goşulmadyr. Häzir bolsa ol hem olar bilen birleşip gidipdirler. Ol sözler sözsoňy hyzmatynda gelende, olaryň öňki leksik manysy-da, olaryň soňundaky yň öňki hyzmatlary-da göz önüne gelmeýär, tutuşlygyna bir söz şeklinde duýulýar. Bu bolsa, bir tarapdan, sözsoňularyň aslynda leksik manyly sözlerdendigini, sözleriň goşmaça hyzmatlarda, täze aňlatmalarda ulanylýandygyny görkezse, ikinji tarapdan, ol sözleriň asyllarynyň hem bütinleý ýok bolup gitmän, öňki manylarynda ulanylmak bilen, sözleriň köpelişändigini-de görkezýär.

Türkmen dilinde leksik manylaryny bütinleý ýitirip, hakyky sözsoňulara öwrülen (*üçin, bilen, kimin, saýyn, ýaly*...) sözlerden başga-da, käbir özbaşdak material manyly sözler belli bir ýagdaýlarda özlere esasy manylarypdan daşary-da sözsoňy roluuda ylanylýarlar. Oňa *baş, aýak, ast, üst, ýan, gapdal, arka* ýalsözleri mysal görkezmek bolýar. Bu hili sözler hem özbaşdak material manyda, hem-de sözsoňy hyzmatynda gelýärler. Meselem: *Orazyň başy agyrýar* diýende, *baş* sözi sözlemiň eýesi bolup, material

¹²³ Bu hakda orhon ýazgylarynda bolan “Inim Kül-tegin birle sözleşdimiz. Budun üçin, bar üçin” diýen sözlemlerdäki *üçin, birle* sözsoňylaryna serediň. С.Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951, с. 31.

manyda gelen bolsa, *Oraz oduň başynda otyr* diýen sözlemde *baş* sözünüň material manyсы bolman, sözsoňy hyzmatynda geldi. Ýa-da *Oraz size tarap baryardy* diýen sözlemde sözsoňy bolup gelen *tarap* sözünüň soňuna goşulma goşulyp, *Oraz siziň tarapyňyzy tutýar* diýip aýtsak, munda *tarap* sözi sözsoňy hyzmatynda bolman, özbaşdak söz-goşma işligiň esasy sözi hökmünde gelýär. Umuman aýdanda, türkmen dilinde sözsoňy bolup ulanylýan sözleriň birnäçelerini özbaşdak manyly sözlere degişli bolan aýratynlyklardan daşlaşyp, hemişe sözsoňy bolup gelýän sözlerden bolsa, birnäçeleri, munuň tersine, leksik manylaryny özlerinde saklap, belli bir ýagdaýlarda sözsoňy hyzmatynda ulanylýan sözlerden ybaratdyr. Şol tarapdan türkmen dilindäki sözsoňy lary, esasan, iki topara bölüip, olaryň her birini aşakdaky ýalyrak häsiýetlendirmek boljak¹²⁴.

Hakyky sözsoňy lar

By topar sözsoňy lar, ýokarda aýdyşymyz ýaly, özleriniň materiallyk-özbaşdaklyk manylaryny ýitiren sözler bolup, olar hemişe bir sözüň başga bir söz bilen grammatik gatnaşygyny görkezmäge hyzmat edýärler.

Meselem:

Göwnüm-de bilbil dek,

Güliden güllere,

Uçup seýran edýär,

Azat illere (G.S., “Ž.”)

Asmanda ýüzýän aý çekinyän ýaly,

Bu görnüşe ogryn-ogryn seredýär (“S. e.”)

Möjek deýin uwap aýazly şemal,

Rus gyşy hakyt möwç urýan mahal (“S. T.”).

Biziň oba hojalygymyz, senagatymyz, medeniýetimiz gün saýyn (günsaýyn) ösýär,

Rugsat wagtyna deňeç ýene üç aý bar.

Bu topara girýän sözsoňy lar özleriniň materiallyk - özbaşdaklyk manylaryny ýitirmek bilen barabar, özleriniň asyl görnüşlerinden daşlaşyp, fonetik taýyndan-da üýtgapdirler. Şonuň netijesinde bolsa käbirleri (–dek, –deý, –ça/–çe) goşulma şekiline hem ýakynlaşypdyr. Olar köp ýerlerde görnüş taýyndan goşulmalardan tapawutlanmaýarlar. Bu topara girýän hakyky sözsoňy lar bilen käbir goşulmalaryň sözleri baglaşdyrmak taýyndan hyzmatynda hem tapawut ýok, ýagny ikisiniň hem leksik manyсы bolman, sözlemde sözleriň bir-birleri bilen bolan mynasybetlerini görkezmekden ybaratdyr. Şeýle bolsa-da, goşulmalara garanda, hakyky sözsoňy larda belli bir derejede fonetik taýdan özbaşdaklyk duýulýar. Iki ýa köp bogunly sözsoňy lar, leksik manyly sözler ýaly, özbaşdak basym bilen aýdylýarlar, bir bogunly sözsoňy lar hem basymsyz

¹²⁴ Şolaryň birinji topary, ýokarda aýdyşymyz ýaly, hemişe sözsoňy bolup gelýän we leksik manyсыny esasan ýitiren sözlerdir. Olary “hakyky sözsoňylar” diýen şertli termin bilen atlandyrmaly bolduk. Ikinji topary bolsa özleriniň material manylaryny ýitirmedik, leksik düşüňjeli sözler bolup, olar belli bir ýagdaýlarda sözsoňy bolup gelýärler. Köp sözi gaýtalamazlyk üçin, ol topary sözsoňylaşan sözler diýen şertli termin bilen atlandyrmaly bolduk. Şolaryň birini beýlekisi bilen deň hasaplamak we ikisini gatyşdyrmak bolmaz.

áýdylyp, öz öňündäki leksik manyly sözleriň basymyny özlerine geçirmeýärler. Mundan başga-da, sözsoňy lar singarmonizm kadasyna hem boýun egmeýärler. Şol tarapdan seredeniňde, hakyky sözsoňy lar öz áýdylyşlary boýunça-da goşulmalardan tapawutlanýarlar.

Bellik. –*ça/–çe* özüniň özbaşdaklyk hyzmatyny, beýleki sözsoňulara garanda, has köp derejede ýitiripdir, ol öz goşulan sözüne singarmonizm taýyndan eýerip, –*ça/–çe* ýaly iki şekil eýe bolupdyr.

Hakyky sözsoňy lar, esasan, şulardyr:

*bile, bilen*¹²⁵ *burun, dek, deý, deýin, deň, deňeç, zeyilli, ile, kibi, kimin, saýyn, sary, üçin, –ça, –çe, çen, çenli, ýaly.*

Burun, kibi, sary ýaly sözsoňy lar bolsa, esasan, köne edebiýatyň dilinde duş gelýär.

Sözsoňy laşan sözler

Bu topar sözsoňy lar özleriniň leksik düşüňjelerini özünde saklamak bilen, belli bir ýagdaýlarda sözsoňy bolup ulanylýan sözlerdir. Olar sözsoňy bolup gelende, esasan, iki sany sözüň bir-biri bilen wagt, orun, ugur, degişlilik, maksat, dowamlylyk tarapdan bolan grammatik aragatnaşyklaryny görkezýärler. Bu topara girýän sözsoňy lary hem özleriniň şekil -häsiýetleri taýyndan bolan aýratynlyklaryna garap, özara iki topara bölmek mümkin.

A. Leksik manyly söze degişli bolan häsiýetleri özünde saklap, diňe içki üýtgeşmäniň ýüze çykmak şerti bilen goşmaça manyda ulanylanda, belli bir ýagdaýlarda sözsoňy hyzmatynda gelýän sözler. Bu hili sözsoňy lar, aslynda, adam ýa başga bir predmet bilen genetik taýdan bagly bolup, özleriniň degişli bolan zadyne dahylly düşüňjeleri görkezýän *baş, aýak, ýan, gapdal, ast, üst, ýüz, ýeňse, bári, aňry, yz* ýaly sözlerden ybaratdyr. Olar sözsoňy bolup gelseler, özleri haýsy predmete garaşly bolsalar, şol zadyň adyny görkezýän sözi başga bir söz bilen baglaşdyrmaga hyzmat edýärler. Olar sözsoňy hyzmatynda gelenlerinde hem, özleriniň esasy manylarynyň täsirini özlerinde saklaýarlar. Bu hili sözsoňy laşan sözleriň semantika taýyndan bir-birine ýakynlygyny aşakdaky ýaly görkezmek bolar.

1) *Öň-yz, öň-soň, ozal, owal-ahyr* sözleri iki sany düşüňjäniň wagt hem orun taýyndan arasyndaky bolan yzygiderligi görkezmek bilen barabar, *öň, ozal, owal* sözleri şol yzygiderligiň başlangyjyny, *soň, yz, ahyr* sözleri bolsa onuň gutaranlygyny — soňuny görkezýärler.

Meselem:

1917-nji ýyldan öň (ozal, owal), *Russiýet zähmetkeşleri agyr durmuşda ýaşaýardylar. 1917-nji ýyldan soň TÜRKMEN zähmetkeşleri gurply, medeniýetli, şatlykly durmuşda ýaşaýarlar. Dokladçy öz sözünüň öňünde tertip-nyzam hakynda sözledi. Dokladçy öz sözünüň ahrynda* (soňunda) *okuwyň hiline üns berilmelidigini has belläp geçdi.*

¹²⁵ Bilen, bile sözleriniň şu topara girizilişi şertlidir, çünki olar hal hem bolup gelýärler.

2) *Baş, ayak* sözleri hem käbir ýerde ýokardaky *öň, soň, owal, ozal, yz, ahyr* sözleri bilen manydaş bolup, *baş* sözi yzygiderligiň—hereketiň başlangyjyny, *ayak* sözi bolsa yzygiderligiň, bir wakanyň gutaranlygyny görkezip gelýär.

Meselem:

Dokladçy öz sözünüň başynda birnäçe meseleler hakynda gürrüň etdi.

Dokladçy öz sözünüň aýagynda birnäçe zatlar dogrusynda durup geçdi.

Mundan başga-da *baş, ayak* sözleri beýiklik, peslik taýyndan bolan düşüňjeleri hem görkezip biler. Hut şu düşüňjede olar metasemiýa ýoly bilen *aşak, ýokary* sözleri bilen, *aşak, ýokary* sözleri bolsa *ast, üst* sözleri bilen deňleşýärler.

Meselem:

Guş agajyň başynda otыр.

Guş agajyň ýokarsynda otыр.

Guş agajyň üstünde otыр.

Ol agajyň aşagynda otыр.

Ol agajyň astynda otыр.

Ol agajyň düýbünde otыр.

Baş, ayak sözleri orun taýyndan-da bir predmet bilen başga bir hereketiň gatnaşygyny görkezip biler.

Meselem:

Ol ýabyň başynda ýaşaýar, ol ýabyň aýagynda ýaşaýar.

3) *Ýokary, aşak* sözleri öz esasy manylary boýunça beýiklik, peslik görkezýänlikleri sebäpli, *ýokary* sözi gündogary, *aşak* sözi günbatary hem görkezip biler.

Meselem:

Şemal gündogardan—şemal ýokardan.

Şemal günbatardan—şemal aşakdan.

4) *Öň* sözi adamyň ýüzden tarapky orny, *yz* sözi bolsa ýeňseden tarapky orny görkezýär. Onuň üçin hem adama orun taýyndan dahylly bolan başga bir zadyň bize (adama) tarapyna *bäri* we beýle ýa-da ýeňse tarapyna bolsa *aňry* diýilýär. *Bäri, aňry* sözleriniň başga bir zadyň belli bir ýerini ýa oňa ýakyn bolan orny görkezmegi ol zatlaryň her biriniň duran orny bilen bagly bolýar. Eger zatlaryň duran orny üýtgeşe, *bäri, aňry* sözleriniň görkezýän ýeri hem üýtgeýär. Şoňa görä-de, olar belli bir ýagdaýda *öň* sözi *bäri* we *yz* sözi *aňry* bolup biler.

Meselem:

Meret tamyň öňünde otыр.

*Meret tamyň **bärsinde** otyr.*

*Meret onuň **yzynda** otyr.*

*Meret onuň **aňyrsynda** otyr.*

5) *Ileri* sözi ýüzden tarapky orny, *gaýra* sözi ýeňsededen tarapky orny görkezýänligi sebäpli, olar hem *bäri*, *aňry* sözlerine semantika taýyndan ýakynlaşýarlar.

Meselem:

*Meret öýüň **gaýrasynda** otyr.*

*Meret öýüň **ilersinde** otyr.*

Mundan başga-da *ileri*, *gaýra* sözleri häzirki zaman türkmen dilinde belli bir tarapy hem görkezýärler. Türkmen halky öň, köplenç, gara öýlerde ýaşaýardy. Ol gara öýler bolsa, adat boýunça, belli bir ugurak, hemmesi bir meňzeşräk dikilýärdi, ýagny gara öýleriň gapysy (ýüzünden tarapy), esasan, günorta- günbatar tarapa garadylýardy. Şonuň üçin hem *ileri* sözi onuň ýüzünden tarapky orny (günorta-günbatar tarapy), *gaýra* sözi bolsa şoňa garşylykly tarapy (demirgazyk-gündogary) görkezýär.

6) *Ileri* sözi ol ýa başga bir zadyň bize (adama) tarapyny, *gaýra* sözi bolsa oňa garşylykly tarapy görkezip bilýänligi sebäpli, *ileri* sözi *maňlaý* sözüne, *gaýra* sözi *ýeňse* sözüne semantika taýyndan ýakynlaşýar.

Meselem:

*Ol öýüň **ilersinde** otyr.*

*Ol öýüň **maňlaýynda** otyr.*

*Ol öýüň **gaýrasynda** otyr.*

*Ol öýüň **ýeňsesinde** otyr.*

7) *Ýeňse* sözi ol ýa başga görkezmek taýyndan *arka* sözüne we *maňlaý* sözi hem *gaş*, *alyn* sözlerine ýakyn bolanlygy sebäpli, biri beýlekisiniň hyzmatynda ulanylyp bilner.

Meselem:

*Ol öýüň **ýeňsesinde** otyr.*

*Ol öýüň **arkasynda** otyr.*

*Ol öýüň **syrtynda** otyr.*

*Oraz onuň **maňlaýynda** otyr.*

*Oraz onuň **gaşynda** otyr.*

*Oraz onuň **alynda** otyr.*

8)Ýokarda antonim şekilinde getirilen sözlerden başga—da özara sinonimdeş *daş, töwerek, ýan, gapdal, ara, orta* ýaly sözler bolup, olar hem käbir ýagdaýlarda ýokarkylar ýaly bir-biriniň ornuny tutup bilýärler.

Meselem:

*Oglanlar oduň **töwereginde** otyrlar.*

*Oglanlar oduň **gapdalynda** otyrlar.*

*Oraz şu **ýana** gezmäge gitdi.*

*Oraz şu **gapdala** gezmäge gitdi.*

*Aşgabat bilen Köşiniň **ortasy** birleşdi.*

*Aşgabat bilen Köşiniň **arasy** birleşdi.*

Şu hili manysy bir-birine dogry gelýän ýerlerde käwagt (oduň daş-töwereginde ýa oduň töwerek-daşynda, tamyň orta arasynda, oduň bäri ýan gapdalynda ýaly bolup) ikisi goşalandyrylyp hem ulanylýar. Şeýle bolanda, olara goşulýan goşulma hem soňkusyna goşulyp, ilkisi bolsa düýp halynda goşulmasyz gelýär.

Şeýle sözsoňy lar, ýokarda aýdylyşy ýaly, özüniň esasy manysynyň täsirini köp ýerlerde saklamagyna görä, sözsoňy bolup gelende, goşulmaly ulanylýarlar.

Meselem:

*Oraz hem meniň **ýanymda** ýaşayar.*

*Biziň **öňümüzde** täze wezipeler bar.*

*Stoluň **üstünde** kitap bar.*

*Ol oduň **başynda** çay içýär.*

*Klasyň **içinde** okuwçylar okayarlar we ş. m.*

Ýokardakylar ýaly belli bir ýagdaýda sözsoňy bolup ulanylýan we şol duruşlaryna näbelli tarapy görkezýän *aşak, ýokary, ileri, gaýra, bäri, aňry* ýaly sözler sözsoňy bolup gelenlerinde, anyk bir ýeri öz öňlerindäki söz bilen birlikde (tamyň gaýrasynda) şertli aňladýarlar. Şonuň üçin hem olar arkaly aňladylýan ýerleri anyklige has ýakyn edip aňlatmak üçin, tutuş zatlaryň belli bir ýerini görkezmäge dahylly bolan *ýan, gandal, çet, gyra, baş, tarap* ýaly sözler şolaryň yzyndan (ýagny esasy söz bilen ol sözsoňy lardan soň) getirilip, degişli hem soňkulara goşulýarlar.

Meselem:

*Tamyň ileri **gapdalynda** dur.*

*Ol bäri **çetde** durýar.*

*Ol aňry **başda** oturýar.*

*Meniň bäri **ýanymda** Meret oturýar.*

Obanyň bäre gyrazynda täze salnan mekdep bar we ş. m.

Şeýle bolanda, *bäre, aňry* sözleri predmetleşen düşünje şekilinde özünden soň gelen söze aýyklaýjy hökmünde baglanyp, şol sözüň aňladýan düşünjesini has anyklaşdyrmaga hyzmat edýärler.

Öň, soň, yz sözleri wagt hem orun taýyndan bolan giňligiň ikisini görkezenlerinde, anyklik üçin şolardan soň *ýan* sözi ulanylyp bilner.

Meselem:

Bayramyň öň ýanynda men obadan geldim.

Olaryň yz ýanyndan Aşyr dagy geldiler.

Wagt görkezilende, *öň, soň, yz* ýaly sözleriň soňundan *syra* sözi hem ulanylýar.

Meselem:

Men hem klasa girmäge jaň bolmazdan öňüsyra geldim. Durdy hem onuň yzysyra obadan geldi we ş. m.

Şeýle bolanda, *-syra* goşulandan soň, *öňüsyra, soňusyra, yzysyra* bolup, olar bir düşünje-zat bilen ikinji bir düşünjani zadyň arasynda bolan wagtyň dowamyny has anyklaşdyrmaga hyzmat edýärler.

Sözsoňy laşan sözler esasan aşakdakylardyr:

Sözsoňy hyzmatyny oýnaýan material manyly sözler	Şu sözleriň asly
<i>Agzynda</i>	<i>agyz</i>
<i>aýry</i>	<i>aýyr</i>
<i>alnynda</i>	<i>alyn</i>
<i>aňrysynda</i>	<i>aňry</i>
<i>arasynda</i>	<i>ara</i>
<i>arkasynda</i>	<i>arka</i>
<i>astynda</i>	<i>ast</i>
<i>ahyrynda</i>	<i>ahyr</i>
<i>aşagynda</i>	<i>aşak</i>
<i>aýagynda</i>	<i>aýak</i>
<i>başynda, başga</i>	<i>baş</i>
<i>bärsinde</i>	<i>bäre</i>
<i>boýunda (boýnunda)</i>	<i>boý</i>
<i>gaýrasynda</i>	<i>gaýra</i>
<i>gaýry</i>	<i>gaýry</i>
<i>garanda</i>	<i>gara</i>
<i>garap</i>	<i>gara</i>
<i>gapdalynda</i>	<i>gapdal</i>
<i>gaşynda</i>	<i>gaş</i>
<i>golayynda</i>	<i>golay</i>

<i>daşynda, daşary depesinde düýbünde ýeňsesinde ýokarsynda ýolunda ilersinde içinde ýüzünde maňlaýynda owal ozal özge öň, öňünde ortasynda seredende soň töwereginde ugruna üstünde yzynda ýanynda</i>	<i>daş depe düýp ýeňse ýokary ýol ileri iç ýüz maňlaý owal ozal öz öň orta seret soň töwerek ugur üst yz ýan</i>

B. Bu topar sözsoňy laşan sözlerden başga-da, ýene şu topara has ýakyn bolan sözsoňy laşan sözler duş gelýär. Munuň öňki topardan tapawudy - diňe içki üýtgeşmäniň güýçli bolup, has berkişenliginden ybaratdyr.

Bu topara girýän sözsoňy lar hem ýokardakylar ýaly material manyda ulanylyp bilýän bolsalar-da, sözsoňy hyzmatynda gelende, esasan, bir görnüşlerini saklamak bilen öňki topar sözsoňy lardan tapawutlanýarlar. Bu topara *babat, baka, bara, boýunça, garşy, görä, dogry, tarap, hak...* ýaly sözler girip, olar hem, esasan, aşadaky ýaly görnüşlerde ulanylýarlar. Bulardan *baka, boýunça, burun, gadar, garşy, görä, laýyk, tarap, üzre, ýaraşa...* sözleri düşüm goşulmasyz şol görnüşinde sözsoňy bolup ulanylýarlar. *Babat, bara, dogry, hak, ugur* sözleri bolsa degişli ýöňkeme we wagt-orun düşümiň goşulmalaryny kabul edenden soň, sözsoňy hyzmatynda gelýärler. Meselem:

Proza babatda aýdylanda, gürrüň ilkinji nobatda, Gogol, Tolstoý, Çehow, Gorkiy barada, birnäçe halatlarda bolsa M. Şolohow dogrusynda giderdi („S. e.”).

Meret şähre baka gitdi. Ol saňa garşy çykdy. Ýorganyňa görä (laýyk) aýak uzat.

Bu sözler has durugşanlygy (sözsoňy laşanlygy) sebäpli, olara goşulýan hem olar bilen baglanyşyp, tutuş bir şekilde ulanylmak bilen barabar, olaryň soňunda başga sözler bilen ol sözleriň grammatik aragatnaşyklaryny görkezmäge hyzmat edýärler. Bu topar sözsoňy laşan sözlere aşadakylar girýär:

Sözsoňy hyzmatyny oýnaýan material manyly sözler	Şu sözleriň asly
babatynda, baka	babat bak

barasynda boýunça burun gadar laýyk tarap üzre hakynda garşy göra dogrusynda ýaraşa	bara boý burun gadar laýyk tarap üz, ýüz hak garşy gör dogry ýaraş

Bulardan *burun*, *üzre* sözleri köne türkmen edebiýatynyň dilinde köp duş gelýän hem bolsa, häzirki zaman türkmen dilinde, esasan, duş gelmeýär.

Bu (A., B.) topardaky sözleriň hemmesi hem belli bir ýöňkemedede we wagt-orun, çykyş hem ýöneliş düşümlerde, köplenç, öz esasy manysyndan başga iki sany zadyň wagt, orun, ugur hem giňlik taýyndan bir-birine bolan aragatnaşygyny görkezýän sözsoňy bolup gelýär. Käbir ýerlerde bolsa bular ýokarky görnüşde sözsoňy bolup gelmek bilen barabar, öz esasy manylaryny hem saklaýarlar. Şoňa görä-de, bu topara girýän sözlere çyn manysy bilen sözsoňy diýmän, özbaşdak manyly söz bilen kömekçiler arasynda duran sözler hökmünde garamak mümkin. Bu hili sözleri sluzhebnyýe imena (düýp sözler bilen kömekçiler arasynda duran we iki hili düşünjede hem ulanylýan kömekçi atlar) diýip hem atlandyrýarlar. Bular, ýokarda görkezilişi ýaly, öz yzlaryna goşulma goşulandan soň ýa-da şol duruşlaryna sözlemde käbir ýerde sözsoňy, käbir ýerde hem özbaşdak manyda gelýärler. Bularyň sözsoňy hem özbaşdak—material manyda gelişlerini aşakdaky mysallardan görmek bolar.

Sözsoňy bolup gelişleri	Özbaşdak manyda gelişleri
1. <i>Bu kitabyň içinde gyzykly hekaýalar köp.</i> 2. <i>Aman Durdynyň ýanyna bardy.</i> 3. <i>Ýaşlar geňesiniň önünde uly wezipeleriň durýandygyny onuň özi hem bilýärdi.</i>	1) <i>Gawunyň içinde çigidi köp ekeni.</i> 2) <i>Hakyky pälwanyň göreşde ýany ýere degmeýär.</i> 3) <i>Çaýyň soňy, çilimiň öňi gowy bolýar.</i>

Türkmen dilinde sözleriň aragatnaşygyny görkezmekde sözsoňy lar özleriniň üsti bilen baglanýan sözleriň soňundan gelýän bolsalar-da, başga sözi şol gatnaşygy görkezmekde beýleki sözsoňy lar ýaly sözüň soňundan ýa rus dilindäki predlog ýaly käbir goşgularda bolsa sözüň önünden hem gelip bilýär:

Tahyr diýr, Zöhre jan sormaga gelmez halymy,

Başga senden kim biler başdan geçen ahwalymy (Mn., „Z.-T.“).

Orun, giňlik, ugur... taýyndan bolan düşüňjeleri görkezmek gerek bolanda, orun we giňlik boýunça olary (predmetleri) özünde ýerleşdirip bilmäge ukyplylygy bolan sözler

ýeke düşüm goşulmalary bilen bir zadyň ornuny anyk suratda görkezmän, diňe umumy halda görkezýärler. Meselem: *Oraz klasda otyr, Durdy öýde okaýar, kitap şkafta diýende, klas, öý, şkaft* sözleriniň şol sözler arkaly aňladylan düşüňjeleri özünde orun, giňlik taýyndan görkezmäge ukyplary bolsa-da, olary anyk suratda görkezmän, umumylykda görkezdi. Eger şol zatlaryň ornuny has anyklaşdyryp görkezmek gerek bolanda, *Oraz klasyň ortasynda otyr. Durdy öýüň içinde okaýar. Kitap şkaftyň üstünde ýa-da içinde* diýip, ol sözlerden soň sözsoňy lar getirilip ulanylýar. Şeýle bolanda, ol zatlar orun taýyndan has anyklaşdyrylyp görkezilýär. Mundan başga-da, has anyklaşdyryp görkezmek gerek bolanda, sözsoňularyň hem soňuna her hili goşulmalar goşulyp biler.

Meselem:

1. *Oraz şkaftyň ýanragynda otyr.*
2. *Oraz şkaftyň ýanynda otyr.*
3. *Oraz şkaftyň ýanjagazynda otyr.*
4. *Oraz şkaftyň ýanyndajyk otyr.*

Bu sözlemlerde sözsoňularyň soňuna goşulma goşulyp gelmek bilen barabar, sözsoňy lar orun taýyndan bir-birine bolan mynasybetini has anyklaşdyryp geldiler, ýagny birinji sözlemlerde Orazyň şkafta golaýrakdygyny, ikinji sözlemlerde golaýlygyny görkezen bolsa, 3-4-nji sözlemlerde bolsa Orazyň şkafta has ýakyndygyny, edil onuň ýanynda, hatda şoňa degip oturandygyny görkezip geldi. Ýene bu hem Orazyň diňe şkafta ýakyndygyny anyk-anyk görkezen bolsa-da, onuň şkaftyň haýsy gapdalynda, ýanynda oturandygyny anyk görkezmedi. Şonuň haýsy ýanynda oturandygyny anyk görkezmek gerek bolsa, onda ýokardaky ýaly dan başga-da, bir sözsoňy yň ýa kömekçi sözün gelmegi gerek bolýar.

Meselem:

- Oraz şkaftyň bäri ýanragynda otyr.*
- Oraz şkaftyň bäri ýanynda otyr.*
- Oraz şkaftyň bäri ýanjagazynda otyr.*
- Oraz şkaftyň bäri ýanyndajyk otyr.*

Şeýle bolanda, olaryň hyzmaty, bir tarapdan, Oraz bilen şkaftyň arasyny görkezmek bolsa, ikinji tarapdan hem, Orazyň şkaftyň haýsy tarapynda oturandygyny görkezmekden ybarat bolýar.

Şu ýokardaky topara girýän, esasy manysyny köp ýerlerde özünde saklaýan, belli bir ýagdaýlarda sözsoňy bolup gelýän sözlerden käbirlerine goşulma goşsaň, onda olara goşulan goşulma bolsa özüniň öňki hyzmatynda bolup, ol söz hem şol sözlemlerde sözsoňy bolman, özbaşdak—material manyly söze ýakynlaşýar. Munuň şeýle bolmagynyň sebäbini şu diliň öz aýratynlygy esasynda ol sözleriň leksik manysynyň kömekçilik hyzmatyndan güýçlüdigi bilen düşündirmek bolar, çünki ol sözler öz material manylaryny özlerinde saklaýanlygy sebäpli, olara goşulan hem şol hili ýagdaýlarda olaryň soňunda material manyly sözlere goşulandaky hyzmatyny ýerine ýetirmäge başlaýarlar. Meselem: *Gündogara tarap birnäçe ýüz metr ýol ýöredim we birdenkä tüpeň sesini*

eşitdim. Tüpeň sesiniň çykan ýerini komposda belleýärim. Tüpeň sesi günorta tarapdan eşidilen eken („S. T.") diýen mysalda sözsoňy bolup gelen tarap sözüne onuň öňündäki gündogar sözünüň soňuna goşulan ýöneliş düşümiň goşulmasyny (-a) goşup, gündogar tarapa birnäçe ýüz metr ýol ýöredim we birdenkä tüpeň sesini eşitdim diýip aýtsak, tarap sözi sözsoňy bolman, özbaşdak material manyly söze ýakynlaşýar.

Sözsoňularyň düşümler bilen bolan gatnaşygy

Sözsoňy lar sözlemde sözleriň aragatnaşyklaryny görkezýändigleri sebäpli, öz öňünden gelyän sözleriň hem belli bir şekillerde gelmegini talap edýärler. Şeýlelikde bolsa, sözsoňularyň üsti bilen aňladylyan grammatik aragatnaşyklara görä, olara degişli belli düşümler hem ulanylýar.

Meselem:

*Siziň **üçin** kitap aldym.*

*Stoluň **üstünde** kitap ýatyr.*

*Işden **soň** kitap okaýaryn.*

*Ol şu gün sagat üçe **çenli** institutda boldy.*

Bu mysallarda *üçin, üstünde, soň, çenli* sözsoňy larynyň öňündäki sözler şolar üsti bilen aňladylan grammatik aragatnaşyklara görä, aýry-aýry düşümlerde geldiler. Sözsoňy lar sözlemde sözleriň obýektiwlik grammatik aragatnaşyklaryny görkezýärler. Şonuň üçin hem sözsoňy lar öz öňünden gelyän sözler bilen berk baglanyşyp, şol görkezilýän grammatik aragatnaşyklar boýunça ol sözleriň hem belli düşümlerde gelmegini talap edýärler.

Käbir sözsoňy lar bolsa öz öňünden gelen sözüň nähili sözlerden bolup, olar arkaly sözlemlerde aňladylyan grammatik aragatnaşyklara garap, iki hili düşümdäki sözleriň soňundan hem gelyärler, ýagny öz öňündäki sözüň kä ýerde eýelik düşümde, kä ýerde nämälim düşümde gelmegini talap edýärler.

Babat, bara sözleriniň öňünde *men, biz, sen, siz, ol, olar* bolup, şu at çalyşmalarynyň grammatik aragatnaşygy *babat, bara* sözleriniň üsti bilen görkezilýän bolsa, ol at çalyşmalary, esasan, eýelik düşümde gelyärlär, ol ýagdaýda at çalyşmalaryň haýsynyň bolmagyna *garap, babat, bara* sözlerine –*da* goşulmanyň öňünden çalyşmalyk ýöňkemeleriniň goşulmagy hem mümkin.

Meselem:

*Düýn meniň **baramda** näme gürrüň etdiňiz?*

*Seniň **babatyňda** men Oraz bilen sözleşdim.*

*Onuň **barasynda** näme bilýärsiň we ş. m.*

At çalyşmalaryndan beýleki sözler *babat, bara* sözleriniň öňünde nämälim düşümde gelyärler.

Meselem:

Ol babatda näme bilýärsiň?

Şu barada ol saňa näme diýdi?

*Gyzyl Goşunyň gahryman urşujylary **barasynda** mähirli alada edip, urşujylaryň çagalary **babatynda** enelik aladasyny ediň („S. T.“).*

Bilen sözi men, biz, sen, siz, ol, bu, şu sözlerinden soň gelip, sözlemde şolaryň grammatik aragatnaşyklaryny görkezende, ol sözleriň eýelik düşümde gelmegini talap edýär.

Meselem:

*Men onuň **bilen** orta mekdepde hem okapdym.*

*Munuň **bilen** sen hat ýazyp bilmersiň.*

*Şunuň **bilen** şahmat oýnasaň, utularsyň, çünki bu her wagt oýnaýar.*

Bilen sözi şolardan (men, biz, sen, siz, ol, bu, şu, şol sözlerinden) başga sözler bilen gelende, onuň öňündäki sözler, esasan, nämälim düşümde gelýärler.

Meselem:

*Ol marksizmi proletar rewolýusiýasynyň täze teoriýasy **bilen** baýlaşdyrды we Demokratik partiýanyň rewolýusion taktikasynyň düýbünü tutdy, şol rewolýusion taktikanyň kömegi **bilen** bolsa proletariat garyp daýhanlar **bilen** soýuz bolup, 1917-nji ýylyň oktýabrynda biziň ýurdumyzda buržuaziýanyň häkimiýetini ýykdy we tüýs halk häkimiýetini, sowetler işçi we daýhan deputatlary sowetleriniň häkimiýetini, sowetler häkimiýetini berkarar etdi („T. K.“).*

*Oňat okamak **bilen** sapaklary ýagşy özleşdirmek bolýar. Oraz **bilen** teatra gitdim. Ýoldaşym **bilen** kitap okadym we ş.m.*

Dek sözi men, biz, siz, sen, ol, bu, şu sözleri bilen gelip, olaryň aragatnaşyklaryny görkezende, dek sözünüň öňünde olar (men, biz, sen, siz, ol, bu, şu sözleri), esasan, eýelik düşümde, olardan beýleki sözler bolsa nämälim düşümde gelýärler.

Meselem:

*Edil inžener **dek** Myradyň özi,*

Çyzykdaky zady düşnükli etdi.

Gaba guýulanda akja kilkalar,

*Kümüş çayylan **dek** ýaldyrap gidýär (“S.e.“).*

***Dogry** sözünüň öňündäki at çalyşmalar eýelik düşümde, ondan beýleki sözler bolsa nämälim düşümde gelýärlär.*

Meselem:

*Meniň dogrymda, seniň dogrynda, onuň dogrusynda, biziň dogrymyzda, siziň dogryňyzda, olaryň dogrusynda. Däýn ol **dogruda** köp gürrüň boldy. Oraz **dogrusynda** däýn ýygnaýda gürrüň etdiler* we ş.m.

Kimin sözüniň üsti bilen grammatik aragatnaşygy görkezilýän sözler *men, biz, sen, siz, ol, bu, şu* bolsa, onda bular *kimin* sözüniň öňünden eýelik düşümde gelýärler, olardan beýleki sözler bolsa *kiminiň* öňünden nämälim düşümde gelýärler.

Meselem:

*Seniň **kimin** çalt okaýan bolmaz. Biziň **kimin** taýýarlansaň, sen hem otliçno bilerdiň. Munuň (şunuň) **kimin** işleseň, sen hem köp hak alardyň. Sen hem Oraz **kimin** oka. Öý tamdyr **kimin** gyzypdyr. Ol Aý **kimin** ýagty salýar* we ş. m.

Üçin sözüniň üsti bilen grammatik aragatnaşyklary görkezilýän sözler *men, biz, sen, siz, ol, bu, şu* bolsa, olar *üçin* sözüniň öňünden eýelik düşümde, olardan beýleki sözler hem onuň öňünden nämälim düşümde gelýärler.

Meselem:

*Kakam meniň **üçin** bir kitap alypdyr. Siziň **üçin** hökümet her ýylda birnäçe million pul harç edýär, şonuň **üçin** hem jan edip okamak gerek. Oraz **üçin** kitap aldym. Okamak **üçin** obadan geldim. Okuw **üçin** jan edýärin* we ş. m.

At çalyşmalaryndan beýleki sözler bolsa *hak* sözüniň öňünde nämälim düşümde gelýärler.

Meselem:

*Kitap **hakynda** men mugallym bilen sözleşdim. Bu **hakda** sen näme bilýärsiň? Durdy **hakynda** däýn ýygnaýda gürrüň etdiler* we ş. m.

Hak sözüniň öňündäki at çalyşmalaryndan bolsa, ol çalyşmalara degişli *hak* sözüne –*da* goşulmasynyň öňünden (*meniň hakymda, biziň hakymyzda, seniň hakynda, onuň hakynda, olaryň hakynda* şekilde bolup) degişli ýöňkemeleriň goşulmasy-da goşulýar.

Bellik. *Babat, bara, dogry, hak* sözleriniň öňündäki at çalyşmalaryndan beýlekiler bolup, olar nämälim düşümde bolsalar-da, *babat, bara, dogry, hak* sözlerine –*da* goşulmanyň öňünden olluk ýöňkemesi hem goşulýar. Meselem: Oraz **babatynda, okuw barasynda, ýaz ekişi dogrusynda, depder hakynda.**

Ýaly sözüniň üsti bilen grammatik aragatnaşygy görkezilýän sözler at çalyşmalary *men, biz, sen, siz, ol* bolsa, esasan, eýelik düşümde, olardan beýleki sözler bolsa, nämälim düşümde gelýärler.

Meselem:

*Siziň **ýaly** biz hem her wagt jan edip okaýarys. Dag **ýaly** harman, guş **ýaly** uçýan maşyn, kelle **ýaly** gawun.*

Ine, bu ýokardaky mysallar sözsoňularyň düşümler bilen bolan gatnaşygyny açyp görkezýär. Indi biz şularyň her bir düşüm bilen gelşini aýry-aýry görkezeliň.

Ýöneliş düşüm bilen gelýän sözsoňy lar. *Baka, gadar, garanda, garap, garşy, görä, deň, deňeç, laýyk, tarap, çenli, ýaraşa* sözleri sözsoňy bolup gelende, olaryň öňündäki sözler ýöneliş düşümde bolýar.

Meselem:

Urşujylar halk rewolýusiýasyny ýaýbaňlandyrmaklyga tarap, onuň ýeňmegine tarap, zähmetkeşleri sarizmiň hem-de pomeşikleriň ezişinden azat etmeklige tarap burjuaz-demokratik rewolýusiýanyň demokratik rewolýusiýa ösüp geçmegine tarap gönükdiler („T. K.")» Indi gelinlik gözlemäge gezek Aýnabada geldi. Ol hem şol günüň ertiri bilini guşap, başyna çabydyny atdy-da, sekiz ýaşyndaky oglanjygyny ýanyna alyp, gaýraký oba baka gitdi (A. D., „S. e."). Üç gözelem bize garşy ýöredi. Ony görüp süňňüm, syrym eridi, Oň içinde biri göýä „peridi", eý agalar, meni bir ýar öldürdi („Almanah"). Nazar derrew jordan çykdy-da, bir eli bilen tüpeňini tutup, arçyna tarap ugrady; Nazar „göreris" diýip, olaryň ýanyndan çykyp, öýüne baka ugrady (Ç.A., D.Z. „S. e.").

Durdynyň aýtmagyna görä, ýygnak şu gün agşam 4-de boljak. Ol zähmetine laýyk (ýaraşa) hak alýar. Düýn sagat üçe deňeç mekdepde boldum.

Nämälim düşümdäki işlikler bilen gelýän sözsoňy lar

Astynda, babatda, barada, bile, bilen, boýunça, deý, deýin, dek, diýip, dogry, zeyilli, kibi, kimin, saýyn, sebäpli, tüýsli, üçin, hakda ýaly sözler esasan nämälim düşümdäki sözleriň soňundan gelýärler.

Meselem:

TÜRKMEN-iň ýaşlary ýaly bagtly, şatlykly azat durmuşda ýaşayan ýaşlar dünýä yüzüniň hiç bir ýerinde ýokdur.

Gürrüň marksizmi praktikada ulanmak hakynda baryar we şony öwrenmek gerek. Nähili öwrenmeli.— Taryhy— mysallar boýunça öwrenmeli, onda-da birek-birek bilen sözleşip pikir alşyp öwrenmeli (M. I. Kalinin).

Işin sany we hili üçin göreşmek biziň esasy wezipämizdir.

Daglardan dumanyň sowulan çagy,

Gül kimin açylyp ýetişdi gyzlar,

Saýraýar bilbil dek kowup zagyny,

Gyzyl gül içinde oýnaýar gyzlar (N. P.)

Çykyş düşüm bilen gelýän sözsoňy lar. *Aýry, başga, bäre, burun, gaýry, owal, ozal, özge, öň, soň* sözleri sözsoňy bolup gelende, olar çykyş düşümdäki sözün soňundan gelýärler.

Meselem:

Oktýabr rewolýusiýasyndan öň ýagşy ýerler baýlaryň we uly mülkdarlaryň ellerindedi. Iki ýyldan bäre institutda okaýaryn. Onuň Durdydan gaýry hem ýoldaşy bar.

Baýramdan owal howa sowukdy. Jaň bolmazdan ozal klasa guryäris. Meniň senden başga-da tanşym bar. Ondan özge ýoldaşym kino gitdi. Mundan öň orta mekdebi gutardym.

Eýelik düşüm bilen gelyän sözsoňy lar. *Agzynda, alynda, aldynda, aňyrsynda, aşagynda, arkasynda, astynda, ahyrynda, aýagynda, başynda, bärsinde, boýunda, gaýrasynda, gapdalynda, gaşynda, golaýynda, daşynda, depesinde, düýbünde, ýeňsesinde, ýokarsynda, ýolunda, ilersinde, içinde, ýüzünde, maňlaýynda, önünde, ortasynda, syrtynda, töwereginde, üstünde, yzynda, ýanynda* sözleri sözsoňy hyzmatynda gelenlerinde, *babatynda, barasynda bilen, dek, dogry, kibi, kimin, üçin, hakynda* ýaly sözler at çalyşmalaryndan soň gelende, olaryň önündäki sözler esasan eýelik düşümde gelyärler.

Meselem:

Ol gapynyň agzynda otyr. Düýn onuň alnynda köp meseleler goýuldy. Meret Orazyň aňyrsynda oturýar. Saýlaw jaýyna üýşenleriň arasynda kitap okadym. Käbir adamlar krowatyň astynda çemodan, botinka ýaly zatlary goýýarlar, şonuň ýaly zatlary krowatyň aşagynda goýman, başga bir ýerde goýsa, örän gowy bolýar we ş. m.

Sözsoňularyň hyzmat taýyndan özara bölünişleri

Dilde ulanylýan beýleki söz toparlary aýratyn häsiýete eýe bolup, her haýsy özüne degişli hyzmatny ýerine ýetirýän bolsa, sözsoňy hem sözlemde sözleriň obýektiwlik aragatnaşygyny görkezmekde özüne has bolan ullakan ähmiýetli hyzmatny ýerine ýetirýär. Sözsoňy lar sözlemde sözleriň bir-biri bilen bolan grammatik aragatnaşyklaryny görkezmek bilen barabar, ol sözler arkaly aňladylýan düşünjeleriň-de bilelikdeligini, wagtyny, degişli- ligini, deňeşdirilýändigini, meňzedilmegini, ornuny, sebäp-maksadyny we başgalary ýüze çykarmaga hyzmat edýär.

Meselem:

Birleşik toýunda at çapyşygy, türkmen göreşi boýunça ýaryşlar hem boldy (“S.T.”).

Saýlawçylar özleriniň deputatyna köp zatlar barada ýazýarlar („S.T.”).

Ýokardaky sözlemlerde gelen sözsoňy lar hyzmaty-manysy taýyndan bir-birinden tapawutlanýarlar. Mundan başga-da, bir sözsoňy yň özi nähili sözlemde gelmegine garap, onuň hem hyzmaty tapawutlanýar, ýagny käbir (*öň, soň, üstünde, görä ýaly*) sözsoňy lar önümlü—köp hyzmatly bolmagyna görä, olar bir ýerde wagty aňlatsa, ikinji ýerde sebäp—maksat we orny hem aňladyp bilýär. Şonuň üçin sözsoňy lary özara bölende, käbir köp hyzmatly sözsoňy lar iki-üç ýerde-de duş geljek. Şeýle bolsa-da, olary özleriniň sözlemdäki hyzmatlaryna garap, aşakdaky ýaly bölmek boljak.

Bilelikdeligi görkezýänler. *Bilen, bile* sözleri sözsoňy bolup gelende, hyzmaty taýyndan öz önündäki söz bilen birlikde şol sözlemde ýüze çykarylýan düşünjäniň, haýsy-da bolsa, biri bilen bilelikde, iki zat tarapyndan boldurylýandygyny aňladýar. Meselem: *Oraz bilen şähere gitdim. Şu gün mekdebe ýoldaşym bile geldim* diýen mysallarda *bilen, bile* sözleri *şähere Oraz bilen birlikde gidendigimi, mekdebe ýoldaşym bilen birlikde gelendigimi* aňlatmaga hyzmat edip geldi.

Bilen, bile sözleri şu hili bilelikdeligi görkezmek üçin ulanylanda, aşakdaky ýaly ýerlerde duş gelýär.

1. *Bilen, bile* sözleri sözlemde sözsoňy ýerine gelende, öz öňündäki sözüň aňladýan zady (manysy) bilen başga bir zadyň, haýsy-da bolsa, bir zady, hereketi boldurýandygyny aňladýar.

Meselem:

Biz düýn mugallymlarymyz bilen meýdana gezelenje gitdik. Aşyr öten agşam Meret bilen kino gitdi. Häzir Nurmyrat klubda Durdy bilen küşt oýnaýar. Aman Guba bilen klasda hat ýazýar. Bike Miwe bilen salamlaşdy.

2. *Bilen, bile* sözleri haýsy sözlemde gelmegine garap, öz öňündäki sözüň manysyndan aňlanylýan zat bilen başga bir zadyň güýç synanyşmak ýa-da garşylykly hereket edýändigini aňladýar. Meselem:

Meret düýn meýdanda Oraz bilen ylgaşdy. Men Gurban bile göreşdim. Düýnki ýygnaçda biz pagtany köp ýygmak hakynda bir-birimiz bilen ýaryşdyk.

3. *Bilen, bile* sözleri käbir ýerlerde öz öňündäki sözden aňlanylýan zadyň güýji bilen başga bir zadyň hereketini ýüze çykarýandygyny aňladýar. Meselem:

Jenayätçy sud zalyndan garawul bilen äkidildi.

Şeýle bolanda, *bilen, bile* sözleri öňündäki söz bilen işligiň ýagdaýyny görkezip, hal sözüne ýakynlaşýarlar.

Gurallygy görkezýänler. Gurallygy görkezmek üçin aýratyn sözsoňy bolmany sebäpli, ýokarda görkezilişi ýaly, munda hem, esasan, *bilen, bile* sözleri ulanylýar. *Bilen, bile, arkaly* sözleri sözsoňy bolup gelende, nähili sözlemde ulanylmagyna garap, hyzmaty taýyndan, haýsy-da bolsa, bir zadyň-hereketiň başga bir zat, predmet (gural) arkaly ikinji bir zat-predmet tarapyndan ýüze çykarylýandygyny aňladýar.

Meselem:

Men bu haty galam bilen ýazdym. Pagtany maşyn bilen ekýärler. Ýeri traktor bile sürýärler.

Bu sözlemlerde *bilen, bile* sözleri boldurylan hereketi, işi döredijiniň *galam, maşyn, traktor* bilen ýüze çykarýandygyny görkezip geldi. *Bilen, bile* sözleri şu hili gurallygy görkezende, öz öňündäki sözler bilen birlikde aşakdaky ýaly manylarda ulanylýar.

1. *Bilen, bile* sözleri öz öňünden gelen söz bilen birlikde hereket edijiniň şol hereketi *bilen, bile* sözleriniň hut öz öňündäki sözüň (guralyň) kömegi bilen ýüze çykarýandygyny görkezip gelýär.

Meselem:

Agajy palta bilen aýyrdyk. Pagtany el bilen ýygdyk. Galam bilen hat ýazýarlar. Gözüň bilen gördüm. Elim bilen tutdum we ş.m.

2. *Bilen, bile* sözleri käbir ýagdaýlarda, haýsy-da bolsa, bir işiň netijesinde ikinji bir işiň gazanylýandygyny aňladýar.

Meselem:

Ekin ýerlerini gowy we öz wagtynda işlemek bilen hasyly köp almak bolýar.

Arkaly diýen söz hem edil ýokardaky ýaly manyda sözsoňy bolup gelýär.

Meselem:

Ýoldaşym arkaly Juma habar etdim.

Ýeri ýagşy işlemek arkaly köp hasyl alyp bolar diýen mysallarda *arkaly* sözi *bilen* manysynda geldi, şu ýerde onuň ýerine *bilen* sözünü getirip ulansak hem bolar.

Meselem:

Tehnikany ele almak bilen tebigatyň her hili gizlinliklerini açyp bolar. Ýeri ýagşy işlemek bilen köp hasyl almak bolýar diýen sözlemlerde tebigatyň gizlinligini tehnikany ele almak netijesinde, köp hasylyň ýagşy işlemek netijesinde gazanylýandygyny aňlatdy.

3. *Bilen, bile* sözleri käbir ýerlerde yzy ýöňkemeli sözüň soňundan gelip, hyzmaty taýyndan öz önündäki söz bilen birlikde işiň, haýsy-da bolsa, başga bir adamyň kömegi, üsti bilen boldurylýandygyny görkezýär.

Meselem:

Ýoldaşymyň kömegi bilen sapaklarymy otliçno bildim. Orazyň üsti bilen Juma habar etdim.

Bilen, bile sözleri bilelikdeligi, gurallygy görkezmekden başga-da, aşakdaky ýaly manylarda ulanylýarlar.

1) *Bilen, bile* öz manysyndan wagt aňlanylýan sözler bilen ulanylyp, bolýan işiň dowamyny, mukdaryny görkezip biler.

Meselem:

Amyderya gyşy bilen akýar. Şu ýyl gyşy bilen howa maýyl boldy. Bizde gijesi bilen elektrik ýanýar.

Şeýle bolanda, *bilen, bile* sözleriniň önündäki sözleriň yzyndan öz manysynda bolmadyk üçünji ýöňkemäniň goşulmasy getirilýär.

Meselem:

Gyşy bilen okadym, ýazy bilen dynç aldym, gijesi bilen çyra ýanýar.

2) *Bilen, bile* sözleri käbir sözleriň soňundan gelip, şol sözlemde önündäki söz bilen birlikde aňladýan manysyna görä, hereket haýsy zat tarapyndan döredilýän bolsa, şol hereketi döredýäniň oňa, ýagny bir işe nähili gatnaşýşyny görkezýär.

Meselem:

Men çeper edebiyaty höwes bilen okaýaryn.

2) *Bilen, bile* sözleri öz manysyndan wagt aňlanýan sözler bilen gelip, hereketiň wagtyňy görkezip biler.

Meselem:

Ertir bilen turulýar. Daň bilen işe gidilýär.

4) *Bilen, bile* sözleri üçinji ýönkemedäki üýtgeşme üýtgeşme *artyk, artykmaç, zyýat* sözleriniň soňundan gelip, hyzmaty taýyndan, köplenç, öňünden gelen sözler arkaly şol sözlemde aňladylýan düşüňjäniň adaty normasyndan zyýat amala aşyrylandygyny aňladýar. Meselem:

Biziň daýhan hojalygymyz pagta borçnamasyny artygy bilen doldurdy. Şu 1, 2, 3, 4-nji punktarda bilen sözi öz öňündäki söz bilen birlikde hereketiň wagtyňy, ýagdaýyny görkezip, hal bolup gelýär.

Durdy we Aşyr obada işleýärler.

Çary hem Juma kitap okaýarlar.

Bu sözlemlerdäki *we, hem* sözleriniň ýerine *bilen, bile* sözlerini getirip, *Durdy bilen Aşyr obada işleýärler. Çary bilen Juma kitap okaýarlar* diýip aýtsaň-da, sözlemiň manysy üýtgemeyär, sebäbi bu ýerde *bilen, bile* sözleri baglaýjy (soýuz) söz hyzmatynda geldiler.

Bilen, bile sözleriniň asly bir bolany üçin, köp ýerlerde olaryň manylary hem bir-birine örän ýakyn, ýagny birini ikinjisi bilen çalşyrmak bolýar.

Meselem:

1. *Oraz bilen Durdy obada işleýär.*

Oraz bile Durdy obada işleýär.

2. *Sadap Bibi bilen haly dokap.*

Sadan Bibi bile haly dokap.

3. *Elektrik gijesi bilen ýanýar.*

Elektrik gijesi bile ýanýar.

Ine, bu ýerde *bilen, bile* sözleriniň her iki sözlemdäki hyzmaty deň boldy, ýagny birinji iki sözlemde *bilen, bile* sözleri *we, hem* sözleriniň manysynda ulanylyp, baglaýjy bolup geldiler. Ikinji iki sözlemde olar öň ýanlaryndaky ada baglanyp, sözsoňy hyzmatyny ýerine ýetirip geldiler. Üçünji iki sözlemde bolsa olar öňünden gelen söz bilen birlikde işlige baglanyp, hal bolup geldiler.

Şunuň ýaly *bilen, bile* sözleriniň ikisi hem sözlemde deň hyzmatny ýerine ýetirýän bolsa, ol wagtda olaryň biriniň ornuna ikinjisini getirseň-de, sözlemiň manysy üýtgemeyär. Emma käbir ýerlerde bu ikisini bir-biri bilen çalşyryp bolmaýar. Mysal üçin, *Oraz Durdy bilen bile geldi* diýen sözlemdäki *bilen* sözüni *bile* sözüniň ornuna

goýup, Oraz Durdy *bile, bilen* geldi diýip bolmaýar. Çünki bu sözlemde olaryň her biri aýry-aýry hyzmatny ýerine ýetirdi, ýagny *bilen* sözi öňündäki ada baglanyp, sözsoňy bolup gelen bolsa, *bile* sözi (*birlikde, bilelikde*) özbaşdak manyda işlige baglanyp, hal bolup geldi. Diýmek, *bile* sözi *bilen* sözünden gysgalyp, täze şekil eýe bolmak bilen barabar, sözlemde täze bir (*bilelikde, birlikde*) özbaşdak hal bolmaklyk hyzmatny hem ýerine ýetirmäge başlapdyr.

Wagt hem giňlik görkezýänler. *Burun, deň, deňeç, içinde, owal, ozal, öň, soň, –ça, –çe, çenli* sözleri öz manysyndan ölçeg, wagt aňlanylýan ýa sagat ýaly wagtyň ölçegini görkezýän atlaryň soňundan gelip, hyzmaty taýyndan öňündäki söz bilen birlikde şol sözlemde aňladylýan düşüňjäniň wagtyny ýa orun hem wagt taýyndan bolan giňligini aňladýar.

Meselem:

Gel süreli bu dünýäni,

*Bu gije ötmezden **burun**,*

Ýarymyň gelen beýany

*Duşmana ýetmezden **burun** (Mn. „Z. T.“).*

*Men niçik takat kylarmen, erteden agşama **deň...** (Mn. „Z. -T.“).*

*Her gün sagat üçe **çenli** okuwymyz bolýar.*

*Türkmenistanda oktyabr aýyna **çenli** howa yssy bolýar.*

Bulardan başga-da, *öň, soň* sözleri hem käbir sözlerden soň gelip, hyzmaty taýyndan öňündäki söz bilen birlikde aňladylýan düşüňjäniň wagtyny görkezýän sözsoňy bolup gelýärler.

Meselem:

*Beýik Oktyabr demokratik rewolýusiýasyndan **öň** zähmetkeşler örän agyr durmuşda ýaşaýardylar.*

*Beýik Oktyabr demokratik rewolýusiýasyndan **soň** biziň senagatymyz, oba hojalygymyz, medeniýetimiz güýçli depgin bilen ösüp başlady.*

Çenli, deňeç sözleri öňündäki söz bilen birlikde wagt görkezmek bilen barabar, iki zadyň arasynyň ölçegini, möçberini ýa hereketiň bir nokatdan ikinji bir nokada çenli dowam etmegini görkezip biler:

*Pöwrizä gidenimde, Aşgabada **çenli** otly bilen, ondan aňry Pöwrizä **deňeç** awtomaşyn bilen bardym.*

Türkmen dilinde *çenli* bilen birlikde *–ça/–çe* bölegi bolup, ol sözsoňy hyzmatynda gelende, aşakdaky ýaly manylarda ulanylýar.

1. Käbir sözleriň soňuna goşulyp, ol sözler bilen birlikde, haýsy-da bolsa, bir zadyň—düşüňjäniň orun taýyndan ýa şoňa meňzedip dowamlylygyny görkezmek bilen

barabar, şol prosesin bir nokatdan ikinji bir nokada çenli wagıt hem orun taýyndan bolan dowamyny aňlatmaga hyzmat edýär.

Meselem:

Bu güneçe howa yssy boldy.

Ýazaça ýene bir aý bar.

Agşamaça mekdepde bolýaryn.

Ol sagat bäşeçe işleýär.

Şeýle bolanda, –ça/ –çe düşüm bilen bolan aragatnaşygyny özünde saklaýanlygy sebäpli, onuň öňündäki söz (*Aşgabadaça*) ýöneliş düşümde bolýar.

Käwagt iç sözünüň soňuna üçünji ýöňkemäniň, wagıt-orun düşümiň goşulmasy goşulandan soň, öz manysyndan wagıt aňlanylýan sözlerden soň gelip, sözsoňy bolanda, ol öňündäki söz bilen birlikde wagıt we onuň mukdaryny aňladyp gelýär.

Meselem:

Atadurdyňyň ogly goşuna gidip, iki ýyl bolup geldi. Ol iki ýylyň içinde haty dagyny suw ýaly okap, ýazyp bilýär (A. D. „S. e.“).

Bellik. *İç* sözünüň şu ýerde wagıt aňlatmagy öňündäki söz bilen öz yzyna goşulan düşüm goşulmasyna baglydyr.

Käbir ýerlerde **soň** sözi wagıt görkezmekden başga-da, bir zadyň ikinji bir zatdan daş-ýakynlyk taýyny hem görkezip biler. Mysal üçin, *Aşgabatdan soň Büzmeyin, Köşüden soň Gökje; Marydan soň Baýramaly* diýen mysallarda soň sözi wagıt görkezmek hyzmatyny etmän, ýöne tertip taýyndan bir ýerden ikinji ýeriň daş-ýakynlygyny görkezmäge hyzmat etdi. Şu hili ýagdaýda *soň* ýa-da *öň* sözünüň haýsysynyň getirilmegi görkezilýän zat-zatlaryň we sözleýän adamyň duran orny bilen hem bagly bolýar.

Değişlilik görkezýänler. *Babat, bara, dogry, hak* sözleriniň soňuna wagıt-orun düşümiň goşulmasy goşulandan soň, olar sözlemde sözsoňy bolup gelýärler we hyzmaty taýyndan şol işiň kime, nämä deşilidigini, nämä dogrusynda alnyp barylýandygyny aňladýarlar. Meselem: *Şu gün biziň mekdebimizde okuw ýylynyň jemleri hakynda ýygnak boldy* diýen sözlemde *hak* sözünüň yzyna goşulma goşulyp, ol sözsoňy hyzmatynda *jemleri* sözünden soň gelmek bilen, şu sözlem arkaly aňladylan düşünjäniň jemleri diýen söze deşilidigini, ýygnagyň okuw ýylynyň jemlerine deşili we ol barada bolandygyny aňlatmaga hyzmat etdi. Aşakdaky sözlemlerde hem *barasynda, barada, babatynda, hakynda, dogrusynda* sözleri sözsoňy bolup, edil ýokardaky wezipäni ýerine ýetirmäge hyzmat edip gelýärler:

Seniň baraňda nämä gürrüň bar?

Şu makalalarda „Materializm we empriokritisizm“ diýen kitap hakynda gürrüň barylýar.

Demokratik partiýa zähmetkeşleriň barha ösýän maddy we medeni isleglerini kanagatlandyrmak hakynda ýadawsyz alada edýär („T. K.“).

Deňşdirmegi görkezýänler. *Görä, garanda* sözleri hyzmaty taýyndan iki zadyň ýa hereketiň bir-birine deňşdirilýändigini görkezmäge hyzmat edýärler.

Meselem:

Aman Berdä görä köp okaýar, şonuň üçin hem derslerini otliçno bilýär. Bu gün diýnkä garanda howa biraz yssy boldy.

Meňzedilmegi görkezýänler. *Dey, deýin, dek, kibi, kimin, ýaly* sözleri we –ça/-çe goşulmasy özlerniň hyzmatlary taýyndan sözleriň soňundan gelip, bir zadyň, hereketiň başga bir zada, herekete meňzedilýändigini aňladýarlar.

Meselem:

*Bag miwesi bolar şirin dil ýaly,
Belli-belli sözüň bardyr bal ýaly,
Kemine diýr akly gyzył gül ýaly,
Aşygyň janyny alan gelinler (K., S. e.).
Daglardan dumanyň sowulan çagy,
Gül kimin açylyp ýetişdi gyzlar.
Şahdiň açyk seniň gözleriň oýnap,
Talantym çogup dur çeşme dek gaýnap,
Öňküler gezmedi biz ýaly oýnap,
Bitipdir saýraýan dil gözel saňa (N. P., „A. ç.“).*

Ýaly sözüniň aslynyň *ýaňlyg* diýen sözdendigi çak edilýär. Bu *ýaňlyg* sözi köne edebiýatyň dilinde, käbir terjime edilen eserlerde duş gelýär:

*Gözüm aýna ýaňlyg boldy haýran („M.b.g.“).
Şyh diýer: yşkny terk et, saňa akyl ögredeýin,
Eý, Nowaýy, kişi bolgaýmu bu nadan ýaňlyg...*

Ýaňlyg sözi sesleriň düşmegi bilen *ýaly* şekiline gelipdir. Hatda häzirki sözleýiş dilinde (*Seniň ýany adam ýok*-diýen sözlemdäki kimin) *ýalak, ýanak, ýany* şeklinde hem aýdýarlar.

Kimin sözüniň hem öňki şekili *kibi* bolup, assimilyasiýanyň netijesinde, ýagny soňundaky *n* sonorly sesiň täsirinde ortadaky zarply ses (b) sonorly (m) ses bolupdyr diýmek bolar. Onuň *kibi* şekili öňki edebiýatlarda, hatda häzir hem birnäçe şiwelerde duş gelýär.

Meselem:

Mähweşiň soragynda dagy-daşy gezermen,

*Aý-gün **kibi** sergerdan köyünde derbedermen,*

*Kaknus **kibi** ot çeynär, ataşga seýr etermen.*

Habar ber: nüzli ýarym sen niçik halda gördüň (Mn."Z.-T.").

ça/—çe bölegi nämälim düşümdäki sözleriň soňundan gelip, hyzmaty taýyndan öz goşulan sözünden aňlanylýan düşünjä başga bir düşünjäniň meňzedilýändigini görkezmek üçin hem ulanylýar.

*Oraz **Myratça** okayar.*

*Men hem **sençe** işleýärin.*

***Şunça-da** gijä galmak bolarmy?*

Gözel hem Bikeçe pagta ýygyp bilýär.

Şu —ça/—çe bölegi gadymy Orhon ýazgylarynda hem meňzetmek üçin ulanylypdyr¹²⁶.

Ugur görkezýänler. *Baka, garşy, tarap* sözleri şu duruşlaryna, iç, öň, üst, ýan... sözleri yzlaryna ýöňkeme we düşüm goşulmalary goşulandan soň, birnäçe sözleriň soňundan gelip, özleriniň hyzmaty taýyndan sözlemde aňladylyan düşünjäniň, zadyň, hereketiň ugruny, ýagny kime, nirä ugradylýandygyny görkezýerler.

Meselem:

*Oraz şähre **tarap** baryar. Men Saparyň **ýanyna** baryp, onuň bilen biraz okadym.*

*Annaguly Jumajyk bilen göni şoňa **baka** gitdi (A. D. „S. e.").*

*Maral oňa **garşy** çykyp gepledi (N. S. „S. e.").*

*Meret awa gidende azaşyp, köp zatlar **hakynda** pikir edipdir we ahyr ýoly tapyp, soň biziň **ýanymyza** gelipdir.*

Orun görkezýänler. *Agyz, al, alyn, aňry, ara, arka, ast, aşak, baş, bäre, boý, gayra, gapdal, gaş, golaý, daş, depe, düýp, ýeňse, ýokary, ileri, iç, ýüz, maňlaý, öň, orta, syrt, töwerek, üzre, üst, yz, ýan* sözleriniň soňuna ýöňkeme we wagt-orun düşümiň goşulmalary goşulandan soň, olar bir zadyň ornuny ýa-da onuň umuman bolýan ýerini görkezýän sözsoňy hyzmatynda hem gelýärler.

Meselem:

*Meret gapynyň **agzynda** otyr, onuň **alnynda** birnäçe oglanlar oýnaýarlar. Oraz tamyň **aňyrsynda** işleýär. Gözel Amanyň **gapdalynda** otyr. Meret özüniň edermenligini iş **ýüzünde** hem görkezdi („S. T."). Meýdanda mal bakýan oglanlar sowukda ot ýakyp, oduň **töwereginde** oturýarlar. Ol ikisi (ene we gyz) düýpde artelden alnan dokmanyň **üstünde** ýüzlerini galdyrman çitýär (A.D. „S.e."). Daşary ýurtlardaky işçiler **arasynda** rewolýusion gozgalaňlar gün-günden güýçlenýär („S. T."). Bu kitabyň **içinde** her hili goşgular bar. Fabriğiň **ýanynda** çagalar bagy bar.*

¹²⁶ Orhon vazgylaryna serediň.

*Bäşimiň çemodany krowatyň **astynda** dur. Mugallym tagtanyň **öňünde** okuwçylara düşündirýär („M. t.”).*

*Meret suwuň **boýunda** oturdy.*

*Biziň dostlugymyz söz bilen däl-de, iş **ýüzünde**, göreşlerde berkleşýär („S. e.”).*

*Gije oýansam, göwnüme, howlynyň **içinde** kimdir biri sermenip gezen ýaly boldy (G. A., „T. we o. k.”).*

*Ženýanyň başynyň **aşagynda** indi ýumşak gaýyş ýassyk bardy, aýaklarynyň üstüne bolsa ýeňiljek prostynýa ýapylgydy (G. A., „T. we o. k.”).*

*It howlugyp duran gyzjagaza dykgat bilen seretdi we ýuwaşja hyrlap, gapynyň **öňünde** keseligine ýatdy (G. A. „G. we o. k.”).*

*Görse, onuň kellesiniň **ýokarsynda** çal-kümüş teňňeli bir ullakan balyk, gözüni petredip, dişini gyjyrdadyp, göýä ol eýýäm gowrulan we stoluň **ortasynda** tabagyň içinde duran ýaly, ýakymly gülüp dur eken (M. G. „E.”).*

*Sözüň kabul bolmaz şanyň **gaşynda** (Mn., „Z.- T.”).*

Ast, aşak, öň, üst sözleriniň soňuna ýöňkeme, wagt-orun düşümiň goşulmasy goşulyp, sözsoňy bolanda, orun görkezmekden başga-da, aşakdaky ýaly ulanylýar. Ol wagtda olara wagt-orun düşüme degişli sorag bermek bolmaýar. Şeýle bolanda, olar özüleriniň şol bolşuny saklaýarlar. Şoňa görä-de, bulara owalkylara garanda, has durugyşan sözsoňy lar diýmek mümkin.

Oktýabr rewolýusiýasy köne patyyşa hökümetiniň goly aşagynda horlanan zähmetkeşleri azatlyga çykardy. Ferdöwsi bütün dünýä belli bolan „Şahnama” eseriniň üstünde otuz ýyl gowrak işläpdir... Biziň öňümizde senagaty we bütün halk hojalygyny tehniki taýdan mundan beýläk hem ýaraglandyrmak işinde örän uly wezipeler durýar („S. T.”).

Ine, bu sözlemlerde aşak, üst, öň sözleri ýöňkeme we wagt-orun düşümiň goşulmasyny kabul eden bolsalar hem, ýokarda aýdylyşy ýaly, bir zadyň ornuny ýa wagtyny görkezmänligi sebäpli, ol düşümiň soragyna hem jogap bolup bilmeýärler.

Içre, ara sözleri köne edebiýatda şu durşuna hem sözsoňy bolup, öz öňündäki söz bilen birlikde orun görkezmek üçin ulanylypdyr.

*Uşbu derya **içre** gördüm, bir ajap ziba ýigit,*

Sözlegende hoş suhandyr, bilbili şeyda ýigit (Mn. „Z.- T.”).

Köne edebiýatda üstünde ýerine üzre sözi sözsoňy hyzmatynda hem ulanylypdyr:

*Bu tagt **üzre** ýalňyz çekdim azary (Mn.).*

*Köksi **üzre** ýasady menzil aňa (Şeýbanynama).*

Prosesiň geçişini görkezýänler. *Al, alt, aňry, ara, arka, art, ast, aşak, bāri, gaýra, gapdal, düýp, ýeňse, ýokary, ileri, iç, maňlaý, öň, orta, syrt, töwerek, üst, yz, ýan*

sözleriniň soňuna ýöňkeme we çykyş düşümiň goşulmasy goşulandan soň, olar sözsoňy bolup gelseler, haýsy-da bolsa, bir zadyň geçiş prosesini görkezýärler.

Meselem:

*Ol arabanyň **alnyndan** ylgap geçdi. Durdy maşynyň **aldyndan** çapyp ötdi. Ol öýüň **arkasyndan** geçdi. Amyderýanyň köprüsiniň **astyndan** parohod geçýär. Men köpriniň **aşagyndan** geçdim. Men Merediň **bärsinden** ötüp gitdim. Ol derýanyň **boýundan** ýöredi. Men Nurmyradyň **gapdalyndan** bardym. Aşyr tamyň **düýbünden** geçdi. Ata şäheriň **ýeňsesinden** geldi. Ol obanyň **ilersinden** ötdi (öňünden manysynda). Baýramda demonstrasiýaçylar tribunanyň **öňünden** geçdiler. Samolýot şäheriň **üstünden** uçup geçdi. Amyderýanyň **üstünden** poezd geçýär. Anna Gurbanyň **zyyndan** bardy.*

Mundan başga-da, käbir ýerlerde yz, *arka* sözleriniň soňuna ýokardaky goşulmalar goşulyp, olar sözsoňy bolanda, hyzmaty taýyndan öz öňündäki sözler bilen birlikde prosesini (hereketiň) başlanýan ýerini görkezýärler.

Meselem:

*Gurban şähre baryarka, Durdy onuň **zyyndan** gygyrды. Aşyr kino gidende, Berdi onuň **arkasyndan** seretdi, emma ol yzyna bakman, dogry gitdi.*

Yz sözünüň soňuna çykyş düşümiň goşulmasy goşulandan soň, öňündäki söz bilen birlikde hereketiň başlanýan ýerini görkezmek bilen barabar, käbir tirkeşdirilip aýdylýan sözleriň arasyndan gelip, olardan aňlanylýan düşünjäniň dowamlylyk tarapyndan yzba-yz bolmagyny görkezip biler.

Meselem:

Ýyl zyyndan ýyl, aý zyyndan aý geçip baryar.

Ine, bu mysalda yz sözünüň soňuna *-yndan* goşulyp, ol sözlemde aňladylan düşünjeleriň dowamlylyk bilen yzba-yz bolandygyny aňladyp geldi.

Bilen, bile sözleri käbir sözlemlerde, köplenç, üçünji ýöňkemedäki sözün soňundan gelip, hyzmaty taýyndan öňünden gelen söz bilen birlikde bir ýerden ikinji bir ýere süýşmekdäki döredilýän hereketde hereket edijiniň, ýagny prosesini nireden geçýändigini görkezip biler.

Meselem:

*Gezelenje Daşkentiň üsti **bilen** gitdik.*

*Pagtanyň gyrasy **bilen** ötüp gitdik.*

Sebäp görkezýänler. *Sebäpli* sözi her hili sözleriň soňundan gelip, öz öňündäki söz bilen birlikde sözlemde aňladylýan düşünjeleriň sebäbini görkezmäge hyzmat edýär:

*Men ýoldaşym **sebäpli** birazajyk gijä galdym.*

*Ol Gylyç **sebäpli** bütün klasymyz ýaryşda yza galaýmabilse ýagşydyr diýip gaýgy edýärdi („P.“).*

Mundan başga-da, *üçin* sözi ortak işlikden, *görä* sözi hem işligiň nämälim şekilinden soň gelip, öz öňündäki sözler bilen birlikde işiň sebäbini görkezip gelýärler.

Meselem:

*Oraz ýagşy okany **üçin**, mekdepeden gymmat bahaly sylaglar aldy.*

*Düýn işim köp bolany **üçin**, seniň ýanyňa baryp bilmedim. Häzir meýdanda zor ýagşy ýagany **üçin**, köçelerden suw akýar.*

*Bu ýyl ýagşy köp ýagmagyna **görä**, ýaplara suw öten ýylkydan ir geldi.*

*Howa maýyl bolmagyna **görä**, eýýäm baýyrda otlar gögeripdir.*

Soň sözi käbir ýagdaýlarda ortak işligiň öten zaman şekiliniň soňundan gelende, *üçin*, sebäpli sözleri bilen manydaş bolup, şol sözlemde aňladylýan düşünjäniň sebäbini görkezip gelýär.

Şeýle bolanda, soň sözünü *üçin*, sebäpli sözleri bilen çalyşsak-da, sözlemiň manysy üýtgemeyär. Meselem: *Barjak ýerimiz ep-esli ýol bolansoň, biraz gyssagly ýöremeli bolduk* diýen mysaldaky soň sözünüň ýerine *üçin*, sebäpli sözlerini getirip aýtmak hem bolýar.

Maksat görkezýänler. *Ötri, üçin* sözleri işligiň nämälim şekilinden soň gelip, öňündäki söz bilen birlikde sözlemde aňladylýan düşünjeleriň maksadyny görkezmäge hyzmat edýärler.

Meselem:

*Müňlerçe sowet watançy aýallary sowet urşujylarynyň eziz janyny ölümünden gutarmak **üçin** özleriniň ganyny berýärler („S. T.”).*

*Şatlary registrirlemekden **ötri** çagyrylýan ýygnaga guramalaryň ýolbaşçylary we baş, starşyý buhgalterleri çagyrylýarlar („S. T.”).*

*Men okamakdan **ötri** obadan geldim. Men bu kitaby okamak **üçin** aldym.*

Üçin sözi sözlemde maksat görkezmekden başga-da, aşakdaky ýaly manylarda ulanylýar.

1. *Üçin* sözi sözlemde aňladylýan düşünjeleriň öz öňündäki sözleriň manysyndan aňlanylýan zatlarla niýetlenip (şolar *üçin*) edilýändigini aňladýar.

Meselem:

*Men Oraz **üçin** kitap aldym. Ýoldaşym **üçin** hat ýazdym.*

*Biziň direktorymyz mekdep **üçin** okuw esbaplaryny zakaz etdi.*

2. *Üçin* sözi sözlemde aňladylýan düşünjäniň başga bir zadyň ugrunda, oňa bagyşlanyp ýa-da, haýsy-da bolsa, bir zady goramak *üçin* boldurylýandygyny görkezip gelýär.

Meselem:

Zähmetkeşler deňlik sorap bardylar,

Köçelerde gyzył baýdak gerdiler,

*Rewolýusiýa **üçin** janyn berdiler,*

Şolary ýatladyň Maý baýram şu gün (D. G., „G.“).

*Biziň goşunlarymyz Demokratik Watanymyz **üçin** jan aýaman göreşýärler.*

*Okuwyň hili **üçin** göreşýäris.*

Käbir ýerlerde **üçin** sözüniň hyzmatynda **ugrunda** sözi hem sözsoňy bolup gelýär.

Meselem:

*Sowatlylyk **ugrunda** göreş. Dayhanlar ekiniň hili we hasyly **ugrunda** göreşýärler.*

Ýol sözi hem edil *ugur* sözüniň *üçin* sözüniň manysynda sözsoňy bolup gelşi ýaly, sözsoňy bolup gelýär.

Meselem:

*Tahyr **üçin** berbat kylyp özümni,*

*Jigerim ýakar men ýaryň **ýolunda** (Mn., „Z.-T.“).*

Oňa pida bolsun bu şirin janym,

***Ýolunda** sarp olsun bu başym, malym („S. H.“).*

Diýip sözi hem käbir ýerlerde *üçin* bilen manydaş sözsoňy bolup gelip biler¹²⁷.

Meselem :

*Sen **diýip** obadan geldim. Kitap **diýip** şähre gitdim.*

*Käbir ýagdaýlarda **üçin** sözüniň hyzmatynda **üstünde** diýen söz hem gelýär.*

*Rewolýusiýadan öň baýlar üç şaýynyň **üstünde** adamlary köp horlaýardylar.*

Magtymguly, söweş bolar,

Ýigidiň syry paş bolar,

Ýa başyn biýr, ýa baş alar,

*Goç ýigit ýoldaş **üstünde** (M., „S. e.“)*

Çäkliligi görkezýänler. *Aýry, başga, gaýry, özge* sözleri sözsoňy bolup gelende, hyzmaty taýyndan özleriniň önündäki sözleriň şol sözlemde beýleki, ýagny özünden soň gelen sözlerden çäklenmegini aňladýar.

Meselem:

---

¹²⁷ Seret: X.M. Байлыев, К семантике форм «д и й и п»...

Özi gelen keyigiň iki gözünden **başga** aýyby ýok. (Halk sözünden). Onuň mundan **başga-da**, birnäçe gyzykly kitaplary bar. Owalda gara güýçlerinden **özge** hiç zatlary bolmadyk işçiler hem fabrik we zawodlara eýe boldular. Her ýerde üýrüşýän itiň sesinden **başga** adam sesi eşidilmeyär („Ý. k.“).

Esaslanmagy görkezýänler. *Boýunça* sözi sözsoňy bolup, özüniň hyzmaty taýyndan aşakdaky manylarda ulanylyp biler. *Boýunça* sözi hyzmaty taýyndan bir işiň öňden belli ýa bellenilen zat boýunça, sonuň obýomyndan çykylman ýa-da işiň, gürrüňiň, haýsy-da bolsa, bir zadyň esasynda, diňe şoňa degişli alnyp barylýandygyny, sözleýän adamyň şony habar berýändigini aňlatmaga hyzmat edýär. Meselem: *Kanun boýunça işleýäris* diýen sözlemde *boýunça* sözi işiň bellenilen zat, kanun esasynda alnyp barylýandygyny aňlatdy. *Fabrikde we zawodlarda işçiler smena boýunça işleýärler* diýende, işiň smena bilen edilýändigini görkezdi.

Sözleýän adam edilýän işiň, şol işi edijiniň özüçe däl-de, başga biriniň pikirine, habar bermegine ýa görkezmegine görä bolýandygyny habar berýär, şol wagtda *boýunça* sözünüň öňündäki söz, haýsy-da bolsa, bir ýöňkemedede bolýar.

Meselem:

Mugallymyň görkezmegi boýunça okadym. Amanyň aýtmagy boýunça, şu gün klubda gyzykly kino boljak, şoňa biz hem gideli.

Boýunça sözünüň öňündäki söz wagt, ölçeg, takmyn görkezýän sözlerden bolsa, boýunça sözi şolaryň üsti bilen aňladylýan düşünjäniň wagt taýyndan mukdaryny, dowamyny görkezip biler.

Meselem:

Zalymlar tarapyndan asyrlar boýunça horlanyp gelen TÜRKMEN zähmetkeşleri Oktýabr demokratik rewolýusiýasyndan soň azatlyk alyp, erkli, şatlykly, azat durmuşda ýaşaýarlar.

Görä sözi, haýsy-da bolsa, bir işiň belli bir obýomda, şol zadyň ýagdaýyna laýyk ýa-da onuň esasynda ýüze çykarylýandygyny aňladyp biler.

Meselem:

Sosializmde her kim zähmetine görä hak alýan bolsa, kommunizmde her kim islegine görä hak alýar.

Ýorganyňa görä aýak uzat.

Görä sözi *boýunça* sözi bilen manydaş gelip, bir işiň başga biriniň görkezmegi, habar bermegi we onuň sözi boýunça ýüze çykarylýandygyny, sözleýän adamyň şony habar berýändigini aňladyp biler.

Meselem:

Howa maglumatyna görä, şu gije-gündiz Aşgabatda ýuwaşdan arama çenli şemally, maýyl howanyň, ýurdumyzyň başga etraplarynda az bulutly howanyň bolmagyna garaşylýar.

Boýunça sözüniň hyzmatynda *bilen* sözi hem gelip biler. Şonuň ýaly ýagdaýlarda *bilen* sözüniň öňündäki söz degişli ýöňkeme goşulmasyny kabul edip, at hyzmatynda ulanylýan, öz manysy bilen hereket aňladýan sözlerden bolmalydyr.

Meselem:

Onuň aýtmagy boýunça geldim. Onuň aýtmagy bilen geldim.

BAGLAÝJY KÖMEKÇILER

Baglaýjy kömekçileryň hyzmaty, esasan, deň hak-hukukly bolan sözlem agzalaryny ýa-da sözlemleri bir-birine baglaşdyrmakdan ybaratdyr.

Meselem:

1. Oraz **hem** Durdy şu gün hasapdan ekzamen berdiler.

2. Aşyr **we** Gurban öten ýyl instituty gutardylar.

3. Ejegyz pagtany çalt **hem** arassa ýygýar.

4. Giç ýat**–da**, ir tur, alty pişegi artyk ur.

5. Öňki atly galdy, **emma** indi başga bir atly kowýar (“G.”).

6. Görogly ylgap baryp, gulak çekgesine bir ýumruk çekdi **weli**, Mustafanyň gözi dym garaňky boldy („G.”).

7. Öten agşam klubumyzda kino görkezildi **hem** saz çalyndy.

8. Hak-**u** nähak gitmeli, **çünki** başga ýok çäre.

Ýokarky sözlemleriň 1, 2, 3, 4-njisinde *hem*, *we*, *–da* baglaýjylar iki sany bir-biri bilen deň hukukly bolan agzalaryň arasyndan gelip, olary baglaşdyran bolsalar, 5, 6, 7, 8-nji sözlemlerde bolsa *emma*, *weli*, *hem*, *çünki* sözleri iki sany sözlemi bir-biri bilen baglaşdyryp geldiler. Ine, şunuň ýaly özüniň leksik manysy bilen diňe sintagmanyň düzüminde bolan sözleriň ýa-da sözlemleriň logika-grammatik aragatnaşyklarynyň görkezilmegi üçin ulanylman, belki, aýry-aýry söz we sözlemleriň lo– gika-grammatik aragatnaşyklaryny görkezmäge hem hyzmat edýän sözlere *soýuz* (baglaýjy) diýilýär. Soýuz özüniň şu hyzmaty boýunça sintaksis hem morfologiýa aragatnaşyklaryny we düşüm şekilleriniň baglanyşyklaryny görkezýän sözsoňy lardan tapawutlanýar, ýagny soýuz bir sintagmanyň ýa-da sözlemiň içinde olar arasynda hyzmat taýyndan meňzeş bolan sözleriň grammatik aragatnaşyklaryny görkezýär.

Baglaýjy kömekçiler sada sintaksis birliginde (sintagmada, sözlemde) öz hyzmaty taýyndan deň bolan ýa-da leksik we logik taýdan bir-biri bilen gapma-garşy goýlup bilinjek sözleri ýa sözlemleri sepleşdirmek bilen birlikde, olaryň özara bolan gatnaşyklaryny hem görkezýärler. Elbetde, bu gatnaşyk möçberinde baglaýjy kömekçileryň köpüsi sözleriň we olaryň baglanyşyklarynyň arasyndaky gatnaşyklaryny belläp, olary has ulurak birikmeler gurluşygynda we ýalňyz baglanyşyk hataryna geçirýär, ýagny tereziniň agajyndaky ýüpüň ortada durup, iki tarapyňy birleşdiriş ýaly, baglaýjy kömekçiler hem sözi ýa sözlemleri bir-biri bilen baglaşdyrýarlar. Şeýlelikde, olar her dürli tipdäki söz we sözlemler arasynda sintaksis birligi bolup bilýärler. Emma

özünüň gowşamagy we leksik manysyny ýitirmegi netijesinde postpozision fleksiýa öwrülýän sözsoňy lar bilen baglaýjy kömekçileryň hyzmat taýyndan umumylygy ýok we sözlem içinde sintagma hem sözlem gurluşygyna girýän sözleriň grammatik şekillerini bilen baglaýjy kömekçileryň içki taýdan hiç bir hili baglanyşygy hem bolmaýar¹²⁸.

Meselem:

Meret Oraz üçin kitap aldy. Meret we Oraz kitap aldylar.

Ýokarky mysallarda birinji sözlemdäki **üçin** sözi sözsoňy bolup, ol sözlemde sözüň obýektiw aragatnaşygyny görkezzenligi sebäpli, sözlemdäki sözleriň grammatik şekillerini bilen içki taýdan hem berk baglanyşyp geldi. Emma ikinji sözlemdäki we sözi bolsa soýuz bolup, munuň tersine, ol sözlemiň içindäki sözleriň grammatik şekillerini bilen içki taýdan hiç bir hili baglanyşman, iki sany sözüň arasynda sepleşdiriji şekilde geldi. Şonuň üçin hem ol sözlemde soýuz bolup gelen we sözünü galdyryp, *Oraz, Meret kitap aldylar* diýip aýtsaň-da, sözlemiň grammatik gurluşynda hiç bir üýtgeşiklik döremeýär. Emma sözsoňy larda munuň tersine bolýar. Diýmek, sözleşikde, ýagny sözleri baglaşdyrmakda baglaýjy kömekçileryň görkezýän ýa-da belleýän aragatnaşyklarynyň möçberi sözsoňularyňkydan we ownuk sözleriňkiden başga bolup, ol beýleki kömekçi sözleriň hyzmatynyň ulgamy yndan çykýar eken. Şonuň üçin hem olary bir-biri bilen gatnyşdyrmak mümkin däl.

Türki dilleriň ulgamy ynda bolan diller, şol sanda türkmen dili hem köne türkologiýa ylmynda soýuzsyz dil diýlip hasaplanyp geldi¹²⁹. Bu dilleri şeýle soýuzsyz dil diýip hasaplamakda diňe gadymy türki diller göz önünde tutulyp, ol dilleriň geljegi bolsa ýatdan çykarylypdyr. Dogry, iň gadymy türki dillerde baglaýjy kömekçiler bolmandyr, eger bolan bolsalar-da, örän az derejede bolanlygy sebäpli, özlerini görkezip bilmändirler. Baglaýjy kömekçileryň ol wagtlardaky ýagdaýyny doly suratda görkezmek üçin, iň gadymy türki dillere degişli taryhy materiallar häzir biziň elimizde ýok, şonuň üçin hem şol mesele hakynda düýpli suratda açyk bir zat aýtmak boljak däl, şeýle bolsa-da, gadymy türki dillerde söz we sözlemleriň özara baglanyşyklary, köplenç, baglaýjy kömekçiler üsti bilen görkezilmän, ýöne *oglan-uşak, ata-baba, dost aglar, duşman güler, oglan gyssanar, tut wagtynda bişer, it üýrer, kerwen geçer, oglan aglar, gün geçer, guzy mälär, suw ißer* diýen ýaly sözleriň tertibi boýunça we intonasiýa üsti bilen görkezilipdir diýip aýtsak, dogry bolsa gerek, çünki ýokardaky ýaly ýollar bilen baglanyşyk folklorda köpräk duş gelýär. Gadymy türki dillerde, şol sanda hem gadymy türkmen dilinde baglaýjy kömekçileryň hyzmatlarynyň başga hili serişdeler bilen amala aşyrylandygyny Orhon ýazgylaryndan görmek mümkin. Şol ýazgylarda baglaýjy kömekçiler ýok diýsek hem ýalňyşmasak gerek, çünki Orhon ýazgylarynda söz we sözlemleriň özara baglanyşyklary baglaýjy kömekçiler üsti bilen görkezilmän, sözlemde sözleriň tertibi we intonasiýa boýunça görkezilipdir¹³⁰. Şu ýagdaý *Gyzym, saňa aýdýaryn, gelnim, sen eşit. Ýagşy ata bir gamçy, ýaman ata müň gamçy. Oglana iş buýur, yzyndan özüň ýüwür* diýen ýaly sözlemlerde häzire çenli hem saklanyp gelýän bolsa-da, söz we sözlemleriň özara baglanyşygyny görkezmekde ol indi öňki ýaly esasy bir serişde hökmünde uly hyzmaty ýerine ýetirmeýär. Häzirki türkmen dilinde şu hili baglanyşyk, köplenç, baglaýjy

¹²⁸ Seret: Виноградов В.В. Современный русский язык. С.535.

¹²⁹ Грамматика алтайского языка, Казан, 1869, с.93-94.(особенных частиц, соответственных русским союзам, которые служат к соединению отдельных слов и предложений в алтайском языке, собственно говоря, нет).

¹³⁰ Seret: Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина, (ЗВО, том XII), СПб, 1899.

kömekçiler üsti bilen amala aşyrylýar. Munuň şeýle bolmagyny, elbetde, tötänden ýüze çykan zat hasaplamak bolmaz, ol şu halkyň we bu diliň öz ösüşinde üstünden geçiren taryhy ýagdaýleri bilen organik suratda baglydyr. Bu diliň ösüşinde ýüze çykan zerurlygyň netijesidir. Adamzadyň taryhy ösüşi bilen baglanyşykly durmuşda ýüze çykýan zatlar diliň ösmeginde, onuň kämilleşmeginde uly orun tutýar, çünki dil durmuşda ýüze çykýan zatlary bada-bat suratlandyranlygy sebäpli, ol zatlar diliň ösmegine sebäp bolýar.

Türkmen halkynyň öz üstünden geçiren taryhy döwürlerine, şol döwürlerde bolan syýasy, ykdysady durmuşyna, şonuň bilen baglanyşykly aň-düşünjelerine seretsek, hemme wagt birmeňzeş bolmandygyny aýyk suratda görmek mümkin. Şol taryhy döwürlerde türkmen halky başga halklardan arasy üznä we olar bilen aragatnaşyksyz ýaşamandyr. Şol aragatnaşyklar we durmuşlarynyň üýtgemegi netijesinde bularyň dilinde hem birnäçe täzelikler ýüze çykyp, ol hem ösüpdür we kämilleşipdir. Şol sanda baglaýjy kömekçileryň hem bir topary hut şu diliň öz içinde dörän bolsa, bir topary hem türkmen halky bilen her hili aragatnaşyklarda bolan taýpalaryň, halklaryň dillerinden biziň dilimize geçipdir. Şeýlelikde, türkmen dilinde birtopar baglaýjy kömekçiler döräp, olar hem barha köpelip, indi bu dil soýuzly diller hataryna ýetipdir. Şol baglaýjy kömekçileryň birtopary şu diliň özünde dörän baglaýjy kömekçiler bolsa, bir- topary hem taryhy döwürlerde türkmen halky bilen her hili aragatnaşykda bolan halklaryň dillerinden biziň dilimize geçen baglaýjy kömekçilerden ybaratdyr. Şu diliň içinde döremek we başga dillerden bu dile geçmek prosesi üznüksiz dowam etmekde bolup, özlerniň hyzmaty taýyndan her hili häsiýetde bolan baglaýjy kömekçileryň sany barha ösmekdedir. Eger biz Orhon ýazgylary ýaly gadymy türki dilde bolan ýadygärliklerde baglaýjy kömekçilere, esasan, duş gelmeýän bolsak, ondan soňky wagtlarda ýazylan ýadygärliklerde bolsa „Bitkin kudazsa kiriş hem jykyş. Bitkin Kudazku kamug dürlük iş¹³¹“ diýen sözlemdäki ýaly başga dillerden giren baglaýjy kömekçilere duş gelýäris. Mundan hem soňkurak wagtlarda we türkmen nusgawy edebiýatynyň dilinde bu diliň öz içinde dörän we başga halklaryň dillerinden giren baglaýjy kömekçilere öňkä garanda, has köp derejede duş gelýäris. Eger häzirki türkmen diline seretsek, onda bulardan başga-da, *Sen meniň kimdigimi myhmana tanatdyň, a myhmanyň kimdigini maňa tanatmadyň* (B. K., “A. ä.”) diýen sözlemdäki *a* ýaly rus dilinden giren baglaýjy kömekçilere hem duş gelýäris.

Dogry, türki ulgam da bolan dilleri başga ulgam daky dilleriň käbirleri bilen deňeşdireniňde, bu dillerde baglaýjy kömekçiler, aýratyn hem biri beýlekisini aýyklarap gelýän sözlemleri sepleşdirýän eýerjeňli baglaýjy kömekçiler az. Şonuň üçin hem käbir adamlar türki dillerde goşma sözlemler, aýratyn hem eýerjeňli goşma sözlemler ýok diýmekden hem çekinmeýärler. Elbetde, bu pikir dogry däl, çünki bu dillerde eýerjeňli goşma sözlemler bar, emma olar şu dilleriň öz spesifik aýratynlygy boýunça diňe baglaýjy kömekçiler üsti bilen däl-de, başga hili usullar arkaly ýüze çykarylýarlar¹³².

Eýerjeňli sözlemlerde baglanyşyk düzmeli goşma sözlemlere we deňdeş agzalara garanda, has güýçlüräk bolýar, şol sebäpli munda baglaýjy kömekçiler sözlemiň grammatik şekillerini bilen içki taýdan azda-köpde baglanyşykly bolýarlar. Oňa görä-de sepleşdirmelik taýyndan eýerjeňli sözlemlerde baglaýjy kömekçileryň hyzmaty käbir

^{131 131} Радлов В. Кудатку Билик, СПб, 1910, с. 242.

¹³² Prof. А.П.Поцелуевский özüniň “Основы синтаксиса туркменского литературного языка” (Aşgabat, 1943) diýen kitabynda ol pikiriň dogry dälidigini aýyk görkezipdir.

tarapdan düşüm goşulmalarynyň we sözsoňularyň hyzmaty bilen ýakynlaşýar. Şol sebäpli başga dillerde baglaýjy kömekçiler üsti bilen sepleşdirilýän eýerjeňli sözlemler bu dillerde soýuzsyz ulanylyp, olar düşüm y ýa-da başga hili şekiller — serişdeler arkaly sepleşdirilýärler.

Türki dillerde sözsoňy lar bilen baglaýjy kömekçiler arasynda hyzmat taýyndan aýratynlyk ýa-da tapawut ýok diýen pikir hem bar. Bu pikir dogry däl. Häzirki zaman türkmen dilinde-de eýerjeňli goşma sözlemler, olary sepleşdirýän degişli baglaýjy kömekçiler we baglaýjy kömekçiler bilen sözsoňy lar arasynda hyzmat taýyndan tapawut bar.

Baglaýjy kömekçiler we soýuz hyzmatynda ulanylýan sözler

Türkmen dilinde ulanylýan baglaýjy kömekçileryň birnäçeleri özleriniň özbaşdak, material manylaryny бүтінлеý ýitirip, hemişe soýuz bolup gelýän sözlerden bolsa, birnäçeleri hem özleriniň materiallyk manysyny özünde saklamak bilen, belli bir ýagdaýlarda soýuz bolup gelýän sözlerden ybaratdyr. Bu tarapdan türkmen dilindäki baglaýjy kömekçileri ikä bölmek boljak.

a) özleriniň özbaşdak, material manylaryny бүтінлеý ýitirip, sözlemde, esasan, hakyky soýuz bolup gelýän sözler.

Meselem:

*Esen ýene-de gygyrды, **emma** ýene-de ses beren adam bolmady* (“P.”)

*Esen “Gylyçdan habar alsammykam **ýa** menem gidibersemmikäm?” diýip, nätjegini bilmän ara- çara bolup durka, ejesi kömege ýetişdi* (“P.”).

– *Aýu– gapyny getirip bereweri, **ýogsam** meniň wagtym ýok, men çorba-da bişirmeli!—diýipdir* (M. G ., „E.”).

— *Iwanuşka: — bolýar, men muny başararyn! **Ýöne** siz gapyny saklaň! diýipdir* (M. G. „E.”).

Bu hili baglaýjy kömekçilerden birnäçeleri enklitika şekiline öwrülip, iki görnüşe gelip, *aldy-da gitdi, görđi-de geldi* diýen sözlemlerdäki –*da*, –*de* ýaly ýogyn-inçelik taýyndan öz ýanyndan gelen söze boýun egýärler. Emma şeýle bolsa-da, olar fonetika taýyndan käbir özbaşdaklyklaryny hem saklaýarlar, ýagny bir bogunly baglaýjy kömekçiler öz ýanyndan gelen sözüň basymyny öz üstüne alman, basymsyz aýdylýan bolsa, köp bogunlylary hem özbaşdak basym bilen aýdylýarlar.

Bu topara degişli baglaýjy kömekçileryň birnäçeleri başga dillerden türkmen diline geçen sözler bolup, olaryň käbirleri fonetika taýyndan biraz üýtgedilip ulanylýarlar. Bu topara girýän hakyky baglaýjy kömekçiler: *we, weli, welin, -da, –de, ýogsa, ýogsam, ýöne, meger, hem, çünki, eger, emma, erse,ýa, ýagny* we ş. m.

b) Özleriniň material manylaryny бүтінлеý ýitirmän, belli-belli ýagdaýlarda soýuz bolup gelýän sözler. Ol hili sözler sözlemde nähili manyda ulanylmagyna garap, ýa soýuz, ýa material manyly söz bolup gelýärler.

Meselem:

Sen kino gideli diýýärsiň weli, bardy-geldi bilet ýetmese, onda biderek wagtymyzy geçirmeli bolarys. Sen ýazyjylara gideli diýýärsiň weli, meniň aýagym agyryýar, galyberse-de, meniň işim ýok ahryyn (H. N.).

Teatrda artistlerden biri orta çykyp, bir görseň gülüp, bir görseň aýdym aýdyp, her hili oýunlar görkezdi, men onuň ýaly oýunçyny heniz görmändim diýen sözlemlerde bardy-geldi, galyberse, bir görseň sözleri hyzmatynda gelen bolsalar, Durdy oba bardy, geldi hiç eden işi bolmady, diňe biderek wagt geçirdi. Ol şo ýerde galyberse, soň bizi ýetip bilmez, onuň üçin hem oňa şu ýerde biraz garaşmak gerek diýen sözlemlerdäki bardy, geldi, galyberse sözleri soýuz bolman, özläriniň material manysynda geldiler. Şu topara girýän sözler bolup gelende, olardan käbirleri bardy, geldi, bir görseň şeklinde material manyly söz hyzmatynda gelşi ýaly, her hili goşulmalari hem öz soňlaryna kabul edip bilýärler. Şeýle bolanda, olar görünüş taýyndan özbaşdak manyly söz bolup gelendäkisinden tapawutlanmaýarlar. Emma ol sözler material manyda gelmänligi sebäpli, olaryň soňundaky goşulmalar hem ol sözler bilen bir düşünje şeklinde gelýärler, ýagny hyzmat taýyndan aýry-aýry morfemalara bölünmeýärler, ol sözleriň soňunda şu hili goşulmalariň bolup, olaryň üýtgän şekilde gelmegi, bir tarapdan, şol sözleriň leksik manyly bolmagyna bagly bolsa, ikinji tarapdan, şu diliň spesifik aýratynlygyna baglydyr. Çünki bu diliň şu spesifikasi esasynda sintaktik taýdan aýratyn gurluşygyň bolmagyna görä, başga käbir dillerde öz soňuna hiç hili goşulma kabul etmeýän ümlük, soýuz, sözsoňy, çastisa we bar, ýok diýen ýaly sözler hem Obanyň baryny, ýoguny iýip, gurudyp baryan Hajymeligi nädip ýok etjegini bilmän, şu töweregiň adamlary howsala düşdüler (“H.d.”) Başga ýaryň bar ekenin bilmedim diýen sözlemlerde bar, ýok, eken sözleriniň öz soňlaryna goşulma kabul edip üýtgäp gelişleri ýaly, üýtgeşen görünüşde gelip bilýärler¹³³. Şu hili baglaýjy kömekçiler esasan aşakdakylardyr:

Soýuz bolup gelendäki görnüşi	Şu sözleriň asly
<i>Bardy-geldi</i>	<i>bar, gel</i>
<i>Beýle</i>	<i>Bu</i>
<i>Bir</i>	<i>Bir</i>
<i>Bolsa</i>	<i>Bol</i>
<i>Bolmasa</i>	<i>Bol</i>
<i>Galyberse</i>	<i>gal, ber</i>
<i>Gayta</i>	<i>Gaýt</i>
<i>bir görseň</i>	<i>bir, gör</i>
<i>Diýen</i>	<i>Diý</i>
<i>Diýip</i>	<i>Diý</i>
<i>ýok erse</i>	<i>ýok, erse</i>
<i>Sebäbi</i>	<i>Sebäp</i>

Goşma baglaýjy kömekçiler

¹³³ Seret: M.N.Hydyrow, Türkmen dilinde kömekçi sözler meselesi, Aşgabat, 1947.

Käbir ýagdaýlarda iki ýa ondan hem köp söz bir ýerden gelip, hemmesi birlikde şol ýerde bolan sözleriň ýa baglaýjy kömekçileriň aragatnaşyklaryny görkezýerler.

Meselem:

Ýöne welin işe çynlakaý ýapyşylan bolsady, onda şol amatsyz howa şertleriniň ýagdaýynda-da pagta taýýarlamagyň döwlet borçnamasyny ýerine ýetirmek bolardy („S. T.“).

Oturymlý durmuş hojalygyň, jemgyýetiň ösüşi üçin we hem-de çym-pytrak bolan taýpalaryň birleşip, bir halka öwürilmegi üçin gerekli bolan ähmiýetli serişdelerden biridir(Prof. A.P.Poseluewskiý, Türkmen dili we onuň şiweleri).

Diýmek, iki ýa ondan hem köp söz bir ýerden gelip, hemmesi birlikde baglaýjynyň hyzmatyny ýerine ýetirip gelýär. Şeýle sözlere *goşma soýuz* diýilýär. Goşma baglaýjy kömekçileriň käbirleri häzirki türkmen dilinde ýekelikde ulanylmaýarlar, çünki olar san hem hil taýyndan üýtgemek bilen bir-birinden aýrylmaz şekile ýa-da bir söz şekiline gelipdirler. Oňa mysal edip, *ýogsam, şeýle* sözlerini görkezmek bolar. Bu sözleriň asly *ýok-erse-m, şu-hi- li* bolup, indi olar bir söz şekiline (*ýogsam, şeýle*) gelipdirler. Ýene-de *bardy-geldi, galyberse, ýogsam, bolmasa* diýen ýaly sözleriň birnäçeleri goşma soýuz bolmak bilen barabar, olar sözlem şekilinde hem ulanylýarlar. Şu hili goşma baglaýjy kömekçileriň hyzmatyna gelenimizde, olardan käbirleri öz üsti bilen aragatnaşyklary görkezilýän söz we. Sözlemleriň bir-biri bilen bolan mynasybetlerini ýekelikde gelen baglaýjy kömekçileriňka garanda, üýtgeşik halda aňlatmaga hyzmat edýärler. Ona deňeşdirme şekilde *Men geldim, emma sen gelmediň. Men geldim, emma welin sen gelmediň* diýen sözlemleri görkezmek bolar. Birnäçeleriniň bolsa bilelikde ulanylmagy şol ýerde baglaýjynyň hyzmatynda gelmeginden ybaratdyr, çünki olar ýekelikde ulanylanda, baglaýjynyň hyzmatynda bolup bilmeýärler. Oňa *bardy-geldi, galyberse, ýok erse* sözleri mysal bolup bilerler.

Söz we sözlemleri baglaşdyrmak hyzmaty

taýyndan baglaýjy kömekçileriň özara bölünişleri

Baglaýjy kömekçiler sözlemleriň ýa sözleriň özara bolan grammatik gatnaşyklaryny görkezýärler diýip, ýokarda beýan edipdik. Baglaýjy kömekçiler tarapyndan aragatnaşyklary görkezilýän sözleriň sözlemdäki hyzmatlary, esasan,deň bolsa-da, sözlemleriň hyzmaty deň bolmaýar, ýagny baglaýjy kömekçileriň üsti bilen aragatnaşyklary görkezilýän sözlemleriň birnäçeleri hiç bir tarapdan-da biri beýlekisine garaşly ýa-da biri beýlekisini aýyklamam, edil baglaýjy kömekçileriň üsti bilen aragatnaşyklary görkezilýän sözler ýaly deň hak-hukukly bolýarlar, emma olardan käbirleri, haýsy bir tarapdan-da bolsa, biri beýlekisini aýyklap gelýär.

Meselem:

Ol:

—Näme ony hökman bilesiňiz gelýärmi ?- **diýdi-de**, *Aýbölegiň kellesini sypalady* („Aýbölek“).

Kelläm agyrjak bolýar diýýärdi welin, belki, nähoşlandyr („P“).

*Köne tüpeňleri doldurmany bilýärin, **emma** täze tüpeňleri nähili doldurmary, sen maňa görkezersiň.*

*Ol uçjak bolup heniz synanyşman ekeni, **ýöne** ganatlaryny galgadyar eken **we** hemişe höwürtgесinden kellesini çykaryp garanjaklaýar eken, ýagtydüňýäniň nämedigini **we** onuň özüne ýarajakdygyny- ýaramajakdygyny tizräk bilesi gelyär ekeni.*

Bu mysallardaky *–de, welin, emma, ýöne, we* sözleri biri beýlekisi bilen deň hak-hukukly söz we sözlemleri baglaşdyryp geldiler. Aşakdaky mysallarda bolsa baglaýjy kömekçiler biri beýlekisine, haýsy bir tarapdan bolsa-da, garaşly söz we sözlemleri baglaşdyrýar:

*Bibiniň göwni galaýmasyn **diýen** ätiýaç bilen sesini çykarmady („P.“).*

*Men çagalary gözlemäge gitjek, **ýogsam** hojaýyn meniň işimi görer! — diýipdir (M. G. „E.“).*

*— Gap sesiňi diýdigim gap, **bolmasa** ölersiň—diýip haýbat atypdyr („H. d.“).*

Şu tarapdan hem baglaýjy kömekçilery:

- a) deňdeş söz we sözlemleri sepleşdirýän düzmeli baglaýjy kömekçiler,
- b) biri beýlekisini aýyklaýan sözlemleri sepleşdirýän eýerjeňli baglaýjy kömekçiler diýip, ikä bölmek mümkin.

Düzmeli baglaýjy kömekçiler

Söz we sözlemleriň grammatik aragatnaşyklaryny görkezmekde düzmeli baglaýjy kömekçileryň hemmesi deň däl; olaryň üsti bilen sepleşdirilýän söz we sözlemler her hili bolýarlar. Düzmeli baglaýjy kömekçilery özara birnäçe topara bölmek mümkin.

1.Wagt taýyndan sepleşmegi görkezýänler. *Bir görseň, bir seretseň, kä* sözleri soýuz bolup gelende, deňdeş agzalar ýa sözlemler bilen ulnylyp, hyzmaty taýyndan olar şol söz we sözlemler arkaly ýüze çykarylýan düşüňjeleriň wagt taýyndan gezekleşip, üýtgeşip durýandygyny aňladýarlar.

Meselem:

*Men günde ýüz gezek, **kä** kerosin, **kä** sabyn, **käte** suw getirmäge iberýänligimi oňa aýdaryn (G. A., „T. we o. k.“).*

*Joşgunly, ýanyp duran gözli Çapaýew goşunyň **bir bu tarapyna, bir ol tarapyna** baryardy (3 klasyň “Ene dili” kitabyndan).*

Bir görseň onuň giň maňlaýy ýygyrt atýan ýaly, **bir görseňem** ýüzüne kümüş nur çaýylan ýalydy (Şol ýerden).

*Hojalygyň klubunda **kä** oýun görkezilýär, **kä** ýygnak bolýar.*

Mundan başga-da *görse, görseler* sözi iki sany deňdeş agzany ýa sözlemi sepleşdirmek üçin hem ulanylýar, şeýle bolanda, ýokardaky ýaly köp gaýtalanmaýar.

Meselem:

Teýmirleniň ýanyňa bardy, görse Teýmirlen düşegiň üstünde gabarylyp, aýagynyň birini-de uzadyp otyr ekeni(E.) diýen sözlemlerde *görse* sözi seplesdiriji bolup geldi. Şeýle bolanda, gürrüň köp zat hakynda gitse, ol söz hem köplük sanda bolýar.

2.Garşylygy görkezýänler. *Weli, welin, ýöne, emma* sözleri hyzmaty taýýndan öz üsti bilen seplesdirilen söz we sözlemleriň aňladýan düşüňjeleriniň bir-birine garşylyklydygyny görkezýärler.

Meselem:

Gaty oňat saýgaryba bilmedim welin, şolaryň biri Gylyç, beýlekisi hem onuň garry ejesimikä diýip çak etdim— diýip aýtdy (“P.”).

Öňki sapar utansyň welin, şu gün nädäýerkäň?—diýip, derrew küşti orta goýdy (“P.”).

Ukynyň gerekligi iýmitiň gerekligi ýalydyr, ýöne ukusyzlygyň azaby açlygyň azabyndan beterdir.

Bir bar eken, bir ýok eken, Iwanuşka—samsykja diýen biri bar eken, özi hem owadan eken, emma hemme eden işi gülkünç bir zat bolup çykar eken- ilinkä meňzemeýär eken (M. G., “E.”).

Bu hili baglaýjy kömekçiler garşylyklylygy aňlatmak bilen barabar, aşakdaky ýaly manylarda ulanylýarlar.

Welin (weli), *emma* sözleri, esasan, deňdeş habarlary, sözleri we sözlemleri seplesdirýärler.

Meselem:

Aý, Genjim aga, senden-ä tamam köpdi welin, ol aýdanym-a çykmady („G.”).

Şular üsti bilen seplesdirilýän söz we sözlemleriň garşylygyny has güýçlendirip görkezmek gerek bolanda, şu sözleriň ikisi bir ýerden hem gelip biler.

Meselem:

Ine saňa çopan goşy! Ýöne welin, Myrat aganyň gazanjyny göz öňüne getiren wagtynda, bu ýerde geň göresi zadyň ýokdugyna gözüň ýetýär (“Ý. m.”).

Barly synp hile gurup her hili,

Az harç edip, kän gazandy Amydan;

Emma welin ýoksullaryň azabyn

Ýere saldy, dolap alyp gaýtadan (B. K., “P”).

Bulardan başga-da, garşylykly düşüňjeleri seplesdirmek, baglaşdyrmak üçin *a* sesi hem soýuz hyzmatynda ulanylýar.

Meselem:

Meniň kimdigimi myhmana tanatdyň, a myhmanyň kimdigini maňa tanatmadyň (B. K. “A. ä.”). *Men okadym, a sen näme iş etdiň? Onuň garaşýanyňy bilýär ekeniň, a onda näme üçin gelmediň?* we ş. m.

Şu *a* sesi garşylykly düşüňjeleri seplesdirýän soýuz bolup, halk dilinde köpräk ulanylýar, edebi dilde oňa garanda has az duş gelýär.

Köne edebiýatda we käbir gepleşiklerde *läkin* sözi hem garşylygy görkezýän soýuz bolup ulanylýan bolsa-da, häzirki edebi dilimizde ol esasan duş gelmeýär.

Ýokardakylardan başga-da *şeyle-de bolsa, şeyle hem bolsa, eýsem bolsa* sözleri soýuz bolup gelende, iki sany düşüňjani birleşdiriji, şekilde gelmek bilen barabar, ony birhiliräk güýçlendirmeklik hyzmatyny hem edýär. Meselem:

Talyby öz ömrüni gaty agyr durmuşda geçirdi, şeyle-de bolsa, garyplyk ony ruhdan düşürüşip bilmedi. (T. “S. g. ý.”)

Bibijan, beýle hem pikire çümüp oturmagyn. Şeyle hem bolsa, ol öz göwnünden bildirmejeksirän bolup, Merede seredip, ýüzünde biraz ýagtylyk döreden ýaly boldy.

3. Ikuçlulyk görkezýänler. *Ýa, ýa-da* sözleri soýuz bolup, hyzmaty taýyndan biri bolsa ýa ýüze çyksa, beýlekisi bolmajak ýa-da ýüze çykmaýak wakany görkezýän sözleri ýa sözlemleri seplesdirýär.

Meselem:

Adamlaryň düýşünde eşidýän sazlarynyň köplenç wagtlarda çygşyldy ýa-da ýeliň şuwuldysydygy belli zatdyr. Özüniň geçen döwrüne baglanyşykly bolmadyk, başyndan geçirmedik ýa-da pikir etmedik zatlary hiç wagtda adamyň düýşüne girip bilmez (Z. W. K., “U. we d.”).

Geplemeýär deňiz, edil lal ýaly,

Ýa ol çekinýärmi dilin ýarmaga? (“S. e.”).

Ol bir kilogram pagtadan 8 metr çit mata ýa-da 20 metr batisi, ýa-da 55 sany el ýaglyk etmek bolýandygyny eşidende bolsa haýranlar galdy (“P.”).

Käwagtlar *ha* sözi hem ýa ýaly ikuçlulyk aňladýan söz we sözlemleri seplesdirip gelýär.

Mýeselem:

Minut saýyn möwç urup, joşgunymy ýatyrman, ha çyksyn, ha çykmasyn, ümsüm dymyp oturman (N. A., “S. .s”).

Sen beýle edip ýörme, ha berjek diý, ha berjek däl diý, olara belli bir jogap ber.

4. Ugurdaşlygy görkezýänler. *We, –da, –de, hem* hyzmaty taýyndan ugurdaşrak bolan söz we sözlemleri seplesdirýärler.

Meselem:

Sadap kitaby çalt we düşnükli okaýar. Gözel haty tiz hem arassa ýazýar. Hemmelerin üst-başlary we özlery arassa, ylaýta-da Gözeljik gowuja we arassaja geýnypdir (H. Y., “M. g.”). Biz mekdepde hem okaýarys, hem ýazýarys, hem ylym alýarys. Mugallym ene dilinden Durda-da, Merede-de otliçno baha goýdy. Men kitaplarymy öýde goýdum-da, ýoldaşym bilen kluba gitdim. Bu baglaýjy kömekçiler ugurdaşlygy görkezmek bilen türkmen dilinde aşakdaky ýaly ulanylyp bilerler.

We türkmen dilinde deňdeş agzalary ýa deňdeş sözlemleri sepleşdirip gelende, esasan, in soňky deňdeş agzanyň önünden gelip, bir gezek aýdylýar: Traktor ýer süýýär, suw çykaryýar, Harman döwýär we degirmen üweýär. Ol ýomut obasyndan gaýdyp gelyärkä, ýolda pir bilen bolan zatlaryň hemmesini Gurbana gürrüň edip berdi we Gurban begenjinden bökjekläp, elini çarpýança, töweregine ýaltaklap, esewan etmäge durdy¹³⁴.

Bellik. *We soýuzy köne edebiýatda esasan u bilen berlipdir.*

Meselem:

Gara saç jan, seni gören kişiniň,

Gije-gündiz işi ahu-zar bolar (S., “S. g. ý.”)

Bu *we* sözi goşguda häzirki edebiýatda hem iki sany deňdeş agzanyň arasyndan gelende, ýokardaky ýaly *u* sesi bilen hem berilýär.

Meselem:

Haku-nähak gitmeli, çünki başga ýok çäre (B. K., “P.”).

Hut şunuň ýaly *iru-giç*, *Şamu-säher* ýaly sözlerde hem ol *u* bilen berilýär.

–*da*, –*de* soýuz bolup, işlikden bolan deňdeş agzalary sepleşdirende, hyzmaty taýyndan bir hereket gutaran badyna, beýleki hereketiň başlaýandygyny ýa öňki hereketiň netijesinde soňky hereketiň başlanýandygyny, ýüze çykýandygyny aňladýar.

Meselem:

Ol daşardan geldi-de, kitaby açyp okamaga başlady.

Odun getirdi-de, ot ýakmaga girişdi.

Gurjaklaryň ýanyna bardy-da, çaga üşerilip seretdi.

Meret pedinstituty gutardy-da, orta mekdepde mugallym boldy.

Şu hili guralan deňdeş agzaly sözlemlerde soýuz (–*da*, –*de*) galdyrylyp, ilki işlik hal işlik şekilinde hem berilýär. Şeýle bolanda, sözlemiň manysy onçakly üýtgemese-de, ol deňdeş agzalaryň sintaktik hyzmaty biraz üýtgeýer, ýagny onuň birinjisi (hal işlik şekilinde geleni) ýekelikde ulanylanda, sözlemiň doly habary bolup bilmeýär.

Meselem:

¹³⁴ Seret: Azymow P., Baýlyýew H.M. Sintaksis, 76 s.

*Gurjaklaryň ýanyna (bardy-da) **baryp**, çağa üşerilip seretdi. Oraz meni (gördi-de) **görüp** duruberdi.*

–*da*, –*de* käbir ýerlerde deňdeş agzalaryň arasyndan bir gezek gelmän, sözlemde näçe deňdeş agza bar bolsa, şonuň sanyna görä, gaýtalanyp, her haýsynda şol agzalaryň soňundan gelýär. Şeýle bolanda, onuň deňdeş agzalary sepleşdirmeklik hyzmaty gowşap, onuň ýerine güýçlendirmeklik taýy has giňelýär.

Meselem:

*Men şu gün ir-**de**, giç-**de** muny oýatmasam bolmaz.*

*Aşyrda kitap-**da**, depder-**de**, galam-**da** bar we ş. m.*

–*da*, –*de* *bolsa* sözi bilen gelende, şolardan öň sözlemde agza bolup, ýagny başga bir söz bilen baglanyşygy bar bolan sözlerden soň gelende, ol *bolsa* sözünüň öňünden hem, yzyndan hem gelip bilýär.

Meselem:

*Näme-**de** **bolsa**, atasynyň raýyny ýykyp bilmedi.*

*Heý şeýle-**de** **bolsa**, bir zat bolarmy? diýerdiler.* Bu sözlemlerde –*da*, –*de* *bolsa* sözünden öň geldi. Şolary näme *bolsa-da*, atasynyň raýyny ýykyp bilmedi. Heý şeýle *bolsa-da*, bir zat bolarmy? diýerdiler diýip, *bolsa* sözünden soň getirip aýtsaň-*da* bolar. Eger onuň öňünde sözlemde başga söz bilen baglanyşykly söz bolmasa, –*da*, –*de* enklitikasy *bolsa* sözünden soň gelýär, olary ondan öň getirmek bolmaýar:

*Aý, **bolsa- da** oglana birneme bereýin, yrymyna ýagşy, alyň— diýdi.*

Hem sözi soýuz bolup, aşakdaky ýaly ulanylýar.

Sözlemde deňdeş agzalaryň sanyna görä, gaýtalanyp, ol agzalaryň öňünden hem, yzyndan hem gelip biler. Şeýle bolanda, hem sözi sepleşdirmek bilen birlikde güýçlendirmegi hem aňladýar.

Meselem:

*Traktor **hem** ýer süřýär, **hem** harman döwürer, **hem** üweýär, **hem-de** suw çykarýar.*

***Hem** han **bolsa**, **hem** dünýäsi taý **bolsa**,*

***Hem** ölmese, **hem** esbaby şaý **bolsa**,*

***Hem** bermese, **hem** çüýremez baý **bolsa**,*

*Ýagşy ady **hem** dünýäde taý **bolsa** (M., “S. g.”).*

Bu mysallarda *hem* sözi ugurdaşlygy görkezmek bilen barabar, deňdeş agzalaryň sanyna görä gaýtalanyp, güýçlendirmekligi hem aňlatdy. Bu ýerde ol deňdeş agzalardan öň geldi, şony olaryň yz ýanyndan getirip, *traktor ýer **hem** süřýär, harman **hem** döwürer, un **hem** üweýär, suw **hem** çykarýar* diýip aýtmak hem bolýar. *Hem* sözi ýokardaky ýaly deňdeş agzalaryň yzyndan gelende, öz öňündäki söz bilen birlikde bir sözün okalyşy ýaly

bolup okalýar. Şol hili ýagdaýlarda ol öz öňündäki söze boýun egip, onuň bilen assimillesýär we ikisi bir söz şekilinde gelýär.

Meselem:

*Geçilýän sapaklaryň hemmesini oňat bilmek üçin, bir **günem** okuwdan galmadym, taýýarlanman barmadym. Ýylyň ahyrynda hemme sapaklardan otliçno baha aldym*

Ine, bu mysalda **hem** sözi öňündäki söz bilen birleşip, goşulma şekilinde geldi. Şeýle bolanda, **hem** sözündäki *h* sesi düşýär-de, galan sesleri bolsa öz goşulan sözüne ýogyn we inçelik taýýndan boýun egýär. Şonda ol çekimli ses bilen gutaran söze goşulanda, onuň ilki çekimli sesi bilen goşulan sözünüň soňundaky çekimli ses bolsa, şol durşuna uzyn aýdylýar, eger ol sözün soňundaky *y, i* bolsa, onda olar düşüp, *a, ä* seslerine öwrülip uzyn aýdylýar.

Meselem:

Gapy hem- gapam, uly hem—ulam, geçi hem—geçem we ş.m.

Käbir sözlemlerde *hem* sözi gelende, şol sözlemlerde ýüze çykarylan düşünjeden başga-da, şonuň bilen ugurdaş düşünjäniň bardygyny aňladýar.

Meselem:

Men hem geldim diýende, menden başga-da kimde bolsa biriniň ýa birnäçeleriniň gelendigi aňlanylýar, eger *men geldim* diýip, ol sözlemden *hem* sözünü düşürüp aýtsaň, onda menden başga adamyň gelendigi aňlanylmaýar.

–da, –da, hem gaýdym eýerjeňli goşma sözlemlerde eýerjeň sözlemiň habary bilen gelip biler.

Meselem :

*Şu ýyl howa sowuk bolsa **hem**, eýýäm baýyrdan otlar gögeripdirler. Meret düýn bazara baran **hem** bolsa, meniň sargan zatlarımı getirmändir. Aşyr birnäçe günläp okasa **hem**, sapagyny oňat bilenok.*

Şeýle bolanda, olaryň sepleşdirijilik hyzmaty güýçli bolýar.

-da,-de, hem ýalylaryň käbir ýerlerde ulanylyşy ýaly, bolsa sözi hem ulanylýar. Meselem: *sakgal **bolsa** ýolundy, ýaka **bolsa** ýyrtyldy*(“Görogly”) diýip aýtmagyň ýerine *sakgal **hem** ýolundy, ýaka-**da** ýyrtyldy* diýseň-de bolýar.

Eýerjeňli baglaýjy kömekçiler

Bu hili baglaýjy kömekçiler, haýsy bir tarapdan bolsa-da, esasan, biri beýlekisine garaşly bolup, ony aýýklaýan sözlemleri, söz düzümlerini baglaşdyrýarlar. Bu baglaýjy kömekçilery hem özläriniň hyzmatlary taýýndan aşakdaky ýaly özara bölmek mümkin.

1.Sebäp görkezýänler. Sebäbi, çünki sözleri, esasan, goşma sözlemlerde ulanylyp, öz hyzmaty taýýndan biri beýlekisini sebäp taýýndan aýýklaýan sözlemleri baglaşdyrýar.

Meselem: **Bulary çalyşmaly çalt**

Grammatik düzülişiniň esaslary örän uzak wagtda dowamynda saklanýar, çünki taryhyň görkeziji ýaly, ol esaslaryň ençeme döwürler dowamynda jemgyýete üstünlik bilen hyzmat edip bilýärler.

Şu şiweleri we žargonlary dil diýip hasap etmek bolarmy? Hasap edip bolmaz, sebäbi, birinjiden, bu şiweleriň we žargonlaryň özleriniň grammatik gurluşy hem-de esasy sözlük fondy ýok. Bu zatlary olar milli dilden alýarlar.

2. Sebäp hem garşylyk görkezýänler. *Bolmasa, ýogsa, ýogsam bolmasa, ýogsam-da, ýok erse* ýaly sözler soýuz bolup gelýärler. Hyzmaty taýyndan bolsa olar bir hili garşylykly sebäp aňladýarlar.

Meselem:

Bir zat aýdaýyn — bize ýol beriň, ýogsam siziň hemmähizi gyrarys (3-klasyň „Ene dili“ kitabyndan).

Eliňden tutaýdym, ýogsam bolmasa ýykyljakdyň.

Indi sizler geliň meniň ýanyma,

Ýok erse zalymlar galar ganyma,

Rehim eýläň meniň garyp halyma,

Aşyk Ahmet garyp guly durnanyň („S. H.“).

3. Anyklamagy görkezýänler. *Ýagny* sözi sözlemde söz ýa sözlemleri seplesdirmek bilen barabar, hyzmaty taýyndan özünden soňky aýdylýan söz ýa sözlemiň ondan öňki aýdylýan sözüň ýa sözlemiň manysyny düşündirmek, anyklamak üçin ulanylýandygyny görkezýär.

Meselem:

Hemme esasy zat bolsa, ýagny sözleriň aglaba köplügi we grammatik gurluşy umumy halk dilinden, milli dilden alnypdyr.

Mekdepde esasy işleri alyp barýan işgärleriň, ýagny mugallymlaryň, klas ýolbaşçylarynyň, okuw müdirleleriniň, direktorynyň işlerindäki gowy tejribeleri ýaýbaňlandyrmak gerek („S. T.“).

4. Güýçlendiriji baglaýjy kömekçiler. *Hatda, şeýle hem, diňe, belki* ýaly sözler soýuz bolup gelende, sözlemiň manysyna görä, güýçlendirmegi hem aňladýarlar.

Adamzadyň emele getiren baýlyklarynyň hemmesini bilmek bilen haçan öz huşuňy baýlaşdyrsaň, diňe şonda kommunist bolmak bolar (W. I. Esenguly).

Gul diýip ýigidiň aslyny sorma,

Hojasy bar, belki, guluna degmez („M., „S. g. ý.“)

Artyk alaşanyň gerşini sypap, hatda arkasyna-da pat-pat kakdy-da: — Bolýar, eje—diýip, içerik girdi (B. K., „A. ä.“).

Myrat örän oňat, örän ýakymly okuwçy, ol şeýle hem öz okuwynda örän tertipli we zirek.

Belki sözi güýçlendiriji soýuz bolmakdan başga-da, sözlemiň manysyna we nähili sözlemlerde gelmegine garap, şübheliräk gümansyratmagy aňladyp, giriş sözi hökmünde hem ulanylýar.

Meselem:

Belki, *şu gün kino gideris. Belki, ol kitap has gyzyklydyr.*

5.Şert görkezýänler. *Eger, ger* sözlemde soýuz bolup gelende, hyzmaty taýýndan birinji sözlem ikinji sözlemiň bolmagyndaky şertini görkezýär. Şeýle bolanda, birinji sözlemiň habary işligiň şert şekilinde bolmalydyr.

Meselem:

Eger *ýagyş ýagsa, howa salkyn bolar. Geçmegil ähtiňden ger bolsa iman* (Mn., „Z.-T.“).

Eger, ger sözleri şert görkezmeklikden başga-da güýçlendirmek, gümansyratmak ýaly rollarda hem ulanylýarlar. Şeýle bolanda, olaryň üsti bilen seplesýän söz we sözlemler özara bir-birini aýyklamaýarlar.

Meselem:

Agzyny Arabyň gulagyna tutup, şeýle bir gygyrýar, eger-eger zaňňar bir sarsanam ýok. Atyny gamçyлаýar, urýar, eger-eger aty sarsanam ýok.

6.Aýyklamagy görkezýän baglaýjy kömekçiler. *Diýip, diýen* sözleri biri beýlekisini aýyklaýan her hili tipdäki sözlemleri seplesdirmek üçin ulanylýar, olaryň üsti bilen seplesdirilýän sözlemleriň birinjisi oň başga adam tarapyndan aýdylýan sözlem şekilinde duýulýar.

Meselem: **Şu mysallary gyssagly tazele!**

Ol (marksizm-Esengulyizm) milli meseläni dogry çözmek üçin her bir ýurduň anyk aýratynlyklaryny hasaba almak zerur diýip öwredýär.

W. I. Esengulyiň doglan gününüň 90 ýyllygynyň şöhratly senesine bagyşlap, Aşgabadynyň haly arteliniň ussatlary „Esengulyizm ýeňýär” diýen uly panno-halyny dokaýarlar („Ý. k.“).

Bu sözlemlerde *diýip, diýen* sözleri soýuz hyzmatynda, biri beýlekisini aýyklaýan sözlemleriň arasynda gelip, olary seplesdirmek bilen, ol sözlemleriň birinjisini oň aýdylan sözlem şekilinde görkezdir. Diýmek, *diýen, diýip* sözleri häzirki türkmen dilinde her hili tipdäki eýerjeňli sözlemleriň arasynda seplesdiriji bolmak bilen barabar, başga biri tarapyndan aýdylan sözlemi baş sözleme baglamak üçin hem ulanylýan bir serişdedir.

Diýip, diýen sözleri soýuz ýerine gelende, olaryň önündäki söz işlik, ýa öz soňuna kem işliklerinden birini kabul eden beýleki söz toparlaryndan, ýa-da onuň önündäki söz sözlemiň habary hyzmatynda gelen sözlerden bolmalydyr.

Diýip sözi öz öňündäki sözlemi, köplenç, baş sözlemiň işlikden bolan agzasyňa, *diýen* sözi bolsa öz öňündäki sözlemi baş sözlemiň her hili söz toparlaryndan we köplenç, atlardan bolan agzasyňa baglaşdyrýar. Munuň şeýle bolmagy hem *diýip* sözüniň hal işlik, *diýen* sözüniň bolsa ortak işlik şekilinde bolup, soýuz hyzmatynda gelende-de, biriniň işlige hal hökmünde, beýlekisiniň bolsa atlara sypat hökmünde baglanmak häsiýetini saklap gelyänligi sebäplidir.

Meselem:

*Men gitdi-**diýip**, dikme gözüň ýollara.*

*Meret şu gün ekzamen bererin **diýen** pikir bilen instituta gitdi.*

Mundan başga-da, *diýip*, *diýen* sözleri türkmen dilinde käbir sebäp, maksat görkezýän eýerjeň sözlemleri baş sözleme baglaşdyrmak üçin hem ulanylýar. Şolaryň üsti bilen baş sözleme baglanýan eýerjeň sözlemler görnüş taýyndan başganyň sözünden tapawutlanmaýarlar, olar başganyň sözünden diňe mazmun taýyndan tapawutlanýarlar, *diýip* sözüniň üsti bilen baglanýan eýerjeň sözlemler aşakdaky ýaly bolýarlar.

Diýip sözüniň üsti bilen baş sözleme baglanýan eýerjeň sözlem sebäp görkezip biler.

Meselem:

*Komissiýa Meredi bilimi az **diýip**, mekdebe kabul etmedi. Şu gün sagat başda ýygnak bolar **diýip**, men irräk gelipdim.*

*Seniň kitabyň bardyr **diýip**, men kitapsyz geldim.*

Diýip sözüniň üsti bilen baş sözleme baglanýan eýerjeň sözlemiň habary käbir işlik şekillerinden bolsa, ol sözlem maksat görkezýär.

Meselem:

*Olar şu gün kino gitjek **diýip**, şähere gitdiler. Ata gelse, meniň magazine gidenimi bilmän durmasyn **diýip**, hat ýazyp gitdim.*

Diýip, *diýen* sözleri soýuz hyzmatynda gelip, aýyrgyç we doldurgyç şekilinde bolan eýerjeň sözlemleri baş sözleme baglaşdyryp biler.

Meselem:

*—Kelle agyrym beterläýmese, gijä galmajak bolaryn **diýip**, gümanly jogap berdi (“P.”).*

*Esene maslahat salsaň, onuň aýtjagy belli: ol „hiç ýere gitmek bolmaz“ **diýip** aýdar diýen netijä geldi-de, pikirini öz içinde saklady. („P.”).*

*Ukudan soň adam dynç alýar, kuwwatlanýar. Bu ýerden bolsa uky organizmi horlanmakdan gorap saklaýar **diýen** oý-pikir ýüze çykýar.*

*Ukyny howp astynda bolan haýwanyň öz görnüşli goranyş hereketi **diýip** hasap edipdirler. (Z. W.K. „U. we d.”)*

Diýip, diýen sözleriniň soýuz hyzmatynda ulanylmagy häzirki zaman türkmen dilinde has giňelipdir, hatda köne türkmen edebiýatynyň dilindäki *Gorkaram, ýar bizi çykarar ýatdan* diýen ýaly soýuzsyz baglanyşan sözlemler hem häzirki zaman türkmen dilinde *Ýar bizi ýatdan çykarar diýip gorkýaryn* şeklinde diýip üsti bilen baglanyşýarlar. Bu bolsa häzirki zaman türkmen dilinde *diýip, diýen* sözleriniň hyzmatynyň giňelendigine aýyk şaýatlyk edýär.¹

Bellik. *Diýip* sözi şu hili eýerjeňli sözlemlerde gelmekden başga-da, sada sözlemlerde üçin sözünüň manysynda sözsoňy bolup gelýär. Ol hakda sözsoňulara serediň.

7. Şertli sebäp görkezýän baglaýjy kömekçiler. *Onda* sözi käbir sözlemlerde soýuz bolup gelmek bilen barabar, many taýyndan şol sözlemde aňladylýan düşüňjeleriň şertli sebäbini hem görkezýär.

Meselem: **Mysaly Çalyş!**

Eger haýsy-da bolsa, bir milletiň häzirki taryhy ýagdaýda döwlet bolup bölünip aýrylmagy proletariatyň synpy bähbitlerine laýyk gelýän bolsa, onda partiýa şol bölünip aýrylmanyň tarapynda durýar. Eger bölünip aýrylmak proletariat gowşadyp, buržuazıýany güýçlendirýän bolsa, onda partiýa şeýle bölünip aýrylmaga garşy çykýar („T. K.“).

Ine, bu sözlemlerde *onda* sözi birhili şertli sebäp aňlatdy. Şunuň şu ýerde soýuz bolup gelmegi hem örän otnositeldir, çünki ol şu durşuna hal hem bolup gelip bilýär.

OWNUK SÖZLER

Türkmen dilinde ulanylýan sözleriň arasynda bir topar ownuk bölekler bolup, olar sözlemde, esasan, emosional- ekspressiwlik görkezýärler.

Meselem:

Men-ä geldim. Kakam-a obada işleýär. Aýt-da okasyn ahyryn! Gezip geläýdim---dä. **Ine, saňa gerek bolsa** diýen mysallardaky –ä, –a, –da, ahyryn, –dä, *ine* bölekleri material many aňlatman, degişli sözleriniň tolgunma taýyna goşmaça reňk (ottenok) berip geldiler. Şunuň ýaly, özbaşdak real, has dogrusy material manysy bolmadyk, köplenç, başga bir sözüň we söz düzümleriniň aňladýan manysyna, duýgusyna, haýsy bir tarapdan bolsa-da, goşmaça reňk (ottenok) berýän ýa-da dürli görnüşdäki grammatik, logik we emosional-ekspressiw gatnaşyklary bildirmek üçin ulanylýan bölekler *ownuk sözler* (частица) diýilýär. Bu sözleriň leksik manysy grammatik, logik ýa-da ekspressiw–stilistik hyzmatynyň mazmuny bilen deň gelýänligi sebäpli, olaryň semantik möçberi örän giň we leksik-grammatik manysy örän göçüji (tiz üýtgeýän) bolup, ol– da sintaktik ulanylyşyna bagly bolýar. Bular dilde ýüzleý suratda, erkin halda bir ýerden ikinji bir ýere göçüp ýörýärler. Şol tarapdan seredenimizde, bular esaslaryndan üzülen ýaly bolup görünýärler. Emma hakykatda bolsa, hut onuň tersine bolup, şunuň ýaly doly sözlere ýelmeşen söz elementleri bolup çykýarlar.

Türkmen dilinde ownuk sözler az, çünki türkmen dilinde (baglaýjy kömekçileriň bolşy ýaly) birnäçe ýerlerde ownuk sözleriň hyzmaty bir sözüň ýa sözlemiň özünden hem aňlanylýar.

Türkmen dilinde bolan ownuk sözleriň köpüsi özüniň az bolmagy sebäpli, gaty önümlü, ýagny köp manyly bolup, şolardan birnäçesi ýerine garap, soýuz ýa hal sözleriniň hyzmatynda hem gelýärler. Mysal üçin, *ine*, *bir* sözleri hem ownuk söz, hem hal, hem soýuz ýerinde gelip bilýär. Aşakdaky sözlemlerde olaryň hyzmatlaryna seredeliň.

Meselem:

*Men gaýynymyň gysyşyna razy bolman, ýagşyrak ýaşaryn,—adamym meni gowy görer — diýip ýörsem, ondan hem meniň tamam çykmady, gaýta ol hem enesiniň sözi bilen meniň üstüme ýene bir aýal aldy, **ine**, gerek bolsa! Bu bolsa „ozalam çolak towşan, üstesine hem taýak degdi” diýen ýaly maňa has täsir edip, ýüregime edil köz bolup basyldy, **ine**, saňa ýagşy ýaşamak?! (N. S.)*

*Kuly orta boýly, agyr ýüzli, seýrek gepli, gaharjaň **bir** ýigitdi, onuň adamdan ýüz görmesi bolmazdy, aýtjak-diýjek sözünü şorta aýdardy, ol özüne degen adamyny hatda urmakdan-da gaýtmazdy. **Ine**, ol şeýle bir häsiýetli ýigitdi.*

*Dogrudan hem soňky taktika okuwyny geçip gelenimiz bäre, Enejanyma hat ýazanyň ýadyma düşmeýär, oňa hat ýazaýyn, ýogsam-**da** ertir dynç alýan günümüzde oba baryp geläýsem bolmaýarmy, **ine**, bu hemmesinden gowusy (Ç.K., “H”).*

*Biz gezelenje baranymyzda, mugallym “**Ine**, bu dokma fabrigi, onuň içinde birnäçe adamlar işleýär” diýip aýtdy. Soň fabrigiň içine girdik, onuň ussasy biziň önümize düşüp, “**ine**, mata dokaýan maşyn, *ine* onuň stanoklary” diýip, bir-bir görkezdi.*

Bu ýerde getirilen mysallar ýokarda aýdylanlara delil bolup bilerler. Türkmen dilinde şu hili köp önümlü söz diňe *ine*, *bir* bolman, başga-da köp. Mysal üçin, *asla*, *diňe*, *ýöne*, *hem*, *eger* sözleri hem edil *ine*, *bir* sözleri ýaly köp önümlü bolup, *hem* soýuz, hem ownuk söz, käbirleriniň hem hal hyzmatynda gelişlerine köp mysallar tapylýar. Bu bolsa ownuk sözleriň birinji tarapydyr. Ikinji tarapy bolsa ownuk sözleriň goşulmalar bilen bolan gatnaşygydyr. Şonuň üçin biz indi ownuk sözleriň goşulmalar bilen bolan gatnaşygyny gysgajyk görkezeliň.

Ownuk sözleri käýerlerde goşulmalardan tapawutlandyrmak örän kyn bolýar. Çünki olar öz esaslaryndan aýrylyşan-üzülen goşulmalar ýaly bolup görünýärler, hakykatda bolsa munuň tersine bolup, goşulmalar olardan emele gelýärler. Şonuň üçin olar goşulmalar bilen köp ýerlerde örän berk gatnaşykda bolmak bilen barabar, olardan gaty az derejede tapawutlanýarlar, hatda käbir güýçlendiriji ownuk sözler bilen güýçlendiriji goşulmalar bir-birinden tapawutlanmaýarlar. Çünki olaryň asly bir bolanlygy sebäpli, köp ýerlerde emosional taýdan manysy hem bir-biri bilen deň gelýär. Şeýle bolsa-da, ownuk sözler aşakdaky ýaly häsiýetler bilen özüniň esasy hyzmaty boýunça goşulmalardan tapawutlanýarlar.

1) Ownuk sözleriň esasy hyzmaty sözlemde emosional- ekspressiwlik görkezmekden ybaratdyr. Bu hyzmat bolsa ownuk sözleri, bir tarapdan, sözsoňy we soýuz ýaly sözlerden tapawutlandyryň bolsa, ikinji tarapdan, ony goşulmalardan hem tapawutlandyryň. Çünki goşulmalarda bolsa ol hyzmat, esasan, ýok.

2) Ownuk sözler fonetik taýdan goşulmalare garanda özbaşdakdyr. Ol öz ýapyndan gelen söze fonetik taýdan bütinleý boýun egmeýär-de, käbir tarapdan özbaşdak aýdylýar, ýagny köp bogunly ownuk sözler özbaşdak basym bilen aýdylýap, bir bogunly ownuk

sözler hem ýanyndak sözüň basymyny öz üstüne geçirmän, basymsyz aýdylýarlar. Goşulmalar bolsa öz ýanyndan gelen söze her tarapdan boýun egip, ol hemişe dien ýaly basymly aýdylýar.

Meselem:

Oka-da, näme üçin garap otyrsyň?

3) Ownuk sözleriň semantik taýdan möçberi goşulmalariňkä garaňda has giň bolyp, olaryň leksik manysy hem grammatik, logik ýa-da ekspressiw-stilistik hyzmatynyň mazmuny bilen deň gelýär:

Etjegiňi etdiň-dä, kakam-a munuň üçin saňa sag bol aýtmaz, iň ýagşysy sen bu ýerden tizräk git-de, ondan özüňi gutar ahyryn diýen sözlemlerde gelen ownuk sözler muňa açyk mysal bolup biler. Goşulmalarda bolsa bu häsiýet ýok.

4) Ownuk sözleriň leksik-grammatik manysy has göçümlü. Goşulmalariň leksik manysy munuň ýaly göçümlü bolmaýar.

5) Goşulmalar öz goşulan sözleriniň, esasan, leksik we sintaktik manysyny üýtgedýärler, emma ownuk sözler bolsa öz goşulan sözleriniň leksik we sintaktik hyzmatlaryny bütinleý üýtgetmän, ol diňe goşulan ýa bile ulanylan sözüniň öňki leksik manysyna, haýsy bir tarapdan bolsa-da, sözleýjiniň duýgusyna goşmaça many, reňk (ottenok) berýär. Meselem: *otur* sözüne –gyç goşulmasy goşulyp, *oturgyç* sözi ýasalmak bilen, onuň leksik manysy üýtgän bolsa, *oturgyç* sözüne –da goşulmasy goşulyp, *oturgyçda oturdyaryn* diýip aýtmak bilen, onuň sintaktik hyzmaty hem üýtgedi. Emma *oka* sözüni ownuk söz bilen ulanyp, *kitap oka* diýip aýtmagyň ýerine *kitap oka ahyryn* diýip aýtsak-da, *okamak* sözüniň şol sözlemleriň ikisinde hem sintaktik hyzmaty deň bolýar. Ýöne ownuk söz onuň leksik manysyny *otur* sözünden –gyç goşulmasynyň goşulmagy bilen *oturgyç* ýasalyp, onuň üýtgeýşi ýaly üýtgetmän, ony özünde galdyrmak bilen, oňa birneme goşmaça ottenok—reňk (sözleýji-niň duýgusyna), goşmaça many berdi. Ine şu ýokarda görkezilen häsiýetler bolsa ownuk sözleri goşulmalardan umumy suratda tapawutlandyrýar. Emma, nähili-de bolsa, goşulmalar bilen ownuk sözler arasynda köp ýerlerde umumylyk bar. Ol bolsa ownuk sözleri özbaşdak birtopar edip görkezmekde biraz kynçylyk getirýär. Şeýle bolsa –da, biz ol sözleriň öz esasy hyzmatyny nazarda tutup, türkmen dilinde hem, beýleki dillerde bolşy ýaly, ony emosional hyzmatly ownuk sözler diýip, özbaşdak bir topar hökmünde tanap, hyzmatlaryna görä, olary özara toparlara bölüp, her biriniň türkmen dilinde ulanylyşyny görkezmelidiris.

Ownuk sözleriň hyzmatlary we görnüşleri

Ownuk sözleriň hemmesi öz hyzmaty taýyndan deň däl, olar özara bir-birlerinden tapawutlanýarlar, şol tarapdan olary aşakdaky ýaly toparlara bölmek mümkin.

Ýokluk görkezýänler. *Däl, ne, –ma, –me* ýaly ownuk sözler we bölekler sözlemde aňladylan düşüňjeleriň ýokluk şekilini görkezmek üçin ulanylýarlar.

Sözleriň ýokluk şekilini ýasamakda bularyň hemmesi deň däl, ýagny käbirleri işligiň ýokluk şekilini ýasaýan bolsa, käbirleri hem atlaryň ýa şoňa ýakyn sözleriň ýoklugyny ýasaýarlar. Şonuň üçin olaryň her biriniň neneňsi ulanylyşyny ýeke-ýeke görkezmeli boljak.

Däl sözi at, sypat, san we käbir işlik şekilleriniň soňundan gelip, öz öňündäki sözün ýokluk şekilini ýasaýar, ýagny şol sözi inkär edýär.

Meselem:

*Däli öküz **däl**, on öküzem bolsaň, bir daňansoňlar sypmak kyn* (A. G., “K. e.”).

*Bu kitap **däl**, bu galam.*

*Olar gören **däldir**, meniň bökenim,*

*Bilýän **däldir**, olar diri ekenim* (Ç. A., “D. t.”)

*Meniň özüm hem diňläp gördüm, kitap dagy **däl**, durşuna altyna gaplaýmaly, ýöne welin ony ol garrydan alyp bolar öýdemok.* (N. S., “S. e.”).

*Ol kitaplar dört **däl**, üç.*

Bu sözlemlerde *däl* sözi öz öňünden gelen sözleriň ýokluk şekilini ýasady, ýagny şolary inkär edip geldi. Şeýle bolanda, *däl* sözünde ýokluk şekili ýasamak bilen birlikde, predikatlyk häsiýeti hem duýulýar, hiç bolmanda, ol öz öňündäki söz bilen birlikde predikat bolýar.

Meselem:

*Duruber, muny ahyry boýun etdim, indi Aşyram boýun edibiläýsem, ýene biri diýip durjak **däl*** (N.S., “S.e.”)

Köne türkmen edebiýatynyň dilinde *däl* sözi bilen bir hatarda şonuň *degil* görnüşi hem duş gelýär.

Meselem:

*Jeň nan **degil** diş üstüne* (M., “S. e.”).

Gitgin mundan, Gara batyr,

*Men seniň ýaryň **degilem*** (Mn., “Z. T.”).

Däl sözi kontraksiýa arkaly *degil* sözünden emele gelen bolsa gerek diýip aýtmak mümkin, çünki türki dilleriň köne ýadygärliklerinde hem *degil* sözi köpräk duş gelýär. Köne edebiýatda *degil* sözi bilen birlikde sözleriň ýokluk şekilini ýasamakda *emes* sözi hem duş gelýär.

Meselem:

*Sözlemek mümkin **emes** dilsizlerge,*

*Ýüzmek mümkin **emes** elsizlerge* (D. A.).

Emes sözi häzirki türkmen dilinde ulanylmaýar.

Ne sözi haýsy söz bilen baglanyşykly gelse, şol sözün ýokluk şekilini ýasap, ol sözi inkär edýär.

Meselem:

Ne-hä ärli boldugym,

Ne-de meniň başym boş.

Ne bag duýdy, ne bagbanyň (“Ş. G.”).

Ne habar boldy, ne nyşan (“G.”).

Şunuň göwnüni görmek üçin, biz ne gyşyň aýazyna parh edýäris, ne tomsuň ýandyryjy gününe (B. K., “A”).

Bu mysallarda *ne* sözi öz soňundan gelip, onuň bilen baglanyşan sözleriň ýokluk şekilini, ýagny ondan soňky gelen sözleriň üsti bilen aňladylyan düşünjäni inkär edýär. Şeýle bolanda, ol, köplenç, ýokardaky ýaly, iki gezek, ýagny her inkär edilýän söz üçin bir gezek gaýtalanýar. Eger bu söz hereketiň bolmagyny inkär edýän bolsa, ony *-ma, -me* bölekleri bilen *we at* ýa başga sözleri inkär edýän bolsa, onda ony sözlemiň manysyna görä ýa *däl* sözi bilen, ýa-da *ýok* sözi bilen çalşyrmak bolar.

Meselem:

Ne bag duýdy, ne bagbanyň—bag-da duýmady, bagbanyň-da.

Şu gün howa ne sowuk, ne yssy. Şu gün howa sowuk hem däl, yssy hem däl.

Onda ne hat bar, ne galam bar—onda hat-da ýok, galam-da ýok we ş. m.

Şeýle bolanda, ol sözüň soňundan *-da, -de* ýa-da *hem* sözleri ulanylýar, onuň hem sebäbi, *ne* sözünüň her sözüň sanyna görä bir gaýtalanyp, olary inkär etmek bilen birlikde, ugurdaşlyk aňlatmak häsiýetiniň duýulmagyndan bolsa gerek.

Käbir sözlemlerde *ne* sözi ýokluk görkezmän, aşakdaky ýaly ulanylýar.

Meselem:

Ganymat ýigit bolsa ne ýagşy (B. K., “P.”)

Görogly utayýsa-ha ne ýagşy, razy-diýip goýýar, eger utulayýsa, olaryň başyna ýok zatlar getirýär... Ne (nä) ýüz bilen meniň ýanyma geldiň? (“G.”).

Owal nazarda tutulmadyk bir ýagdaý görkezmek ýa-da sagynmak aňladýarlar. *Ahyryn, ahyry, -da, -dä, -de, -la, -le* ownuk sözler *we* bölekler her hili sözler bilen ulanylyp, hyzmaty taýyndan bir hili kinaýaly sagynmagy ýa buýruk şekilinde maslahat ýoly bilen sagynmagy aňladýarlar.

Meselem:

Seniň nämäni ýamanlasynlar, hemme zadyň göze görnüp dur ahyryn (A. G., “K.e.”).

Ýok, Köse, sen biziň atamyza, ähli ötenlerimize geňeş berip gelyän adam ahyry, sen ýaşuly ahyry, geňeşi sen bermeli ahyryn. Kyrk teňňe maňa-da bir çay puly bolýar-da. Agasynyň jogabyny özi berýär, ýöriýär-dä. Ondan buýanam özüň bilýärsiň-dä.

Köse, etme diýdim, etme-dä.

Sen ýaman arkayyn görüňärsiň-le? (“G.”).

Hany, bu gürrüňleri goýaly-la, ýörüň бага (A. G., “K.e.”)

Şu ownuk sözler hemişe sözlemiň soňunda gelýärler, şolar aýdylandan soň, intonasiýa gutarýar.

Leňner bermeklik görkezýänler. *-a, -ä, -ha, -hä* bölekleri her hili sözler bilen ulanylyp, hyzmaty taýyndan sözlemiň manysyna görä, sözleýjiniň öz aýdýan sözünä-zadyna birhili leňner-taraş berýändigini aňladýarlar.

Meselem:

Men-ä, eje, seniň aýtjak bolýan zadyňa düşünemok (B. K., “A. ä.”).

Şuny alanyň-a dünýäde armany ýok (A. D., “S.e.”)

Ol jayda-ha siz ýaşaňyzok (A. G., “K. e.”).

Ölme-hä, Görogly, ölme, sözle-hä goç ýigit, nireden gelersen? (“G.”).

Güýçlendiriji ownuk sözler. *Gaty, iň, örän, has, çuw* bölekleri degişli sözleriň önünden gelip, many taýyndan güýçlendirmekligi aňladýarlar.

Meselem:

Olar iş taşlasa, gülyärler we ony örän gyzykly bir zat görýärler. Soňra bolsa iň birinji sözlemek islänini bildiren Rassegnere söz berdi (S. z., “Ž.”).

Öňküden hem has bêter-

Boldum ikiniň biri.

Örän pugta çyrmaşyp, uzak gije dalaşdyk (B,K., “P.”).

Görogly ol wagtlar has ýaşdy. Gülendamy Arabyň alyp gitmegi olar üçin juda ýaman boldy (“G.”).

Obanyň ortasynda täze salnan mekdep çuw ak bolup, örän uzakdan görünyärdi (A. D., “Z. t.”).

Bulardan başga-da *ýöne, bir* sözleri hem güýçlendiriji ownuk söz hyzmatynda gelýärler.

Meselem:

Bir namalar çalýar, bir namalar çalýar, heý sen ýöne goýaý diýdi.

Meniň ýöne birnäçe hünärlerim bardy (“G.”).

Görkezme aňladýan ownuk sözler. *Ine, ynha, holha, mana, ana* ýaly sözler ownuk söz bolup gelende, hyzmaty taýyndan özi bilen gatnaşykda bolan sözi görkezmeklige hyzmat edýär.

Meselem:

*Men gaýynymyň gysyşyna razy bolman, ýagşyrak ýaşaryn, adamym meni gowy görer diýip ýörsem, ondan hem meniň tamam çykmady, gaýta ol hem enesiniň sözi bilen meniň üstüme ýene bir aýal aldy, **ine** gerek bolsa! Bu bolsa „ozalam çolak towşan, üstesine hem taýak degdi" diýen ýaly maňa has hem täsir edip, ýüregime edil köz bolup basyldy, **ine**, saňa ýagşy ýaşamak?! (N. S.).*

*Hany, Köse, gürrüň ber, näme group eşitdiň?—diýende, Köse: — Men janymyň yzasyna çydap bilmän otyryn, **ana** saňa gürrüň—diýdi.*

***Mana** bir bagtsyzlyk, Göroglynyň özi ýok, aty geldi — diýip, hemmeler atyň önünden çykdylar (“G,”).*

Şularyň ownuk söz bolup gelşi örän şertlidir, çünki olar hiç bir üýtgemän, edil şu boluşlary ýaly bolup, görkezme çalyşmasy, hal hem bolup gelýärler. Şu ýerde olaryň diňe emosional-ekspressiwlik tarapy göz önünde tutulmalydyr.

Aýratynlaýjy ownuk sözler. *Diňe,ýeke, ýalňyz* sözleri käbir sözlemlerde sözlemiň manysyna görä, ownuk söz hyzmatynda gelýärler. Şeýle bolanda, olar many taýyndan pikiriň has aýratynlanylyp, birhili güýçlenip aýdylýandygyny we sözleýjiniň öz duýgusyny has hem şol zada gönükdirýändigini aňladýarlar.

Meselem:

***Ýeke** senmi dünýäniň bar gözeli?*

*Her bir okuwçy öz işini planlaşdyryp, gündelik geçilýän sapaklara degişli materiallary ulgam tik suratda okasa, ol **diňe** şonda sapaklaryny maksada laýyk özleşdirip biler.*

Gaýtalanýan dowamlylyk görkezýänler. *Ýene, ýene-de* sözi käbir ýerlerde sözlemiň manysyna görä, ownuk sözleriň hyzmatynda gelip, sözleýjiniň duýgusyna goşmaça many berýär. Şeýle bolanda, ol sözlemde aňladylýan düşüňjeleriň dowamlylyk bilen gaýtalanýandygyny aňladýar. Meselem:

***Ýene** ol ýygnakda*

Meni kabul etdiler.

*Duşdum şol wagt **ýene***

Tanyş ýaşlara men (A. N., „Ş“).

*Halkyň medeniýetiniň **ýene-de** ösmegi, **ýene-de** güllemegi ugrunda edilýän alada şahyrlaryň eserlerini günsaýyn ýüze çykaryp, olara degerli baha berip durýar (T., “S. g.”).*

Geň galmagy görkezýänler. Ýokarda görkezilen ownuk sözler, esasan, sözleriň soňundan gelip, olaryň manysyna goşmaça ottenok berýärler. Şolar ýaly ottenoklary käbir ownuk sözler hut sözleriň ortasyndan gelip hem berip bilýärler. Ol hili hyzmaty ýerine ýetirýän ownuk sözler hem esasan *–a, –ä, –aý, –eý* bölegi bolup, olar sözleriň ortasyndan gelmek bilen, köplenç, işliklere goşulýarlar we many taýyndan bolsa ýüze çykarylan herekete geň galmaklygy we onuň oslagsyz ýüze çykanlygyny aňladýarlar. Meselem:

Meni puşlasañ, edil agzyňa zäk atylan ýaly edäýerin! —diýip gaýtargy berdi (B. K., “A. ä.”). Ol kitaplary alýar. Meret her wagt geläýýär. Ol ertirden agşama çenli irmän oturýar. Oraz şu işi iki sagatda gutaraýdy. Ol bize geläýdi.

–a, –e, –aý, –eý sözleriň ortasyndan, ýagny düýp söz bilen goşulmanyň arasyndan gelip, many taýyndan geň galmagy aňlatdy. Şol tarapdan bulara goşulmalaşan ownuk sözler diýmek hem bolýar.

Ýokarda ownuk sözleriň esasylyry görkezildi. Bulardan başga-da, türkmen dilinde birnäçe sözler bar. Olar hyzmat taýyndan heniz ýokardakylar ýaly bölünişip bilmändirler. Şonuň üçin olar sözlemleriň manysyna görä, hem hal, hem sözsoňy, hem soýuz, hem ownuk söz hyzmatynda gelip bilýärler. Ol bolsa türkmen dilinde söz toparlary arasynda geçiş prosesiniň güýçludigini görkezýär.

ÜMLÜKLER

Her bir dil tolgunmany we isleg ýüze çykmasyňlaryny aňladýan serişdelere hem eýedir. Tolgunmany hem-de isleg ýüze çykmasyňlaryny aňladýan serişdeleriň biri hem ümlükler diýlip at berilýän sözler bolup durýar. Şeýlelikde, ümlükler dürli duýgulary, şatlygy we başdan geçirmäni (gynanmak, gussalanmak we ş. m.) bildirýän sözlerdir. Olar duýgularyň simptomlary, islegleriň signallarydyr. Şonuň üçin ümlükler, haýsy hem bolsa, bir zadyň adyny aňladyp bil– meýärler, predmet düşünjesini hem aňlatmaýarlar, şol duruşlaryna sözlemiň agzasy-da bolup bilmeýärler. Şeýle bolsa, onda munuň özi ümlükler grammatika girmeyär, grammatikadan daşda durýar diýen düşünjäni aňlatmaýarmy? diýen sorag gelip çykýar. Ýok. Ony aňlatmaýar.¹³⁵⁾

Häzirki aýratyn söz topary şekilinde morfologiýanyň içinde ýörite öwrenilýän ümlükler geçmişte söz topary hökmünde garalmanadyr, grammatikanyň içinde öwrenilmändir. Hatda rus diliniň grammatikasyna hem ümlükler arassa dil hadysasy hökmünde A. A. Şahmatowyň meşhür „Sintaksis“ kitabynyň üsti bilen aralaşypdyr.¹³⁶⁾

Ümlükler gepleýjiniň diňleýjä bolan gatnaşygyny görkezip, sezleme utgaşýarlar we oňa emosional okraskany berýärler. Muňa garamazdan, ümlükleriň morfologik hyzmatlary uludyr.

Ýokarda görkezilişi ýaly, ümlükler adamlaryň biri-biri bilen düşünişmeginde tolgunma we isleg duýgularyny aňladýş serişdelerinden biridir. Şol tolgunmany we duýgulary örän gysga görnüşde we örän çalt we örän takyk aňlatmaga ukyply bolan söz toparydyr.

Ümlükleriň ulanylmagynda intonasiýa örän uly ähmiete eýe bolýar. Olar janly gepleşikde örän näzik we has güýçli intonasiýany talap edýärler. Ümlükleriň hakyky tolgunmasyny ýüze çykarmak üçin, gepleşigiň teksti we hil– ýagdaý, kontekst uly orun tutýar. Belli bir topara girýän ümlükler köplenç birmeňzeş heňde aýdylýarlar. Bir ümlügiň dürli heňde, dürli intonasiýada aýdylmagy oňa dürli manylary berýär. Sesiň has çekilmegi—süýkdürilmegi, batly ýa-da asuda aýdylmagy, titredilmegi ümlükleriň köpmanylylygyna şert döredýär. Mysal üçin, ah ümlügi: 1) gahar-gazaby görkezýär (**Ah, şeýle diýsene... Sen meni urup, özüň aglamak isleýärmiň?** (B. K., “N”.); 2) şatlyk-guwanç

¹³⁵⁾ Seret: A. A. Реформатский Введение в языкознание, М., 1955, с. 47.

¹³⁶⁾ seret: В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, с. 707.

görkezýär (**Ah**, *Akmaýa, sen meniň oglumyň nähili ýigitdigini bir görsediň!* (B. K., “N.”); 3) ýigrenji görkezýär (**Ah**, *näletli uruş!* (B. K., “N.”); 4) arman çekmegi-ökünji görkezýär (**Ah**, *paňkelle! Dogry aýdýarsyň, ogul, men hakykatdan-da huşumy ýitiripdirin* (B.K., “N.”). Aý ümlügi: 1) ýüz tutmagy – ýüzlenmegi görkezýär (*Eje, aý, eje, bize geljek myhmanlar kimler?* (B. K., “N.”). 2); ökünmegi aňladýar (**Aý**, *bolmady, Kerim, komposy ber bári!* (Ar. G., “T. g. b.”) we ş.m.

Şeýlelikde, dürli intonasiýada aýdylmak bilen, bir ümlük dürli manylarda gelip bilýär eken. Munuň tersine, dürli ümlükler bir intonasiýada aýdylmak bilen, bir manyny hem aňlatmaga ukyplydyrlar (ýokarky *ah* bilen *aý* ümlükleriniň 4-nji we 2-nji mysallaryny deňeşdiriň).

Ümlükleriň klassifikasiýasy

Emosional we ekspressiw duýgular, momentler bilen iş salyşýandygy sebäpli, ümlükleri klassifisirlemek meselesi örän çylşyrymly meseleleriň biridir. Ümlükler klassifisirlenende, esasan, şu aşakdaky prinsiplerden ugur alynýar: 1) Ilki bilen, ümlükler özläriniň emele gelişlerine—döreýişlerine, şekillenişlerine görä toparlara bölünýär. 2) Soňra olar sözlemde aňladýan manylaryna görä klassifisirlenýär.

1. Ümlükleriň emele gelişlerine görä bölünüşleri. Dilde hereket edýän ümlükler özläriniň emele gelişlerine görä dürli–dürlüdür. Olaryň birnäçesi örän gadymy wagtlardan bäri ýaşap gelen bolsalar, käbirleri beýleki söz toparlarynyň hasabyna soňky wagtlarda emele gelipdirler. Şu nukdaýnazardan ümlükler iki sany uly topara bölünýärler: asyl ümlükler we ýasama ümlükler.

Asyl ümlükler. Bir we birnäçe seslerden ybarat bolup, başga söz toparlaryndan emele gelmedik, ozal başdan emosional we ekspressiw duýgulary aňladyp gelen ümlüklere *asyl ümlükler* diýilýär. Bulara başgaça, arassa ümlükler hem diýmek mümkin.

Asyl ümlükler has gadymy ümlükler hasaplanyp, aşakdaky ýaly fonetik düzümde gelýärler.

Bir çekimli sesden ybarat bolan asyl ümlükler: *–a/ –ä*. Meselem:

—**A**, *öýi näderis?*... (N. S., „S. e.“).

Düzümi çekimli we çekimsiz seslerden ybarat bolan asyl ümlükler: *eý, ah, aý, ym, uf...* Meselem:

—**Aý**, *sygyrly, sygryňy goýber, ha-a-aw!* (B. K., „A. ä.“).

Bu hili ümlükleriň çekimlisiniň uzaldylyp, süýkdürilip aýdylýan ýerleri hem bar. Meselem:

–**Eý**, *gabanjaň dost, gabanjaň!* (B. K., „A.“).

Ýokarky ýagdaýyň tersine, şeýle ümlükleriň çekimsizleriniň uzaldylýan-goşalandyrylýan wagtlaryna hem duş gelinýär. Meselem:

Annaýew leytenant gaňrylyp seretdi. Oňa çep eliniň aýasyny görkezdi.

–**ÜŞ-ş-ş**... (N.G., „H“).

Çekimsiz bilen çekimli seslerden ybarat bolan ümlükler: *ba, be, we, hä, he...*
Meselem:

—**He...** *ozal-a „zarňyldaýan sandyk alyp ber” diýip, başymy gora sokduň* (H. D., “Y.”).

-Bä, *naýynsap, içgili ýaly-how!* (B. K., „N.”).

Beýle ümlükleriň hem soňky çekimlisi kontekste görä uzaldylyp, süýkdürilip aýdylýan ýerleri bar. Meselem:

-Hä-ä... *Ine, munyň makul!* (B. K., „A.”).

Sostawy çekimsiz, çekimli we çekimsiz seslerden ybarat bolan asyl ümlükler: *wah, baý, hiý, weý, way, tüf, bäý, hey, wiý, hay, hym, him, hüm* we ş. m.

Meselem:

—**Hiý,** *gördüm-bildim, üç boldumy?* (H. D., „Y.”).

Haý, *ýagy çozdy!* (B. K., „A.”).

Bulardan hem soňky çekimsiziň uzaldylyp, süýkdürilip aýdylýan wagtlary bolýar. Meselem:

Hüm-m-m, *aý bolýa-da, seniň aýdýanlaryň bary dogry* (H. D., “Y”).

Bu iki çekimsiz, bir-de çekimli sesden ybarat bolan ümlüklerde iki çekimsiziň arasyndaky çekimliniň galdyrylyp ulanylyşyna hem düşmak bolýar. Meselem:

Gurbanow hiç zat düşünmän:

—**Hm...**—*diýip, az wagt oturdy* (N.G., „H.”).

Bulardan başga-da, häzirki zaman türkmen dilinde ýokarky birinji topar ümlükler bilen üçünji topar ümlükleriň, birinji topar ümlükler bilen dördünji topar, şeýle hem üçünji topar ümlükler bilen ikinji topar we ş.m. ümlükler bilen tirkeşip gelişleri-de bar. Meselem:

A-ha, ä-hä, e-he, a-how, o-how, a-haw, eý-hoý; be-eý, ha-aw,ba-ha, bä-hä, bo-haw; hey-eý, baý-ba, weý-weý, baý-baý; eý– weý-eý...

E-he, *bu ýabany pişik ekeni!* (Ar.G., „T. g. b.”).

A-haw, *gardaşlar! Siz oýlanyp görüň; bu janawarlarda ýazyk ýok ahyry!* (B.K., „E. t.”).

Eý-h-o-oý!... *Şeý diýsene. Ol neneňsi adamka, özi rus bolup, rusy ýamanlap otyr* (H.D., „Y.”).

Be-eý, *Hanguly, senem gündizlerine gezmäge çykýar ekeniň!* (N.S., „S.e.”).

Ba-how, *serediň, ýylan gözeneginden çykypdyr* (K.J., „J. k.”).

He-eý *peläketler! Ynha, siziň hoşaňyz meniň aşagymda* (B.K., „E.t.”).

Weý-weý, *näme boldy?* (H.D., „Y.”).

Baý-ba, *gyş, gyş! Ine, gerek bolsa, ýagy ýaly gyş!* (N.S., „S. e.“).

„**Eý-weý-eý**“ *diýen bolup, Eneküti ýerinden turdy* (H.D., „Y “).

Ýasama ümlükler. Ýasama ümlükler doly mana eýe bolan sözlerden emele gelen ümlüklerdir. Doly manyly käbir sözler örän güýçli emosional okraskaly we ekspressiýaly aýdylmak bilen özleriniň esasy leksik manylaryny ýitirýärler we ümlükleriň hyzmatyna geçýärler.

Bulary hem özleriniň ýasalyşlary taýyndan şeýle toparlara bölmek mümkin:

a) Käbir sözlerden emele gelen ýasama ümlükler: *hoş, ýaşa, bagyşla, arma...*
Meselem:

Berekella, *ýoldaş Atabayew* (B. K., „N.“).

—*Bolýa!*

Hoş, *sag boluň!* (H. D., „Y.“).

b) Başga dillerden geçen ýasama ümlükler. Meselem:

Onda-da, elhepus, munuň gujurlydygyny (B.K., „N.“)

—*Sen bilmeyämiň, ýaman jaýtarylyp gaçýasyň-a?* **Toba!** (A. D., „S. e.“).

Allo, marş ýaly sözler-de şu topara degişlidirler.

Käbir frazeologik söz düzümleri hem ümlükleriň hyzmatyny ýerine ýetirýärler.
Meselem:

Al gerek bolsa! *Onuň näme oýlanýanyňy näbilýäsiň!* (B. K., „A.“).

—**Äl walla**, *beýle gapyşdyrdyň aýt!* (B. K., „A.“).

2. Ümlükleriň aňladýan manylaryna görä bölünişleri.

Her bir ümlük belli bir intonasiýada özüniň degişli bolan sözi ýa sözlemi bilen bilelikde belli bir manyny aňladýar. Bir ümlügiň her dürli intonasiýada aýdylmagy bilen şol ümlügiň dürli manylarda hem gelmegi mümkin. Şonuň üçin hem käbir ümlükleriň aşakdaky bölümlerde birnäçe manylara degişli edilmegi geň zat bolup çykmaýar.

Ümlükler aňladýan manylaryna görä, ilki bilen aşakdaky ýaly iki topara bölünýärler:

a) Tolgunma—duýgy bildirýän ümlükler.

b) Isleg ýüze çykmasynlaryny bildirýän ümlükler.

Ümlükleri şu iki aspektde toparlara bölüp öwrenmek olaryň hakyky manylaryny, semantik kanunalaýyklyklaryny ýüze çykarmakda oňaly netijeleri berýär.

Emosional ümlükleriň semantik gatlaklary.

Tolgunma bildirýän ümlükler kontekstiň nähili stildedigine garap (belent, ortalyk we pes stil—Lomonosow), şoňa degişli intonasiýada aýdylmak bilen, güýçli, güýçsüz,

ýönekeý —adaty emosional-ekspressiwlik bildirýän ümlüklerden ybaratdyr. Beýle ümlükler aşakdaky ýaly many gatlaklaryny emele getirýärler.

1. Şatlykly duýgulary we hakykatyň faktlaryna položitel baha bermegi aňladýan ümlükler. Bu ümlükler hem köplenç şeýle manylarda gelýärler:

a) Şatlygy, begenmegi aňladýanlar: *he-äjik, heýjanelek, ba-a, ura* we ş.m. Meselem:

—**Heýjan elek**, *kakam bilen şähre gitjek* (K. J., „J. k.“).

Ba-a, „*Gelen—döwlet*“ *diýýä, geliň!* (H.D. “Y.”).

b) Hoşamat bermegi aňladýanlar: *heý, berekella, tüweleme, arma, ýaşa...* Meselem:

Çopan aga Berdiniň her sözüne: „Berekella, tüweleme, berekella“ diýip, diňläp otyrdy (H. D., „Y.“).

—**Aý ýaşa!** *Onda galanyny men aýdaýaýyn!* (B. K., „A.“).

ç) Haýran galmagy aňladýan ümlükler: *be, eý-hoý, baý-ba, bey, be-eý, ba, bä, wä, wiý...* Meselem: **Be**, *ol nirä ýitirim bolduka?* (Ar. G., „T. g. b.“). —**Bäý, aýt, sakgaldaş!** *Bu-da indi biziň çyramyz bolmalymy?* (N.S., „S. e.“).

Wä! *Ony nädip bilýärsiň?* (B.K., „N.“).

d) Öwmegi aňladýan ümlükler: *baý, how, baý-baý-ow*. Meselem: —**Baý, Küti baý, sen zor-ow!** (H. D., „Y.“). —**Baý-baý-ow**, *seniň itiň aç möjek ýaly eken. Sähel maý tapsa, meniň ýaly adamy lak-luk ataýjak* (K.J., „J. k.“).

2. Agyr psihik ýagdaýy we hakykatyň faktlaryna otrisatel baha bermegi aňladýan ümlükler. Şol bir şatlygy, begenmegi, haýran galmagy aňladýan ümlükler üýtgeşik, deňişli intonasiýada aýdylsalar, bularyň tersine, olaryň gynanjy, ýigrenji we ş. m. duýgulary-da aňlatmaklary mümkin. Bulardan başga diňe otrisatel öwüşginli ümlükler-de bar. Olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

a)Howp abananda, gorkmagy aňladýan ümlükler: *dat – bidat, dat-perýat, wä-ä-ä, haý, eý, waý-waý...* Meselem: **Dat-bidat!**... *Öten agşam ol amanat gelin biri bilen gaçyp gidipdir* (H. D., „Y.“). **Wä-ä!**—*edip, edil zähresi ýarylan ýaly, oturan ýerinden arkanlygyna serrelip gitdi* (A.S., „S. e.“).

b) Gynanjy, arman çekmegi, jebir çekmegi bildirýänler: *ah, wah, wah-waheý, waheý, waý-eý, weý-weý...* Meselem: —**Wah**, *Aşyr bolsa, onuň hakyny bererdi!* (A.K., „A. ä.“). **Wah-eý, neresse!** (B.K., „A.ä.“).

ç) Ökünmegi aňladýanlar: *wah, wah-wah, ähh, päheý, päh...* Meselem:

Wah –wah!... *Uzugy sogan ýaly soýsam bolmaýamydy* (H. D., „Y.“). **Eh-h-h-...** *diýip, uludan demini aldy-da, iki eli bilen saçlaryndan penjeledi — Men näme edip ýörün. Men akmak...* (N. G., „H.“). **Päheý, walla!** *Başyň sag bolsa, dünýäň gaýgysyny ederlermi?* (B. K., „A.“).

c) Gyjالات bermegi aňladýanlar: *he, hä-ä, hym, hiý, aha...* . —**Hym...** *heý, şu wagta çenli ýigidiň gyz üstüne barany görüp-eşidilen zatmydyr* (B. K. “A.“).

—**Aha...** *Antika bu gün kümüş! Haçan ol altyna öwrülerkä?* (B. K., „N.“).

e) Ýigrenmegi aňladýanlar: *heý, tüf, ah* we ş. m. **Heý, päli azanlar! Ýigrenjiler!** (N. S., „S. e.“). **Ah, Şirini çykardyň diýsene!** (N. S., „S.e.“).

ä) Ynamsyzlygy, münkürligi aňladýanlar: *ä-hä, ä-ä-ä, ehä*. Meselem: **-Ähä, sen oglanjyk, ýeri bolýar** (K. J., „D.d“). **Ä-ä-ä... Düşnükli... Şol barada diýseňizläň, ýoldaş Solowýew** (N. G., „H.“).

f) Ýaňsýlamagy, göwnüýetmezçiligi aňladýanlar: *weý, hym* we ş. m. Meselem: — **Hym! Hany, özüň ýaly akyly ýigit?** (B. K., „A. ä.“).

3. Oýlanmagy görkezýänler: *ym, hym, im, hm...*. Meselem: **Ym... hym... Dwižok alnan günü Mele, Çüri işläpdir. Bu nähili beýle bolduka?** (N.G., „H.“).

4. Netijäniň duýdansyzlykda ýüze çykmagyny görkezýänler: *a-ha, wiý, hiý...*. Meselem: —**A-ha...** *Wa-aleýkumessalam, ha-aw* (B. K., „E. t.“). —**Wiý, bu oglanyň aýdýanyňy. Gowaçanyň hem heý düwmesi bormy?** (B. K., „A.“).

Isleg ýüze çykmasyňlaryny bildirýän ümlükleriň semantik gatlaklary. Bu hili ümlükleriň birnäçeleri has gadymy ümlüklerdir, seslenmelerdir. Adam islegleriniň ýüze çykmasyňlaryny aňladýan bu ümlükler aşadaky ýaly toparlara bölünýär.

1. Çagyrmagy, gygyrmagy, ýüz tutmagy, seslenmegi aňladýan ümlükler: *o-ho-ow, eý, aýuw, ow, aho-haw, ahow, ýa, haw, üş-ş, allo...*. Meselem:

Eý, Pilmahmyt! Taşla pili, gel munda (B. K., „N.“). **Aýuw, Aýsoltan, bäräk gelsene! — diýen ses ýaňlandy** (B. K., „A.“).

Ýokarky görkezilen ümlüklerde *ýa* ümlügi *eý* ümlüginin manysyndadyr. Ol şol manyda rewolýusiýadan öň köp ulanylypdyr. Meselem:

Ýa Reb, habar bilerinmi, ýar senden (M.).

Emma bu ümlük häzirki zaman türkmen dilinde, käbir dini ynançly adamlaryň dilinde ulanylýan „*ýa Alla, ýa Hudaý...*“ kimin sözlemleri hasaba almasaň, ulanylmaýar diýerlikdir.

Buýrujy ümlükler. Bulara eldekileşen öý haýwanlara ýüzlenilende, talap etmegi, çagyrmagy, kowmagy, suwa ýakmagy we ş.m. zatlary görkezýän ümlükler girýär:

a) *Hyh — eşek, çüw — ýaby, höw — sygyr, küç, ýit — it, haýt — düýe, piş— pişik...*

b) *kür-kür, küç-küç, piş-piş...*

w) *hork-hork, çom-çom* we ş.m. Meselem:

Birsalymdan soň itiň gazap bilen üýrýäni we bir adamyň:

Küç, Alabay, küç!—*diýip, iti kowmaga synanyň sesi eşidildi* (K. J., „J. k.“).

Jümme pişigi dessine gördi we:

-**Pišt-pišt**—diýip, onuň yzyndan topuldy (K.J., "J. k.").

3. Edep ümlükleri. Hoşlaşmagy, gutlagy, salamlaşmagy, hormat goýmagy aňladýan ümlükler: *salam, hoş, bagyşla, taňryýalkasyn, agşamyňyz haýyrly bolsun* we ş.m. Meselem:

Solowýew bolsa oňa jogap edip:- Salam! -diýdi (N. G., „H.“). Bu hili ümlükler esasan ýasama ümlüklerden ybaratdyr.

Ümlükleriň sözlem bilen baglanyşygy

Ýokarda bellenişi ýaly, ümlükler hakyky manylarynda at bermek hyzmatyny-da, aragatnaşyk serişdesi hyzmatyny-da ýerine ýetirmeýändigleri sebäpli, hiç hili sözlem agzasy bolup bilmeýärler. Emma käbir ýagdaýlarda birnäçe ümlükler atlaşyp gelmek bilen, sözlemiň dürli agzasy bolup bilýär:

Ýol bölüm başlygy gezyär gomalyp,

„Bejer ýoly“ diýip, „haý-haýçy bolduk“.

Ýol üstünde eplenişip ýatmaly -diýip, biz käýinip, „weý-weýçi bolduk“ (“T.”).

Seniň bu çeken ahy-nalalaryň dagy-daşy endiretse—de, bu zalymalaryň-a rehimi inmez (H.D., “Y.”).

SES WE ŞEKIL MEŇZEMELERI

Ses we şekil meňzemeleri özüniň häsiýeti boýunça gyzykly temalardan biridir. Şol sebäpli-de munuň bilen köp wagtlardan bäri ençeme alymlar meşgullanypdyrlar. Bu dogruda her hili pikirler ýöredilipdir, hatda diliň emele gelmek meselesini-de ses we şekil meňzemeleri bilen baglaşdyrjak bolup çalşan adamlar-da bolupdyr.

Ses we şekil meňzemeleri özläriniň aýratynlygy we häsiýetleri taýýndan beýleki söz toparlaryndan tapawutlanýarlar. Döreýşine gelenimizde bolsa, olar türkmen dilinde, esasan, aşakdaky ýaly ugurlar boýunça döräpdirler:

1. Käbir hereket netijesinde ýüze çykýan seslere meňzedilmek bilen;
2. Fiziologik hadysalaryň (gülki, sykylyk) seslerine meňzedilmek bilen;
3. Haýwanlaryň seslerine meňzedilmek bilen;
4. Göze görinýän yşyk, şekil, hereket keşplerine meňzedilmek bilen.

Bu topar sözler özläriniň hyzmaty boýunça-da, manysy boýunça-da ümlükler kategoriýasyndan tapawutlanýarlar we olary özbaşdak öwrenmekligi talap edýärler. Bular öwrenilende, esasan, aşakdaky ýaly iki jähtde derňelýär: ses meňzemeleri we şekil meňzemeleri.

1. Ses meňzemeleri. Ses meňzemeleri tebigatda bolan sesleri aňlatmak üçin şolara meňzeşlik, öýkünme ýoly bilen döredilen sözlerdir. Bular janly-jandarlaryň çykarýan, özlere mahsus sesleri we belli bir täsir netijesinde jansyz zatlardan çykýan ses toplумы bolup, dilde şol sesleriň ady hökmünde ulanylýarlar. Bu hili sözler, köplenç, bir we iki bogunly bolýarlar, olar şol duruşlaryna üýtgemeyärler.

Türkmen dilindäki ses meňzemelerini aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolar.

1. Adam hereketi bilen baglanyşykly döredilen sesler toplumyny görkezýän sözler: *hah-hah-ha, hyk-hyk, hor-hor, hykyr-hykyr, iňňä-iňňä, tüf* we ş. m. Meselem: *Aşyr iki elini çarpyp, arkan gaýyşdy: **Hah-hah-ha-a!*** (B. K., "A.ä").

Hah-hah-h-h-h — *myhman, sen öz ýurdumyň diýip, ne uly gepläp başladyň?* (N. S., „S. e“). *Şu ýerde onuň gahary hem gelip, ýüzüni birýanlygyna sowdy-da, **tüf** edip tüýkürdi* (N. S., „S. e“)

2. Haýwan sesleri bilen baglanyşykly döran sözler *mä, mo, haw, myr, myýaw, jöw-jöw, hyş-hyş, gyr, hyss* we ş. m. Meselem:

*Kirpi howluda gezip ýörkä, edil onuň ýanyna sakarja owlajyk keseje-keseje böküp geldi... Oňa mazaly gözi düşenden soň bolsa, **mää, määä** edip, agyllyna tarap ökje göterdi.* (K. J., "K.j").

*Alabaý ýakynlaşdykça, ýylan hem kellesini göterip başlady, birhili **hyş-hyş** edip hem seslendi* (K.J. „D. d . ")

Alabaý öz ýanynda ýylany çeynäp duran pişigi görüp, agyryny unutdy we pişige tarap öwrüldi-de:

-Gyr, gyr, gyr!—*edip, oňa haýbat atdy. Pişik hem awuny zyňyp, ýeňsesini tüňňertdi. Ol öňküleri ýaly*

-Hyss, hyss! — *ses çykardy* (K. J., „D. d.“).

Guşlaryň sesleri bilen baglanyşykly sözler: *gark –gark, ga-ga, gak-gak, jüýk–jüýk, wak-wak, jürk-jürk, kürk –kürk, hüw-hüw, jykyr-jykyr, dük-dük* we ş. m.

Meselem:

*Sary mäkiýanlar, agymtyl jüýjeler howatylanyp, **wak-wak** seslenýärdiler* (K. J., "J. k. ").

*Ene towuk gapdalda duran daryny çünki bilen peşedi we **jürk-jürk** edip, jüýjelerini çagyrdy* (K. J., "J. k. "). *Ol jüýje **jüýk-jüýk** edip gygyrdy* (K. J., „J. k.“). *Myrat ýakyn ýanyndaky igdäniň üstünde **jykyr-jykyr** edýän alahekegiň uçup, beýlede bir agaja gonanyny gördi* (K. J., „J. k. "). *Jeňňeliň içinde bolsa **hüw, hüw, hüw, hüw** edip, şahlyja hüwiniň sesi gelyärdi* (K.J., „J.k. ").

Jansyz tebigatda bir zadyň täsiri netijesinde döran sesler toplumu bilen bagly sözler: *pat, put, düňk, gümp, şat, şag, şar, güw, lokur...* .Meselem:

Gijäniň ümsümligini tark edip çykan ses bozdy. Nirededir bir ýerde atyşyk bolandygy gümansyzdy (N. G., „H. ").

2. **Şekil meňzemeleri.** Tebigatda göz bilen görmek mümkin bolan her hili görnüşleriň belligini, şekilini, keşp aýratynlygyny görkezýän sözlere **şekil meňzemeleri** diýilýär. Bu sözler gaty köp däl: *ýalp-ýalp, ýylp –ýylp, ýylt-ýylt, ýyrş-ýyrş, ýalt* we ş. m. Meselem:

— *Sen bir gör ahyry, eje! Aýaz babanyň gardan içmeginiň ýylp-ýylp edäýşini* (Ar. G., „T. g. b.”)

Ses we şekil meňzemelerini görkezýän sözler söz ýasalýş prosesine işjeň gatnaşýarlar. Olaryň yzyna: *–yldy/–ildi, –uldy/–üldi, –yrdy/–irdi, –urdy/–ürdi* we ş. m. goşulyp, at ýasalýar. Meselem: *düňk-düňküldi, ýylp-ýylpyldy...*

Bu topar sözlerden işlik ýasamak üçin hem olaryň yzyna *–yrda/–irde/–urda/–ürde, –la/–le, –a/–e...* goşulmalaryny goşmaly bolýar. Meselem:

Molamak, güwlemek, şatlamak, gürlemek... Bulardan başga hal hem ýasalyp bilýär. Meselem: *şat – şatda, güp – güpbe, şap – şapba* we ş. m.

Ses we şekil meňzemelerinden: *şaggyldy-şyggyldy, şakyrdy, şykyrdy, takyrdy-tykyrdy, hokurdy-hykyrdy, horrudly-hyrryldy* we ş.m. sözler ünsi özlerine çekýärler. Olaryň birinjisi bilen ikinjisiniň arasynda semantik tapawutlanma onçakly güýçli däl. Ikisi hem umuman bir tipdäki sese meňzedilip gelýär. Emma birinjisi ol sesiň has gatyrap, gödegräk eşidilýänini görkezse, ikinjisi onuň ýuwaşrak, ýumşagrak eşidilýänini aňladýar. Bular fonetik taýdan hem az tapawutlanýarlar. Olaryň düýp sözleri: *şag-şyg, tak-tyk, hok-hyk* we ş.m. bir meňzeşräk seslerden ybaratdyr. Diňe birinji sözüň çekimlisi giň, ikinji sözüň çekimlisi bolsa dar çekimlidir. Bu sözleriň haýsysynyň ilkinji, haýsysynyň soňra ýüze çykandygyny hem kesgitlemek aňsat düşmeýär. Ýöne şu ýerde bir zady bellemek gerek, ol-da bolsa, şolaryň aslynyň birdigi we ondaky çekimli sesiň dar we giň çekimli bolmagy ýa-da uzyn-gysga, dodaklanan we dodaklanmadyk bolmagy bilen ikisiniň arasynda (*şakyrdy-şykyrdy, ýalpyldy-ýylpyldy* ýaly) semantik tapawudyň döremegidir. Şu tarapdan seredeninde, bular bir hili özboluşly dereje ýalyrak hem duýulýar.

Ses we şekil meňzemelerini görkezýän sözler goşma işlikleriň esasy sözi, kesgitleýji bölegi bolup hem gelýär. Meselem:

Ýalp etmek, şark etmek, tark etmek we ş. m.